

Г.Л. Гладка, В.О. Дрібниця

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

XX – початку XXI СТОЛІТЬ

Навчальний посібник:
курс лекцій

Національна академія наук України
Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Наукове Товариство імені Шевченка
Івано-Франківський національний медичний університет
Кафедра українознавства

Г.Л. Гладка, В.О. Дрібниця

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XX – початку XXI СТОЛІТЬ

Навчальний посібник: курс лекцій

Івано-Франківськ
2012

УДК 93(100)“19”

ББК 63.3(0)64

Г 52

Друкується за постановою Вченої ради Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України

За загальною редакцією доктора історичних наук, професори, члена-кореспондента НАН України Мирослава Романюка

Рецензенти:

Андрухів І.О., доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького

Комар В.Л., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника»

Островський В.В., методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін, завідувач відділу суспільних дисциплін Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Рекомендовано до друку кафедрою українознавства Івано-Франківського національного медичного університету, протокол № 4 від 07.11.2011р.

Гладка Г.Л.

Г 52 Всесвітня історія XX – початку XXI століть. Навчальний посібник: курс лекцій / Г.Л. Гладка, В.О. Дрібниця. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. – 336 с. ISBN 978-617-7009-75-6

У посібнику, що відповідає навчальній програмі «Всесвітня історія» для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, у формі лекцій викладено теоретичний матеріал новітньої історії, розкрито основні тенденції політичного і соціально-економічного розвитку окремих країн.

Навчальний посібник містить питання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи, список літератури до кожної теми, ключові дати та тлумачення найважливіших історичних понять і термінів. Розраховано на студентів, викладачів, усіх, кого цікавлять питання всесвітньої історії XX – початку XXI століть.

Навчальний посібник «Всесвітня історія XX – початку XXI століть» складений кандидатом історичних наук, старшим викладачем кафедри українознавства Івано-Франківського національного медичного університету Гладкою Г.Л. та викладачем-методистом циклової комісії суспільних дисциплін Комунального закладу «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» Дрібницею В.О. / За редакцією завідувача кафедри – доктора філологічних наук, професора, академіка АН Вищої школи України В.А.Качкана.

УДК 93(100)“19”

ББК 63.3(0)64

ISBN 978-617-7009-75-6

© Гладка Г.Л., Дрібниця В.О., 2012

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ. Ч.1.	
ЗАВЕРШЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СВІТУ (1900-1939 рр.)	
Лекція № 1. Періодизація світового розвитку. Основні тенденції розвитку світу в першій половині ХХ ст.....	6
Лекція № 2. Перша світова війна (1914-1918 рр.).....	15
Лекція № 3. Післявоєнне облаштування світу.....	23
Лекція № 4. Тоталітарні режими: Росія, СРСР в 1917-1939 роках.....	32
Лекція № 5. Західні демократії в 1919-1939 роках.....	47
Лекція № 6. Тоталітарні режими: Італія, Німеччина, Іспанія в першій половині ХХ ст.....	72
Лекція № 7. Країни Центральної та Східної Європи (1918-1939 рр.).....	87
Лекція № 8. Країни Азії, Африки та Латинської Америки в першій половині ХХ ст.....	98
Лекція № 9. Назрівання Другої світової війни. Міжнародні відносини в міжвоєнний період... 108	108
РОЗДІЛ II. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ. Ч. 2.	
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТУ (світ після 1939 р.)	
Лекція № 10. Друга світова війна (1939-1945 рр.).....	116
Лекція № 11. СРСР у 1945-1991 роках. Відновлені та нові незалежні держави пострадянського простору після 1991 року.....	143
Лекція № 12. Американський континент: США, Канада, Латинська Америка в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	171
Лекція № 13. Країни Західної Європи в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	187
Лекція № 14. Країни Центральної та Східної Європи в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	204
Лекція № 15. Країни Азії і Африки в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	223
Лекція № 16. Міжнародні відносини в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	241
Лекція № 17. Культура країн світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Глобальні проблеми людства.....	251
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	272
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ З ІСТОРІЇ.....	274
КЛЮЧОВІ ДАТИ.....	276
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	305
АБРЕВІАТУРИ І СКОРОЧЕННЯ.....	333

ВСТУП

В історичній науці головним є не тільки опис і перелік подій у їх хронологічній послідовності, а й з'ясування об'єктивних та суб'єктивних причин, які їх покликали до життя, тобто внутрішньої логіки, взаємозв'язків і взаємозумовленості всесвітньо-історичного процесу.

Неупереджене пізнання новітньої історії ґрунтується на порівняльному конкретно-історичному аналізі історії окремих державних утворень, народів у контексті цілісного всесвітньо-історичного процесу. Двадцять – початок двадцять першого століть характеризуються як період епохальних змін у житті людства, позначених як поступом науково-технічного прогресу і розвитком культури, так і двома світовими війнами, тоталітаризмом, голодоморами, атомною загрозою, погіршенням екологічної ситуації тощо.

Головним завданням вивчення всесвітньої історії ХХ-ХХІ століть є надання майбутнім фахівцям системи історичних знань, умінь та навичок, здатність до творчого мислення, судження, усвідомлення загальнолюдських цінностей у світлі історичних подій. Викладання новітньої історії базується на синтезі цивілізаційного, культурологічного та соціантропоцентричного підходів.

Основною метою вивчення новітньої історії є: формування компетентностей, які базуються на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню; уміння оперувати науковими знаннями та фактичним матеріалом; накопичення історичних знань, а на їх основі вирішення проблем, які виникають у різних життєвих ситуаціях; розвивати здатність до системного мислення, яке включає індивідуальний досвід участі в навчальному процесі або вміння вчитися; розуміння практично-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності; вміння застосовувати історичні знання і набуті уміння для практичної діяльності в суспільстві; виховання у студентів соціальних компетентностей, пов'язаних з соціальною діяльністю особистості, життям суспільства; виховання патріотизму і вміння жити в багатокультурному суспільстві; розвивати здатність студента орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя; навчити оцінювати найважливіші досягнення національної, європейської та світової культури, їх взаємовплив та діалог культур різних народів; підготовка до активного громадянського життя в Українській державі.

Навчальний посібник «Всесвітня історія ХХ – початку ХХІ століть» являє собою курс лекцій, адаптований до навчальної програми «Всесвітня історія для вищих навчальних закладів І-ІІ рівнів акредитації». Його конкретне завдання – висвітлити основні події новітньої історії, дати цілісне бачення історичного процесу, розглянути причинно-наслідкові зв'язки історичних подій.

У посібнику особлива увага звертається на об'єктивне, вільне від одностороннього або заідеологізованого висвітлення основних подій та персоналії світової історії ХХ – початку ХХІ століть, зокрема, складних процесів становлення громадянського суспільства, міжнародних відносин, глобальних проблем людства та формування соціокультурного простору.

Структурно посібник складається із двох частин, зміст яких розкривається в 17-ти лекціях. Перша частина включає матеріал, що подається за проблемним принципом, інтегруючи в собі краєзнавчий, а друга – за країнознавчим, інтегруючи в собі проблемний принцип. До кожної лекції додаються питання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи та список рекомендованої літератури.

У процесі вивчення новітньої історії посібник покликаний сприяти виробленню у студентів таких умінь: порівнювати, пояснювати, аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати історичні факти та діяльність осіб, спираючись на отримані знання, на основі альтернативних поглядів на проблеми; оцінювати події та діяльність людей в історичному процесі з позиції загальнолюдських цінностей; користуватися науковою термінологією; складати конспект, тези, готувати реферат, доповідь, складати список літератури за темою, брати участь у дискусії, конференції; використовувати різні джерела знань: документи, науково-популярну літературу, періодичну пресу; порівнювати і критично аналізувати інформацію з різних джерел знань; визначати роль людського фактора в історії, давати різнобічну характеристику історичним особам, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій; порівнювати історичні події, процеси з періодами (епохами), орієнтуватись у науковій періодизації історії; працювати з усіма доступними джерелами знань, вміти самостійно добувати історичну інформацію за темою; вміти аргументовано, на основі історичних фактів відстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему,

толерантно ставитися до протилежних думок, брати участь у дискусіях, «круглих столах», конференціях, виявляти розбіжності у позиціях, критично ставитись до тенденційної інформації.

Для полегшення виконання поставлених завдань курс лекцій доповнюється такими допоміжними матеріалами як загальний список рекомендованої літератури, критерії оцінювання знань студентів, ключові дати, словник термінів, абрєвіатури і скорочення.

Автори висловлюють сподівання, що навчальний посібник стане для студентів не тільки опорним джерелом теоретичного матеріалу, але й урізноманітнить навчальний процес і посилить їх інтерес до всесвітньої історії.

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ, ЧАСТИНА ПЕРША
ЗАВЕРШЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СВІТУ
(1900-1939 рр.)**

Лекція №1

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

ПЛАН

1. Періодизація світового розвитку першої половини ХХ століття.
2. Визначальні тенденції світового розвитку в першій половині ХХ століття.

1. Періодизація світового розвитку першої половини ХХ століття.

Новітня історія — період з 1900 р. по сьогоднішній день — один з найскладніших та найтрагічніших у світовій історії. Це час і нечуваного технічного прогресу в розвинутих країнах світу, і морального занепаду людства, коли країни світу були втягнуті у дві світові війни, пережили важкі економічні кризи, а в ряді країн встановлено антигуманні тоталітарні режими. Це період розпаду колоніальних імперій, розколу світу на *комуністичний* та *капіталістичний* у першій половині ХХ ст., на «процвітаючу Північ» та «відсталі Південь» у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.

Історики розрізняють календарні століття, які дійсно тягнуться сто років й «історичні століття». «Історичні століття» бувають і довшими, і коротшими за цей термін. Так ХІХ століття європейські історики часто називають «довгим», оскільки воно охоплює європейські події від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст.: від Французької революції, що розпочалася 1789 р. до початку Першої світової війни (1914 р.), а це дійсно більше ніж сто років. На зміну «довгому» ХІХ століттю прийшло «коротке» ХХ століття, вікопомних подій якого, вистачило б не на одне календарне століття з попередньої історії людства.

В історичній науці немає єдиного підходу щодо чіткого визначення початку *Новітнього часу*. Одні історики стверджують, що *Новітня історія* розпочинається наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., інші — з 1914 р. (з початком Першої світової війни), треті — з 1918 р., із завершення Першої світової війни.

Коли ж закінчилося «історичне» ХХ століття? Або в грудні 1991 р., як вважають одні історики, з падінням «останньої імперії» — Радянського Союзу, або 11 вересня 2001 р., коли літаки, захоплені арабськими терористами, здійснили повітряну атаку на США і на всю планету заявив про себе міжнародний тероризм...

Сама ж періодизація світового розвитку в *Новітній час*, з 1900 по 1945 р., є досить сталою. Традиційно історики поділяють *Новітню історію* на дві частини:

- *перша* – з 1900 до 1939 року (від початку ХХ ст. до початку Другої світової війни);
- *друга* – після 1939 року.

Періодизація першої частини *Новітньої історії* може виглядати наступним чином:

- 1900-1914 рр. – назрівання Першої світової війни;
- 1914-1918 рр. – Перша світова війна;
- 1918-1923 рр. – період післявоєнної нестабільності;
- 1924-1929 рр. – період економічної стабілізації;
- 1929-1933 рр. – період економічної кризи («Великої депресії»);
- 1933-1939 рр. – період назрівання Другої світової війни;
- з 1 вересня 1939 по 2 вересня 1945 рр. світ охопила Друга світова війна.

Перша світова війна 1914-1918 рр. була розв'язана країнами Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) проти країн блоку Антанти (Англія, Франція, Росія, з 1917 р. на боці блоку виступили США та ін.). Війна змінила політичну карту світу не тільки Європи, а й цілого

¹ З легкої руки журналістів період економічної кризи 1929-1933 рр отримав назву «Велика депресія», що не відповідає визначенню терміну «економічна депресія».

світу, вона забрала життя майже 10 млн. воєнків і 5 млн. мирних жителів, завдала суттєвих руйнувань і економічних збитків, призвела до розпаду Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій. У ході війни державна влада стала активно втручатися в економічне життя країн Європи та США.

Період 1918-1923 рр. – перехід від Першої світової війни до повоєнного миру характеризувався для Європи такими *процесами*:

- укладення мирних договорів з переможеними країнами;
- завершення формування нових держав у *Східній Європі* і стабілізація кордонів;
- завершення громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії; тимчасова відмова більшовиків від експорту соціалістичної революції на багнетях Червоної армії;
- початок нормалізації відносин між Радянською Росією і країнами Заходу; завершення перевеслення економіки на мирні рейки.

Криза посилила революційні процеси в Європі, загострила класову боротьбу, активізувала демократичні та робітничі рухи, у цей період створено Соціалістичний та Комуністичний Інтернаціонали (Соціінтерн, Комінтерн) тощо. У таких країнах Європи, як Італія, Угорщина, Радянська Росія, встановлено *диктатури*; фактично відроджено Російську імперію (під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік), щоправда, у дещо урізаному за територіями вигляді. Створено Версальсько-Вашингтонську систему повоєнного врегулювання, що закріпила новий поділ світу між провідними країнами світу. У цей час зміцнилися позиції США. У Німеччині, Угорщині, Фінляндії відбулися революції. Крайні ліві партії в Німеччині та Угорщині прагнули встановити диктатуру пролетаріату, як у Росії, але зазнали поразки. Активний антиколоніальний рух послабив позиції Великої Британії та Франції.

Початок 20-х рр. — період загострення кризи, варіантами виходу з якої були:

- *реформи* існуючих партійно-політичних структур (Франція, Англія, Німеччина);
- *зміна політичних режимів* (Італія, країни Східної Європи) – встановлення *тоталітарних* та *авторитарних диктатур*;
- *посилення консервативних тенденцій*.

У країнах Західної Європи політичної стабілізації вдалося досягти за рахунок *політичних реформ*: введення загального виборчого права і надання права голосу жінкам, включення соціалістичних, соціал-демократичних партій до урядових коаліцій, надання їм права формувати уряди (у Франції – 1924-1926 рр. «Лівий блок», в Англії – 1924 р. перший лейбористський уряд, у Німеччині – соціал-демократи стали опорою Веймарської республіки). Слабкі демократичні традиції і структури у деяких країнах Європи не змогли протистояти новому явищу у політичному житті Європи – фашизму.

Стабілізація в Італії відбулась на основі встановлення *фашистської диктатури*, а в країнах Східної Європи – на основі *авторитарних режимів* (режим М. Горті в Угорщині, режим «санациї» Ю. Пілсудського в Польщі та ін.).

У США, країні з стійкими демократичними традиціями і політичними структурами, в період стабілізації стали домінувати *консервативні* традиції і заперечення будь-яких реформ.

Характерними рисами «золотих двадцятих» (1924-1929 рр.) стали:

- спад революційного руху;
- економічне піднесення;
- послаблення зовнішньополітичних суперечностей між державам;
- подолано наслідки війни: стабілізовано фінанси, модернізовано виробництво, запроваджено нові методи виробництва – конвеєр і стандартизацію деталей.

Важливими *особливостями політичного життя* у період стабілізації стали:

- залежність політичної стабільності від економічної;
- залежність прийняття важливих політичних рішень від громадської думки;
- формування нових лідерів, які вміють маніпулювати суспільною думкою;
- зростання ролі робітничих, антивоєнних, жіночих та інших рухів;
- зростання ролі засобів масової інформації (преса, радіо, кіно).

У 20-і рр. швидше всього стабілізація настала в країнах-переможцях у Першій світовій війні (США, Англії, Франції), а також у Скандинавських країнах. У країнах Європи і США розпочався

період стійкого економічного зростання, причиною якого стала структурна перебудова економік європейських держав і США. *Складові частини зростання:*

- вихід на перший план галузей масового виробництва – автомобільна, електротехнічна, авіаційна, хімічна;

- новий технічний рівень масового виробництва (конвеєр, стандартизація, нові матеріали);

- ефективні методи управління і організації праці, що дозволили різко підвищити продуктивність праці, ефективність і прибутковість виробництва, збільшити за короткий час кількість товарів та послуг;

- зростання у деяких європейських державах державного регулювання, яке доповнювало ринкові механізми економічного розвитку.

Наслідки економічного зростання: у другій половині 20-х рр. всі провідні країни відновили і потім перевищили довоєнний рівень виробництва; зросла більше ніж на третину порівняно з довоєнним рівнем світова торгівля. Економічний розвиток відбувався нерівномірно: США, Франція, Німеччина розвивались відносно швидкими темпами; Англія, країни Південної та Південно-Східної Європи відставали.

Економічне зростання мало і негативні риси:

- непропорційне зростання розриву між масовим виробництвом товарів (пропозицією) і низькою купівельною спроможністю населення (попитом);

- назрівала криза збуту товару, який накопичувався на складах (не рятувала реклама, і продаж у кредит);

- нетривкість фінансової системи.

Швидке зростання курсу акцій призвело до залучення на ринок цінних паперів значних фінансових ресурсів, зокрема кредитних. Всі прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх вигідно продати.

Наслідком зменшення втручання держави в економіку стало економічне піднесення — «золоті двадцять», «ера процвітання» («проспериті»). Проте вільна конкуренція, характерна для довоєнного періоду, все більше витіснялася *монополістичною конкуренцією*. Посилювалася концентрація виробництва та монополізація капіталу.

Економічне піднесення викликало зростання заробітної плати і зайнятості населення, що сприяло спаду страйкового руху, встановленню політичної стабільності. Зросла роль засобів масової інформації, кінематографа, спорту. З'явилось поняття «масової культури», тобто культури, зрозумілої і доступної більшості населення.

Водночас у країнах *Центральної і Південно-Східної Європи* нерозв'язаність соціально-економічних питань призвела до встановлення *авторитарних та тоталітарних режимів*.

У *1929-1933 рр.* розвинуті країни охоплює *економічна криза*, епіцентром якої були *США*. *Причини кризи* стали:

- перевиробництво товарів при вузькості внутрішнього ринку і відносно низькій купівельній спроможності більшості населення (було налагоджене масове виробництво, проте не було налагоджено масового споживання);

- надмонополізація виробництва, неконтрольований з боку держави розвиток капіталізму;

- нерівномірність у розподілі національних багатств;

- незначне втручання держави у відносини між працею і капіталом.

Криза була найсильнішою в історії Європи першої половини XX століття. Найбільше постраждали від кризи США і Німеччина. Єдина країна, якій вдалось уникнути руйнівних наслідків кризи, був *СРСР*, де саме в цей час розгорталась *індустріалізація*.

Криза відбилась і на міжнародних відносинах. Країни Заходу віддали перевагу діям, які перекладали труднощі кризи один на одного, а не пошуку спільного шляху виходу з кризи. Митні і торговельні війни загострили відносини між провідними країнами і паралізували їх здібність підтримувати світовий порядок. Цим скористалися агресивні держави. Першою з них була Японія, яка кинула відкритий виклик Версальсько-Вашингтонській системі, порушила Вашингтонські домовленості щодо Китаю, захопивши Маньчжурію. У цей період установлено *диктатури* в *СРСР*, Німеччині, Болгарії; в *СРСР* розпочато *індустріалізацію* і проведено *колективізацію* сільського господарства;

У 1933-1939 рр. країни, які були не задоволені результатами Першої світової війни – Німеччина, Італія, Японія, СРСР – починають боротьбу за перерозподіл світу. Завдання виходу з економічної кризи різними країнами вирішувалося по-різному: одні віддали перевагу реформам (США, Велика Британія, Канада, країни Скандинавії), інші – диктатурі (Італія, СРСР, Німеччина, Іспанія, країни Центральної та Східної Європи). Так у країнах з традиційною демократією посилюється державне втручання в економіку – у скандинавських країнах, США, Англії, Канаді проведено ліберальні реформи в інтересах найширших верств населення. У цей же час у Німеччині та Італії встановлено всебічний державний контроль над виробництвом при ігноруванні принципів приватної власності. У СРСР завершено повне одержавлення економіки, приватна власність була ліквідована. Посилення державного регулювання в Центральній та Східній Європі призвело до остаточного утвердження нового типу диктатури – тоталітарної, за якої держава стала контролювати всі сторони життя країни. З метою захисту від фашизму утворено Народні фронти – у Франції, Іспанії, Чилі.

Вирішити мирним шляхом суперечки, що назріли, не вдалося і у 1939-1945 рр. світ поринув у Другу світову війну. Головні битви відбувалися між країнами-агресорами (Німеччина, Італія, Японія та СРСР у 1939-1940 рр.) та країнами-учасниками антигітлерівської коаліції (Велика Британія, Франція, США, СРСР у 1941-1945 рр.). Країни-агресори, що розпочали війну, потерпіли поразку.

2. Визначальні тенденції світового розвитку в першій половині ХХ століття.

Головними тенденціями² світу в першій половині ХХ ст. можна виділити наступні.

У економічному відношенні в означений період:

- завершилося формування індустріального суспільства у провідних країнах Західної Європи та Північної Америки;

- відбувалося зростання військово-промислового виробництва та формування державно-монополістичного капіталізму (імперіалізму) – системи державного регулювання економіки, наслідком становлення якої стало зростання економічної ролі держави у житті країни. Держава не тільки створювала умови для економічного розвитку країни (державні закони як «правила гри» в економіці), як це було раніше, а й сама ставала власником чи співвласником засобів виробництва;

- у розвинутих країнах Європи та США створено потужну важку промисловість, впроваджено у виробництво найновіші технології, з'являються нові галузі промисловості – літійна, нафтопереробна, електротехнічна;

- відбулася зміна держави-лідера в економіці – на перше місце замість Великої Британії вийшли США.

Перша половина ХХ ст. – період випереджального розвитку електроенергетики, наслідком чого стала поява електропотіягів, електроприладів тощо. Завдяки конвеєрним технологіям пілгороджено масовий випуск автомобілів (насамперед, у США), створено цивільну авіацію; виникло регулярне радіомовлення, масовий кінематограф, перші кроки робило телебачення.

Головні політичні тенденції періоду:

- в Західній Європі – демократизація та лібералізація суспільства, поширення громадянських та соціальних прав і свобод, створення соціального законодавства, зменшення протиріч між капіталом та найманою працею завдяки розвинутому робітничому рухові;

- в Південній, Центральній та Східній Європі – встановлення тоталітарних та авторитарних диктатур;

- початок у світовому масштабі боротьби провідних суспільно-політичних рухів – ліберальної демократії та тоталітаризму (фашизму, нацизму, комунізму);

- початок ХХ ст. характеризується революціями: в Росії у 1917 р. – у лютому повалено монархію, а в жовтні встановлено новий політичний режим, невідомий до цього людству – диктатуру пролетаріату; пройшли революції у Німеччині, Австро-Угорщині, Фінляндії, Словаччині;

• посилення національно-визвольного руху в Азії і Африці: в Туреччині скинуто султана і проголошено республіку; Китай об'єднано і встановлено національний уряд на чолі з партією Гоміндан; в Індії британські колонізатори змушені піти на розширення представництва індійців в органах влади;

• перестали існувати імперії — Німецька, Австро-Угорська, Османська, Російська. На їх руїнах виникли незалежні держави: Радянська Росія (РРФСР), Польща, Латвія, Литва, Естонія, Фінляндія, Україна, країни Закавказзя³ (колишні внутрішні колонії Росії), Австрія, Угорщина, Чехо-Словаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), що утворилися в результаті розпаду Австро-Угорщини. Істотно змінилися кордони європейських держав — 70 % сучасних кордонів є результатом геополітичних змін, які відбулися після Першої світової війни.

У суспільно-життєвих тенденціях стали:

• формування та чисельне зростання так званого «середнього класу», який зацікавлений у стабілізації внутрішньополітичного та економічного життя країни;

• чисельне зростання найманих робітників, які в розвинених індустріальних країнах склали більшість населення, покращення їх життєвого рівня та соціального статусу;

• пришвидшення процесу урбанізації — у провідних країнах світу чисельність міського населення перевищує сільське;

• посилення боротьби жінок за свої права (фемінізм), що призвів до набуття ними виборчих прав.

У культурі відбувся відступ від традицій реалізму, характерних для XIX століття (реалізм у специфічній формі «соціалістичного реалізму» набув поширення в Радянському Союзі). З'явилися чисельні напрями модернізму, що намагалися передати не навколишню реальність, а духовний світ, переживання самого автора твору. У розвинених країнах масовою стала середня освіта. У фізиці вивчення будови атома дало можливість використовувати атомну енергію. Психологія, а за ними і мистецтво, стали аналізувати психологію людини, її поведінку, вивчати людську підсвідомість.

Великий вплив на життя Європи і світу в цілому мала Перша світова війна. В економіці війна загострила суперечності між власниками і найманими робітниками, посилила вплив монополій і держави на суспільство, милітаризацію народного господарства; у політиці — зміцнила демократичні режими в країнах традиційної демократії (США, Франція, Великобританія; до цих країн можна віднести і новоутворену країну — Чехо-Словаччину). Навпаки, у країнах, де традиції демократії були слабкими, встановлено тоталітарні (Німеччина, Італія, Росія, Іспанія) або авторитарні режими (Польща, Румунія, Югославія, Угорщина, Болгарія). Протистояння демократії і тоталітаризму (фашизму, нацизму, комунізму) посилюється в 30-ті рр. XX століття.

Основні цінності та здобутки людства на початку XX століття. Соціально-економічний розвиток у світі на початку XX ст. сприяв поліпшенню матеріального становища людей, особливо в розвинених країнах Європи та Північної Америки. Розбудовувалися міста, у Парижі й Лондоні, Берліні й Москві зводилися небачені до того семи-десятиповерхові будинки, а в США з'явилися хмарочоси на 18-20 та більше поверхів. Міста ставали більш комфортними для життя. Люди користувалися все більш швидкими та зручними технічними засобами передачі інформації. Автомобілі, пароплави ставали більш досконалими, нечуваними темпами поширювалася мережа залізниць.

Державна влада в демократичних країнах проводила соціальні реформи, підтримувала громадський порядок, прагнула задовольнити інтереси всіх верств населення, збалансувати їх. Під захистом держави знаходилась приватна власність, гарантувалась свобода підприємництва та ініціативи.

Світовим центром науки і культури залишалася Європа. Найважливішими науковими осередками стали університети, наукові відкриття все швидше запроваджувалися у виробництво, їхніми плодами користувалися все більше людей. Пришвидчився технічний прогрес, збагачуючи людей небаченими можливостями задоволення матеріальних і духовних потреб, проте й

³ Щоправда, останнім, як і Україні не вдалося втримати незалежність.

спричиняючи наростання екологічних та інших проблем, що набули глобального, світової значення.

Складні процеси в культурі сприяли подальшому звільненню творчого самовираження митців, створенню чудових творів мистецтва та літератури, що ставали доступними для людей. До культурного життя залучалися широкі верстви населення, демократизувалася освіта. Однак розвиток торкнувся лише декількох країн, до яких належали насамперед Велика Британія, Франція, США, Канада, дещо пізніше – Німеччина. Економічне та культурне піднесення переживали також Росія, Австро-Угорщина та Італія.

Зростання протистояння між воєнно-політичними блоками, гонка озброєнь, наростання ідеологічних тенденцій у країнах призвели до розв'язання Першої світової війни, яка стала найкривавішою подією та першою загальнолюдською катастрофою в історії людства.

Народонаселення. Соціально-економічний та культурний розвиток викликав зміни у народонаселенні. У розвинутих країнах Європи та Північної Америки посилювалися процеси *урбанізації* – дедалі більша частина населення мешкала у містах. У періоди економічного піднесення (1900-1914, 1924-1929 рр.) зростав життєвий рівень людей, науково-технічні досягнення використовувалися для покращення умов праці та життя.

Продовжувалася *міграція* населення європейських країн до США, Канади (серед них чимало було українців з Австро-Угорщини та Росії), а також до Австралії, Нової Зеландії.

І був закінчений колоніальний розподіл світу між провідними державами. Найбільші колоніальні імперії утворили Велика Британія та Франція, які витіснили з провідних позицій «острі метрополій» — Іспанію, Португалію і Голландію. Англійці говорили, що над британськими володіннями «ніколи не заходить сонце». У 1900 р. британські колонії охоплювали територію площею 32,7 млн км², що становило половину всіх колоніальних володінь світу. Кількість населення британських колоній сягала 368 млн чоловік – удесятеро більше від населення самої Великої Британії. Населення всієї Африки, значної частини Азії, Океанії опинилось у економічній, соціальної, національній залежності від метрополій. У 1914 р. на територіях, що були залежними від європейських держав, мешкало близько однієї третини усього людства.

Зростала загальна кількість населення у світі. У другій половині XIX ст. населення світу зросло у 1,5 рази, збільшуючись приблизно на 17 млн чоловік на рік. З другої половини XVIII ст. (від початку промислового перевороту) до XX ст. найшвидше зростала кількість населення в Європі. Як піднімалося виробництво, відбувалось піднесення рівня життя та санітарно-гігієнічних умов. З початку XX ст. значно зростала кількість населення в основному вже не в індустріально розвинутій Європі, а в Азії, Африці та Америці. У 1900 р. чисельність населення світу складала 1,61 мільярда чоловік, а в 1927 р. – вже 2 мільярди.

У XX столітті, з одного боку, відбувалось значне зростання кількості населення. З іншого – значні людські втрати принесли війни XX століття. Під час Першої світової війни людські жертви склали 10 млн чоловік убитими (плюс 20 млн поранених та 20 млн людей, які загинули від поранень та хвороб). Під час Другої світової війни було вбито вже понад 54 млн чоловік, поранено близько 90 млн, а загинуло від поранень та хвороб ще 25 млн чоловік.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Задонити порівняльну таблицю:

Наслідки економічного зростання у другій половині 20-х років XX століття

Позитивні	
Негативні	

2. Виписати визначення термінів: імперіалізм, урбанізація, демографія, фемінізм, модернізація.
3. Охарактеризуйте країни Європи та Північної Америки на початку XX століття.
4. Дайте характеристику країнам Азії та Латинської Америки на початку XX століття.
5. Охарактеризуйте піднесення національно-визвольного руху в Африці на початку XX століття.
6. Визначте особливості національно-визвольного руху у Польщі та Фінляндії на початку XX ст.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте характеристику основним періодам світового розвитку в першій половині ХХ століття.
2. Визначте основні тенденції розвитку країн світу в першій половині ХХ століття.
3. Охарактеризуйте основні цінності та здобутки людства на початку ХХ століття.
4. Опишіть становище світу на початку ХХ століття.
5. Складіть «демографічний портрет» людства на початку ХХ століття.
6. Покажіть на карті провідні країни Європи, Азії та Америки на початку ХХ століття.
7. Визначте особливості соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Росія), а також Австро-Угорщини, Японії, Індії, Китаю, країн Латинської Америки на початку ХХ століття.
8. Охарактеризуйте суспільно-політичні рухи, причини їх активізації на початку ХХ століття.
9. Порівняйте державний устрій та особливості політичного життя розвинутих країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіль. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмолоський. – К.: Генеза, 2010. – С. 4-74.
2. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 5-8.
3. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. – К.: Генеза, 2010. – С. 5-58.
4. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. – Запоріжжя, Прем'єр, 2010. – С. 5-55.

ПЛАН

1. Воюючі блоки Першої світової війни та їх склад. Причини, характер та привід війни, стратегічні плани країн. Основні фронти.

2. Основні воєнні та політичні події в ході війни у 1914-1918 роках.

3. Закінчення та наслідки війни.

1. **Воюючі блоки Першої світової війни та їх склад. Причини, характер та привід війни, стратегічні плани країн. Основні фронти.**

Стратегічні плани противників. Перша світова війна стала, за влучним виразом німецького письменника Генріха Манна, «матір'ю катастроф століття». Вона стала не тільки підсумком корінних змін, що відбулися у світі протягом попередніх століть і одним із найяскравіших наслідків процесу розвитку європейської цивілізації, а й закономірним наслідком інтенсифікації суперечностей між європейськими державами, проявом їхньої внутрішньої кризи, міжкласових, соціальних та інших проблем у суспільстві¹.

Швидкий економічний розвиток провідних країн світу, завершення в них промислового перевороту призвели до остаточного поділу світу. На початку ХХ ст. загострилися протиріччя між двома воєнно-політичними блоками країн — *Троїстим союзом* (*Німеччина, Австро-Угорщина, Італія*, блок утворено протягом 1879-1882 р.) та *Антантою*⁵ (*Англія, Франція, Росія*; блок утворено протягом 1891-1907 рр.).

В основі протиріч між блоками лежала давня суперечка за колонії між *Німеччиною та Англією*. Війну розпочав і програв Троїстий союз, який в ході війни перетворився на *Четвертий*⁶ до блоку увійшли *Османська імперія та Болгарія, а Італія у 1915 р. вийшла з блоку*). У ході війни до блоку *Антанта* приєдналися *Італія, Японія, а Росія з приходом до влади більшовиків у жовтні 1917 р. вийшла з війни, уклавши сепаратний⁷ Брестський мирний договір* (1918 р.) з країнами Четвертого союзу. *США* вступили у війну 1917 р. на боці Антанти як позаблокова країна. Усього на стороні Антанти у війні брали участь 34 держави.

До причин Першої світової війни можна віднести:

- інтенсифікація наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. територіального поділу світу між цивілізованими країнами світу та бажання перерозподілити його;

- нерівномірний економічний розвиток провідних країн світу — «молоді» держави (утворилися в другій половині ХІХ ст.: Німеччина, Італія, Австро-Угорщина) відставали в розвитку економіки від «старих» (Британія, Франція, Росія);

- посилення ролі держави в економіці в умовах монополізації виробництва — формування державно-монополістичного капіталізму, що проявлялося в зрощуванні держави та монополістичних об'єднань;

- інтенсифікація гонки озброєнь в країнах — учасницях військових блоків;
- бажання урядів країн відвернути увагу власного народу від внутрішніх проблем.

Головними стратегічними планами країн *Троїстого союзу* були:

- *Німеччина* намагалася покінчити з пануванням Англії на морях, послабити її вплив на світовий ринок і захопити колонії, приєднати промислово розвинуті північно-східні регіони Франції, захопити у Росії Прибалтику, Україну, Дон і Кавказ;

- *Австро-Угорщина* прагнула панувати на Чорному, Адріатичному та Егейському морях, розширити сферу впливу на Балканах, захопити Сербію, Чорногорію та Болгарію, відібрати у Росії Польщу, Правобережну Україну (Поділля та Волинь);

- *Османська імперія*, що виступила на боці Троїстого союзу в жовтні 1914 р., розраховувала відновити російське Закавказзя і відновити свій вплив на Балканах.

У стратегічні плани країн *Антанти* входило:

¹ Пам'ятки С. Велика війна як прояв кризи європейської цивілізації. До 90-річчя початку Першої світової війни // Дзеркало тижня — 2004 — № 30

⁵ У французькій і французької мови назва блоку означає «Сердечна згода».

⁶ Назва вживається надалі *Почвирний*.

⁷ Сепаратний мир — мир, укладений з протидивком однією з країн блоку без згоди союзників.

• *Велика Британія* сподівалася зберегти свої колонії та панування на морях, послабити Німеччину, захопити частину німецьких колоній в Африці, поділити Османську імперію — забрати багаті нафтою Месопотамію та частину Аравійського півострова;

• *Франція* прагнула послабити Німеччину, повернути Ельзас і Східну Лотарингію, що були захоплені Німеччиною після франко-пруської війни, захопити Саарську область (вугільні шахти) та лівий берег Рейну — природний кордон з Німеччиною, крім того, там знаходилися сучасні промислові підприємства;

• *Росія* бажала встановити своє панування на Балканах і в протоках Босфор і Дарданелли, послабити Німеччину економічно, відібрати у неї землі по нижній течії Німану, відібрати в Австро-Угорщини Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття;

• *Японія*, що вступила у війну з Німеччиною в середині 1914 р., намагалася захопити німецькі орендні території в Китаї (півострів Шаньдунь) та острова у Тихому океані;

• *США*, які виступили на боці Антанті у 1917 р., бажали проникнення в Китай, де велику активність проявляла Японія, розширити свій вплив на увесь американський континент.

З обох боків війна мала *загарбницький імперіалістичний характер*. Тільки *Сербія, Чорногорія та Бельгія* вели війну за своє визволення, що, однак, не мінє характеру самої війни в цілому. Її ініціаторами були Німеччина та Австро-Угорщина, які розпочали війну першими. Початок війни викликав сплеск патріотизму у воюючих країнах, що швидко переріс у шовінізм. Спроба російського царизму назвати чергову загарбницьку війну Вітчизняною, не дала результату.

Війна велася на десятках фронтів у різних куточках земної кулі: в Європі, Азії, на Тихому океані тощо. Однак головними фронтами були *Західний*, де Німеччина воювала з англійськими, французькими та бельгійськими військами, та *Східний*, де німецькі та австро-угорські війська билися з російськими. Крім того, певне значення для ході війни мали Кавказький фронт (Росія вела війну проти Туреччини), Італійський (бойові дії Італії проти Австро-Угорщини), Балканський, Румунський, Африканський, Далекосхідний, Месопотамський та Палестинський.

На 1914 р. протиріччя між блоками вкрай загострилися, особливо щодо Балканського питання. Австро-Угорщина, за порадою німецького імператора, вирішила одним ударом по Сербії утвердити свій вплив на Балканах.

Приводом для розв'язання війни стало вбивство спадкоємця престолу, австрійського ерцгерцога *Франца-Фердинанда*. Він був убитий у *Сараєво* (Боснія) сербськими націоналістами — студентом 8-го класу гімназії *Гаврилом Принципом* та типографом *Надейком Габриловичем* — членами напіввійськової організації «Млада Босна» («Молода Боснія»).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Перший замах було скоєно, коли Франц-Фердинанд з дружиною їхали з військового табору до міської ратуші. Недалеко від будинку жіночої семінарії, коли відкритий автомобіль почав їхати повільніше, в нього було кинуте чорний пакет з бомбою. Наступник престолу встиг відкинути його рукою, він влучив у сусідній автомобіль, що його супроводжував, і поранив кілька осіб, одного з них — підполковника Мерція — досить серйозно. Після цього Франц-Фердинанд не відмінив подальшої програми свого візиту й поїхав до ратуші. Тут він був урочисто прийнятий представниками місцевої влади, хоча, звичайно,

Франц-Фердинанд з дружиною в день загибелі

приймом був затьмарений інцидентом, що стався по дорозі. Після прийому губернатора Боснії, начальника поліції та графиня Гогенберг просили Франца-Фердинанда не ризикувати життям і негайно повернутися до табору, однак він відмовився і поїхав до госпітально провідати пораненого підполковника.

При повороті автомобіля на вулицю Франца-Йосифа пролунали два револьверні постріли, якими було

Арешт убивці Г. Принцип

смертельно поранено і наступника престолу, і його дружину. За такий злочин закон передбачав смертну кару, проте підсудним не виповнилося і 20 років. Обидва терористи були засуджені на 20 років і померли, з часом, у в'язниці.

Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум, виконання умов якого означало б для Сербії відмову від державного суверенітету:

- Австро-Угорщина вимагала від сербського уряду засудити будь-яку антиавстрійську пропаганду;

- Сербія мала звільнити зі служби причетних до антиавстрійської пропаганди офіцерів і держслужбовців (списки склали в Австро-Угорщині);

- Сербія повинна була допустити на свою територію австрійських слідчих для розслідування вбивства.

Сербія, за порадою Росії, згодилася виконати всі вимоги ультиматуму, крім останньої. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина, не задоволена відмовою Сербії, оголосила війну. Наступного дня, 29 липня 1914 р., Росія розпочала часткову мобілізацію. На вимогу Німеччини її припинити Микола II оголошує повну мобілізацію. Тоді Німеччина 1 серпня 1914 р. оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції і розпочала наступ на неї через Бельгію. Англія стала на захист нейтралітету останньої і 4 серпня оголосила війну Німеччині. 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії, Британія та Франція, як союзники Росії, оголосили війну Австро-Угорщині. 15 серпня Японія поставила вимогу перед Німеччиною передати їй свої території в Китаї, але отримавши відмову, починає війну.

2. Основні воєнні та політичні події в ході війни у 1914-1918 роках.

План Шліффена та його крах. Бойові дії 1914-1915 років. Воєнні дії Першої світової війни розгорнулися на десятках фронтів — на суші, морі і, вперше в історії, в повітрі. Початок війни ознаменувався сплеском патріотизму, сотні тисяч добровольців штурмували призовні пункти. Проте, коли розпочалися затяжні бойові дії, патріотизм змінився іншими почуттями.

План воєнних дій Німеччини був складений напередодні начальником Генерального штабу генералом *А. фон Шліффеном* і передбачав «блискавичну війну»: в обхід через нейтральні Бельгію і Люксембург та слабозахищений франко-бельгійський кордон за півтора-два місяця розгромити Францію, до того як Росія відмобілізує свої війська, а Британія висадить свої на континенті. Захоплення Парижу повинно примусити Францію капітулювати. Потім усі війська мали бути перекинуті на Східний фронт, боже Німеччина володіла чи не найкращою мережею залізниць в Європі, і розбити за півмісяця російську армію.

Розпочавши наступ на заході на початку серпня 1914 р., німецька армія зустрілася з героїчним опором бельгійських військ під *Мобажем* і *Антверпеном*, проте вже 20 серпня столиця Бельгії *Брюссель* була захоплена німецькими військами. На початку вересня німецькі війська підійшли до р. *Марна* з метою оточити французьке угруповання, проте наразилися на контрнатуп англо-французьких військ на чолі з маршалом *Жоффром*. Англо-французькі війська зупинили німецький наступ. Після битви 5-12 вересня 1914 р. на р. *Марні*, під Парижем, було остаточно зірвано «план Шліффена», блискавична війна не вдалася з самого початку. Західний фронт до кінця 1914 р. стабілізувався, розтягнувшись на 720 км.

Цікавою військовою новинкою стало те, що в ході битви на *Марні* Франція вперше в історії використала автотранспорт для перевезення армії.

Росія вже 17 вересня, з метою допомоги французьким військам, розпочала наступ у *Східній Пруссії* та *Галичині* силами двох армій на чолі з генералами *П. Рененкампом* та *А. Самсоновим*. Тому Німеччина була змушена перекинути сюди з Західного фронту два армійських корпуси і тим самим відмовилася від захоплення столиці Франції. Проте ця операція російських військ була не дуже вдалою — в німецьке оточення потрапили 30 тис. росіян, генерал *Самсонов* застрелився.

Англійські добровольці біля призовного пункту (Лондон, 1915 р.)

Хоча наступ Росії у Східній Пруссії виявився невдалим, проте в Галичині австро-угорські війська були вимушені відступити до Карпат — російська армія захопила *Львів*.

У жовтні 1914 р. після обстрілу російських портів у Причорномор'ї турецьким та німецьким флотом до Троїстого союзу приєдналася Туреччина і блок отримав назву Четверного. У грудні 1914 р. турецькі війська вторглися в російське Закавказзя, проте потерпіли поразку.

Наступ німецької армії у *Фландрії* (Бельгія) у жовтні-листопаді 1914 р., що мав на меті прорвати англо-французьку оборону в районі Іпра та захопити порти Дюнкерк і Кале, був невдалим. Таким же став наступ австро-німецьких військ на Східному фронті восени 1914 року на території Польщі.

На воді англійському флоту вдалося блокувати німецький в Балтійському морі, а австро-угорський — в Адриатичному.

У цілому протягом 1914 р. стратегічна ініціатива в ході війни належала країнам Троїстого союзу, проте війна Німеччини на два фронти розпоршувала сили союзників. Довоєнні стратегічні плани не спрацювали, виникла необхідність у новому плануванні, перебудові економік воюючих держав для воєнних потреб та додаткової мобілізації. Величезними були втрати у кадровій армії — до 75%.

Перехід до стратегічної оборони на Західному фронті в листопаді-грудні 1914 р. дав змогу Німеччині перекинути свої сили у 1915 р. на Східний фронт, де ініціатива перейшла до австро-німецької армії. У лютому-березні 1915 р., після боїв біля Мазурських озер, німецька армія витіснила російські війська із Східної Пруссії. 22 березня 1915 р. російські війська оволоділи стратегічно важливою фортецею Перемишль на Західній Україні, проте російський наступ зупинився через виснаження. У травні-серпні в результаті німецько-австрійського наступу в Галичині, Польщі і Прибалтиці російські війська до осені втратили Галичину, Польщу, Литву, частину Білорусії та Латвію.

3 лютого по листопад англо-французькі війська на прохання Росії провели морську *Дарданельську операцію* з метою нанесення відволікаючого удару по Туреччині, проте вивести Туреччину з війни та встановити контроль над протоками Босфор та Дарданелли не вдалося.

На Західному фронті відбулися бої у *Фландрії* та *Шампані*. Найбільша битва — у квітні 1915 р. поблизу міста *Іпр* (Бельгія), де вперше було застосовано хімічну зброю. 15 тис. осіб отруїлися, 5 тис. з них померли.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У першій половині лютого 1915 р. німецьке військо отримало «бойовий хімічний засіб у вигляді хлорного газу» та «нового роду артилерійський снаряд, начинений отруйними речовинами, котрі викликали сльозотечу». 22 квітня 4-та армія рейхсверу поблизу Іпру вперше у величній історії використала проти англо-французьких військ для прориву їхніх позицій газободонну атаку. Газ мав назву іприт (від місцевості першого використання). Балони з газом було встановлено у відстані 6-кілометровій відлики фронту. Вихід 180 тис. кг. хлору зайняв лише п'ять хвилин. Іпритову хмара мала від 600 до 800 м. висинишки була у людський зріст, згодом — вище.

Хлором тоді було отруєно 15 тис. осіб, з яких 5 тис. (33 %) померло. Солдати, згадував учасник цієї операції, помітили, що желто-жовтого газу підіймається з-під коліс її артилерійських машин і в напрямку до них, що газ стелиться по землі, заловнюючи околиці околиць, вимовно забілюючи її зитоничні границі. Спершу подив, потім жах й, нарешті, паніка панікала війська, вони перші хмари диму окутали всю місцевість і примусили людей, захищаючись, покинути в атаку. Ті, хто міг рухатися, бігли, намагаючись, більшою частинною даремно, обігнати хмару хлору, котра невтомно переслідувала їх». Німці мали тактичний успіх, проте не мали необхідних резервів і не змогли з нього скористатися. Німеччина порушила конвенцію, яка забороняла застосування отруйних речовин, й повела нову війну, причому німецьке командування використало у великому масштабі нову зброю в операції, котра мала обмежену мету. Після Іпру отруйні гази надалі використовували обидві сторони.

У травні 1915 р. *Італія*, яка прагнула приєднати західну частину Балканського півострова території Австро-Угорщини, Туреччини та Албанії) вийшла з Троїстого союзу і оголосила війну колишнім союзникам. У вересні 1915 р. до Четверного союзу вступила *Болгарія*, яка розпочала

бойові дії проти Сербії, зайнявши у грудні її територію. Сербська армія відступила до Албанії. Таким чином Німеччині вдалося встановити прямий зв'язок з Туреччиною. Протягом 1915 р. війна остаточно стала позиційною, становище країн Четверного союзу погіршилося через обмежені внутрішні ресурси, в цей час країни Антанти нарощували воєнне виробництво.

Бойові дії 1916 року. Брусиловський прорив. Верденська битва. Контрнаступ на р. Соммі. Основні бойові дії 1916 р. відбулися:

- на *Західному фронті* німецькі війська намагалися штурмом взяти фортецю *Верден* — найважливішу ланку оборони Франції. У цій грандіозній битві, що тривала з 21 лютого по 21 грудня 1916 р., Німеччина втратила 600 тис. чоловік, Франція — 300 тис. (так звана *Верденська м'ясорубка*, що «перемолола» 120 воюючих дивізій). Однак реального успіху Німеччина не досягла, Верден залишився за Францією;

- більш успішними були дії військ Антанти на *Східному та Кавказькому фронтах*. У січні-лютому 1916 р. в результаті успішного наступу на Кавказі захоплена турецька фортеця *Ерзерум*. У червні-серпні 1916 р. Росія розпочала ряд наступальних операцій в *Галичині*. Армія генерала *О. Брусилова*, скориставшись тим, що великі німецькі сили були зосереджені біля Вердена, прорвала фронт в декількох місцях і зайняла більшу частину Галичини і Буковини («*Брусиловський прорив*»). Втрати противника склали 1,5 млн. чоловік. Успіхи Росії сприяли вступу *Румунії* (серпень 1916 р.) у війну на боці Антанти. Однак невдовзі вона була окупована австро-угорськими військами;

- з 1 липня по 18 листопада 1916 р. французька армія намагалася прорвати оборону німців на *р. Соммі* і вийти до Брюсселю, що призвело до загальних втрат чисельністю 1,3 млн. чоловік. Тут вперше англійською стороною застосована нова зброя — *танки* (вперше застосовані у вересні 1916 р.), яка дала, щоправда, лише психологічний ефект. Наступальна операція не дала англо-французьким військам бажаної перемоги.

Стратегічна ініціатива перейшла до Антанти, і вона відмовилася від німецької пропозиції розпочати переговори наприкінці 1916 року.

Підводна війна. Бойові дії велися також і на морі. Основними суперниками на морях у ході Першої світової війни були Британія та Німеччина. Маючи найкращий на той час флот у світі, британці ще 1914 р. встановили морську блокаду Німеччини. Проте розгорнута Німеччиною напередодні війни кампанія по будівництву підводного флоту (підводних човнів) дала свої результати — вже восени 1914 р. німці затопили 5 британських крейсерів, не рахуючи десятки риболовецьких та торгових суден. А вже з 1915 р. Німеччина, яка фактично завершила будівництво свого флоту, сама розпочала морську блокаду Британських островів. Німецькі підводні човни не обмежувалися діями проти англійського військового флоту, а залюбки топили і пасажирські судна. Так у цьому ж році ними було потоплено англійський пасажирський лайнер, на борту якого перебувало до 2 тисяч чоловік. Бойові дії на морі, не перериваючись, тривали всю війну.

Найбільша морська битва між Німеччиною та Англією в ході війни — *Ютландська (31 травня – 1 червня 1916 р.)*, де британський флот, незважаючи на більші, ніж у Німеччини втрати, переміг.

У 1916 р. стратегічна ініціатива перейшла до Антанти, країни Четверного союзу перейшли до оборони, ресурси блоку поступово вичерпувалися.

Поразки російських військ. Воєнні кампанії 1917-1918 рр. проходили в умовах посилення антивоєнних та революційних виступів у країнах Європи. У *лютому 1917 р.* в Росії відбулася революція, результатом якої стало повалення самодержавства і перехід влади до *Тимчасового уряду*. Останній продовжив курс на ведення війни «до переможного кінця». Однак реальних можливостей для цього не було. Економічна та політична ситуація в країні була катастрофічною.

Літній наступ (червень-вересень 1917 р.) російських військ на Південно-Західному фронті закінчився провалом, втрагою Прибалтики та появою загрози для Петрограду. Це викликало спробу, щоправда, невдалу, командуючого російськими військами генерала Л. Корнілова скинути Тимчасовий уряд. На захист Тимчасового уряду виступили переважно більшовицькі загоны «Червоної гвардії». Авторитет центральної влади фактично зник, популярність же країнних лівих партій, більшовиків та есерів, які вимагали негайного вирішення аграрного питання та укладення миру, в умовах тотальної кризи зростала.

Вступ у війну США. Воснні дії на Західному фронті. 6 квітня 1917 р. уряд США, що до цього були нейтральною країною і торгували практично з усіма воюючими державами, оголосили війну Німеччині. Американці розуміли, що можуть залишитися біля «розбитого корита», і використавши як привід загибель своїх громадян на англійських пасажирських суднах, вступили у війну.

У 1917 р. основні бойові дії розгорнулися на Західному та Італійському фронтах:

- на Західному фронті вдалими для військ Антанти були наступи поблизу *Арраса* (квітень) та у *Фландрії* (червень-серпень), невдалими – поразка в районі *Реймса* («м'ясорубка *Нівеля*», квітень-травень) та *Іпру* (влітку); у битві біля *Камбре* (листопад) англійці вперше застосували масовану танкову атаку, американці розпочали бойові дії у Франції;

- на Італійському фронті біля *Капорето* у жовтні австро-угорські війська завдали нищівної поразки італійцям.

На Близькому Сході та у Східній Африці перемога була за англо-французькими військами. На грудень 1917 р. німецькі колонії припинили опір, блок Антанта досяг переваги у підводній війні.

Вплив революції в Росії на хід війни. У результаті перевороту 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 р. в Росії Тимчасовий уряд було скинуто і до влади прийшла більшовицька партія на чолі з *Володимиром Ульяновим (Леніним)*, сформований радянський уряд – *Рада Народних Комісарів*. На заклик більшовиків укласти мир без анексії і контрибуцій відгукнулася тільки Німеччина. Вона бажала позбутися війни на два фронти. У грудні 1917 р. між Росією та Німеччиною укладено перемир'я, незабаром почалися переговори делегації Четверного союзу та Радянської Росії у Бресті. Під загрозою продовження бойових дій Росія погодилася на тяжкі умови сепаратного⁸ *Брестського мирного договору* (3 березня 1918 р.) – втрату *Фінляндії, Прибалтики, Польщі, Білорусії та України*; повернення Туреччини захоплених областей; виплату контрибуції в сумі 6 млрд. марок.

Таким чином у 1917 р. Антанти не вдалося розгромити противника, оскільки вихід з війни Росії суттєво послабив блок. Сприятливим для Антанти став виступ на її боці США.

«14 пунктів» *В. Вільсона*. У відповідь на більшовицький декрет про мир, на який відгукнулися лише країни Четверного союзу, президент США *В. Вільсон* висунув власну програму миру – «14 пунктів». У них він запропонував:

- відмовитися від таємної дипломатії, властивій для попереднього періоду історії;
- забезпечити свободу торгівлі і мореплавства;
- визнати право націй на самовизначення як основи післявоєнного світу;
- створити міжнародну організацію на підтримку миру;
- спільно скоротити озброєння тощо.

Стратегічні плани Антанти на 1918 р. передбачали розгром Четверного союзу. Проте цим планам було нанесено удар більшовицьким урядом Росії, який у березні 1918 р. уклав мир з країнами Четверного союзу. Країни Антанти, які не визнали цього сепаратного мирного договору, почали військову інтервенцію в Росію.

Після укладення миру Німеччина спробувала перехопити стратегічну ініціативу і розгорнула наступ на Західному фронті під *Аррасом* (березень 1918 р.), створивши загрозу Парижу. Проте наступ припинився через відсутність резервів. Влітку 1918 р. німецькі війська вийшли на р. *Марну* («друга *Марна*») і стали обстрілювати Париж з гармат далекобійної артилерії. У липні 1918 р. союзні армії Англії та Франції, отримавши підкріплення з США, перейшли в контрнаступ, витіснивши німецькі війська з Франції та Бельгії. У серпні німецькі дивізії були розгромлені під *Ам'єном* і Німеччина запропонувала укласти перемир'я.

Водночас почався наступ на Балканах. 28 вересня 1918 р. Болгарія, а 3 жовтня Австро-Угорщина запросили перемир'я. Наступ англійських військ на Близькому Сході примусив Туреччину 30 жовтня 1918 р. підписати перемир'я.

Антивоснні виступи. Революційні події в Німеччині та розпад Австро-Угорщини. У ході війни у Німеччині та Австро-Угорщині почалися революційні виступи:

- у вересні німецький уряд звернувся до США з проханням перемир'я, а 3 листопада 1918 р. у Кілі (Німеччина) відбулися демонстрації матросів, солдатів і робітників, що переросли в

⁸ Брестський мир традиційно називають сепаратним, тобто укладеним окремо, без згоди союзників, оскільки між Британією, Францією та Росією у вересні 1914 р. була підписана угода про неможливість укладення миру з противником будь-якою країною Антанти окремо

революцію. Імператор Німеччини втік, новий уряд очолили соціал-демократи, Німеччина проголошена республікою;

• у жовтні 1918 р. Австро-Угорщина розпалася: проголосили незалежність Чехо-Словаччина, Угорщина, Сербія, Хорватія і словенців, Австрія, Угорщина. В Австрії та Угорщині скинуто монархію, проголошено республіки.

3. Закінчення та наслідки війни.

Закінчення війни. Комп'єнське перемир'я. Поразка Німеччини та її союзників. 11 листопада 1918 р. об 11:00 у Комп'єнському лісі під Парижем, у штабному вагоні командуючого

військами Антанти французького маршала Фердинанда Фоша німецька делегація на чолі зі статс-секретарем закордонних справ Ерцбергером підписала перемир'я, запропоноване союзним командуванням. Німеччина визнала себе переможеною. Перша світова війна закінчилася.

У 34-х статтях цього документа було окреслено умови й термін перемир'я, найважливішими умовами якого стали:

- насамперед Антанта вимагала звільнення окупованих німецькими військами територій на Заході — Бельгії, Люксембургу, Ельзасу та Лотарингії, північної Франції;
- виведення німецьких військ із Східної Європи

Підписання Комп'єнського перемир'я у вагоні маршала Фоша

• після прибуття туди військ Антанти;

• Німеччина зобов'язувалася віддати союзникам усі підводні човни, роззброїти усі надводні кораблі (2500 важких артилерійських знарядь, 25000 кулеметів, 5000 літаків, 1700 військових літаків, всі свої підводні човни);

• повернення військовополонених та передача рейхсвером⁹ військового спорядження, вагонів, паровозів, вантажних автомобілів (5000 вантажівок, 150000 вагонів);

• утворення нейтральної зони на правому березі Райну.

Перемир'я набуло чинності в 11 годин ранку й був даний 101 залп - останні залпи Першої світової війни.

Маштаби втрат і руйнувань. Перша світова війна привела до істотних політичних, економічних та територіальних змін у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі. Її закінчення підводило ризику під усім довшим розвитком людства.

У війні, що продовжувалася 4 роки 3 місяці і 10 днів, взяла участь 38 країн. Населення країн, що були втягнуті у цей збройний конфлікт, нараховувало понад півтора мільярда осіб, або понад дві третини тогочасного населення земної кулі. Війна охопила територію Європи, Азії та Африки загальною площею понад 4 млн. км². На січень 1917 р. військо обох коаліцій нараховувало 33,5 млн осіб. Протягом війни було мобілізовано 73,5 млн чоловік.

Під час війни було мобілізовано у державах німецької коаліції понад 25 млн., у країнах Антанти — понад 48 млн. осіб (у Німеччині — 13,3 млн., Австро-Угорщині — 9 млн., Росії — 19 млн., Франції — 8,2 млн., Англії — 9,5 млн., США — 3,8 млн. осіб відповідно). Стосовно до всього населення це складало: в Росії — 11,2%, Англії — 10,7% (без колоній), Франції — 17,2% (без колоній), Німеччині — 20,4%, Австро-Угорщині — 17%.

Англієцьд військовополонені (Німеччина, 1917 р.)

⁹ Рейхсверм — збройні сили Німеччини під час і після Першої світової війни.

У війні взяли участь мільйони представників колоніальних країн. У цьому одна з її характерних особливостей. Англія і Франція мобілізували у власних колоніях до 6 млн. осіб («кольорові війська»). Крім того, мільйони чоловіків використовувалися на різноманітних роботах у тилу й на фронті. Під час війни до Франції, наприклад, було перевезено із колоній майже один мільйон осіб для служби у війську та праці у сільському господарстві.

Війна принесла людські жертви, які дорівнювали воєнним втратам у Європі упродовж попередніх двох століть. За 1914-1918 рр. було поранено 20,8 млн. осіб, вбито 8,7 млн. чоловік, у той час як за попередні 100 років в усіх війнах втрачено 1,6 млн. життів: Німеччина втратила – 1,77 млн осіб; Росія – 1,7 млн; Франція – 1,36 млн; Австро-Угорщина – 1,2 млн; Велика Британія – 0,91 млн.

Всі досягнення науки і техніки в цей час були спрямовані на винищення людей. Від самих лише отруйних речовин у французькій, англійській, американській та німецькій арміях загинуло 500 тис. осіб. Варварськими методами, особливо з боку Німеччини, провадилася підводна війна: підводними човнами торпедувалися не лише військові кораблі, але й кораблі з пораненими, під знаком Чорного Хреста, а то й пасажирські судна. Мільйони людей загинули від хвороб і голоду. Надзвичайного поширення набули всілякі психічні захворювання, психічні травми, які безпосередньо або ж опосередковано пов'язували з воєнними діями. Генерація молодих людей, які пройшли чистилище Першої світової війни, невдовзі у європейській літературі дістали назву «втраченого (загубленого) покоління».

Неймовірних матеріальних збитків зазнали майже всі європейські держави. Були зруйновані або ж переведені на виробництво військової продукції фабрики й заводи. Спотворені дороги, висаджені в повітря залізниці, мости, тунелі, стерті з лиця землі міста й села, втрачені шедеври людського генія справляли гітйоче враження, не піддавалися поясненню здорового глузду.

Війна поглинула 1/3 національних багатств країн-учасниць війни, загальні втрати становили 359,9 млрд. доларів золотом¹⁰. У роки війни на фронті мобілізовано 74 млн. чоловік. Росія втратила 60% свого національного продукту, Австро-Угорщина — 41%, Німеччина — 33%, Франція — 31%, Англія — 16%, лише Японія і США збільшили свої багатства.

Наслідки війни. Одним із підсумків війни стало нове співвідношення сил на міжнародній арені:

- Сполучені Штати Америки почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав-переможниць (а згодом — і переможених), відповідно посилилася їхня роль у світовій політиці;

- в Європі залишилися лише дві великі держави — Велика Британія та Франція;

- у перебігу війни державний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Османської імперії не витримав випробувань воєнного часу. Імперії пруських Гогенцоллернів, австрійських Габсбургів, російських Романових та турецьких султанів розпалися. Загалом війна і революції спричинили крах монархій: із 41 правлячої династії у Європі напередодні війни після її завершення залишилося лише 17. На їхніх уламках постали нові держави;

- посилювався вплив Японії та Китаю. Почала занепадати колоніальна могутність європейських держав.

Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил у світі:

- революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали, на півстоліття поставила її поза колом великих держав;

- країни Четверного блоку (Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Туреччина) внаслідок поразки у війні також випали із гурту країн, котрі визначали світову політику;

- виснажені війною, Англія і Франція істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких незмірно зросли;

Черга за супом з польових кухонь
(Німеччина, 1916 р.)

¹⁰ Воронякський О. В. Всеякітча історія XX ст.: Навчальний посібник для вступників до ВНЗ. — Харків: Парус. — 2006. — С. 39.

• значно активізувався національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах Азії та Африки;

• перестали існувати Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська імперії;

• у Європі утворилися нові держави — Польська Республіка, Чехо-Словацька Республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (із 1929 р. — Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Водночас серйозне порушення (перш за все — країнами Антанти) права нації на самовизначення (зокрема, української нації, словаків, народів Балканського півострова) під час установаження кордонів нових держав та амбіції їхніх лідерів перетворювали цей стратегічний регіон у постійне джерело напруження.

Ще в 1918 р. з'явилася й незабаром стала європейським і світовим бестселером книга німецького гімназійного викладача математики Освальда Шпенглера «Занепад Європи», автор якої край песимістично оцінював перспективи європейського розвитку, заявляв про вмирання європейської культури. Книга стала сигналом глибокої кризи післявоєнного світу.

Післявоєнне покоління називали «загубленим поколінням». Три молоді письменники з різних країн персоніфікували це покоління: німець Еріх Марія Ремарк, англієць Річард Олдінгтон, американець Ернест Хемінгуей. Усі троє брали участь у війні — Олдінгтон пішов на фронт добровольцем, Ремарк воював на Західному фронті солдатом, Хемінгуей описав свій фронтвий досвід (він був шофером Червоного хреста в Італії) в романі «Прошавай, зброя». Їхній висновок був категоричний: колишній формат існування світу не годиться. Книги Е. М. Ремарка («На Західному фронті без змін», «Повернення», «Три товариші» та ін.) своєрідні хроніки, що показують загублені життя, дають можливість зрозуміти психіку молодих фронтників. З одного боку, надлам, шок, жах, самотність. «Чи не божевілья уявляти, начебто ти, окрема людина, щось означає і чогось варта!» — говорить один з героїв. З другого, «миті істини»: солдатське товариство, солдатське братерство. Герої Ремарка міцно тримаються один одного серед економічної, політичної й духовної розруки післявоєнної Німеччини. Із третього, здичавіння мільйонів людей, страшне знецінення людського життя, піднесення грубої сили і нелюдськості (характерна назва одного з романів Р. Олдінгтона «Усі люди — вороги»).

У підсумку — величезне розчарування: за що помиралі наші друзі, брати й сини? Умирили — за мільйонерів, за брехунів, за химери, «за тих, хто зрадив нас». Проводжаючи на фронт, їх призывали до порядку, почуття боргу, солідарності, вірності солдатським традиціям. А тепер... Скрізь триумфували найбезсоромніше гендерство, хаос, роз'єднаність, моральна деградація. І вони, фронтвики, нікому не були потрібні: «Морок і порожнеча, і більше нічого».

ОСТАННІЙ...

5 травня 2011 р. в м. Перт (Австралія) в будинку для престарілих у віці 110 р. помер останній учасник Першої світової війни *Клод Стенлі Шоулз*. Він народився у Великобританії 1901 р. де і розпочав службу у ВМС Великої Британії. У 1916 р. К.С. Шоулз взяв участь у Першій світовій війні. Під час служби на кораблі «Рівендж» він став свідком капітуляції німецького флоту. У 1926 р. Шоулз був відправлений до Австралії як інструктор.

У віці 108 років Шоулз видав свою автобіографію — «Останній з останніх» — у якій згадує день, коли кризь його рідне містечко проїхав перший автомобіль, а мешканці вибігли подивитися.

Хоча ветеран став відомим саме завдяки військовій службі, Клод Шоулз ненавидів тих, хто прославляв війну.

Після смерті Шоулза британка Флоренс Грін залишилася останнім живим ветераном Першої світової війни. Але вона не брала участь у бойових діях, працюючи офіціанткою на базі королівських військово-повітряних сил.

За матеріалами сайту «Історична правда» (сайт відвідано 5.05.2011 р.)

Війна призвела до загострення світових суперечностей, становлення нової правової системи та зростання пацифістських (антивоєнних) настроїв. Таким чином, Перша світова війна стала важливим рубежем у розвитку людства. Вона, зокрема, довела єдність та взаємозалежність

К. С. Шоулз

світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також — і насамперед — у свідомості й поведінці людей.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Охарактеризуйте міжнародні відносини напередодні Першої світової війни:

- імперіалістичні війни (війна США проти Іспанії 1898р., англо-бурська 1899-1902рр. та російсько-японська 1904-1905рр. війни);
- Марокканські кризи 1905-1906 та 1911рр.;
- Балканські війни 1912 та 1913рр.

2. Заповнити хронологічну таблицю:

Основні битви та політичні події Першої світової війни

Роки	Політичні події	Західний фронт	Східний фронт	Інші фронти	Бойові дії на морі
1914					
1915					
1916					
1917					
1918					

Методичні рекомендації до складання таблиці:

В таблиці повинні бути відображені лише **найбільші / наймасштабніші** воєнні дії – битви, наступи на суші та на морі, утворення нового фронту, застосування нових видів зброї (хімічна, танки тощо) та **найвизначніші** політичні події – вступ країни у війну, вихід країни з війни, підписання перемир'я чи миру.

Студент / студентка зачитує події з зошита та показує місце їх розташування на настінній карті.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Опишіть процес створення Троїстого блоку та Антанти.
- Охарактеризуйте витoki та природу міжнародних криз та конфліктів на початку ХХ століття.
- Поясніть процес гонки озброєнь, посилення мілітаризму, шовіністичної пропаганди, причини, *привід та початок Першої світової війни, зміну статусу жінки в суспільстві в період війни.*
- Визначте стратегічні плани противників, причини вступу у війну головних її учасників, зокрема США, виходу Росії з війни.
- Дайте характеристику персоналіям: О. Брусілов, П. фон Гінденбург, Ф. Фох.
- Охарактеризуйте головні битви Першої світової війни, покажіть їх на карті.
- Назвіть дати періодизації світового розвитку в першій половині ХХ ст., Першої світової війни, Верденської битви.
- Визначте наслідки Першої світової війни для країн Європи та всього світу.

КОНТУРНІ КАРТИ

- Перша світова війна 1914-1918 рр.)
- Воєнні дії в Європі (1914-1918 рр.). Європейські та Кавказький фронти.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 7-19.
- Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. — К.: Генеза, 2010. — С. 99-138.
- Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Генеза, 2010. — С. 59-102.
- Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 9-34.
- Смолій В. Велика війна 1914-1918 рр. Ювілей початку, перебігу та завершення // Історія України. — 2005. — №39.
- Шупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. — Запоріжжя, Прем'єр, 2010. — С. 56-93.

ПЛАН

1. Паризька мирна конференція по підсумках Першої світової війни (1919 р.). «Українське» питання на конференції.
2. Версальський мирний договір.
3. Створення та діяльність Ліги Націй (1919-1946 р.).
4. Спроби перегляду повоєнних договорів у 20-х рр. XX століття:
  - а) міжнародні конференції 20-х років; пакт Бріана-Келлога (1928 р.);
  - б) плани Дауеса (1924 р.) та Юнга (1929 р.).

1. Паризька мирна конференція по підсумках Першої світової війни (1919 р.). «Українське» питання на конференції.

Свідчення сил на світовій арені після Першої світової війни. Паризька конференція 1919 року. Підсумки Першої світової війни, що закінчилася підписанням 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я, підбито на *Паризькій мирній конференції*, що тривала з 18 січня 1919 по 21 січня 1920 року. Її метою були недопущення нових конфліктів, які б могли перерости в нову війну, розробка і укладення мирних договорів між державами Антанти, які перемогли у війні, і державами Четверного союзу, які розпочали і програли її. У ході конференції країни Антанти надали великі територіальні переваги державам на схід від Німеччини — Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії¹¹ з метою створити «санітарний кордон» для захисту від більшовицької Росії. Крім того, було вирішено, що країни Антанти підтримають антибільшовицький рух в Росії та розпочнуть інтервенцію на її територію. Нові держави, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії, такі як *Радянська Росія, Грузія, УНР, як і ЗУНР*, на конференцію запрошення не отримали.

Делегації кожної з держав-переможниць переслідували виключно власні інтереси, мало гурбуючись про запобігання міждержавних конфліктів, тому порядок роботи конференції не відзначався демократичністю, малі країни були фактично відсторонені від обговорення питання. Хоча у конференції приймали участь представники 32 держав, проте головні питання вирішувалися «*Радою десяти*» (по два представники від країн-переможниць — *Англія, Франція, США, Італія, Японія*) та «*Радою п'яти*» з міністрів закордонних справ цих країн. Реально ж всі рішення приймалися «*Радою чотирьох*» — президент США *В. Вільсон*, британський прем'єр-міністр *Д. Ллойд-Джордж*, французький прем'єр *Ж. Клемансо*¹² та італійський прем'єр *Орландо*, а частіше — неофіційною «*радою трьох*»: *Ллойд-Джорджем, Вільсоном та Клемансо*. На засідання останніх не допускали ні журналістів, ні стенографістів і вони проводилися в закритому режимі.

Основними бажаннями країн-переможниць були:

- *Франція*, де після війни побутовало гасло «Німці за все заплатять», намагалася економічно послабити свого давнього суперника — Німеччину, встановити кордон по р. Рейн, заволодіти економічно розвинутими землями Німеччини (лівий берег Рейну, Саарський кам'яновугільний басейн), загарбати частину османських володінь;

- *Великобританія*, відібравши майже всі німецькі колонії в Африці та інтернувавши кораблі німецького військового флоту на своїх базах, керувалась гаслом: «У Англії немає постійних

«Рада чотирьох».
Ллойд-Джордж, Орландо, Клемансо, Вільсон

¹¹ Найбільші за площею території найбільш слабкими отримала Румунія: Трансільванію, частину Бавату, Північну Буковину, окупувала Бессарабію

¹² Ж. Клемансо був також обраний головою Паризької мирної конференції.

союзників, є постійні інтереси». Тому вона прагнула зберегти сильну Німеччину як противагу Франції на континенті;

• *США*, що перетворилися за роки війни на кредитора Європи¹³, спираючись на «14 пунктів» В. Вільсона, намагалися не допустити нового поділу світу, відстоювали право європейських націй на самовизначення і утворення у Східній Європі самостійних держав, що змогли б стати противагою як Німеччині, так і Британії та Франції. Крім того, Вільсон вимагав свободи торгівлі і мореплавання, говорив про необхідність роззброєння та створення міжнародної організації з підтримки миру — *Ліги Націй*.

«Українське» питання на конференції. Об'єднана делегація *ЗУНР* і *УНР*, які виникли на уламках Російської та Австро-Угорської імперій, прибула на Паризьку мирну конференцію, яка вирішувала долю повоєнної Європи, у січні 1919 р., однак представники кожної з держав діяли самостійно і не узгоджено. Жодна з делегацій не отримала підтримку з боку країн Антанти — переможниць у війні. Делегація *ЗУНР* вимагала зупинення наступу Польщі на Східну Галичину. Франція ж підтримувала відродження Польщі, як буфера між Радянською Росією та країнами Західної Європи. Польська делегація переконувала версальських миротворців у тому, що утворення незалежної української держави буде корисним для переможених Німеччини та Австрії, оскільки українці уклали мирний договір з цими країнами в ході війни. Злий жарт з українцями зіграли тогочасні атласи та карти, на яких не було вказано існування такого народу, як українського.

У липні 1919 р. представники *Антанти* визнали право *Польщі* на окупацію *Східної Галичини*, заселеної українцями. Офіційно входження Східної Галичини до Польщі було зафіксоване у *Ризькій угоді 1921 р.* між радянською *Росією* та *Польщею*, а остаточне приєднання до Польщі було закріплене Радою послів *Антанти 1923 року*. Польська сторона обіцяла надати українським землям автономію, проте з прийняттям нової конституції Польщі 1925 р. «забула» це зробити.

СВІДЧЕННЯ СУЧАСНИКА

В Парижі автор був у зносинах по українських справах не лише з французьким урядом, а й іноземними мирними делегаціями. Автору повідомили, між іншим, про «доброзичливе ставлення» до українського питання американської делегації. Тому автор, разом з галицьким діячем... Окуневським домігся аудієнції у міністра закордонних справ США Лансінга, що тоді знаходився у Парижі.

Ця зустріч, що відбулася 30 червня¹⁴, мала на мене і на Окуневського великий вплив. Лансінг виявив повне незнання з історичних і політичних питань і сліпу віру в Колчака і Денікіна. Він категорично наполягав на тому, щоб український уряд визнав Колчака верховним правителем і вождем всіх протибільшовицьких армій. Коли ж мова зашла про принципи Вільсона, застосування яких було вирішене для народів колишньої Австро-Угорської монархії, Лансінг заявив, що він знає лише про єдиний російський народ і що єдиний шлях для відновлення Росії — це федерація на зразок Сполучених Штатів...

Так на практиці здійснювалися тоді принципи Вільсона. Сполучені Штати підтримували Колчака, Англія — Денікіна і Юденича, Франція — Галлера... Без допомоги залишився один Петлюра...

Марголін А¹⁵. Україна и политика Антанты. З книги: Революция на Украине. По мемуарам белых. — М., Л.: Государственное издательство. — 1930. — С. 392.

2. Версальський мирний договір.

Версальський договір. Після довгих дебатів, 28 червня 1919 р., було укладено *Версальський мирний договір* країн *Антанти* і *Німеччини*, відповідно до якого Німеччина визнавалася винною у розв'язанні війни і мала бути покарана. За договором Німеччина:

¹³ США надали країнам Європи за роки війни 16,5 млрд. доларів кредитів.

¹⁴ 1919 року

¹⁵ Марголін Арнольд — єврейський суспільний діяч, член партії українських соціалістів-федералістів, товариш міністра (замісник міністра) закордонних справ у одному з урядів Директорії; член української делегації на Паризькій мирній конференції

- позбавлялася всіх колоній¹⁶, втрачала 1/7 частину території, 1/12 частину населення;
- армія, створена до війни за принципом загального військового обов'язку, мала стати невеликою професійною з чисельністю не більше 100 тис. чол. (у тому числі 4 тис. офіцерів);
- Німеччині було заборонено мати авіацію, флот, танки, важку артилерію тощо.

Крім того, Німеччина повинна була сплатити *репарації* країнам Антанти протягом 30 р¹⁷. в величезній сумі 132 млрд. золотих марок¹⁸, з яких 52 % повинно було дістатися Франції, 22 % — Британії, 10 % — Італії, решта — Японії, Греції, КСХС, Румунії, Португалії, Бельгії¹⁹ (реально Німеччина виплатила більше 21 млрд. марок золотом, отримавши до 1932 р. натомість 39 млрд. марок кредитів, але у 20-х роках така сума була справжнім шоком як для населення, так і для фінансової системи Німеччини).

Територіальні втрати Німеччини:

- *Ельзас і Лотарингія* поверталися Франції;
- «*польський коридор*» (частина Верхньої Сілезії, Померанії і Східної Пруссії) відходив до Польщі, яка отримала вихід до Балтики;
- *Данциг (Гданськ)* ставав «*вільним містом*» під захистом *Ліги Націй*;
- частина *Шлезвіг-Гольштейну* за плебісцитом²⁰ відходила до Данії;
- округи *Ейпен, Мальмеди і Морене* — до Бельгії;
- округ *Мемель* з центром у *Клайпеді* переходив у відання держав-переможниць (у 1923 р. приєднаний до Литви).

Дві території Німеччини отримували *окремі статус*:

- *Саарський вугільний басейн* залишався у Німеччині, але на 15 років він переходив під управління Ліги Націй, після чого мав відбутися плебісцит; шахти експлуатувалися Францією;
- *весь лівий берег Рейну і 50 км правого демілітаризовувалися* і окуповувалися військами Антанти на 15 років.

Крім Версальського договору країн Антанти та Німеччини з її союзницями також були укладені договори:

- *10 вересня 1919 р.* підписано *Сен-Жерменський договір з Австрією*. За ним Південний Тіроль, Юлійська Країна, Істрія, крім міста Фіуме (Рієка), що ставало вільним містом, відходили до Італії. Богемія, Моравія і Сілезія відходили до Чехословаччини; Боснія і Герцеговина, Далмація, Країна, Словенія — до КСХС; Буковина — до Румунії; Східну Галичину окупувала Польща. Австрія повинна була також виплатити репарації, її заборонявся аншлюс²¹ з Німеччиною, дозволено мати лише 30-ти тисячну армію;

- *27 листопада 1919 р.* підписано *договір в Ней-сюр-Сен з Болгарією (Нейський договір)*. Вона втратила вихід до Егейського моря — Західну Фракію, що відійшла до Греції; частина Македонії переходила до КСХС; Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Протягом 37 років Болгарія повинна була платити репарації;

- *4 червня 1920 р.* з *Угорщиною* було підписано *Тріанонський договір*, за яким її населення зменшувалося у 2,5 рази, а територія — у 3 рази. Вона втратила Трансільванію і частину Банату, що відійшли до Румунії. До КСХС відходили Воеводина і Хорватія, до Чехословаччини — Закарпаття. Військову повинність заборонено, чисельність армії не повинна була перевищувати 35 тис.;

- *10 серпня 1920 р.* за *Севрським договором з Османською імперією* вона була поділена між Британією (отримала мандат на Палестину, Трансйорданію, Ірак, протекторат над Єгиптом) і Францією (мандат на Сирію і Ліван, протекторат над Марокко і Тунісом). Мармурове море було відкрито для всіх кораблів.

У зв'язку з революційними подіями в Туреччині — ліквідацією султанату і проголошенням президентом республіки Мустафи Кемалю — Севрський договір у силу не вступив, а в липні 1923

¹⁶ Того і Камерун переходили до Англії та Франції, Танзанія — Англії, Руанда і Бурунді — Бельгії, Маршалові, Маріанські та Каролінські острови з Тихого океану, китаяцька область Цзючжоу та концесія в Шаньдуні — Японії.

¹⁷ Територія виплати репарацій з часом збільшувалася, так на Гаагській конференції 1929 р. він сягнув 55 років. На Лозанській конференції 1932 р. було вирішено припинити стягнення репарацій.

¹⁸ Визначення саме про таку суму було прийнято пізніше — на Лозанській конференції 1921 року. У Версальському договорі було записано взаєм, суми якого становили 20 млрд. марок.

¹⁹ Такий процес був розподіл репарацій прийнятий на конференції у Спа 1919 року.

²⁰ *Плебісцит* — всенародне голосування.

²¹ *Аншлюс* (з нім.) — вступ в'єднання, об'єднання.

р. укладено *Лозанський мирний договір*, за яким *Туреччина* зберегла свою державність і домоглася визнання незалежності з боку країн Антанти.

Найбільш незадоволеною з країн Антанти виявилася *Італія* — «переможена серед переможців», оскільки отримала менше територій, ніж бажала (Південний Тіроль, острови Додеканез).

3. Створення та діяльність Ліги Націй у міжвоєнний період (1919-1946 р.).

Утворення та діяльність Ліги націй. За ініціативи президента США В. Вільсона була утворена *Ліга Націй* (1919²²-1946), метою якої були розвиток співробітництва між державами і досягнення миру і безпеки між народами. Однак після ознайомлення з її статутом конгрес США відмовився від вступу своєї країни до цієї організації. Спочатку членами Ліги стали 44 країни, потім їх кількість зросла до 52. Переможени у війні країни та Радянська Росія до Ліги не входили.

Основними положеннями, що були включені до *Статуту Ліги Націй* були:

- обмеження національних озброєнь країн-учасниць;
- розв'язання міжнародних конфліктів мирним шляхом;
- упередження або припинення війни і забезпечення миру;
- запровадження санкцій до держави, яка вчинила акт агресії.

Ліга Націй увела поняття «*мандат*»²³ і «*підмандатна територія*» — країни-переможниці брали «під опіку» колонії переможених країн. Англія отримала мандат на колишні турецькі території — Іран та Палестину, німецькі колонії у Східній Африці. Франція отримала мандат на турецькі Сирію та Ліван, Японія — на Каролінські, Маріанські та Маршалові острови в Тихому океані.

Основні органи Ліги: Асамблея представників членів організації, Рада Ліги (складалася з п'яти держав-переможниць: США, Англія, Франція, Італія та Японія), постійний Секретаріат на чолі з генеральним секретарем. Місце перебування організації — Женева.

Основні питання міжнародного життя, які розглядала Ліга Націй у міжвоєнний період:

• у 20-і рр. — суперечки між Швецією та Фінляндією за Аландські острови; плебісцит у Верхній Сілезії, польсько-литовський конфлікт через Вільнюс, болівійсько-парагвайський конфлікт через нафтоносну область Чако, японську агресію в Китаї, проблеми роззброєння. 1926 року до Ліги увійшла Німеччина;

• у 30-і рр. — італійська агресія проти Ефіопії, допомога Німеччини та Італії франкістам в ході громадянської війни в Іспанії, аншлюс Німеччиною Австрії. У цей період Німеччина та Японія вийшли з Ліги, а СРСР став її членом у 1934 р., проте у 1939 р. за вторгнення до Фінляндії він був виключений з Ліги.

Ліга Націй намагалася перешкодити розв'язанню військових конфліктів, однак реально не зуміла прийняти жодного дієвого рішення з метою зупинити агресора, оскільки система прийняття рішень була дуже складною, механізму їх впровадження не було, документи мали переважно декларативний характер. Тому ця організація була ліквідована 1946 року, хоча фактично вже не працювала з початку Другої світової війни (1939 р.).

LEAGUE OF NATIONS

SOCIETE DES NATIONS

Символ Ліги Націй

4. Спроби перегляду повоєнних договорів у 20-х рр. ХХ століття:

а) міжнародні конференції 20-х років; пакт Бріана-Келлога (1928 р.)

Недосконалість Версальської системи договорів. Версальська система договорів хоча і забезпечила мирний розвиток Європи протягом майже 20 років, проте була *недосконалою*:

²² Робота Ліги Націй розпочалася 1920 р. після вступу у дію Статуту Ліги Націй 10 січня 1920 року 16 січня відбулося перше засідання Ради Ліги Націй, а 15 листопада у Женеві — першій сесії Асамблеї Ліги Націй.

²³ Мандати були трьох категорій — А, В, С. Метою країни, що отримала мандат категорії «А» було підготувати підмандатну територію до незалежності, «В» — надати території автономію, «С» — територія, по-суті, залишалася колонією.

• між колишніми країнами-союзниками в ході війни була відсутня єдність з питань повоєнного врегулювання;

• велика частина кордонів у Європі були проведені не враховуючи історичні кордони та права народів — німці проживали у Франції, Польщі, Чехо-Словаччині, Данії, українці — в Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині тощо;

• деякі народи так і не отримали власної державності — українці, словаки, народи Балканського півострова (хорвати, боснійці, словенці та ін.);

• Італія вважала себе обділеною територіями;

• Росія була усунена від вирішення міжнародних питань;

• залишалось відкритим питання колоній;

• Німеччина повинна була виплатити просто астрономічну суму репарацій.

Уряд Німеччини фактично відмовився вишачувати ці гроші, мотивуючи свої дії важкою фінансовою ситуацією в країні. Крім того, у січні 1923 р. Німеччина перестала постачати вугілля у Францію, порушуючи попередні домовленості.

У відповідь на це 11 січня 1923 р. франко-бельгійські війська окупували Рурську область та Рейнську область — «промислове серце» Німеччини. Уряд країни закликав населення не співпрацювати з окупантами, не працювати на виробництві, а Німеччина продовжувала виплату заробітної плати у цьому регіоні. Це призвело до гіперінфляції — ціна одного американського долара дорівнювала сотням мільярдів марок; крім того, зросло безробіття, знизилася заробітна платня.

У серпні 1923 р. Німеччину охопив загальний страйк. У результаті посилився вплив радикальних партій: лівих — комуністичних і правих — фашистських. Лідер до цього невідомої націонал-соціалістичної партії А. Гітлер навіть закликав до походу на Берлін та зміни уряду.

Для пошуку компромісу у цій ситуації за ініціативи США було вирішено створити комісію експертів. Франція та Бельгія, не бажаючи загострювати конфлікт, вивели свої війська та погодилися на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Вашингтонська конференція 1921-1922 рр. Для розгляду далекосхідних питань у листопаді 1921 — лютому 1922 рр. була скликана *Вашингтонська конференція 9-ти держав* — США, Великобританії, Японії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії, Китаю. Найактивніший учасник конференції — США, які намагалися встановити контроль над Азійсько-Тихоокеанським регіоном.

Офіційна *мета конференції* — обмеження морських озброєнь і вирішення проблеми *Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону*. В основному її рішення були спрямовані на обмеження програми Франції по збільшенню свого флоту і зменшенню впливу Японії, яка втрачала свої позиції в Китаї. США вимагали припинити в усіх країнах будівництво великих військових кораблів.

13 грудня 1921 р. підписано *договір «чотирьох держав»* — США, Британії, Франції та Японії, який, в цілому, був договором про ненапад у зоні Тихого океану та недоторканості острівних володінь країн-переможниць. Країни, що підписали договір, домовилися «поважати всі права стосовно їх острівних володінь... у зоні Тихого океану». США надавала можливість «придбання» островів у регіоні.

6 лютого 1922 р. підписано договір про обмеження морських озброєнь (*договір «п'яти держав»*) між США, Британією, Францією, Японією та Італією терміном на 15 років. У ньому визначалася кількість лінкорів, що їх могли мати держави-учасниці, у такій пропорції: по 5 для США і Англії, 3 — для Японії, по 1,75 — для Франції та Італії. Було вирішено заморозити будівництво лінкорів на 10 років. Обмежень на інші класи кораблів не встановили. Японії, Англії і США не дозволялося укріплювати свої бази на островах. Від цього виграли США, що мали однокорну кількість кораблів з Англією та Японією, яка щойно закінчила будівництво нової бази на о. Бонін.

Одним з найскладніших на конференції вважалося питання Китаю. *6 лютого 1922 р.* підписано *договір «дев'яти держав»*, у якому йшлося про дотримання суверенітету, незалежності та територіальної цілісності Китаю і дотримання принципу «відкритих дверей», тобто «рівних можливостей, що відкриваються у Китаї для торгівлі і промисловості всіх націй». Фактично, це давало перевагу США в Китаї, оскільки до цього останній був поділений на сфери впливу тільки

Франції, Англії та Японії. Держави-учасниці обіцяли не використовувати ситуацію, що склалася в Китаї, з метою здобуття переваг для себе. На той час у Китаї існували 2 уряди: у Пекіні — монархічний, у Кантоні — республіканський на чолі з Сунь Ятсеном, які ворогували між собою. Іноземні громадяни мали право екстериторіальності — тобто у разі порушення ними китайських законів вони не підлягали юрисдикції Китаю.

Вашингтонська конференція зафіксувала нове співвідношення сил на Далекому Сході на користь США та Японії.

Спроби перегляду повосних договорів у 20-х рр. Генуезька конференція. Після підписання Версальського договору та договорів з союзниками Німеччини міжнародна ситуація в Європі стабілізувалася. Однак «відкритим питанням» залишалася Радянська Росія: європейські уряди не визнавали більшовицького режиму, намагалися ліквідувати його під час громадянської війни у Росії; радянський уряд відмовився розраховуватися за царськими кредитами. Це стримувало її міжнародне визнання і розвиток торгівлі. Винятком став торговий договір Росії з Англією 1921 року.

Початком виходу Росії з міжнародної ізоляції стала *Генуезька конференція*, яка проходила з квітня по травень 1922 року. Основне питання конференції — взаємне визнання боргів. Країни Антанти висунули вимогу перед Радянською Росією компенсувати їх дореволюційну власність, яка перейшла до рук держави після Жовтневої революції 1917 року. Однак Росія погодилася оплатити царські борги у тому випадку, якщо європейські держави відшкодують збитки від інтервенції 1918-1920 років. Оскільки остання сума²⁴, з точки зору Росії, перевищувала борги періоду царизму та Тимчасового уряду²⁵, а європейські країни це не влаштувало, — конференцію було припинено. Єдиним практичним результатом конференції стало визнання Радянської Росії повноправним учасником міжнародних відносин без будь-яких поступок з її боку.

Практичним наслідком переговорів став договір між *Радянською Росією та Німеччиною* (країнами, «ображеними Версалем»), укладений у містечку Рапалло 16 квітня 1922 р., за яким країни визнали одна одну і встановили тісні політичні, військові та економічні зв'язки — *Рапальський договір*. Договір супроводжувався таємною домовленістю: в обмін на воєнотехнічні знання Росія надає німцям бази для випробування нових зразків озброєнь і тренування німецького військового персоналу²⁶. У Саратові створено центр хімічної війни, в Казані — танковий центр, в Липецьку — авіаційний центр. Після Рапалло зав'язалися найтісніші контакти Росії і Німеччини, особливо у військовій сфері: з 1923 р. практикувалася спільна підготовка офіцерів Червоної Армії і Рейхсверу, провадився обмін військовими технологіями. На території СРСР таємно вироблялися підводні човни, інша зброя для Німеччини, заборонені у Версалі. Тим самим радянське керівництво таємно сприяло відродженню воєнної сили німецького милітаризму. Взаємні кредити становили 700 млрд. марок. У квітні 1926 р. між СРСР і Німеччиною підписано договір про ненапад і нейтралітет.

Рішення Гаазької, Лозаннської та Локарнської конференцій. Ідентичні генуезьким фінансові питання розглядалися і на *Гаазькій конференції* влітку 1922 р., однак теж безрезультатно. Сподівання західних країн отримати хоча б часткову компенсацію за втрачене в Росії майно чи часткове повернення боргів не справдилося.

На *Лозаннській конференції* 1922-1923 рр. укладено договір європейських країн та Туреччини, що замінив Севрський договір. Відповідно до Лозаннського договору встановлені сучасні кордони Туреччини.

За *Локарнськими угодами*, підписаними в жовтні 1925 р., гарантована недоторканість кордонів між Францією і Бельгією та Німеччиною (Рейнський гарантійний пакт). Східні кордони Німеччини гарантуванню не підлягали. Німеччину було прийнято до Ліги Націй. З Саарської області виводилися французькі війська.

Поступово країни Європи відходили від принципів Версалу, ставали на шлях визнання СРСР, і до 1925 р. він був визнаний 22 країнами.

Пакт Бріана-Келлога. З ініціативи міністра закордонних справ Франції *А. Бріана* і державного секретаря США²⁷ *Ф. Келлога* з метою забезпечення миру в Європі 27 серпня 1928 р. у

²⁴ 39 млрд. золотих карбованців.

²⁵ Більше 18,5 млрд. карбованців

²⁶ Бельменський Л. Гитлер і Сталин перед схваткою. — М., 2000. — С. 59-88.

²⁷ Посада державного секретаря США аналогічна посаді міністра закордонних справ європейських держав

Парижі було підписано пакт Бріана-Келлога, за яким країни-учасниці пакту відмовлялися у взаєминах між собою від війни як знаряддя політики. Спочатку його підписали 15, а на 1929 р. — 64 країни.

Однак економічна криза 1929-1933 рр. зруйнувала багато міжнародних домовленостей, система договорів, що існувала, не змогла втримати фашистську агресію 30-х рр., не запобігла Другій світовій війні.

б) плани Дауеса (1924 р.) та Юнга (1929 р.)

У 1924 р. голова американської репараційної комісії, директор банку Моргана у Чикаго Чарльз Дауес запропонував знизити суму репарацій, встановити розмір їх виплати з поступовим збільшенням і надати Німеччині кредит у сумі 800 млн. золотих марок для стабілізації її валюти — так званий «план Дауеса». На Лондонській конференції в липні-серпні 1924 р. цей план, розрахований на 5 років, було затверджено. Відповідно до нього:

- Франція повністю виводила свої війська з Руру;
- за шість років Німеччина виплатила 7,5 млрд., а отримала кредитів на 21 млрд. марок;
- для покриття репарацій в Німеччині збільшувалися непрямі податки на товари широкого вжитку (цукор, тютюн, пиво, горілку, взуття, одяг тощо). При цьому дані надходження йшли не до Німеччини, а в касу комісара по податках, якого призначав генеральний агент по репараціях²⁸;
- німецькі залізниці вилучалися з ведення держави і передавалися спеціальному комісару по дорогах; залізничні тарифи ж збільшувалися.

Головними наслідками запровадження «плану Дауеса» стали:

- втрата Францією контролю над репараційною політикою;
- нормалізація виплат репараційних платежів;
- зменшення франко-німецького протистояння;
- початок економічної стабілізації в промисловості Німеччини за допомогою іноземного капіталу.

Наступним кроком для врегулювання фінансових питань став «план Юнга» (1929²⁹-1931 рр.), вироблений комітетом фінансових експертів на чолі з американським підприємцем та банкіром О. Юнгом. Він передбачав:

- зниження розміру щорічних платежів Німеччини та відміну цілого ряду фінансових обмежень;
- ліквідацію іноземних контрольних органів, які стежили за порядком та сумами виплат; одночасно створювався Банк міжнародних розрахунків, який фінансував важку та військову галузі промисловості Німеччини;
- загальна сума репарацій знижувалася до 113,9 млрд. марок, а термін їх виплат розтягувався на 59 років³⁰;
- окупаційні французькі війська достроково евакуювалися з Рейнської зони (у 1930 р. замість 1935 року).

У 1931 р. в США прийнято «мораторій Гувера», за яким відмінялися всі платежі по міжнародних боргах, у тому числі і німецькі. У 1932 р. на Лозаннській конференції за ініціативою Англії Німеччина взагалі звільнилася від виплати репарацій³¹, виплативши 21,8 млрд., отримавши при цьому кредитів на 38 млрд. марок.

Всі ці заходи дали можливість не тільки стабілізувати економічну ситуацію в Німеччині, а й підняти військовий потенціал країни. Крім того, позитивно вплинуло на військову промисловість Німеччини військово-технічне співробітництво Німеччини та СРСР, що здійснювалося в 20-30-і рр. у відповідності до Рапальського договору.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Заповнити таблицю та прослідкувати по карті (за картою підручника / атласом) зміни зазначених територій:

²⁸ Генеральним агентом по репараціях став представник американських монополій Г. Паркер.

²⁹ В остаточній формі затверджений Гагаською конференцією в січні 1930 року.

³⁰ Тобто теоретично Німеччина повинна була виплачувати репарації до 1988 року.

³¹ На Лозаннській конференції встановлено останній репараційний платіж у сумі 3 млрд. марок, проте його не було сплачено Німеччиною.

Міжнародні договори з союзниками Німеччини по закінченню Першої світової війни

Дата укладення	Назва договору	Країна, з якою укладено договір	Втрачені території	До якої країни відійшли
	<i>Сен-Жерменський договір</i>			
	<i>Нейський договір</i>			
	<i>Тріанонський договір</i>			
	<i>Севрський договір</i>			

2. Заповнити порівняльну таблицю:

Міжнародні договори 20-х рр. XX століття

Конференція, договір, міжнародний план	Дата прийняття, період дії	Основні питання конференції, рішення, складові частини плану	Спільні риси
<i>Вашингтонська конференція</i>			
<i>Генуезька конференція</i>			
<i>Рапальська угода</i>			
<i>Лозаннська конференція</i>			
<i>Локарнські угоди</i>			
<i>Пакт Бріана-Келлога</i>			
<i>План Дауеса</i>			
<i>План Юнга</i>			

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Територіальні зміни в Європі в 1919-1923 рр. Нові незалежні держави.
2. Поділ Османської імперії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Опишіть хід Паризької конференції та визначте причини розбіжностей між державами – переможцями на Паризькій конференції, зокрема статей Версальського договору.*
2. *Дайте характеристику особистостям: В. Вільсоку, Д. Ллойд-Джорджу, Ф. Пуанкаре, Ж. Клемансо.*
3. *Охарактеризуйте головні положення Версальського договору з Німеччиною та договорів з її союзниками у Першій світовій війні.*
4. *Розкрийте механізм створення, переваги й недоліки Ліги Націй.*
5. *Поясніть механізми розв'язання проблеми репарацій та значення її подолання для стабільності у світі.*
6. *Поясніть значення реалізації планів Дауеса і Юнга для Європи і США*
7. *Покажіть на карті територіальні зміни Німеччини за умов Версальського договору*
7. *Покажіть на карті територіальні зміни, що виникли в результаті мирних договорів із союзниками Німеччини у Першій світовій війні.*
8. *Покажіть кордони нових незалежних держав Європи, які виникли внаслідок закінчення Першої світової війни.*
9. *Покажіть нові кордони, що склалися в Азії як наслідок укладення Вашингтонського договору.*
10. *Яке значення мало поясне регулювання міжнародного становища?*
11. *Поясніть значення термінів: «анексія», «репарація», «контрибуція».*
12. *Назвіть дати Паризької мирної конференції, Версальського мирного договору, рішення конференції країн Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі, існування Ліги Націй, дії «плану Дауеса» та «плану Юнга», Вашингтонської конференції, укладення пакту Бріана-Келлога.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 33-47.
2. Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — Київ, 1995.
3. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіль. Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. — К.: Генеза, 2010. — С. 139-162.
4. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Генеза, 2010. — С. 103-126.
5. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіль. — К.: Генеза, 2003. — С. 35-54.
6. Сич О.І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919-1939 рр.): Навч. посібник. — Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. — С. 10-42.
7. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. — Запоріжжя, Прем'єр, 2008. — С. 94-121.

ПЛАН

1. Сутність авторитаризму та тоталітаризму.
2. Лютнева та Жовтнева революції 1917 р.: причини та наслідки.
3. Громадянська війна в Росії (1918-1920/1922 рр.): сторони конфлікту, причини, наслідки.
4. «Воєнний комунізм» в Радянській Росії (1917/1918-1921 рр.): причини запровадження, суть та наслідки.
5. Нова економічна політика (неп) в Росії (1921-1928 рр.): причини запровадження, суть та наслідки. Утворення СРСР.
6. Сталінська модернізація в СРСР (1929-1939 рр.): індустріалізація, колективізація, масовий терор.

1. Сутність авторитаризму та тоталітаризму.

Тоталітаризм. Передумови виникнення тоталітарних систем. Людство ХХ ст. стало співучасником і свідком виникнення нової форми політичного режиму — *тоталітарної диктатури*. Вся перша половина ХХ ст. пройшла під його впливом, тоталітарні держави розв'язали найжахливішу Другу світову війну, і до сьогодні людство повністю не переборолو цієї хвороби. Людство і до ХХ ст. знало різні форми державного насильства — *деспотію, тиранію, диктатуру*, однак такі нелюдські форми насильства, як визначила німецько-американський філософ Г. Арендт («Джерела тоталітаризму», 1951 р.), виникли вперше саме у нашому столітті.

Тоталітаризм (від латинського *«totalitas»* – «повнота», «щільність»³²) – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення. Це поняття, що охоплює низку політичних режимів ХХ ст., в яких влада базується на однопартійній системі і всезагальному втручанні держави в економіку, культуру, суспільне й політичне життя.

Які ж були *причини* того, що людство опинилося на межі тоталітарної безодні, а деякі суспільні сили і до сьогодні співають хвалу цій антилюдській системі? Сучасні дослідники виділяють їх декілька:

- **економічна:** наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в результаті об'єктивного економічного розвитку державно-монополістичного капіталізму держава отримала у свої руки величезну власність (заводи, фабрики, залізниці тощо), вона стала не тільки втручатися в економічне життя суспільства, а й підпорядковувати собі індивідуальне життя людини. За роки Першої світової війни владними структурами у кожній державі кожного із воюючих блоків, що прагнули здобути перемогу, було накопичено певний досвід керування суспільством, соціально-політичними та соціально-економічними процесами. У дії було перевірено мобілізаційні можливості суспільства, ідеології, економіки. Досвід світової війни довів можливість велетенської концентрації народногосподарських ресурсів в руках держави, мілітаризації економіки на тривалий час, управління соціальними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас населення;

- **структурна:** технологічний розвиток людства значно випереджає його соціальний і духовний розвиток – людина ні духовно, ні фізично не встигає за тими технічними перетвореннями, які відбуваються у суспільстві. Аби їх «перетравити», потрібен час;

- **психологічна:** іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет пов'язує появу тоталітаризму з виходом на політичну арену в ХХ ст. «масової людини», яка у кризових ситуаціях легко підпадає під вплив антилюдських ідей;

- **політико-технологічна:** насамперед, повинні були з'явитися засоби масової інформації (спершу це були дешеві газети, котрі орієнтувалися на масового читача, згодом радіо й телебачення), сформуватися їхній масовий споживач (принаймні мінімально освічені прошарки населення). Внаслідок цього уможливили проекти тоталітарної перебудови суспільства, які перед

³² Вперше термін «тоталітаризм» був застосований у 1925 р. лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики політичного і державного режиму, який встановився тоді в Італії

тим розроблялися поодинокими теоретиками, дістали змогу трансформуватися в ідеологію, яка за сприятливих обставин могла спонукати до дій великі маси населення;

• **політична:** суттєвою обставиною був і вихід на арену суспільно-політичного життя наприкінці XIX – на початку XX ст. *масових політичних партій*. Відбулося це, коли було скасовано цензи – майновий та осілості, розширено вікові рамки участі громадян у голосуванні, до виборчих кампаній допущено жінок. Відтак поступово сформувалися демократичні норми, згідно з якими політична партія, котра перемагає на виборах, могла виступити у ролі вершителя долі суспільства.

Очевидно, це були лише об'єктивні передумови для встановлення тоталітарного режиму у тій або іншій країні, які існували потенційно – тобто як можливість, котра могла реалізуватися, а могла так і залишитися лише можливістю. Багато важив в цьому відношенні збіг суб'єктивних чинників, історичні традиції конкретної країни (наприклад, монархо-деспотичні, як у Росії, мілітаристські – у Пруссії та ширше – Німеччині тощо).

Ознаки та види тоталітарних режимів. Найбільш вдалу спробу систематизувати характерні риси тоталітарного режиму зробили К. Фрідріх та З. Бжезинський у праці «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956). Вони виокремили шість основних ознак, наявність яких, на їхню думку, дозволяє визначити режим як тоталітарний. До числа цих *ознак* належать такі:

• політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, яка пронизує усі сфери життя суспільства і дотримання якої є загальнообов'язковим;

• існує єдина масова партія, членство у якій відкрито лише для незначної частини суспільства (партія має олігархічну структуру або переплітається із державною бюрократією, або контролює її);

• управління здійснюється за допомогою системи терору, який скеровує і здійснює партія і тасма поліція;

• засоби масової інформації перебувають під жорстким контролем влади;

• засоби збройної боротьби монополізовано партією та урядом;

• правляча партія та уряд контролюють економічне життя.

Отже, *характерні риси тоталітаризму:*

• послідовний *антилібералізм* і *антидемократизм*;

• нічим не обмежене *насилство*, яке, до того ж, видається за одну з найбільших чеснот людства;

• *заборона* будь-якої *опозиції* проти правлячої партії;

• *одержавлення* всієї *власності* або повний контроль над нею з боку держави;

• прагнення держави і правлячої партії до встановлення *необмеженого контролю* над особистістю, її духовним життям і творчістю;

• *культ особи вождя* і маси, що слухняно і радісно підпорядковується йому;

• матеріальна і духовна *ізоляція* суспільства.

Основна мета будь-якої тоталітарної держави – впровадження у життя ідеї, явно *утопічної*, як, наприклад:

• побудова вічного *всесвітнього нацистського Третього Райху*;

• «*світова пролетарська революція*» і торжество комунізму в усьому світі, що намагалися здійснити російські більшовики;

• відродження Римської імперії – ідея Б. Муссоліні.

Тоталітарна диктатура в XX ст. мала декілька *видів*:

• *фашистська диктатура* Б. Муссоліні в Італії (1922-1943 рр.);

• *комуністична диктатура* Й. Сталіна в СРСР (1929-1953 рр.);

• *нацистська диктатура* А. Гітлера в Німеччині (1933-1945 рр.).

Серед диктатур, що існували в Європі у XX ст. можна виділити *авторитарні диктатури* — антидемократичний режим, за якого поряд з диктатором існують виборні й представницькі органи влади, що мають певний вплив у суспільстві. До *авторитарних диктатур*, що існували в Європі у першій половині XX ст., можна віднести:

• диктатури Ф. Франко в Іспанії, А. Салазара в Португалії;

• військово-монархічні та диктаторські режими в Східній Європі – короля Олександра в Югославії, короля Бориса III в Болгарії; режим «санатції» в Польщі часів Ю. Пілсудського, диктатури М. Горті в Угорщині, Тісо в Словаччині, Й. Антонеску в Румунії, міжвоєнні режими в країнах Балтії (Естонія, Латвія, Литва).

Тут не було масових розстрілів, існувала багатопартійна система. Проте будь-яка диктатура — тоталітарна чи авторитарна — спирався на репресії і терор проти власного населення.

2. Лютнева та Жовтнева революції 1917 р.: причини та наслідки.

Російська революція 1917 року, її причини та початок. Зречення Миколи II. Російська імперія, що являла собою багатокласну абсолютну монархію, аграрно-індустріальну країну, займала 1/6 частину світової суші, на її території проживали понад 160 млн. чоловік. Столиця — Петроград.

Голова держави — імператор *Микола II* з династії *Романових*. При царі діяла дорадча Державна Рада. У ході революції 1905-1907 рр. виник вищий дорадчий орган влади із законодавчою ініціативою — Державна Дума, більша частина якої складалася з поміщиків та великої буржуазії. Проте після придушення революції III-я Дума за законом від 3 червня 1907 р. стала дорадчим органом влади³³. Виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів, голову якої призначав імператор.

В економічному відношенні Росія була одним з лідерів світу, входила до десятки найрозвиненіших країн. Головною проблемою в економіці було протиріччя між найсучаснішою промисловістю та банківським капіталом і відсталим сільським господарством. Більша частина землі належала не селянам, а поміщикам. На ринок працювали лише 2-5% самодіяльного населення.

У 1914 р., як член воєнного блоку, Росія вступила у Першу світову війну. Затяжна війна виявилася важким випробуванням для економічної та політичної системи країни. 1915 р. в країні розпочався «паливний голод» (нестача палива), 1916 р. — «товарний голод» (нестача «стратегічних товарів» — мила, солі тощо), у 1917 р. у великих промислових центрах країни розпочався справжній голод. До 1917 р. фактично всі ресурси було вичерпано.

23 лютого 1917 р. в країні розпочалася революція. *Причинами Лютневої революції* були:

- не вирішеність аграрного питання (більшість селян були малоземельними і бажали отримати у власність поміщицьку землю);

- не вирішеність робітничого питання (10-12 годинний робочий день, високі штрафи);

- абсолютизм – відсутність у населення, навіть буржуазії, виборчих прав;

- воєнні поразки на фронті, великі втрати в армії,

- розвал господарства країни, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату (в тому числі внаслідок втручання у державні і військові справи царського фаворита, сибірського селянина Г. Распутіна³⁴).

Страйки охопили всі заводи Петрограда, 25 лютого у столиці почався загальний політичний страйк. 27 лютого 1917 р. починається збройне повстання. 60-тисячний петроградський гарнізон, з якого першими виступили солдати Волинського полку³⁵, перейшов на бік повсталих.

Утворення Тимчасового уряду та його внутрішня і зовнішня політика. Для відновлення порядку в країні зі складу Державної Думи обрано Тимчасовий комітет на чолі з М. Родзянком. Водночас великим впливом на маси користувалася Петроградська Рада робітничих депутатів на чолі з М. Чхеїдзе. Рада перебувала під впливом меншовиків і есерів. 2 березня 1917 р. на спільному засіданні представників виконавчого комітету Ради і Тимчасового комітету утворено *Тимчасовий уряд* на чолі з князем *Г. Львовим*. У той же день цар, що перебував у Пскові, під

Микола II Романов

³³ Цар розглядав Думу як тимчасову постановку в революційній ситуації, що, однак, у жоден спосіб не обмежує його прав як самодержця. Прем'єр-міністр Коковлев влучно висловив це у своєму виступі в Думі: «У нас парламенту, слава Богу, немає!».

³⁴ Распутіну вдалося дещо покращити стан хворого на гемофілію спадковця престолоу ієрарха Олексія, тому царича Олександра Федорівна вважала, що оскільки Распутін «врятував» її сина, то може врятувати і Росію. Цар Микола II також довірився Распутіну, який став змінювати міністрів та призначати наступні на фронті.

³⁵ Солдати Волинського полку були, переважно, призвані з України.

тиском представників правих партій, які намагалися зберегти монархію за рахунок усунення ненависного масам Миколи II, зрієса престолу.

На чолі Росії став *Тимчасовий уряд*, сформований з представників правих партій. Водночас *Петроградська Рада*, яка спиралася на підтримку робітників та солдатів і мала у своєму розпорядженні військові загои, продовжувала діяти як орган влади. У Росії встановилося *дволаддя*. До весни-літа 1917 р. Рада і Тимчасовий уряд співпрацювали.

Тимчасовий уряд продовжував курс на ведення війни до переможного кінця. Вирішення основних проблем внутрішнього життя — проведення аграрної реформи, проголошення республіки — відкладалося до Установчих зборів, строк проведення яких постійно відкладався. Внутрішні незгоди в уряді, провал червеного наступу на фронті також підірвали його авторитет. З літа уряд став лівішати, до його складу увійшли депутати від «трудовиків» (лівоцентристське об'єднання).

У квітні 1917 р. до Росії з еміграції у Швейцарії повернувся лідер ліворадикальної РСДРП (б)³⁶ *Володимир Ленін*. Заручившись підтримкою німецьких урядових кіл³⁷, Ленін переїхав через територію воюючої Німеччини у залпобованому вагоні, доступ до якого не мали ні поліція, ні прикордонники. Під гаслом «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду. Вся влада Радам!» він розпочав підготовку до захоплення влади. З липня 1917 р. більшовики начебто в ході мирної демонстрації зробили першу спробу захопити владу, однак це їм не вдалося.

У серпні 1917 р. праворадикальні діячі на чолі з головнокомандуючим російської армії генералом Л. Корніловим підняли заколот з метою встановити військову диктатуру. На Петроград було кинуто 3-й корпус генерала Кримова. Проте заколот був придушений військами і більшовицькими загонами Червоної гвардії.

Ці дії більшовиків, а також використання ними простих і популярних у масах гасел — «Мир — народам», «Земля — селянам», «Фабрики — робітникам», «Влада — Радам» — підняли їх авторитет.

Тимчасовий уряд під впливом подій «лівішав», його склад змінювався: у липні був сформований вже третій його склад на чолі з представником лівих — есером *Олександром Керенським*. Але до реальних змін у політиці це не призвело.

Олександр Керенський

Комуністичний рух. Утворення, цілі й тактика комуністичних партій. На початку ХХ ст. у багатьох країнах світу утворилися комуністичні партії — у Фінляндії, Австрії, Нідерландах, Угорщині, Німеччині, Франції, Італії, Данії, Великій Британії, США, Канаді, Бразилії тощо. Лідером-цього руху стала РКП (б)³⁸.

Основною причиною поширення комуністичного руху, зростання кількості комуністичних партій було погіршення становища робітничого класу в період зростання монополістичних форм господарювання в індустріальний період розвитку суспільства.

Комуністичні партії — ліві партії, своєю метою проголошують захист прав та інтересів найманих працівників, людей, які не мають приватної власності та визискуються буржуазією (між гаслами і програмами комуністичних партій, коли вони борються за владу, і політичною практикою цих партій, коли вони цю владу здобувають, існує, як засвідчив історичний досвід, велетенська різниця). Ідейною основою руху є доктрина *марксизму* — вчення німецького філософа, економіста ХІХ ст. *Карла Маркса*. Стратегічна мета руху — побудова чи перехід до комунізму шляхом пролетарської революції.

Під *комунізмом* розумілося безкласове суспільство, в якому приватна власність була б усупільнена і припинилася експлуатація людини людиною. Оскільки пролетарська революція, з точки зору основоположників марксизму, мала відбутися у всьому світі, існувала необхідність координації діяльності комуністичних партій світу. У другій половині ХІХ ст. для цього утворено Перший Інтернаціонал.

Підготовка більшовицького виступу. В. Ленін, Л. Троцький та ін. Жовтневі події 1917 року в Петрограді. Встановлення влади більшовиків. У жовтні ЦК РСДРП (б) приймає рішення

³⁶ РСДРП (б) — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків).

³⁷ Ленін агітував за негайне припинення війни, що було на користь Німеччині, яка потерпала від війни.

³⁸ Виникла як РСДРП (б) у 1903 році

у найближчі дні почати повстання, для чого створено Воєнно-революційний комітет на чолі з Л. Троцьким.

24 жовтня починається повстання, і до ранку 25 жовтня 1917 р. (7 листопада за новим стилем) увесь Петроград захоплений більшовиками та їх союзниками есерами — відбулася Жовтнева революція³⁹. Випущено відозву «До громадян Росії», в якій проголошувався перехід влади до Петроградської Ради. У ніч з 25 на 26 жовтня захоплено резиденцію Тимчасового уряду — Зимовий палац.

II-й Всеросійський з'їзд Рад затвердив перехід влади до Рад і прийняв два декрети:

- про мир (всі воюючі держави запрошувалися до участі в мирних переговорах);
- про землю (земля була націоналізована і передана Радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу).

Створено тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Володимиром Ульяновим (Леніном) — Раду Народних Комісарів (РНК), до якого увійшли тільки більшовики, і законодавчий орган влади Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), який склався з більшовиків і лівих есерів. Реально ж влада перейшла до більшовицької партії, для якої Ради слугували лише ширмою. Почалася докорінна перебудова російського суспільства.

Після перших кроків з організації державної влади (утворення РНК і ВЦВК) більшовицька партія взяла курс на встановлення «диктатури пролетаріату» — особливої форми держави, яка, на думку більшовиків, є перехідною між капіталізмом і комунізмом (соціалізмом). Мета диктатури пролетаріату — придушити опір незадоволених новою владою верств населення. На практиці це призвело до встановлення більшовицької диктатури. Більшовики запровадили свої програмні постанови в життя: ліквідували старі органи державної влади — Державну і міські думи, земські управи; встановили радянську владу.

Хоч Росія і мала законодавчий орган влади, однак максимум повноважень, як і у будь-якій диктаторській державі, належав виконавчому органу — РНК. На місцях — у губерніях, повітах — влада переходила не до Рад, де більшість належала меншовикам і есерам, а до більшовицьких революційних комітетів. Ревкоми формувалися не шляхом виборів, а призначалися зверху — вищими партійними органами. Таким чином, система радянської влади слугувала ширмою для диктатури РСДРП (б), оскільки до РНК і ревкомів входили тільки більшовики. На середину 1918 р. союзники більшовиків по захопленню влади — ліві есери були усунуті від влади.

Для утримання державної влади, поряд з ревкомами і Червоною гвардією, була утворена робітничо-селянська міліція (28 жовтня 1917 р.), Всеросійська Надзвичайна Комісія (22 листопада 1917 р.), Червона Армія (15 січня 1918 р.).

За декретом РНК від червня 1918 р. націоналізовано всю промисловість, власність російських та іноземних підприємств.

Розгін Установчих зборів та ліквідація парламентаризму. Оскільки в масах була популярною ідея скликання Всеросійських Установчих зборів, що мали визначити державний устрій Росії і прийняти її конституцію, то більшовики в листопаді 1917 р. були змушені провести вибори до Установчих зборів. Перед цим, щоправда, партія Леніна усунула з політичної арени одну з провідних партій країни — партію кадетів (її лідерів звинуватили у підготовці державного перевороту і заарештували).

З 715 місць у Зборах більшовики отримали тільки 183 (більшість — меншовики і есери), тому 6 січня 1918 р. декретом ВЦВК вони були розпушені. До приміщення увійшов начальник більшовицького караулу матрос Железняк, промовивши, що «Варта стомилася». Таким чином більшовики зупинили розвиток в Росії європейської парламентарної системи, звинувачуючи її в «буржуазності» та захисті інтересів виключно вищих верств населення — буржуазії та поміщиків. Вони замінили її системою Рад (Советов) — виборних органів, де право голосу мали солдати, робітники та найбідніші селяни, проголошуючи цю систему «найдемократичнішою». Щоправда це був черговий крок до диктатури партії більшовиків та її лідера. Ульянов (Ленін) прекрасно розумів

Володимир Ленін

³⁹ Учасників революції називали її Жовтневим переворотом. Багато хто з сучасних істориків теж схильний саме так характеризувати події жовтня 1917 року.

значення розпуску Установчих зборів: «Розпуск Установчих зборів радянською владою був остаточною і відкритою ліквідацією формальної демократії в ім'я революційної диктатури».

Більшовики замінили ненависний їм «буржуазний парламентаризм» системою Рад, що, на їх думку, була найвищою формою демократії. Легальної опозиції до комуністичного партійного керівництва не існувало, всю опозицію було ліквідовано. Основними рисами системи стали:

- відсутність виборів на альтернативній основі та політичного плюралізму і багатопартійності;

- ліквідація поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову і концентрація її більшовиками. Ради об'єднали і законодавчу, й виконавчу владу. Під гаслом «Уся влада Радам!» було ліквідовано буржуазно-демократичні інституції. На їхнє місце прийшли Ради, які, нібито, представляли «трудящий клас», і лише за ними визнавалося право керувати суспільством.

Результатом об'єднання законодавчої та виконавчої гілок влади у системі Рад стало не зосередження всієї влади в цих Радах, а позбавлення їх будь-якої влади, адже владу фактично захопили не Ради, а більшовицька партія. Ради були й залишилися «фасадом більшовицької партійної диктатури». Була створена система, коли політичні рішення ухвалювало керівництво й апарат правлячої комуністичної партії, а Ради надавали цим рішенням «офіційної законності» та виконували їх. Таким чином Ради перетворилися на інструмент волі комуністичної партії⁴⁰.

ДУМКА ІСТОРИКА

Більшовицьке насильство було спрямоване не проти чинного опору, а проти цілих верств, яких оголосили поза законом: дворян, поміщиків, офіцерів, священників, козаків, куркулів тощо. При цьому для більшовиків не мало значення, що ці категорії населення думали самі про себе і як вони ставилися до революції. Ворог не знав, що він є ворогом, ворог існував лише в голові комуністів. Саме через це більшовицький терор став таким масовим і жакливим.

Баберовскій Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. – К.: К.І.С. – 2007. – С. 31-32.

Посилення національно-визвольного руху на «національних окраїнах». У ході революції посилився національно-визвольний рух у національних окраїнах Росії. Формально Росія розпалася більш як на 35 держав. У деяких з них при владі залишилися більшовики. Більшість держав, що утворилися на терені Росії, проголосили свою незалежність після приходу до влади в Петербурзі більшовиків (у тому числі й Україна). Офіційною назвою Радянської Росії стала назва — РРФСР. Деяким новопроголошеним державам вдалося зберегти незалежність — Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі, проте решті — Україні, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, державам Середньої Азії — ні. Вони знову опинилися під російським контролем, але вже більшовицьким.

Брестський мирний договір. На пропозицію Леніна укласти мирний договір і закінчити війну відгукнулася тільки Німеччина, яка на цей момент окупувала значну частину Росії і прагнула позбутися війни на два фронти. Після тривалих переговорів, 3 березня 1918 р., між Німеччиною і Росією укладений сепаратний *Брестський мирний договір* — Росія втратила 800 тис. кв. км території, 26% населення — *Польщу, Прибалтику, частину Білорусії, Україну, Фінляндію, Бессарабію*. Крім того, вона мала виплатити 6 млрд. марок репарацій.

Комінтерн. З 2 по 6 березня 1919 р. у Москві тривала робота міжнародної комуністичної конференції, яка проголосила себе першим (установчим) конгресом III (Комуністичного) Інтернаціоналу. Головну роль у його створенні відіграли РКП (б) і особисто її лідер В. Ленін. Було прийнято «Маніфест Комуністичного Інтернаціоналу до пролетарів світу», в якому проголошувалася мета організації, обрано виконавчий комітет на чолі із *Г. Зинов'євим*. За життя Леніна відбулося чотири конгреси Комінтерну.

Основна мета Комінтерну — здійснення «світової пролетарської революції» та встановлення «диктатури пролетаріату» у всьому світі. Комінтерн був покликаний розробляти відповідну стратегію і тактику, створювати і підтримувати комуністичні партії.

На II конгресі прийнято Статут і 21 умову вступу до Комінтерну. Головні з них — підтримка Радянської Росії, визнання необхідності комуністичної революції і диктатури пролетаріату. Комінтерн став суворо централізованою організацією, тобто єдиною комуністичною партією,

⁴⁰ Зинов'єв Г. Від Думи до Думи // Критика. — 2008. — № 1-2.

керованою з Росії. Радянський уряд фінансував діяльність компартій світу, членами яких на 1921 р. стали 1,5 млн. чоловік.

Вся діяльність Комінтерну була спрямована на розпалювання світової революції. У 20-ті рр., коли надії на її швидку перемогу не виправдалися, у комуністичному русі стався спад. Тому на III (1921) і IV (1922) конгресах тактика революційних закликів була змінена на тактику завоювання комуністами більшості серед робітничого класу, довіри широких верств трудящих, співпраці з соціал-демократичними партіями і демократичними організаціями.

Стосунки компартії з соціал-демократією. Політика поміркованого співробітництва комуністів з соціал-демократіями, прийнята на початку 20-х рр., у середині 20-х рр. була відкинута.

Про це, зокрема, йшлося на V конгресі (1924) Комінтерну. У його рішеннях велась мова про соціал-демократію як різновид буржуазних партій та «крило фашизму». Це поглиблювало сектантські настрої серед комуністів, сприяло відчуженню між ними і соціал-демократами. У статті «До міжнародного становища» (1924) Сталін наголосив: «Фашизм є бойова організація буржуазії, організація, яка спирається на активну підтримку соціал-демократії. Соціал-демократія є об'єктивно помірковане крило фашизму». У цій же статті він заявив, що фашизм і соціал-демократія — «ше не антилоди, а близнюки». Цю сталінську тезу про «близнюків» негайно підхопив голова Виконкому Комінтерну Г. Зинов'єв. На VI конгресі (1928) під тиском Сталіна висунуто вимогу «зосередити головний удар» проти соціал-демократії, яка стала вважатися різновидом фашизму. Це призвело до припинення співпраці з останньою, а у Німеччині, зокрема, сприяло приходу до влади Гітлера.

Враховуючи те, що протистояння комуністів і соціал-демократів у Німеччині мало наслідком прихід до влади нацистів, співпраця з соціал-демократами була відновлена. Перегляд стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, зокрема, сталінської сектантської позиції щодо соціал-демократії, ініціював Георгій Димитров, який уславився блискучим самозахистом під час Лейпцизького процесу 1933 р., коли його звинуватили у підпалі Рейхстагу. У 1934 р. він прибув до СРСР, а впродовж 1935-1943 рр. був Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну. На VII конгресі (липень – серпень 1935 р.) Комінтерну прийнято рішення про створення єдиного фронту боротьби з фашизмом, на протипагу встановленню фашистських диктатур у ряді країн Європи. З'явилося гасло створення робітничих і робітничо-селянських урядів як альтернативи буржуазним. Неодмінною передумовою цього проголошувалася єдність дій комуністів та всіх демократичних сил. Проте участь комуністів у Народних фронтах Франції та Іспанії так і не принесла бажаних для них результатів.

На виконання рішень VII конгресу Комінтерну 16-17 травня 1936 р. у Львові за ініціативою Компартії Польщі (КПП) та КПЗУ відбувся Антифашистський конгрес діячів культури Польщі, Західної України та Західної Білорусії. Ця пропагандистська акція «прогресивної інтелігенції» відіграла певну роль у справі захисту миру, демократичної культури, освіти від небезпеки фашизму. Водночас конгрес мав обмежений вплив на ширші кола польського, західноукраїнського та західнобілоруського громадянства, оскільки мир і культуру та її творців і носіїв слід було захищати не лише від гітлерівської Німеччини, але й від сталінського СРСР, де шойно минув влаштований владою голодомор 1932-1933 рр. і розгортався відвертий наступ на українську культуру, а її діячі зазнавали постійних і все зростаючих репресій (значна частина цих представників українського «відродження» 20-х років була фізично знищена, згодом щодо них навіть усталився вираз «розстріляне відродження»).

Водночас із ініціативами Комінтерном на міжнародній арені пропагандистськими антифашистськими акціями у Радянському Союзі відбувалося неухильне знищення політичних емігрантів — зокрема, членів компартій Польщі (КПП) та Західної України (КПЗУ). Їхні арешти розпочалися на початку 30-х років й дедалі охоплювали все ширше коло осіб. Шляхом фальсифікації і катувань ув'язнених створювалася версія про те, що, мовляв, КПП «засмічена» провокаторами, агентами польської охоранки — дефензиві, пілсудчиками. Сам факт арешту органами НКВС офіційно трактувався як доказ скоєного ув'язненим злочину. У серпні 1938 р. рішенням Виконкому Комінтерну (за яким стояв Сталін) було розпущено Компартію Польщі та її автономні складові — КПЗУ та Компартію Західної Білорусії — вони, мовляв, виявилися «розкладеними зсередини» «шпигунами» та «контрреволюціонерами з партійними квитками».

Негативні наслідки для комуністичного руху мало підписання пакту Ріббентропа — Молотова, що поставило комуністичні партії європейських держав у суперечливе становище: будучи прихильниками боротьби із фашизмом, вони за вказівкою Комінтерну (що дорівнювала наказу) змушені були підтримувати німецько-радянський договір і цим сприяти фашистській агресії.

Наприкінці 30-х років роль Комінтерну дедалі більше занепадає. Навіть його формальне існування в роки Другої світової війни було серйозним подразником для західних союзників СРСР по Антигітлерівській коаліції. 22 травня 1943 р. під тиском США було офіційно оголошено про розпуск Комінтерну⁴¹.

3. Громадянська війна в Росії (1918-1920/1922 рр.): сторони конфлікту, причини, наслідки.

Національно-визвольний рух й утворення незалежних держав. Громадянська війна в Росії: причини, найголовніші події, наслідки. Утвердження більшовиків при владі призвело до кривавої і затяжної громадянської війни 1918-1922 років. Основні *періоди війни*:

• *літо — осінь 1918 року.* В цей період основними противниками більшовиків виступили есери і меншовики;

• *осінь 1918 — весна 1919 року.* Поразка «червоних» на всіх фронтах, початок активної іноземної інтервенції країн Антанти і Японії;

• *1919 рік — переломний в історії війни.* Червона Армія розбила війська білих генералів О. Колчака і А. Денікіна;

• *1920 рік — радянсько-польська війна, перемога більшовиків над військами барона П. Врангеля в Криму;*

• *1921-1922 роки — бойові дії у Середній Азії та на Далекому Сході, придушення останніх антибільшовицьких виступів.*

Переворот більшовиків розколов країну. Значна частина населення намагалася повернути старі порядки — відновити монархію або республіку. Всі незадоволені більшовицьким режимом об'єдналися у так званий Білий рух (білий колір у Європі традиційно вважається кольором монархії). Основними районами опору більшовикам стали Дон, Кубань, Україна, Сибір. Білий рух підтримали іноземні держави:

• англійські війська висадилися в Мурманську, Середній Азії;

• американці і французи — в Мурманську, Архангельську; французи окупували південь України (Крим, Одесу);

• японці — на Далекому Сході;

• Німеччина захопила Прибалтику, Білорусію, Україну;

• Румунія окупувала Бессарабію;

• у Сибіру підняли повстання чехословаки, що поверталися додому з полону.

Причиною іноземної інтервенції були:

• бажання повернути націоналізоване радянською державою майно;

• намагання ліквідувати радянський уряд, що підписав сепаратний мир з Німеччиною.

У 1918 р. територія РРФСР опинилася у кільці фронтів і скоротилася до розмірів Московської губернії. Однак у 1919 р. більшовики почали перемагати. Основна причина цього — залучення на їх бік середнього селянства, якому більшовики дали землю у користування. Крім того, під керівництвом *Лева Троцького* була створена дисциплінована Червона Армія, з'явилися талановиті полководці з народних мас, велика кількість офіцерів колишньої царської армії перейшла на бік більшовиків, оскільки вважала, що більшовики відновлюють велич єдиної і неподільної Росії.

Результатом війни став повний розгром «білих» армій:

• навесні 1919 р. розгромлена армія білого адмірала *О. Колчака* в Західному Сибіру;

• на осінь 1919 р. — війська генерала *М. Юденича* на південному заході Росії;

Лев Троцький

⁴¹ Щоправда він відомий під назвою Комінформбюро, проте вплив його на світові події суттєво зменшився.

• наприкінці 1919 — у січні 1920 р. — Добровольча армія генерала *А. Денікіна* на півдні Росії;

• у листопаді 1920 — армія *П. Врангеля* у Криму.

З квітня по жовтень 1920 р. тривала радянсько-польська війна. Польсько-українські війська після серії перемог у квітні-травні 1920 р. зазнали поразки у червні місяці. У 1921 р. між Росією і Польщею укладений Ризький мирний договір, за яким частина Західної України і Білорусії залишилися у складі Польщі.

До весни 1920 р. радянська влада була встановлена в Середній Азії, до зими 1921 р. — на Кавказі, до осені 1922 р. — на Далекому Сході. У 1922 р. бойові дії закінчено, на більшості території колишньої Російської імперії встановлено радянську владу.

Антибільшовицькі сили зазнали поразки. *Причинами перемоги більшовиків* були:

• перехід основної маси селянства на бік «червоних»;

• утворення найбільшої у світі п'ятимільйонної Робітничо-селянської Червоної Армії (РЧА);

• політичні прорахунки «білих» щодо селянства і національних окраїн. Вони повернули землю поміщикам, не визнали новоутворених незалежних держав;

• відсутність єдиного центру антибільшовицьких сил, розрізненість їх дій;

• вдало організована більшовицька пропаганда і широке нещадне застосування терору (до речі, «червоні» запровадили систему нагород в армії, першою з яких став орден «Бойового Червоного Прапора», а «білі» принципово цього не робили, оскільки вважали, що за участь у братовбивчій війні нагороджувати злочинно);

• соціально-політична апатія великої частини населення.

**А. Денікін, О. Колчак,
М. Юденич, П. Врангель**

4. «Восний комунізм» в Радянській Росії (1917/1918-1921 рр.): причини запровадження, суть та наслідки.

Протягом 1918-1919 років більшовики намагалися втілити на практиці положення комуністичної програми — запровадити в Росії *комунізм*:

• безкласове суспільство, де була б відсутня експлуатація людини людиною;

• усуспільнена приватна власність;

• існувала безринкова економіка.

Перш за все для цього, з їх точки зору, потрібно було націоналізувати промисловість і сільське господарство. Пізніше В. Ленін з тактичних міркувань назвав ці комуністичні експерименти «воєнним комунізмом», що начебто не мало відношення до справжніх комуністичних ідеалів.

Першими, у травні 1918 р., ВЦВК прийняв декрети, що встановлювали *продовольчу диктатуру* на селі:

• введення державної монополії на продаж і заготівлю хліба;

• заборона приватної торгівлі хлібом;

• надання дозволу народному комісаріату продовольства примусово вилучати хліб у селян. У січні 1919 р. введено продрозкладку — вилучення у селян запасу хліба і сільськогосподарської продукції з метою забезпечення армії і жителів міст.

19 лютого 1918 р. декретом «*Про соціалізацію землі*», підписаним головою ВЦВК Я. Свердловим і головою РНК В. Леніном, фактично скасовано «Декрет про землю». Новий декрет вимагав від державних органів влади примусово створювати великі державні господарства (держгоспи) і селянські комуні замість одноосібних або кооперативних господарств. Кількість держгоспів у Росії зросла з 3100 у 1918 р. до 4400 у 1920 році.

У червні 1918 р. прийнято декрет про *націоналізацію* всієї промисловості. На 1920 р. державі належала майже вся промисловість — 37,2 тис. підприємств. Введено безгрошові розрахунки,

заборонено торгівлю, товари стали розподілятися за картками; запроваджена загальна трудова повинність.

Наслідком стало повне розбалансування економіки, катастрофічне падіння виробництва, зростання цін, інфляція, поява «чорного ринку».

До 1922 р. за допомогою жорстокого терору і створення концентраційних таборів, за декретом від 3 вересня 1918 р., з політичної арени усунуті всі опозиційні партії — кадети (1918), ліві есери (1918-1921), праві есери (у 1918-1922), меншовики та анархісти (1919-1921).

5. Нова економічна політика (неп) в Росії (1921-1928 рр.): причини запровадження, суть та наслідки. Утворення СРСР.

На 1921 рік у результаті запровадження «воєнного комунізму» і довготривалих бойових дій на території країни виробництво продукції важкої промисловості скоротилося у 7 разів, за видобутком вугілля і нафти країна була відкинута на рівень XIX століття, за виправкою чавуну — середині XVII. Обсяг валової продукції сільського господарства зменшився у 2 рази, товарної — у 4 рази. Почалися масові епідемії; Україну, Північний Кавказ і Поволжя охопив голод. Спалахнули селянські повстання в Росії (найбільше повстання у Воронежській і Тамбовській губерніях — «антоновщина»; саме тут радянським командиром М. Тухачевським було вперше в історії використано отруйні гази проти власного населення), Україні (махновщина). Але найбільш організованим і небезпечним для влади було повстання моряків Кронштадту навесні 1921 р., оскільки моряки завжди вважалися основною опорою більшовиків. Повсталі виступали під гаслом «Ради без комуністів!». Тільки після 10-денного кривавого штурму і розправи за допомоги регулярної армії повстання було придушено.

Криза 1921 р. примусила керівництво більшовиків, особливо В. Леніна, переглянути економічну політику партії. На X з'їзді РКП(б), у березні 1921 р., прийнята резолюція «Про заміну продрозкладки продподатком», що лягла в основу нової економічної політики (непу). Це був тимчасовий відступ більшовиків від своїх програмних настанов. За переконанням В. Леніна, неп слугував перехідним етапом до соціалізму через державний капіталізм. Метою непу було відродження народного господарства Росії.

Складові частини нової економічної політики:

- заміна на селі продрозкладки продподатком. Селяни продавали державі за низькими цінами частину продукції, а решту мали право продати на ринку;

- введення стійкої грошової одиниці — червінця замість знецінених радянських грошових знаків;

- часткова денационалізація середніх і дрібних підприємств; впровадження госпрозрахунку;

- введення у промисловості продажу надпланової продукції за ринковими цінами;

- відновлення під контролем держави товарно-грошових відносин.

По суті, в Росію поверталася основи ринкової економіки, однак зберігалася однопартійна політична система.

Наслідком непу стало піднесення виробництва, поживлення товарообміну, зняття соціальної напруги, хоча розвиток економіки й супроводжувався економічними кризами (1923, 1925-1926, 1927-1928 роки), а у 1921-1923 рр. країну охопила посуха та голод.

Проголошення СРСР. За допомоги маріонеткових більшовицьких урядів більшовики зберегли контроль над національними окраїнами Росії. Протягом 1918-1922 рр. тривало поступове об'єднання їх у складі Росії, що завершилося утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

З двох поглядів на шлях його утворення формально переміг ленінський варіант, але практика засвідчила перемогу сталінського проекту:

Діти - жертви голоду
1921-1923 рр.

• В. Ленін вважав за доцільне утворення «соціалістичної федерації», що, за сучасними нормами, означало конфедераційний устрій майбутньої держави. Центральний уряд мав би право вирішувати лише питання спільного захисту кордонів, єдиної грошової одиниці і транспортної системи;

• Й. Сталін, який займав пост наркома національностей, виступав за входження всіх радянських республік у склад Росії на правах автономії.

30 грудня 1922 р., на Першому з'їзді Рад СРСР, представниками Радянської Росії, України, Білорусії і Закавказької Федерації (Грузія, Вірменія, Азербайджан) утворено нову державу — СРСР, обрано її законодавчий орган влади — ЦВК СРСР і його Президію, а у 1924 році було прийнято першу Конституцію.

У січні 1924 р. після двох років важкої хвороби помер лідер російських комуністів, засновник радянської держави В. Ленін. В партії та державі не було вироблено механізму передачі влади, тому його смерть загострила боротьбу за владу.

6. Сталінська модернізація в СРСР (1929-1939 рр.): індустріалізація, колективізація, масовий терор.

Вже з 1922 р., під час хвороби В. Леніна, починається боротьба за владу між лідерами партії — Й. Сталіним, Л. Троцьким, М. Каменєвим, Г. Зинов'євим, М. Бухариним. Сталін, який займав непомітний технічний пост секретаря партії, поступово перетворив його на головний. Боротьба за владу пройшла три етапи:

• 1922-1924 рр. — ліва опозиція на чолі з Л. Троцьким намагалася вперше усунути Й. Сталіна від влади;

• 1925-1926 рр. — проти Сталіна виступила «нова опозиція» Каменєва і Зинов'єва;

• 1926-1929 рр. — Каменєв, Зинов'єв і Троцький об'єднали свої зусилля, однак Сталін на цей час зосередив у своїх руках усі важелі державної і партійної влади. Він домігся виключення всіх опозиціонерів з партії, Троцького було вислано за кордон.

Індустріалізація. Розвиток економіки СРСР шляхом непу ввійшов у протиріччя з однопартійною комуністичною системою. Тому починаючи з кінця 20-х рр. Сталін згортає непу і повертається до командного (комуністичного) методу управління економікою, вехуючи економічними законами розвитку.

СРСР залишався аграрно-індустріальною країною, тому об'єктивно необхідно було розвивати важку промисловість. Ще з середини 20-х рр. у більшовицькій партії ставилося питання про необхідність техніко-технологічної перебудови радянської економіки. У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП (б) проголосив курс на індустріалізацію народного господарства, затвердив перший п'ятирічний план розвитку господарства — з 1928/1929 по 1932/1933 роки. Основна дискусія розгорнулася навколо питання про темпи і масштаби проведення індустріалізації — побудови підприємств переважно важкої промисловості («групи А»). Частина партійних працівників (наприклад, голова РНК СРСР О. Риков) виступила за збалансований розвиток сільського господарства і промисловості, оскільки в умовах міжнародної ізоляції кошти на індустріалізацію можна було взяти, тільки спираючись на внутрішні ресурси, в основному — сільське господарство. Троцький вимагав прискорити (форсувати) процес індустріалізації, забезпечити найвищі темпи розвитку в найкоротші строки.

Причини сталінської індустріалізації:

• **економічні** — технологічна та економічна відсталість СРСР від передових розвинутих країн (хоча Російська імперія до Жовтневої революції входила до десятки найбільш промислово розвинутих європейських країн);

• **політичні** — лідери Комуністичної партії вважали, що їхня партія повинна спиратися не на дрібнобуржуазні селянські маси, а на робітничий клас. Але в Російській імперії робітництво було нечисленним, тому необхідно було збільшити кількість заводів і фабрик, а, отже, і робітничого класу;

• **стратегічні** — на відміну від класиків марксизму, Сталін вважав можливою побудову комунізму в одній окремо взятій країні. Оскільки сусідні капіталістичні держави, на його думку, не будуть терпіти поряд з собою комуністичну країну, вони рано чи пізно нападуть на СРСР. Для

захисту соціалістичної вітчизни необхідна високорозвинута промисловість групи А — добувна, важка, обробна. Саме заводи цієї групи промисловості є виробниками зброї.

Сталін, на словах підтримавши Рикова, на ділі з 1928 р. став прискорювати темпи. Противників форсованої індустріалізації він звинуватив у «правому ухилі». За задумами Сталіна, щорічний приріст виробництва промислової продукції мав становити 30 % (цифра неймовірна за будь-яких умов), а приріст продуктивності праці 110 % (!). Планувалося побудувати 2 тисячі промислових підприємств групи «А», в основному — військові об'єкти.

В умовах нелюдського напруження були збудовані гіганти промисловості — Дніпрогес (м. Запоріжжя), Туркестано-Сибірська залізниця, Криворіжсталь. Однак темпи, запропоновані Сталіним, все одно досягнуті не були. Крім того, непродумано швидкі темпи будівництва негативно вплинули на якість продукції.

Друга п'ятирічка (1933-1937) була більш збалансованою.

Підсумком індустріалізації стало поступове перетворення СРСР на *індустріально-аграрну країну*, хоча остаточно цей процес завершився у середині 60-х років. СРСР в основному забезпечив машинами все промислове виробництво, вийшов на 2-е місце в світі по розвитку важкої промисловості.

Однак у цей період було підірвано сільське господарство країни, оскільки кошти на індустріалізацію винайшли, повністю пограбувавши село. Скоротилося виробництво легкої й переробної промисловості, посилилася ізоляція СРСР від світової економіки, знизився життєвий рівень трудящих.

Колективізація. На XV з'їзді ВКП (б) у 1927 р. прийнято рішення про колективізацію сільського господарства. Скориставшись хлібозаготівельною кризою 1928 р., коли селяни відмовилися здавати хліб за низькими державними цінами, Сталін у 1929 р. розпочав *суцільну насильницьку колективізацію* — перехід від одноосібного до колективного, а по суті — державного, господарства на селі.

Причин проведення колективізації було декілька:

- *економічна* — для здійснення індустріалізації був потрібен хліб, щоб прогодувати масу працюючих у місті і продати його за кордон для отримання коштів на придбання устаткування й матеріалів. А в такій кількості купити хліб держава — за відсутності коштів — була неспроможна, тому її вирішили просто його забрати;
- *політична* — згідно з марксизмом селяни вважалися дрібною буржуазією, якій не місце у соціалістичній державі. Селян треба було перетворити у найманих сільськогосподарських робітників — тобто забрати у них землю і продукти, які вони виробляли.

За темпами колективізації СРСР був поділений на регіони:

- Північний Кавказ і Поволжя мали бути колективізовані до весни 1932 року;
- Україна і Білорусія — до весни 1933 року;
- решта території СРСР — до весни 1935 року.

Реально більшість селян було об'єднано в колгоспи до 1933 року, а на 1940 р. колективізовані 96,9% селянських дворів. Головним методом здійснення цього процесу став терор проти селянства. Особливо нещадно боролися проти заможних селян — «куркулів», які вперто не бажали йти у колгоспи. «Розкуркулено» 15% селянських господарств, хоча куркулів, за офіційною статистикою, налічувалося не більш 4%. Трагічні результати колективізації — повна дезорганізація сільськогосподарського виробництва, його хронічне відставання, скорочення поголів'я худоби у 2-2,2 рази, голодомор 1932-1933 років, від якого тільки в Україні загинули від 3,5 до 5 млн. чоловік.

Культурна революція. Корінним переворотом у духовному розвитку суспільства, здійсненим в СРСР у 20-30-і рр. ХХ в., складовою частиною соціалістичних перетворень стала так звана «*культурна революція*». Теорія культурної революції була розроблена В. Леніним, проте здійснювалися головні її кроки вже в сталінський період. «Революція» була спрямована на зміну соціального складу післяреволюційної інтелігенції та розрив з традиціями дореволюційної культурної спадщини через ідеологізацію культури. На передній план висувалося завдання створення так званої «пролетарської культури», заснованої на марксистсько-класовій ідеології, «комуністичному вихованні», масовості культури.

Культурна революція передбачала ліквідацію неграмотності, створення соціалістичної системи народної освіти, формування нової, «соціалістичної» інтелігенції, перебудову побуту, розвиток науки, літератури, мистецтва під партійним контролем. У результаті здійснення культурної революції СРСР були досягнуті значні успіхи: за переписом 1939 г. грамотність населення сягнула 70 %; чисельність радянської інтелігенції досягла 14 млн. чоловік. Проте над культурою та її діячами був встановлений тотальний комуністичний контроль, а в Україні це призвело до масового знищення діячів культури.

Суспільно-політична обстановка у 20-30-х роках. Масовий терор. На 1929 р. Й. Сталін фактично став одноосібним правителем СРСР — встановлена тоталітарна диктатура. Вибірні органи влади існували, але вони не мали ніякого впливу в країні, всі партії і організації, крім комуністичної, були заборонені, суспільне життя опинилося під державним контролем.

Причинами встановлення тоталітарного режиму в СРСР стали: відсутність традицій демократії, низький рівень політичної культури населення. Основним методом встановлення і підтримки режиму був постійний терор проти всіх груп і верств населення, який масово охопив країну наприкінці 20-х років.

«Стара» інтелігенція, яка вижила у 20-ті роки, майже вся була знищена в ході сфабрикованих процесів — «шахтинської справи» (1928), процесами над «Промпартією», «Спілкою Визволення України» (1930) тощо. Найбільш активна і працелюбна частина селянства знищена в ході колективізації. У містах уведено в дію закон, за яким робітник за найменший проступок звільнявся з роботи, позбавлявся картки споживача з подальшим виселенням його з квартири, запроваджено паспортну систему.

В другій половині 30-х років розстріляно верхівку Червоної Армії — з п'яти маршалів залишився один. Тільки у Київському військовому окрузі репресовано більше 40 тисяч військових. Кадрів не вистачало, і багатьма полками командували лейтенанти.

Для спрощення процесу «судочинства» створювалися позасудові органи — «трійки» (секретар райкому партії, голова райвиконкому, начальник обласного ДПУ), що наділялися судовими повноваженнями.

«Днем народження» більшовицької табірної системи можна вважати 13 жовтня 1923 р., коли постановою РНК СРСР було організовано Соловецький табір примусової праці особливого призначення. Відтак радянська мережа концтаборів невинно розширювалася, були відновлені каторга, смертна кара. Мало що змінила й блюзнірська постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 1929 р., згідно з якою концтабори надалі іменувалися лише «виправно-трудовими таборами». Сумнозвісна аббревіатура (скорочення) «Гулаг» (яскраво описаний О. Солженіциним «Архіпелаг Гулаг») з'явилася 9 листопада 1930 р., коли було запроваджено штат Головного управління таборами ОДПУ (російською — «Главное управление лагерей ОГПУ» — «Гулаг ОГПУ»).

Приводом до посилення репресій стало вбивство у 1934 р. першого секретаря Ленінградського обкому і миському ВКП (б) С. Кірова.

Пік репресій припадає на 1937-1938 роки. Ці два роки дістали виразну назву — *Великий терор* (очевидно, на відміну від інших років, оскільки, хоча і в менших масштабах, але державний терор був повсякденною реальністю у більшовицькій Росії, а згодом і в СРСР).

В результаті Великого терору 1937-1938 рр. постраждало від 5 до 7 млн. осіб, з яких близько одного мільйона було страчено за судовими та позасудовими вироками, решта ж опинилася у радянських таборах, де абсолютна більшість цих «засуджених» за фальсифікованими обвинуваченнями також загинула внаслідок нелюдських умов існування вже в перший рік відбування «міри соціального покарання». Сталінські репресії фактично ліквідували еліту суспільства, підірвали обороноспроможність країни.

Одночасно з цими подіями, паралельно і «незалежно» від них, у 1936 р. була прийнята так звана *сталінська Конституція* (Основний Закон СРСР) (один з головних авторів тексту — М. Бухарін), що за формою була однією з найдемократичніших у світі. Втім, влада ніколи не зважала на її положення. Інакше, як знушенням з громадян своєї держави, такі дії назвати

Йосиф Сталін

неможливо. Конституція проголошувала завершення будівництва *основ соціалізму* в СРСР, намітила плани «просування» до комунізму.

ДАНІ ІСТОРИКА. «ЗАКРИТА» КРАЇНА.

Знайомство іноземців з Радянською Росією відбувалося в кілька етапів. Після Громадянської війни й аж до 1928 р. Наркомат іноземних справ перешкоджав в'їзду в СРСР громадян європейських країн з туристичною метою. Візи видавалися рідко й неохоче. Початком іноземного туризму в СРСР можна вважати приїзд до Ленінграду на німецькому пасажирському лайнері «Сар Поліно» групи із трьохсот американських туристів. Із цього моменту потік туристів став рости, але дуже повільно. В 1929 р. спеціально для обслуговування іноземних туристів і для контролю над ними був створений Інтурист. Максимум був досягнутий в 1936 р. – за даними Інтуриста СРСР цього року відвідало 20 тисяч іноземців.

З початком індустріалізації в СРСР почали в масовому порядку приїжджати за запрошенням радянського уряду іноземні інженери й кваліфіковані робітники. Таким чином уряд сподівався подолати власну нестачу кваліфікованих кадрів для нових промислових підприємств, які в більшості випадків проектувалися іноземцями й оснащувалися купленим за кордоном устаткуванням. Спочатку, між 1929 і 1932 рр., найбільш тісні зв'язки були з американцями. Але потім більшість замовлень була перенесена в Європу, в основному в Німеччину. В 1932 р. 46,5% усього радянського імпорту припадало на Німеччину. У СРСР йшло 10% усього німецького експорту...

До 1938 р. кількість іноземних фахівців у СРСР різко знизилася. Одночасно скоротився й туризм: «Розпалювані показовими процесами ксенофобія й шпигуноманія звели німецький туризм у СРСР практично до нуля. Коли в 1938 р. шпигуноманія звернулася проти туристів, яких стали підозрювати, що вони приїжджають у країну як «розвідники, шпигуни, диверсанти (саботажники) і вбивці», міністерство закордонних справ Німеччини погодилося з гестапо в тому, що «громадянам Німеччини, які їдуть в СРСР із метою розважитися, з міркувань безпеки необхідно перешкоджати у виїзді із країни».

Після укладення пакту Молотова-Ріббентропа відновилося перерване в 1937 р. сполучення між Москвою й Берліном. Ніколи раніше Інтурист не продавав у Німеччину стільки турів у СРСР, як у військовому 1940 році. Аж до початку військового конфлікту Радянський Союз активно відвідували німецькі вчені, торговельні делегації й просто туристи.

Хмельницький Д. Нацистская пропаганда против СССР. Материали и комментарии. 1941-1945. – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 7.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити хронологічну таблицю:

Основні воєнні та політичні події громадянської війни в Росії

Рік	Подія
1918	
1919	
1920	
1921-1922	

Методичні рекомендації до складання таблиці:

В таблиці повинні бути відображені лише *найбільші/наймасштабніші* битви, наступи, політичні події. Під політичними подіями розуміється: укладення договору; інтервенція іноземних військ на територію Росії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте основні риси тоталітарних режимів.*
2. *Охарактеризуйте передумови, визначте причини і привід Лютневої революції 1917 р. в Росії. Опишіть хід та визначте наслідки революції. Охарактеризуйте політику Тимчасового уряду.*
3. *Охарактеризуйте передумови, визначте причини та опишіть хід Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Які заходи були проведені більшовиками після приходу до влади?*

4. Визначте суть та головні риси тоталітаризму. Визначте суть та особливості комуністичної диктатури як різновиду тоталітаризму.

5. Охарактеризуйте діяльність Комінтерну щодо розповсюдження «світової пролетарської революції».

6. Покажіть на карті зміну кордонів Російської держави після падіння монархії та приходу до влади більшовиків.

7. Назвіть основні причини, складові частини та наслідки політики «воєнного комунізму» в Росії.

8. Визначте основні етапи громадянської війни в Росії. Опишіть хід громадянської війни, показавши на карті основні фронти. Визначте наслідки громадянської війни в Росії.

9. Визначте причини переходу більшовиків до непу, його суть та наслідки.

10. Проаналізуйте процес утворення СРСР, покажіть на карті кордони Радянського Союзу та союзні республіки.

11. Поясніть роль індустріалізації та колективізації в СРСР як запобіжних заходів уникнення світової економічної кризи.

12. Дайте власну оцінку діяльності провідних політичних діячів періоду: В. Леніна, О. Керенського, І. Сталіна.

13. Поясніть терміни: «тоталітаризм», «більшовизм», «світова пролетарська революція», «експорт революції», «валіzkова дипломатія», «неп», «індустріалізація», «колективізація», «терор».

14. Назвіть дати Лютневої революції, Жовтневої революції, Громадянської війни в Росії, періоду «воєнного комунізму» та непу, утворення СРСР, встановлення одноосібної диктатури Й. Сталіна, початку індустріалізації та насильницької колективізації, голодолору в Україні.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Революція та Громадянська війна в Росії (1917-1920 рр.)

2. СРСР у 1922-1939 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович О. Політична історія Росії першої половини ХХ ст. // Історія в школі. — 2005. — № 46.
2. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. — К.: Генеза, 2010. — С. 195-242.
3. О. Войцехівський Ю. «Сталін — это Ленин сегодня»: портрет «червоного диктатора» на тлі його чергових роковин // Історія в школі. — 2004. — №11-12.
4. Остапенко Н. Всесвітня історія. Тоталітарні держави Європи (матеріал до теми. 10 клас) // Історія України. — 2005. — № 39 (тоталітаризм, Росія у 1917-1918 рр.).
5. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Генеза, 2010. — С. 133-146, 200-205.
6. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 88-126.
7. Червона армія і рейхсвер військово-технічна співпраця у 1922-1933 рр. / І.Г. Ветров, О. Т. Шевченко. — К.: Генеза, 2008.
8. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. — Запоріжжя, Прем'єр, 2010. — С. 133-148, 149-151, 208-215.

Лекція № 5
ЗАХІДНІ ДЕМОКРАТІЇ В 1919-1939 рр.

ПЛАН

1. Сутність та основні риси демократії. Напрямки демократичної суспільно-політичної думки: лібералізм, консерватизм, соціал-демократія.
2. США у першій половині ХХ століття. «Новий курс» президента Ф.Рузвельта, його наслідки та значення.
3. Франція в 20-30-ті рр. ХХ століття. Діяльність уряду Народного фронту: суть та наслідки.
4. Велика Британія у 20-30-х рр. ХХ століття. Прихід до влади лейбористів.
5. Культура світу у першій половині ХХ століття.

1. Сутність та основні риси демократії, напрямки демократичної суспільно-політичної думки: лібералізм, консерватизм, соціал-демократія.

Поняття демократії. Зародження демократії як форми політичної системи суспільства розпочинається ще в V ст. до н.е. зі зборів повноправних громадян полісу⁴² Стародавньої Греції. Звичайно, що тогочасна демократія була обмеженою — права голосу не мали жінки, раби та переселенці з інших міст. Як в Давні, так і Середньовічні часи в усьому світі панували монархії і ідеї демократії, спочатку як обмеження влади монарха, почали відроджуватися в Англії з ХІІІ століття. Перша буржуазна республіка виникла в Нідерландах у ХVІ ст., проте ідеї демократії широко охопили Європу після Французької революції кінця ХVІІІ століття. Протягом ХІХ — першої половини ХХ ст. абсолютні монархії фактично зникли з карти Європи, а панівними політичними режимами стали або конституційні (обмежені) монархії, або республіки. Населення поступово отримувало виборчі права, виникали політичні партії, незалежна преса тощо.

Сьогодні під *демократією* розуміється форма політичної системи суспільства, за якої єдиним джерелом влади визнається народ. Демократія *передбачає*:

- виборність органів влади (обирається вищий законодавчий орган влади — парламент, органи місцевого самоврядування);
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- підпорядкування меншості більшості;
- захист прав меншості;
- наявність і державний захист політичних прав і свобод.

Демократичні цінності в індустріальну добу (ХІХ — перша половина ХХ ст.) розвивалися в провідних промислово розвинених країнах (США, Британія, Франція). Саме тут поступово розширювалися права виборців, формувалися багатопартійна система та громадянське суспільство. Економічною основою демократії стало суспільство приватних власників.

Лібералізм та консерватизм, їх пріоритети і соціальна база. Одним з провідних напрямків суспільно-політичної думки у розвинутих країнах світу першої половини ХХ ст. став лібералізм (від лат. *liberalis* — що стосується свободи, притаманний вільній людині). Лібералізм сформувався і утвердився в європейських країнах у період розвитку капіталізму «вільної конкуренції» у другій половині ХІХ ст. Його характерними рисами є космополітизм, толерантність, гуманізм, демократизм, індивідуалізм, наголос на самоцінності особистості, яка має природжені рівні права. У політичному плані він ґрунтується на визнанні прав людини, поділу влади (на законодавчу, виконавчу, судову), свободі вибору занять, вільній конкуренції, об'єднує прихильників парламентарного устрою, буржуазних свобод, насамперед свободи підприємництва.

Головна цінність для лібералів — свобода, яка розглядається як шлях до щастя і досконалості людини. Інтереси суспільства вторинні щодо інтересів людини. Ліберали прагнуть створити у суспільстві такі умови, які дали б змогу громадянам реалізувати свої здібності. Згідно з їх поглядами, людина — вільна істота, підвладна лише самій собі. На свій розсуд особистість може стати ким забажає, а не тим, ким змушують стати походження, стан, класова приналежність, релігія. Функції держави зводяться до забезпечення умов для реалізації цього положення.

Економічні пріоритети лібералів — приватна власність, вільна і необмежена ринкова конкуренція, недопустимість впливу на ринок в боку держави. Щоправда, в умовах економічної

⁴² Поліс — місто-державо.

кризи кінця 20-х рр. ця позиція змінилася. Ідейні наступники лібералів — неоліберали — вважали можливим обмежене втручання держави в економіку в інтересах суспільства (класичний приклад «Новий курс» президента Ф. Рузвельта в США, про що мова піде далі). Держава повинна створити умови для вільної конкуренції. Соціальною базою лібералізму є дрібні й середні власники, власники „нових” галузей (галузі, що з'явилися в період індустріалізації — автомобільна, літакобудівна тощо), інтелігенція («середній клас»). Один з найвидатніших діячів лібералізму початку ХХ ст. — англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж.

Консерватизм (від лат. *conservo* — зберігаю, охороняю) — напрям у суспільно-політичній думці, що виник у XVIII ст. як негативна відповідь (реакція) на події Великої французької революції. Консерватизм можна визначити як сукупність поглядів феодально-аристократичної реакції — критика ідей Просвітництва, захист феодальних устоїв і дворянсько-клерикальних привілеїв тощо. Його соціальною базою є земельна аристократія і крупна торговельна буржуазія, які в принципі приймають капіталістичний лад західного суспільства, проте чинять опір деяким новим, сучасним формам і тенденціям його розвитку, власники «старих» галузей промисловості (кам'яноугільна, металургійна тощо). В економіці консерватори виступають за державний захист національного товаровиробника, підтримку певних галузей з боку держави.

Для консерваторів інтереси суспільства стоять вище інтересів окремої людини, тим більше, що люди природно нерівні. За їх поглядами, суспільство розвивається гармонійно і природно (від Бога), його порядок людині не треба змінювати, оскільки людська природа не досконала. Політика має бути підпорядкована релігійній моралі, а існування аристократії є запорукою розумного суспільного устрою. Класичним зірцем консерватизму є консервативна партія Великобританії.

І ліберали і консерватори — напрямки суспільно-політичної думки, що захищають інтереси власників, капіталу. Партії, які опираються на базові цінності даних рухів, це партії, переважно «правого» спрямування. Праві партії, що схильні до встановлення диктатури в суспільстві називають *крайніми правими*. Характерною рисою крайніх правих є різка неприязнь до євреїв (антисемітизм), «кольорового» населення (чорношкіри, метиси, мулати).

Роль профспілок після Першої світової війни. Страйкова боротьба. Робітничий рух зародився ще в середині ХІХ ст. в Англії у формі чартизму. На початку ХХ ст., а особливо — в роки Першої світової війни і відразу після неї, він значно активізувався.

Організаційно робітничий рух був представлений у вигляді *професійних стілок*, що висували економічні вимоги, і соціалістичних, соціал-демократичних і схожих на них партій радикалів у Франції або лейбористів — в Англії, комуністичних партій. Соціал-демократичні партії Європи до Першої світової війни були об'єднані у Соціалістичний Інтернаціонал, який розпався з початком війни. Після її завершення соціал-демократи зробили спробу відновити діяльність Соціалістичного Інтернаціоналу. На конференції у Швейцарії (Берн, лютий 1919 р.) було заявлено, що країни Антанти у роки війни вели боротьбу за демократію, свободу націй і виконання міжнародних домовленостей; засуджено вимогу комуністів установити диктатуру пролетаріату, яку останні вважали особливою формою державної влади при переході від капіталізму до комунізму.

Соціалістичні та соціал-демократичні партії. Соціалістичний робітничий Інтернаціонал. Спільною рисою ідеології соціалістів і соціал-демократів є стратегічна мета переходу від *капіталізму* до більш справедливого суспільства — *соціалізму*, але при збереженні демократії, приватної власності та інших традиційних цінностей демократичного суспільства. Перехід до такого суспільства вони бачили як здійснення довготривалих реформ. *Соціалісти* виступали, переважно, за усупільнення приватної власності (в реальності за зростання *державного сектору* в економіці), *соціал-демократи* — за баланс інтересів *державної* та *приватної власності*.

Переважала думка про необхідність не стільки справедливого суспільства, скільки самого переходу до нього, висловлена відомим німецьким соціал-демократом Е. Бернштейном: «Кінцева мета ніщо, рух до неї — все». Головним своїм завданням партії соціалістичного спрямування вважали захист прав найманих робітників в умовах існуючого капіталістичного суспільства.

У 20-30-ті роки між соціалістичними і комуністичними партіями йшла боротьба за керівництво робітничим рухом. У цей період ряди соціалістів зросли і на 1924 р. становили у країнах Європи 8 млн. чоловік. Особливу увагу соціалісти приділяли профспілкам — у червні 1919 р. на міжнародному конгресі профспілок в Амстердамі представники 14 країн утворили

Міжнародне об'єднання профспілок — Амстердамський Інтернаціонал, що об'єднав у 1919 р. 23 млн. чоловік. Головну роль у цій організації відігравали британські профспілки. Мета Інтернаціоналу — покращання економічного становища робітників шляхом реформ.

Багато членів соціалістичних і соціал-демократичних партій входили до парламентів і урядів своїх держав, впливали на розробку законодавства, спрямованого на поліпшення умов життя і праці трудящих.

У червні 1920 р. у Женеві (Швейцарія) представниками 15 партій утворено *Соціалістичний Інтернаціонал*. Найбільшим впливом користувалися британська Лейбористська і німецька Соціал-демократична партії. Головним протиріччям у суспільстві Соціінтерн вважав протиріччя між демократією і диктатурою, тому в його резолюції висувалася вимога до своїх членів захищати парламентську демократію.

В лютому 1921 р. на конференції у Відні (Австрія) представники центристських партій заснували Міжнародне об'єднання соціалістичних партій, до якого увійшли 2 млн. чоловік. Тут провідну роль грали Німецька соціал-демократична партія, Соціал-демократична партія Австрії і Незалежна робітничая партія Великобританії.

У 1923 р. в Гамбургу (Німеччина) Соціінтерн і Міжнародне об'єднання соцпартій об'єдналися і утворили *Соціалістичний робітничий Інтернаціонал*. У програмних документах цієї організації сформульована ідея покращання існуючих порядків шляхом реформ.

Партії, що базуються на соціалістичних та соціал-демократичних принципах, це партії переважно *«лівого»* спрямування, які захищають інтереси найманих робітників, селян тощо. Ліві партії, які пропагують встановлення диктатури, як правило пролетаріату — найбільш багатих робітників, називають *крайніми лівими*. Головною їх рисою є критика демократії, як «буржуазної», тобто такої, що захищає інтереси лише власників, заклики до швидкого повалення існуючого режиму, акцентування уваги на різниці інтересів багатих та бідних.

Спільним для лібералів, консерваторів, соціалістів, соціал-демократів є визнання демократичних цінностей, орієнтація на еволюційну зміну суспільства, визнання головних прав людини.

2. США у першій половині ХХ століття. «Новий курс» президента Ф.Рузвельта, його наслідки та значення.

Зміна статусу США у світі після Першої світової війни. США з кінця XVIII ст. є федеративною країною, президентською республікою. Столиця — м. Вашингтон. За владу борються дві праві партії — Демократична (емблема — віслюк) та Республіканська (емблема — слон). Законодавчий орган влади — конгрес (сенат і палата представників). Президент — голова держави та уряду, верховний головнокомандуючий.

На кінець XIX ст. США вийшли на перше місце у світі по випуску основних видів продукції і загальному обсягу виробництва, прискореними темпами розвивалися монополістичні об'єднання, в основному трести⁴³, в результаті об'єднання промислового і банківського капіталу склалася фінансова олігархія⁴⁴. Панування США завдячує політиці протекціонізму⁴⁵, масовому притоку з усього світу відносно дешевої та кваліфікованої робочої сили, стабільним джерелам сировини та ринкам збуту в Центральній та Південній Америці, а також зовнішнім позикам (до Першої світової війни США мали найбільший зовнішній борг, проте в ході війни стали кредитором європейських країн).

Перша світова війна сприятливо вплинула на економіку США. Їх втрати були порівняно невеликими — 50 тис. убитими, 230 тис. пораненими. Національне багатство за 1914-1920 рр. збільшилося у 2,5 рази. Воснині поставки в Європу стимулювали розвиток економіки, і за багатьма позиціями США вийшли на перше місце у світі. У 1920 р. доля країни у світовому виробництві автомобілів становила 85 %, нафти — 67, чорних металів — 60 %. Збільшилися закордонні

⁴³ США цього періоду називають «класичною країною трестів».

⁴⁴ *Фінансова олігархія* — невелика група власників найбільших банківських і промислових монополій, яка фактично контролює весь державний апарат. Коли в одного з американських мільярдерів спитали чому він не голосує на президентських виборах, він відповів, що йому це не потрібно, оскільки сам призначає президента.

⁴⁵ *Протекціонізм* — державна політика, спрямована на захист власного товаровиробника від іноземної конкуренції.

капіталовкладення — з 2,6 млрд. до 7 млрд. доларів. Посилилася поляризація багатства й злиденності: 2 % американців володіли 60 % національного багатства, 2/3 громадян — 5 %.

Посилилися позиції США і на міжнародній арені. Зовнішній курс президента *Вудро Вільсона* був спрямований на утвердження лідерства США у повоєнному світі. Саме він запропонував документ під назвою «14 пунктів», суть якого зводилася до підтримки національно-визвольного руху в Європі і молодих незалежних держав, які мали стати противагою великим європейським державам — Англії, Франції, Німеччині⁴⁶. Однак втілити положення документу в життя не вдалося. Сенат США не ратифікував Версальський договір, США не стали членом Ліги Націй, а конгрес підтримав ідею «ізоляціонізму» (не втручання в політичні справи Європи).

Вудро Вільсон

Після президентських виборів 1920 р. до влади, на зміну демократам, прийшли республіканці, які перебували при владі до 1933 р.: президент У. Гардінг (1921-1924), К. Кулідж (1925-1938), Г. Гувер (1929-1932). Вони пропагували повернення до «нормальних часів», коли зовнішня політика США була орієнтована на країни Латинської Америки, а не на Європу. Головними своїми завданнями вони вважали: створення сприятливих умов для приватного бізнесу; захист внутрішнього ринку (у 1922 та 1930 рр. встановлені високі митні тарифи на ввезення імпортованої продукції); зменшення податків для великих компаній та з великих прибутків з метою заохочення стимулювання розвитку капітального будівництва та вкладання капіталів у розвиток виробництва; скорочення соціальних програм та обмеження імміграції (закони 1924, 1929 рр.); підтримка консервативних тенденцій у суспільстві — 1920 р. прийнятий «Сухий закон», що забороняв виробництво та продаж алкогольних напоїв, переслідування викладання еволюційної теорії Ч. Дарвіна у школах («Мавп'ячі процеси»).

За поправкою до Конституції жінкам з 21 року було надано право голосу. Адміністрація республіканців так і не визнала СРСР, але покращила відносини з Німеччиною (1921). Щодо Латинської Америки проводилася «дипломатія долара» — політика економічного підкорення цих країн. На Гаїті і у Домініканській республіці за допомоги США встановлені військові диктатури.

Великий вплив на суспільно-політичне життя мали профспілки. Після війни активізувався робітничий рух: тільки у 1919 р. страйкували 4 млн. чоловік. Інтереси робітників відстоювали найбільша профспілка — Американська федерація праці, а також Соцпартія і Компартія. Під тиском робітників в окремих галузях покращені умови праці, скорочено робочий день у сталеплавильній промисловості. Однак на початку 20-х років уряд розпочав наступ на права робітників: сотні активістів були кинуті у тюрми.

Період «проспериті» («процвітання»). У середині 20-х років економіка дещо стабілізувалася — почався період «процвітання» (англійською «проспериті»).

Основні риси стабілізації:

- США отримали найбільше від участі в Першій світовій війні. З країни-боржника США перетворились у *кредитора*, а воєнні замовлення дали могутній поштовх економічному розвитку;

- США стали країною, де *нова техніка, технології і системи управління* найбільш широко впроваджувались у виробництво.

- важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення *коневерного методу масового виробництва*. Америка стала країною масового виробництва. Автомобілі (завод Генрі Форда в Детройті), пральні машини, холодильники, радіоприймачі, фотоапарати, програвачі стали звичайним явищем. Регулярними стали авіаційні пасажирські перевезення;

- у 1922-1929 рр. відбувся *бурхливий розвиток промислового виробництва*. На кінець періоду США виробляли 44% промислової продукції капіталістичного світу, тобто більше, ніж Великобританія, Франція, Німеччина, Італія та Японія разом узяті;

- все більшу роль починають відігравати *акціонерні товариства та корпорації* — своєрідні форми колективного бізнесу. Але піднесення економіки стало основою і для небувалого розквіту середнього і дрібного бізнесу. Це стало основою для формування міцного середнього прошарку суспільства;

⁴⁶ «14 пунктів» стосувалися земель колишньої Австро-Угорщини і не відносилися до території колишньої Російської імперії. Це стало однією з причини втрати незалежності на сході України

- найбільш інтенсивний розвиток отримали автомобільна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. У кожній з них домінували 3-4 найбільші компанії. До 1929 р. корпорації об'єднували майже половину фабрик та заводів країни;

- кількість банків у США зменшилась за 1920-1929 рр. з 30 до 24 тис, а їхні капітали збільшилися на 21 млрд. доларів;

- США значно збільшили *експорт товарів*, активно наступаючи на позиції своїх суперників. Перевищення експорту над імпортом в 1921-1929 рр. досягло 7,7 млрд. доларів. Високі митні тарифи захищали американську промисловість від іноземної конкуренції. Важливим засобом фінансової експлуатації інших країн був *вивіз капіталу*. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 р. по 1931 р. склали 11,6 млрд. доларів, причому 40% цієї суми припадало на Європу, а 22% - на Латинську Америку. Отримуючи величезні відсотки з позичок та платежів з воєнних боргів, США перетворилися в державу-рантьє.

Економічне піднесення 20-х років мало ряд *особливостей*:

- суднобудівництво, виробництво залізничного обладнання, текстильна та вугільна промисловості перебували у стані застою. Виробничі потужності в машинобудуванні та металургії не були повністю завантажені;

- сільське господарство переживало затяжну кризу;

- в країні було 2-3 млн. безробітних;

- з кожним роком зростав обсяг продажу в кредит за рахунок майбутніх доходів населення, що свідчило про звуження внутрішнього ринку та загострення проблем збуту.

Стабілізація у США почалась раніше, ніж в інших країнах, — у 1922 р. Уряд США фактично не втручався у розвиток економіки країни, сподіваючись на «невидиму руку» ринку, який повинен розвиватися за власними законами.

У цей період:

- США виробляли 44% світової продукції – більше, ніж Британія, Франція, Німеччина, Італія та Японія узяті разом;

- за період 1922-1929 рр. економіка США зросла на 70%;

- посилення концентрації виробництва — розрослися монополістичні об'єднання Моргана, Рокфеллера, Дюпона, які фактично задушили дрібного й середнього товаровиробника, фактично зникла конкуренція, почалися масові банкрутства. Найбільшими фірмами стали «Форд», «Крайслер», «Дженерал електрик», «Дженерал моторз» тощо. На 1929 р. монополістичні об'єднання контролювали майже половину фабрик та заводів країни, на яких було зайнято 90% всіх робітників і які випускали 92% всієї промислової продукції! Такого рівня монополізації не знала жодна країна світу – «акули» бізнесу «проковтнули» майже всіх дрібних виробників;

- кількість банків зменшилася, а їх капітали зросли. Несталою була і фінансова система. У 20-ті роки на Нью-Йоркській фондовій біржі - найбільшій у світі - відбувався справжній бум, викликаний небувалим підвищенням курсу акцій. Це залучило на ринок цінних паперів значні фінансові ресурси. Всі і прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх продати. Коли ж цей спекулятивний бум досяг вищої точки, почалось обвальне падіння акцій, а згодом і криза;

- американські капіталовкладення за кордоном зросли на 1931 р. до 11,6 млрд. доларів, з яких 40% суми приходилося на Європу, а 22% — на Латинську Америку;

- найбільш розвинутими галузями економіки стали автомобілебудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна галузі.

Кваліфікований робітник міг дозволити собі купити автомобіль (заводи Форда випускали модель «Т» на прізвисько «Бляшана Лізі») за 350, потім за 290 доларів – це три місячні зарплати, і вже справа йшла до того, щоб один автомобіль припадав на одну американську родину. Америка була завалена продуктами харчування й «ширжитком» – різними електроприладами, радіоприймачами, холодильниками, швейними й пральними машинами, пілососами. Багато американських робітників інтегрувалися в панівну економічну систему: вони володіли акціями промислових компаній і отримували свою частку прибутку. Профспілки співробітничали з підприємцями й вкладали профспілкові кошти в акції корпорацій. Звичайно, квітнули далеко не всі: мільйони робочих родин жили більш ніж скромно.

У світовій конкурентній боротьбі США вийшли на перше місце — вони переважали на ринках, наприклад, Китаю або Німеччини. Економічно США панували над іншим світом — увесь

світ був тепер їхнім боржником. Коли виявилось, що країни-боржники (Британія) не можуть вчасно розплатитися, Америка стала давати їм ще гроші в борг — для сплати відсотків по колишньому боргу. Так США втягували європейські країни в нову боргову залежність. Промисловий і фінансовий центр світу міцно перемістився з Лондона в Нью-Йорк. Це й називалося *«prosperity»* – процвітання.

Зворотнім боком економічного буму став войовничий *політичний консерватизм*, який вилився у скасування будь-яких соціальних програм і невтручання держави в економічне життя. Почалися гоніння на профспілки, а будь-які виступи за соціальні права розцінювалися як інсинуації більшовиків. Яскравим проявом консерватизму став «сухий закон», який у 1920 р. вступив у силу як XVIII поправка до конституції. Цей закон забороняв виготовляти і продавати спиртні напої по всій території США. Зворотнім боком цього закону стало зростання підпільного бізнесу спиртними напоями, наркотиками, рекет, утворення організованої злочинності.

Однак не контрольований з боку держави ринок, а особливо — ринок цінних паперів, швидко обрис спекулянтами, які грали на різниці у цінах.

Відбулись зрушення і в політичному житті країни. На виборах 1924 р. у боротьбу вступили *нові сили*:

- окрім демократичної та республіканської партій у виборах брав участь *прогресивний блок*, який підтримував сенатора-республіканця від штату Вісконсін Р. Лафоллета. Він балотувався як «незалежний» кандидат в президенти. Його підтримували Американська Федерація Праці (АФТ), соціалістична партія та ряд громадських організацій. Рух на підтримку Лафоллета був найбільшим в історії США масовим народним політичним виступом, що вийшов за межі двопартійної системи;

- в 1924 р. вперше у виборах брала участь *компартия*, яка висунула своїм кандидатом в президенти У. Фостера.

Але президентом США був обраний *К. Кулідж* (1925-1928). Новий уряд проголосив своїм девізом «Справа Америки – бізнес». Він всіляко сприяв росту прибутків монополій, знижуючи з року в рік податки на корпорації і надаючи великим компаніям державні субсидії. В той же час Кулідж двічі відхилив законопроект про допомогу фермерам. Значні кошти витрачались на морські озброєння. Економічне та політичне життя країни знаходилося під контролем сімейств фінансової олігархії - Моргана, Рокфеллера, Дюпона, Меллока, а також чиказької, бостонської та клівлендської фінансових груп. Найважливіші пости в кабінеті Куліджа займали представники фінансового капіталу. Міністром фінансів був «Алюмінієвий король» Ендрю Меллон, міністром торгівлі – Г. Гувер, близький до Моргана підприємливий ділок, що отримав репутацію одного з стовпів процвітання.

На міжнародній арені США:

- проводили політику експансії, прикриваючи її «ізоляціоністським» прапором. Сполучені Штати виступали головним арбітром при вирішенні репараційної проблеми;

- запропонований ними «план Дауеса» створив умови для відтворення німецького воєнно-промислового потенціалу;

- беручи участь у боротьбі за панування в Китаї, США разом з іншими державами придушували національно-визвольний рух китайського народу;

- фінансово-економічний натиск на країни Латинської Америки поєднувався зі збройною інтервенцією. Агресія США проти Нікарагуа в 1927-1928 рр. викликала глибоке обурення в Центральній та Південній Америці;

- у роки стабілізації загострилася боротьба між США та Великобританією за контроль над ринками та сировинними ресурсами. Американські монополії все більше тіснили англійських конкурентів. Посилилося і морське протистояння;

- США були єдиною з великих держав, що відмовлялися визнати СРСР. Однак республіканська адміністрація не перешкождала діловим колам США в розвитку економічних і торговельних відносин з Радянським Союзом. Незважаючи на відсутність договірно-правової основи радянсько-американської торгівлі, її обсяг у другій половині 20-х років невпинно зростав. У 1930 р. США вийшли на перше місце поміж імпортерів товарів у Радянський Союз (головним чином машин та промислового обладнання). Нарешті у 1933 р. США і СРСР устали дипломатичні відносини.

«Велика депресія». В 1928 р. на посаду президента балотувався мільйонер-республіканець Герберт Гувер. На вибори він йшов під гаслами: «Курча – у кожну каструлю!», «Збережемо все, що маємо!», гарантував всім по дві машини в гаражі.

Проте восени – 24 жовтня 1929 року відбувся обвал Нью-Йоркської біржі (так званий *«чорний четвер»*). США охопила економічна криза небаченого дотепер масштабу. Відразу на 90 % знецінилися акції. Збанкрутіли компанії, лопнула вся банківська система і мільйони людей втратили заощадження. Затріщав по швах державний бюджет. Припинилася виплата пенсій. Ще недавно процвітаюча країна світу раптом стала країною економічної й соціальної катастрофи. Туман розпащу завис над Америкою. Журналісти назвали це явище «Великою депресією». Велика депресія нанесла великий удар по самолюбству американців і змусила їх засумніватися, що їх країна — краща у світі. Ніхто ще не знав, що криза протривас майже п'ять років.

Головними причинами економічної кризи були:

- структурна криза економіки — поява технологій масового виробництва не була підкріплена масовим споживанням;
- небачене зростання монополістичних об'єднань, яке тягнуло за собою зростання монопольної ціни на продукцію при зниженні її собівартості;
- падіння купівельної спроможності великої частини населення;
- перевищення пропозиції товарів над їх попитом;
- розорення дрібного і середнього бізнесу;
- невтручання держави в економічне життя суспільства.

Світ і раніше зазнавав економічних криз, проте криза 1929-1933 р. мала наступні *особливі риси*:

- циклічна криза перевиробництва збіглася з *структурною кризою* і з нижчим шаблоном так званої *довгої хвилі розвитку капіталізму*. Під довгими хвилями мають на увазі періодичні коливання економічної активності тривалістю 40-60 років. Такі коливання фіксуються з кінця XVIII ст. і на 1929-1933 рр. приходиться, як вважають економісти, четверта хвиля в найнижчій фазі. В ці періоди з інтервалом у 50 років проходить зміна технічної і технологічної бази економіки і розширення її на всі галузі господарства. Нова техніка і технології, створені в 20-30-ті роки могли забезпечити масове виробництво, але цей процес оновлення не міг вийти на рівень піднесення без забезпечення умов масового споживання. Для масового виробництва потрібен був масовий покупець;

- криза *набула небувало затяжного характеру*. Це свідчило про те, що традиційний ринковий механізм виходу з кризи повинен бути доповнений механізмами державного регулювання;

- криза породила також *небачене безробіття* (у 1932 р. в 32 країнах зареєстровано 26,4 млн. безробітних), загрозу голоду для багатьох сотень тисяч людей, небезпеку стихійного виступу, повстання, тобто загострилися соціальні проблеми, вирішення яких було можливе лише після зміни соціальних функцій держави;

- криза 30-х років, на відміну від попередніх, *охопила відразу всі країни світу* і найбільшого удару зазнали країни, що були сировинними придатками індустріально розвинутих країн. Перша світова війна породила безпрецедентне зростання американської економіки і перетворила США у світового кредитора. Американські позики дозволяли Німеччині сплачувати репарації, які своєю чергою поверталися в США у вигляді платежів Англії та Франції за воєнними боргами. Вся світова економіка стала залежною від благополуччя американської економіки, але саме цього не було.

Внаслідок кризи бідували й мільйонери (їх залишилося ледь два десятки, а було більш 500) і перукарі. В багатьох не витримували нерви: одні кидалися з ммарочосів, інші труїлися газом — статистика перших кризових місяців зафіксувала десятки тисяч самогубств. Треті приставали до гангстерів і мафіозі, йшли в економічне підпілля. Четверті, залишившись без роботи й без грошей, колесили по країні в пошуках щастя, але не знаходили його — вони осідали й створювали цілі міста з жерсті й фанери — «гувервілли».

Сам президент Гувер у цей час розкошував у Білому будинку, уперше за всю історію Америки закритому для відвідувачів. Гувер і далі міцно тримався своїх колишніх поглядів: «Однаково важливо, щоб бізнес не втручався в справи уряду, а уряд — у справи бізнесу». Він

відмовлявся допомагати тим, хто бідував, і його ім'я дотепер асоціюється в американців з поняттям «грубий індивідуалізм». Практика Гувера була такою: федеральні позики великим промисловцям і фінансистам, рядовим американцям — нічого. Марші голодних ветеранів на Вашингтон були, за наказом президента, зупинені федеральними військами.

Найнижчою точкою падіння став липень 1932 року. У цей час:

- виробництво й національний дохід за короткий час упали вдвічі, важка промисловість — в 7 разів, обсяги зовнішньої торгівлі — втричі (рівень промислового виробництва склав 54 % від рівня 1929 р., а до 1933 р. обсяг виробництва скоротився в цілому на 63 %);
- виникло небачене безробіття — безробітних в 1932-1933 рр. було 15-17 млн. (кожний четвертий дорослий).
- збанкрутіли 5 тис. банків, десятки тисяч дрібних фірм;
- заробітна платня у деяких галузях скоротилася в два рази (в цілому по економіці — на 35 %);
- катастрофічно впали ціни на сільськогосподарську продукцію, вона не знаходила збуту і спалювалася та топилася тонами;
- більше 1 млн. ферм було продано з молотка.

За обсягом виробництва США були відкинуті на рівень 1908 року. У США депресія проявила себе найтяжче серед економічно розвинутих країн. Такого падіння виробництва світ не знав протягом всієї першої половини ХХ століття.

Виходом з цієї ситуації було посилення втручання держави в економіку, що в різних країнах мало різні форми: в країнах стійкої та тривалої демократії вихід було знайдено у формі ліберальних реформ («Новий курс» Рузвельта в США), в інших країнах — проведення реформ урядами Народних фронтів, як спроба консолідувати суспільство (Франція, Чилі) або запровадження соціал-демократичної («шведської» моделі) соціального реформування. В країнах зі слабкими традиціями демократії посилення втручання держави в економіку призвело до встановлення тоталітарних (в Італії, Німеччині, Іспанії) або авторитарних диктатур (Польща, Угорщина, країни Балтії), воєнно-монархічних режимів (Болгарія, Югославія, Румунія).

«Новий курс» Ф. Рузвельта. Робітничий рух. Спробою виходу з кризи, пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві, спробою, що виявилася початком *глибоких реформ американського суспільства*, стала політика президента Франкліна Делано Рузвельта в 1933-1941 рр., яка ввійшла в історію під назвою *«Новий курс»*.

Ще будучи з 1928 р. губернатором штату Нью-Йорк, тоді найбільш населеного і найбагатшого штату Америки, здійснив програму державної допомоги бідним, що не мала аналогів. Ставши кандидатом демократів на вищу державну посаду країни, він підкреслював необхідність допомоги «забутій людині», маючи на увазі мільйони знедолених кризою, обіцяв американському народу «новий курс», пов'язаний з використанням нетрадиційних методів боротьби з кризою. Рузвельт не мав закінченої програми і вважав головною метою передвиборчої кампанії схилити на свій бік усіх невдоволених. Багато людей вважало, що прийшовши на виборчі дільниці в листопаді 1932 р., вони проголосували не за Рузвельта, а проти Гувера. Рузвельт, крім того, пообіцяв скасувати «сухий закон». Так чи інакше республіканська партія зазнала відчутної поразки. Рузвельт отримав 22,8 млн. голосів, Гувер — 15,8. Демократи до того ж завоювали більшість в обох палатах конгресу.

Ф. Рузвельту було тоді 50 років. Він виходець із правлячої еліти й випускник двох елітних університетів: Гарвардський та Колумбійський університети. Рузвельт був одружений на племінниці президента Теодора Рузвельта Елеонорі. З 39 років (після поліомієліту) у нього виник параліч обох ніг, що назавжди прив'язав цю людину до інвалідного крісла-катакалі. Хвороба не перешкодила Рузвельту стати губернатором штату Нью-Йорк, а потім і президентом. Франклін Делано Рузвельт став, на думку багатьох, одним із чотирьох найвидатніших президентів в історії США, поряд з Дж. Вашингтоном, Т. Джефферсоном і А. Лінкольном. «Єдине, чого ми повинні боятися, — сказав він, — це власного страху».

Франклін Рузвельт

Президентські вибори 1932 р. фактично припали на пік економічної кризи. Республіканські адміністрація, яка не змогла вирішити назрілі економічні проблеми, потерпіла повну поразку, президент-республіканець Г. Гувер навіть отримав прізвисько «президент голоду».

Виходом з надзвичайно скрутного становища стало державне управління (регулювання) економікою, втручання держави у приватну підприємницьку діяльність, взаємовідносини між власниками і найманими робітниками — «Новий курс» президента Ф. Рузвельта. В основі курсу — ідеї англійського економіста Д. Кейнса. Американський конгрес підтримав президента і протягом короткого часу було прийнято близько 70 законодавчих актів по регулюванню економіки країни.

Обраний президентом, Рузвельт вступив на посаду 4 березня наступного року. На цей час, час «міждарювання», припадає найдраматичніший етап розвитку кризи. Почалася хвиля банкрутства американських банків. Натовпи громадян буквально брали їх у облогу, намагались врятувати свої заощадження, забрати їх. У ніч на 4 березня банки Нью-Йорку і Чикаго — фінансових центрів США — припинили операції через нестачу готівки. Держава опинилася близькою до повного паралічу. Банківська криза не дала Рузвельту часу на адаптацію до нової ролі, вона спонукала його одразу ж виявити свої видатні якості політика: динамізм, рішучість і новаторський підхід.

Рузвельт залучив у свою команду кращі кадри Америки і створив для подолання кризи «Мозковий трест», який працював цілодобово: за перші 100 днів його президентства було прийнято 50 законів. Новий президент вступив у відкритий, чесний діалог з нацією. Він анітрошки не прикрашав похмуру реальність моменту. Щодня президент виходив в ефір і роз'яснював нації зміст реформ.

Щоб мати час на підготовку своїх пропозицій і вгамувати пристрасті, Рузвельт заклав усі банки держави, а потім, отримавши від конгресу необхідні повноваження, здійснив екстрену програму порятунку банківської системи, допомагаючи одним банкам і ліквідуючи інші. Після цього було проведено *перший етап банківської реформи*, складовою частиною якої стало страхування дрібних і середніх депозитів. Заборонено вивіз золота за кордон, проведено девальвацію долара. Уряд реформував банківську систему, заклавши дрібні ненадійні банки і підтримавши великі. Над Федеральною резервною системою встановлено державний контроль. За податковою реформою збільшилися податки з надприбутків, спадщини, даровизни.

Однак початок економічного поживлення не призвів до очікуваного спаду соціальної напруженості. Навпаки, паралізуючий страх людей минав разом з кризою і активність мас почала зростати. У країні виникли масові рухи, деякі — в незвичайній формі, що відображали глибоке невдоволення американців становищем, яке склалося. Лейтмотивом усіх тих рухів була вимога їх учасників більше, надійніше захистити громадян країни, дати гарантії, що пережиті ними біди більше не повторяться. В основному всі побажання зводились до рішучого впровадження державного регулювання соціального і економічного життя.

У грудні 1933 року був відмінений «сухий закон». Вибори до конгресу у 1934 р. показали, що більшість американців підтримус ці вимоги. Розуміючи приреченість спроб відновити старий порядок і враховуючи настрої мас та розклад політичних сил, Рузвельт здійснив «зрушення вліво» у своїй політиці, складовою якого став ряд важливих структурних перегворень в американському суспільстві:

- у країні впроваджувалася державна система надання допомоги вдовам, сиротам та інвалідам, страхування безробітних і пенсійне забезпечення;

- у 1935 р. був прийнятий національний акт про трудові відносини (закон Вагнера). Він остаточно закріпив право робітників на організацію профспілок, проведення страйків, створив також систему державного регулювання трудових відносин. Поряд з АФП виник Конгрес виробничих профспілок;

- значно розширено систему громадських робіт.

Зрушення вліво у політиці «нового курсу» зробило більш жорсткою політичну боротьбу. Консервативні сили перейшли до відкритої конфронтації з урядом. Їхні прославлення Рузвельта як рятівника нації змінилися нападками та звинуваченнями його в зраді. Тому передвиборча компанія 1936 р. виявила майже діаметрально протилежні позиції двох основних партій у питанні про реформи, а вибори перетворилися на своєрідний референдум про долю «нового курсу». Рузвельт здобув на цих виборах переконливу більшість, зібравши 27,8 млн. голосів проти 16,7

млн., поданих за його головного суперника А. Лендона. Республіканці перемогли тільки в 2 штатах з тодішніх 48. У конгресі їх представництво виявилось найменшим з початку століття. Вибори 1936 р. мали історичне значення: вони зробили реформи «нового курсу» незворотними.

Отримавши такий переконливий мандат довіри, Рузвельт у 1937 р. сконцентрував зусилля адміністрації на реформі Верховного суду. Його члени, що призначалися на все життя президентом, стали головною опорою консервативних сил. Використовуючи право Верховного суду трактувати конституцію, вони оголошили 11 законів «нового курсу» не відповідними їй. Побюючись, що така ж доля може спіткати і закони, прийняті в 1935 р., Рузвельт запропонував оновити склад Верховного суду за рахунок призначення додаткових членів після досягнення суддями 70 річного віку. Багато його членів вирішило, що роблячи судову владу більш залежною від виконавчої в особі президента, ця пропозиція порушує основний принцип державного устрою США — поділу влади. Їх не зупинило при цьому те, що, голосуючи проти президента, вони діяли проти лідера своєї партії, адже абсолютна більшість в обох палатах була у демократів. Рузвельт заспокоював себе, якось сажавши, що програє бій, він виграв війну. Верховний суд у 1937 р. визнав конституційним і закон про соціальне забезпечення, і закон Вагнера, але його авторитетові було завдання значного удару, а демократична партія виявилася розколотою.

Спираючись на закон Вагнера і маючи в Білому домі співчуття президента, профспілки почали штурм двох основних бастионів антипрофспілкових сил — автомобільної і сталеплавильної промисловості. Запекла боротьба робітників, епізодами якої бум «сидячий» страйк на заводі «Дженерал моторз» у Мічигані і сутичка робітників з поліцією в Чикаго, виявилися в центрі уваги громадськості. В результаті колективний договір з профспілкою змушені були підписати «Дженерал моторз», «Крайслер моторз», найбільша сталеварна корпорація «Юнайтед Стейтс Стіл». Часом здавалось, що цей конфлікт загрожувє зробити недосажним соціальний мир, якого так прагнули реформатори, а це вже не сприяло зростанню авторитету Рузвельта. Окрім того, восени 1937 р. на додачу до всіх негараздів, що звалились на президента, в країні почалася нова економічна криза, яка поставила під сумнів економічну політику «нового курсу».

Після довгих роздумів Рузвельт в 1938 р. запропонував конгресу нові реформи. Серед них:

- закон про справедливі умови праці, що дав федеральному уряду право встановлювати мінімальну погодинну ставку заробітної плати і максимальну тривалість робочого тижня. Закон остаточно заборонив дитячу працю;

- замість оголошеного Верховним судом у 1936 р. неконституційним закону про регулювання сільського господарства був прийнятий інший. Було створено Адміністрацію регулювання сільського господарства (AAA), метою якої стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Одночасно здійснювався контроль за рівнем виробництва фермерської продукції. Це стабілізувало ціни на сільськогосподарську продукцію;

- на зростання безробіття адміністрація відповіла розширенням громадських робіт. Було прийнято закон про соціальне забезпечення, за яким передбачалося створення державної системи соціального захисту, соціальне страхування непрацюючих, організовано допомогу безробітним, кількість яких зростає до 25 мільйонів. Через створену Адміністрацію громадських робіт молодих людей віком від 18 до 25 років посилали на будівництво шляхів, аеродромів, заготівлю лісу тощо. Держава забезпечувала їх житлом і харчуванням, давала 1 долар у день на кишенькові витрати. На це було виділено до 12 млрд. доларів. Вже в 1934 р. уряд створив 4 млн. робочих місць і це частково вирішило проблему зайнятості;

- для регулювання промисловості було створено Національну адміністрацію відновлення промисловості (NIRA), що встановлювала обсяг виробництва, ціни, розміри зарплати, регулювала ринки збуту, розробила «кодекси чесної конкуренції»; за її настановами стали діяти 90% промисловості й торгівлі.

«Новий курс» є своєрідним зломом в історії США ХХ ст. Розпочаті президентом Рузвельтом перетворення були спрямовані на вихід із кризи і на піднесення економіки. Повністю цієї мети так і не було досягнуто. Економіка країни, по суті, перебувала у стані застою всі 30-ті роки. Збереглися значне недовантаження виробничих потужностей та масове безробіття. Адміністрації Рузвельта не вдалося оволодіти мистецтвом регулювання ринкової економіки.

Президент стояв за те, щоб тягар кризи падав не тільки на бідних, але й на багатих; звідси підвищення податків на спадщину, на нерухомість, на високі доходи. Деякі в Америці вважали Рузвельта ледве чи не «червоним». Насправді, Рузвельт прагнув не ліквідувати капіталізм, не потіснити його навіть, а зміцнити, створюючи додаткові внутрішні регулятори. Мотив був простий і визначався так: «Я прагну уникнути революції». Його скажено ненавидів американський вищий клас. А перемоги йому приносили середній американець, той, кого він називав «забутою людиною».

З 1939 р. Рузвельт відмовляється від подальших реформ. Аж до вступу США у Другу світову війну його адміністрація прагнула закріпити вже здійснені реформи «нового курсу».

«Новий курс», який проводився протягом 1933-1939 рр., можна вважати *вдалою спробою регулювання економіки в інтересах як бізнесу, так і широких верств населення*. Це призвело до зростання в США так званого «середнього класу» — дрібних і середніх власників, високооплачуваних робітників та менеджерів — який є основою демократії та ринкової економіки.

Головними наслідками «нового курсу» стали:

- держава отримала основні важелі регулювання економіки. Функції держави надзвичайно розширились;
- вперше в історії США держава взяла на себе роль гаранта соціальної захищеності американців;
- було зроблено вирішальний крок у створенні «держави процвітання» та збережено демократію.

3. Франція в 20-30-ті рр. XX століття. Діяльність уряду Народного фронту: суть та наслідки.

Наслідки Першої світової війни для Франції. Соціальні конфлікти. Франція на початку XX ст. була парламентською республікою та мала колоніальні володіння (найбільші колонії — Західна Африка, Мадагаскар, Індокитай в Південно-Східній Африці). Столиця — м. Париж. Політичні партії Франції не мали чітких організаційних структур, постійно змінювалися, основна боротьба за владу йшла між партіями консервативного, республіканського та соціалістичного напрямків (на парламентських виборах у 1919 р. переміг «Національний блок» правих партій, головна мета якого — захист країни від більшовизму). Впливовою внутрішньополітичною силою був робітничий рух. Так у післявоєнний період зростає з 0,7 до 2,4 млн. чоловік найбільша профспілка — Загальна конфедерація праці. В економічному відношенні специфікою країни було те, що значну частину її населення складали дрібні селяни і підприємці, концентрація виробництва і капіталу була меншою, ніж у США, а французькі монополії займалися експортом капіталу — надавали позики менш розвиненим країнам.

Франція — країна-переможниця у Першій світовій війні. Шовіністичні настрої домінували в країні. Гасло «Німці за все заплатять!» охопило всі прошарки суспільства. На цій хвилі націоналізму і шовінізму на виборах переміг блок правих партій — Національний блок, який обіцяв провести соціальні реформи і взяти на себе турботи про фронтовиків. Використавши патріотичне піднесення, уряд зумів перевести невдоволення людей в стан очікування ними кращих часів і сподівань, коли всі проблеми будуть вирішені за рахунок «бошів» (Німеччини). Тим часом у країні наростала соціальна напруга. Соціалістична і радикальна партії, що опинились в опозиції, прагнули реваншу. По країні прокотилась хвиля страйків і демонстрацій. Із середовища Соціалістичної партії виділилась Комуністична.

Однак тяжкі людські втрати (загинули 1,325 млн. чоловік, поранено 2,8 млн.), знецінення на 60% франка, спустошення індустріальних північно-східних департаментів погіршили економічну ситуацію в країні. Матеріальні збитки сягнули 200 млрд. франків, а борги 238,5 мільйонів. Це призвело до зростання кількості страйкуючих — у 1919 р. їх було 1,16 млн. чоловік. Уряд Ж. Клемансо пішов на деякі поступки: введено 8-годинний робочий день, узаконено колективні договори на підприємствах, запроваджено пенсії інвалідам, вдовам і дітям загиблих фронтовиків. Правими партіями, що перебували при владі у повоєнний період, зменшено втручання держави в економіку, уряд намагався уникати соціальних реформ.

Країна в період стабілізації (1924-1929). Стабілізація економіки почалася у 1924 р., коли на повну потужність запрацювали підприємства Ельзасу і Лотарингії, стали поступати репарації з

Німеччини, вугілля Саарського басейну. Щорічний приріст у промисловості становив 5%, рівень її розвитку перевищив довоєнний. Франція перетворилася на індустріальну країну з розвинутою важкою промисловістю, автомобіле- і літакобудуванням, електро- і радіотехнічною промисловістю. Особливо великі прибутки давали цінні папери, розміщені в інших країнах, — приблизно 30 млрд. франків, що втричі перевищувало прибутки у промисловості.

Поворотним пунктом, який змінив розстановку політичних сил, стала Рурська криза 1923 р., яка довела, що сподівання на те, що «боші» за все заплатять, є марними і що можливе розв'язання нової війни. Провал рурської авантюри призвів до розвалу Правого блоку. Тим часом, майже всі опозиційні партії об'єдналися в Лівий блок, який на виборах 1924 р. здобув переконливу перемогу. Новий уряд (соціалісти та радикали) на чолі з *Едуардом Ерріо* проголосив програму соціальних реформ, але не зміг її виконати із-за внутрішніх розбіжностей і фінансових негараздів. Було проведено політичну амністію, державним службовцям дозволено об'єднуватися у профспілки, встановлено дипломатичні відносини з СРСР, запроваджено прогресивний прибутковий податок, посилено контроль держави над провідними галузями економіки, зроблено спробу запровадити податок на капітал монополій. Невдача останнього кроку спричинила падіння уряду Ерріо.

На виборах 1926 р. перемогу знову здобули праві, які на цей раз об'єдналися у блок Національне єднання. На певний час становище стабілізувалось. До влади прийшов уряд «національної єдності» на чолі з *Раймоном Пуанкаре*. У 1928 р. прийнято новий виборчий закон, за яким вибори у країні стали проводитися за мажоритарною системою, що дало змогу правим знову виграти на виборах.

Економічне піднесення, відновлення районів, що постраждали від війни, репарації з Німеччини сприяли погашенню соціальної напруги: значно зменшилось безробіття, збільшилась заробітна плата. Важливим джерелом фінансової стабільності став наплив до Франції багатих туристів із-за океану, які залишали тут значні суми. Таким чином, особливості політичної стабілізації у Франції стало формування партійних блоків, які вели між собою запеклу боротьбу.

Прихід до влади і політика уряду Народного фронту. Особливістю економічної кризи кінця 20-х рр. у Франції стало те, що вона розпочалася пізніше, ніж в інших країнах, — восени 1930 р., і тривала найдовше — до 1937 року. Найбільше постраждали легка промисловість і сільське господарство (обсяг промислової продукції та національний прибуток зменшилися майже на 30%, сільськогосподарської — зменшилося на 40%), до 2 млн. чоловік зросло безробіття, почалося масове розорення селян, скоротилася зовнішня торгівля.

Економічна криза супроводжувалася політичною нестабільністю — тільки за 1931-1932 рр. змінилося 7 урядів, було навіть вбито президента⁴⁷. Ліві — радикали і соціалісти — прийшли до влади у 1932 році і уряд знову очолив Е. Ерріо. Франція відмовилася від репарацій з Німеччини, уклала пакт про ненапад з СРСР (1932).

6 лютого 1934 р. французькі фашисти здійснили спробу перевороту. Загроза поширення фашизму — активізація організацій «Вогняні хрести», «Французька дія» (усього близько 400 тис. чол.) дала поштовх до зближення соціалістів і комуністів у боротьбі проти фашизму. Почались масові антифашистські демонстрації. 12 лютого 1934 р. на заклик соціалістів відбувся політичний страйк з вимогами заборонити фашистські ліги. До участі в ньому комуністи закликали і своїх прихильників. Це стало першою спільною акцією двох партій і започаткувало їх зближення.

Влітку 1934 р. між соціалістами і комуністами підписано пакт про єдність дій. У 1935 р. до них приєдналась частина радикалів. 14 липня 1935 р. була проведена спільна антифашистська демонстрація, її очолили Леон Блюм (соціаліст), Моріс Торез (комуніст), Едуард Даладье (радикал).

У 1936 р. ці партії розробили спільну програму і, отримавши на виборах 330 з 612 місць у палаті депутатів парламенту, одержали право сформувати уряд. Так було утворено уряд *Народного фронту*. Комуністи прийняли рішення не входити в уряд, але обіцяли йому підтримку в парламенті. Народний Фронт, який включав до себе представників 48 партій та організацій лівого спрямування, переміг на виборах⁴⁸ і перебував при владі у 1936-1938 рр. Головою уряду став соціаліст *Леон Блюм*.

⁴⁷ Президента П. Думера вбив російський емігрант Гергулов.

⁴⁸ Народний Фронт стрінав на виборах 56,6% голосів виборців.

Ще до моменту вступу нового прем'єр-міністра на посаду, у Франції почалися масові виступи робітників з вимогами підвищити заробітну плату, ввести оплачувану відпустку, визнати профспілки. Нерідко робітники захоплювали підприємства. Таким чином, першим завданням нового уряду стало улагодження цього найбільшого у Франції трудового конфлікту.

У резиденції прем'єр-міністра відбулись переговори між Загальною конфедерацією праці (ЗКП) і загальною конфедерацією підприємців. Підсумком переговорів стало підписання угоди, за якою страйки припинялись, підвищувалась заробітна плата, підприємці укладали колективний договір з профспілками і зобов'язувались не застосовувати санкцій проти страйкуючих. Зі свого боку Л.Блюм пообіцяв внести на розгляд парламенту законопроект про введення 40-годинного робочого тижня і оплачуваних відпусток.

Влітку 1936 р. парламент Франції прийняв 133 закони, які в основному реалізували програму *Народного фронту*. За ними, було:

- заборонено діяльність фашистських організацій;
- встановлено 40-годинний робочий тиждень;
- введено 2-тижневу оплачувану відпустку, право на колективний договір;
- зросло виділення коштів на громадські роботи;
- частково націоналізовано військову промисловість, залізницю;
- поставлено під державний контроль Французький банк;
- підвищено на 7 — 15% зарплату робітникам та службовцям.

Після виконання програми Народного фронту постало питання про подальші шляхи розвитку Франції. Навколо нього розгорілися суперечки між учасниками Національного фронту. Комуністи і частина соціалістів вимагали повного викоринення фашизму навіть за рахунок обмеження конституційної законності. Радикали і сам Л. Блюм вважали неможливим порушувати конституцію. Комуністи вважали за необхідне продовжувати реформу у бік запровадження соціалізму (різке збільшення податків на підприємців, встановлення жорсткого контролю над підприємствами й фінансами). Л. Блюм на це не погодився. Він прагнув спочатку закріпити попередні досягнення і в лютому 1937 р. оголосив про «перерву» в реформах.

Зростаючі державні витрати призвели до спаду виробництва. Щоб активізувати його і стимулювати експорт, уряд вдався до девальвації франка. Це робило французькі товари дешевшими на зовнішньому ринку, а відтак і більш конкурентоспроможними. Комуністи виступили проти девальвації франка, стверджуючи, що це призведе до зростання цін всередині країни.

До зазначених розбіжностей між комуністами і соціалістами додалися розходження в питаннях зовнішньої політики.

Економічне становище Франції тим часом почало погіршувалося. Французькі підприємці, занепокоєні можливістю введення високих податків, переводили свої капітали за кордон, що відразу відбилось на темпах зростання економічного розвитку. З іншого боку відбулось збільшення прибутків громадян. При відносно стабільному виробництві це означало виникнення диспропорції між грошовою і товарною масою і, відповідно, до зростання цін - інфляції.

Широкі соціальні видатки призвели до «втєчі» французьких капіталів за кордон, посилюючи кризові явища в економіці. Економічні негаразди викликали у населення розчарування діями Народного фронту.

Економіка так і не вийшла на докризовий рівень. Це ще більше ускладнило відносини між партіями у Народному Фронті. У червні 1937 р. Л.Блюм подав у відставку; криза Фронту стала очевидною. Наступник Блюма прем'єр К. Шотан бездіяв. У квітні 1938 р. посаду прем'єра зайняв лідер радикалів *Едуард Даладье*. Його уряд відразу скасував низку соціальних програм. У зовнішній політиці він повністю слідував у фарватері Англії. Підписання мюнхенської угоди призвело до остаточного розпаду Народного Фронту. У жовтні 1938 р. з нього офіційно вийшли радикали.

Народний Фронт був насамперед засобом боротьби проти фашизму. У Франції безпосередню загрозу приходу фашистів до влади було ліквідовано, хоча не був ліквідований сам фашизм.

Одночасно Фронт був спробою знайти вихід з кризи і депресії. Підсумком цих дій стало прийняття пакету соціально-економічних заходів, які заклали основу формування в подальшому держави процвітання. Значною мірою ці дії були схожі на «новий курс» Рузвельта. Відмінність

полягала в тому, що в реалізації цих заходів брали участь комуністи. Для них Народний Фронт був вимушеною і перехідною формою до реалізації їх соціальної ідеї, яку не можливо увести без «диктатури пролетаріату». Це і надало Фронту аморфного і нестійкого характеру. Участь комуністів у Фронті створила небезпеку його перетворення з засобу захисту демократії від фашизму у засіб ліквідації демократії заради «диктатури пролетаріату».

Неузгодженість дій комуністів і соціалістів в уряді, падіння темпів економічного розвитку призвели у 1938 р. до розпаду Народного Фронту. Проте головний політичний здобуток уряду Народного Фронту незаперечний — у Франції вдалося не допустити фашистів до влади.

4. Велика Британія у 20-30-х рр. ХХ століття. Прихід до влади лейбористів.

Соціально-економічне становище країни після Першої світової війни. Велика Британія є обмеженою монархією, в першій половині ХХ ст. — найбільша за територією імперія (найбільші колонії — Канада, Індія, Австралія та Нова Зеландія, південна Африка). Столиця — м. Лондон. Юридична основа держави — «Більш про права» 1689 р., який обмежив права монарха на користь парламенту, що складається з двох палат — лордів і громад. У політичному житті на початку ХХ ст. домінували дві праві партії — консерватори⁴⁹ і ліберали⁵⁰, на зміну останнім у 20-ті рр. прийшли лейбористи (ліві центристи). Уряд формує партія, що перемогла на виборах. Всі післявоєнні процеси, що відбувались в країні, проходили в конституційних межах традиційного парламентаризму.

Країна-переможниця мала свої проблеми. Втрати від війни були значні. З кредитора вона перетворилась у боржника. Зросла самостійність домініонів, активізувались національно-визвольні рухи в колоніях. Післявоєнний спад виробництва призвів до зростання безробіття і загострення проблем традиційних галузей виробництва (суднобудівної, вугільної, металургійної) і, відповідно, до страйкової боротьби і соціальних проблем. Проте у Великобританії не було заколотів, повстань. Зміни відбувались еволюційно в конституційних формах. Цей ззовні, здавалось, спокійний розвиток був насичений подіями, які свідчили про початок якісно нових тенденцій у політичному житті.

Складною внутрішньою проблемою залишалось питання Ірландії, що була першою колонією Англії. Ірландська партія «Шинн фейн» («Ми самі») вимагала незалежності Ірландії. Після визвольної війни 1919-1921 рр. укладено компромісний англо-ірландський договір про надання Ірландії статусу домініону («Ірландська вільна держава», 1921 р.⁵¹). Північна Ірландія залишалася у складі Великобританії. Громадянська війна 1922-1923 рр. між прихильниками договору і республіканцями, які вимагали надання незалежності всій Ірландії, закінчилася поразкою республіканців.

Після Першої світової війни перед англійськими урядами постали проблеми прудушення національно-визвольних рухів, що розгорталися в колоніях і залежних країнах. Внаслідок репресій і деяких поступок вдалося навести лад в Індії. Незважаючи на репресії, зрештою одержав незалежність Єгипет (1922). Проте Англія зберегла свою присутність у цьому регіоні і залишила за собою контроль над Суецьким каналом. Могутні антианглійські виступи змусили Англію відмовитись від контролю над внутрішньою і зовнішньою політикою Ірану та Афганістану. Успіхом завершилась довготривала боротьба ірландського народу за незалежність. У 1921 р. Англія визнала Ірландську вільну державу на правах домініону. Але в той же час був посяяний конфлікт, який з великими труднощами доводиться розв'язувати і сьогодні, оскільки шість північних графств було залишено в складі Англії.

Основну роль в економічному житті країни відігравали колонії, експлуатація яких приносила величезні прибутки, тому англійський імперіалізм початку ХХ ст. характеризується як колоніальний. Маючи гігантські колонії, Британія втратила світову промислову першість, яку мала у XVIII-XIX століттях, оскільки англійські підприємці не займалися реконструкцією промисловості власної країни, а вивозили капітал у колонії, бо там норма прибутку була більшою. Проте країна залишалася фінансовим центром світу.

Британія належала до країн-переможниць у Першій світовій війні, однак вона втратила 743 тис. загиблими, 1,7 мільярдів чоловіків було поранено. Її промислове виробництво за цей період скоротилося

⁴⁹ Колишні прихильники короля — торі.

⁵⁰ Колишні противники короля — віги.

⁵¹ Ірландія стала незалежною державою 1937 року.

на 20 %, вона втратила 1/3 національного багатства, державний борг зріс у 12 разів (до 8 млн. фунтів стерлінгів), закордонні капіталовкладення зменшилися на 25 %.

Внутрішня політика лейбористських та консервативних урядів. Особливості британського тред-юніонізму. В Англії довгі десятиліття консерватори і ліберали в результаті парламентської боротьби змінювали один одного при владі. Ця система політичного маятника забезпечувала стабільність суспільства. Але в результаті змін в економіці, соціальній структурі і настроях населення протягом 1918-1924 р. ця система переживала серйозну кризу. Її причинами були:

- швидке зростання впливу лейбористської партії, яка спиралась на могутній профспілковий рух (тред-юніони);

- занепад традиційної ліберальної партії.

На 1918 р. при владі знаходився коаліційний уряд з лібералів, консерваторів і лейбористів на чолі з лібералом *Девідом Ллойд-Джорджем*. Ним були проведені реформи, що збільшили число виборців з 8 до 21 млн.: скасовано майновий ценз, вперше отримали право голосу жінки, що досягли 30-річного віку, чоловіки з 21 року. Демобілізованим солдатам до працевлаштування стала видаватися грошова допомога. Її також надавали робітникам, звільненим у результаті скорочення військового виробництва. Було прийнято програму допомоги безробітним та розпочато будівництво дешевого житла для малозабезпечених.

Поступово, зі збільшенням чисельності робітників та їх організацій, лейбористи стали витіснити з політичної арени Британії лібералів. Проте на виборах 1918 р. переміг блок консерваторів і лібералів. Прем'єром знову став Ллойд-Джордж. Новий уряд витримав страйки шахтарів, працівників залізниць, але був змушений піти на поступки: у 1919 р. для шахтарів введено 7-годинний робочий день, на залізницях скорочено робочий тиждень. На початку 20-х рр. через економічний спад знижено зарплату, скорочено соціальні видатки, збільшено податки.

У 1922 р. кабінет Ллойд-Джорджа подав у відставку, до влади прийшли консерватори. У ході нових виборів перемогли лейбористи — 1924 р. сформовано перший уряд лейбористів на чолі з *Рамсеєм Макдональдом*, який протримався менше року (з кінця 1924 по жовтень 1925 р.). Хоча він проіснував недовго, але встиг провести низку заходів на покращення становища пенсіонерів і безробітних. Лейбористи, які ставили за мету захист прав найманих робітників, організаційно виростили з профспілок (тред-юніонів). Проведено такі реформи:

- удосконалено систему соціального страхування та забезпечення;
- збільшено субсидії на житлове будівництво та розміри допомоги безробітним, пенсії;
- скорочено непрямі податки — знижено акцизи на деякі товари широкого вжитку (чай, цукор);

- визнано СРСР.

У 20-ті роки економіка Англії зростала повільними темпами. Швидко розвивались лише автомобільна, електротехнічна і хімічна галузі виробництва. Англійські підприємці віддавали перевагу вкладанню капіталу за кордоном: в колоніях і домініонах, де норма прибутку була значно вищою.

З приходом до влади консерваторів (1924-1929) у Британії виник найбільший в її історії трудовий конфлікт — країну охопив загальний страйк 1926 р., коли страйкували 40% працюючих. Власники копалень були поставлені перед вибором: або модернізувати копальні і підняти конкурентоспроможність і рентабельність видобутку англійського вугілля, або піти шляхом скорочення витрат на добування, зокрема, за рахунок скорочення заробітної плати шахтарям. Власники обрали другий шлях. Він викликав один з найбільших в історії Англії соціальних виступів. Страйк тривав 7 місяців і завдав поразки. Зарплату було урізано, відновлено 8-годинний робочий день. Закон про трудові конфлікти (1927) забороняв загальні страйки та обмежував права профспілок під час страйків. Поряд з цим власникам копалень було виділено 20 млн. фунтів для модернізації копалень. Цей найбільший у період стабілізації соціальний конфлікт справив значний вплив на вибори 1929 р., на яких перемогли лейбористи.

Другий лейбористський уряд (1929-1931) прийшов до влади у період економічної кризи (1930-1935). Уряд знову сформував Макдональд. Виробництво у країні знизилося на 16-23 %, безробіття збільшилося з 10 до 25 %. Криза найсильніше вплинула на старі галузі — вугільну, сталелітейну, суднобудівну. Уряд зменшив допомогу по безробіттю, підтвердив 8-годинний

робочий день на шахтах, скасував «золотий стандарт», фунт знецінився на 30 %. Антикризові заходи (зниження заробітної плати, зменшення допомоги по безробіттю, не було відновлено 7-годинний робочий день на шахтах, зберігались антипрофспілкові закони і т.д.) ще більше підірвали довіру виборців. У країні розпочалась нова хвиля страйків, демонстрацій, «голодних походів» безробітних.

Англія вже не мала змоги контролювати свої колонії, як раніше, і у 1931 р. за Вестмінстерським актом почався розпад імперії. Домініони, які отримали суверенні права, були об'єднані у Британську Співдружність.

Не маючи єдиного погляду на вихід з кризи, в уряді відбувся розкол, який закінчився відставкою кабінету.

З 1931 по 1935 рр. за ініціативою Макдональда з метою консолідації населення утворено *Національний (коаліційний) уряд з лейбористів, консерваторів і лібералів*, який, загалом, проводив консервативну політику. Відбувалось подальше згортання соціальних програм. Щоб підняти авторитет своїх реформ, уряд починає заощадження з себе: Макдональд зменшив свій заробіток прем'єра на 20 %. Королівська родина зменшила на 10% фінансові засоби, що виділялися державою на її утримання.

У 1931 р. був ліквідований золотий стандарт фунта стерлінга і утворено стерлінгову зону, що об'єднувала країни, які використовували англійську валюту для взаєморозрахунків. А в 1932 р. Великобританія відмовилась від вільної торгівлі і ввела протекціоністські закони. Ці заходи підвищили конкурентоспроможність англійських товарів, допомогли уникнути значного падіння виробництва і фінансової кризи.

З метою збити соціальну напругу і організувати адресну систему допомоги потерпілим від кризи, були прийняті Акт про страхування по безробіттю та закон про райони, потерпілі від лиха.

Загострення соціальних проблем призвело до зростання впливу крайніх сил — комуністів і фашистів. Однак вони не мали в Англії достатньої соціальної бази. До того ж британське суспільство, виховане на парламентських традиціях, не сприймало їх методів боротьби. Щоб остаточно охолодити радикальні елементи, у 1934 р. прийнято закон «Про підбурювання до бунту», а в 1937 р. — Акт про суспільний порядок.

З приходом до влади у 1935 р. консерваторів (у 1935-1937 рр. на чолі з С. Болдуїном, у 1937-1940 рр. — з Н. Чемберленом) збільшуються військові витрати. Загроза фашизму спонукала шукати нові варіанти системи міжнародної безпеки.

Уряду Болдуїна довелося долати, крім економічних проблем, *династичну кризу*, що розгорілась у 1936 році. В цьому році помер король Георг V, який зумів за час свого правління зміцнити роль династії в житті Англії. Наступником престолу став його син Едуард VIII. Проте новий король всупереч традиціям бажав одружитися з американкою Уолліс Сімпсон, яка вже до того була двічі одружена і не мала знатного походження. У відповідності до порядків англіканської церкви, що склалися в часи Реформації у XVI ст., британський монарх є, одночасно, і главою англійської церкви. Тому монарх не мав право шлюбу з розведеною жінкою. Одруження на У. Сімпсон було б серйозним ударом по престижу монархії, традиціях держави, церкви і суспільства. У відповідь на бажання короля уряд і королівська родина рішуче заявили «Або трон, або Сімпсон». Едуард обрав Уолліс Сімпсон. Після 10 місяців правління він зрікся престолу на користь молодшого брата Альберта, який став королем під ім'ям *Георга VI*.

Георг VI

ПРО ЦЕ МОЖНА ПОДИВИТИСЯ

Фільм «Король говорить», знятий 2010 р. кінематографістами США, Великої Британії та Австралії, отримав американську премію кіномистецтва «Оскар». Роль короля Георга VI у фільмі зіграв британський актор Колін Ферт. Сюжет фільму пов'язаний з персоналією майбутнього короля, який лікувався від зайкуватості у австралійського лікаря. У фільмі відображена і династична криза 1936 року.

Уряди США, Великої Британії та Франції зуміли захистити головні демократичні цінності в умовах важкої економічної кризи першої половини ХХ ст. та вийти з кризи шляхом реформ. Економічні реформи («Новий курс» Рузвельта в США, реформи уряду лейбористів у Великій Британії, діяльність «Народного фронту» у Франції), проведені в інтересах найширших мас населення, дозволили названим країнам продовжити демократичний розвиток, не допустити крайніх правих до влади.

5. Культура світу у першій половині ХХ століття.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникли різноманітні напрямки у літературі, образотворчому і театральному мистецтві. У середовищі творчої еліти посилювалися настрої песимізму, заклопотаності майбутнім, зростало прагнення до переосмислення минулої філософської, історико-культурної спадщини.

Успіхи природничих наук зруйнували спрощені, вульгарно-матеріалістичні уявлення про простоту навколишнього світу. Розвиток індустрії, зростання міст із їхніми знеособленими промисловими пейзажами, стандартизація способу життя, побуту й споживання породжували висновки про неприродність, штучність змін, що відбуваються. Загострення соціальних проблем, до розв'язку яких суспільство було не готове, масові рухи соціального протесту, мітинги, маніфестації, пов'язані з появою масових партій і профспілок, одночасно й лякали, і захоплювали творчу інтелігенцію. Відчуваючи, що колишній світ, із чіткими соціальними перегородками, упорядкованістю, іде в минуле, вона прагнула усвідомити, зрозуміти, що йде йому на зміну.

Перша світова війна, що спалахнула між націями, які вважали себе цивілізованими, перетворилася в багаторічну бойню, посилила настрої скептицизму відносно перспектив європейської цивілізації. Багато мислителів (німецький філософ *Оскар Шпенглер*, 1880-1936) пророкували занепад європейської культури, настання ери «нового Середньовіччя» (росіянин філософ М. Бердяєв, 1874-1948). Скептицизм у відношенні традиційної європейської культури був породжений також розширенням обріїв знання, завдяки якому європейці відкрили для себе культуру народів Сходу (Тибету, Китаю, Японії, Індії), африканських народів, афро-американців, американських індіанців, доколумбової Америки тощо.

Заперечення можливості неухильного поступального розвитку суспільства, ідея якого була переважаючою в європейській науці у ХІХ ст., знайшло відбиток в творчості багатьох мислителів, що прагнуть осмислити логіку історичного процесу.

Так, англійський історик *Арнольд Дж. Тойнбі* (1889-1975) розглядав світовий розвиток як процес зміни *локальних цивілізацій*, кожна з яких проходить своєрідний життєвий цикл від народження до надламу, занепаду й смерті. Тойнбі шукав відповідь на запитання — чи має сучасна йому західна цивілізація сили, щоб розірвати цей цикл та досягти нових обріїв розвитку?

У духовному житті, у сприйнятті світу філософською думкою в першій половині ХХ століття виділилися два основні напрямки: раціоналістично-прагматичний й ірраціоналістичний.

Ірраціоналізм, певною мірою, опирався на досягнення науки, зокрема на висновки *Зігмунда Фрейда* (1856-1939) — австрійського психіатра, що емігрував в Англію. На думку Фрейда, психіка людини має складну структуру, що включає кілька рівнів. Крім усвідомлюваного, індивідуального людського «Я», виділялося «понад-я» — зсвоєні від батьків культурні, ціннісні установки, що визначають поведінку людини в суспільстві, і «Воно» — основа психіки, яку становлять інстинкти й потяги. Найважливішим інстинктом Фрейд уважав сексуальний. Породжувана ним еротична енергія (лібідо) могла нібито втілюватися (сублімуватися) у різних формах діяльності, у тому числі й у творчості.

Поведінка людини, на думку З. Фрейда, значною мірою визначається неусвідомлюваними нею мотивами. Межа між «нормальним» і «ненормальним» у культурі, за Фрейдом, умовна. Вона визначається не безсторонніми приладами, а людьми, які керуються думками, судженнями, забобонами, що міняються із часом, неоднаковими у різних суспільствах.

Швейцарський психіатр *Карл Юнг* (1875-1961), розвиваючи ідеї Фрейда, вважав, що саме в культурі знаходить вираження відношення людини до сенсу життя, діяльності, добра й зла, справедливості й несправедливості, нормальності й ненормальності. Будучи породженням підсвідомих мотивів людини, культура виступає стосовно неї одночасно зовнішнім і внутрішнім фактором. К. Юнг увів в обіг науки таке поняття, як «колективне несвідоме». На думку Юнга, в

основі мислення, яви особистості лежать якісь первинні образи — архетипи, однакові у всіх людей, що й сформувалися за давніх часів, коли люди жили у єдності із природою (образи матері-землі, мудрого старця, демона тощо). Архетипи виражали себе в міфології, релігії, магії, мистецтві, що покликани компенсувати віддалення людини від природи. Чим більше розвивалася сфера свідомості, особливо в умовах індустріальної європейської цивілізації, тим більше свідомість ставала несприйнятливою до архетипів підсвідомості. Результатом стало поширення не тільки індивідуальних, але й масових психозів, до наслідків яких Юнг відносив масові рухи, війни, революції. Це, на його думку, свідчило про вторгнення в культурне життя людей ірраціональних сил, «колективного несвідомого», що проявляється в найгрубших і примітивних формах.

Розвиваючи ідеї К. Юнга, французький філософ *Клод Леві-Строс* стверджував, що хоча людина застосовує умовні знаки, символи (букви, цифри) свідомо, у сфері культури людина створила світ символів, що виражають несвідомі зародки розуму. А тому духовна культура в дуже великій мірі умовна, побудована на символах, ірраціональних зародках і поняттях.

Основоположником раціоналістично-прагматичного підходу до культурного життя прийнято вважати американського філософа *Д. Дьюї* (1859-1952). Його підхід до пізнання й творчості, що отримав назву прагматичного, припускав, що вони є не більш, ніж інструменти розв'язання життєвих завдань, що дозволяють раціонально організувати свою поведінку.

Своєрідною формою прагматизму в ХХ ст. стало відношення до культури, мистецтва як до інструментів досягнення певних ідейно-політичних цілей. Подібне відношення склалося в середовищі тих діячів культури, які самі безпосередньо брали участь у політичній боротьбі й діяльності. Так, у Німеччині в 1931-1933 рр. діяв «Союз революційних художників», у Франції в 1932-1935 рр. — «Асоціація революційних письменників і художників». У Мексиці під впливом революційних подій 1910-1917 рр. виник «Революційний синдикат працівників техніки й мистецтва». Аналогічні організації існували й в інших країнах. Характерною рисою революційного мистецтва було звертання до конкретних, соціальних проблем суспільства, прагнення бути зрозумілим масам, кликати їх до дії.

Іншим варіантом політичного використання мистецтва була його спрямованість до національної ідеї, особливо популярна в Німеччині як на початку століття, так і в 1920-1930-і роки. Вихваляння славного минулого, звичайно асоційованого з ідилічним зображенням селянської теми, виступало формою компенсації незадоволеної або приниженої національної самосвідомості, готувало духовний ґрунт приходу до влади партій національного реваншу.

У ХХ ст. в образотворчому мистецтві продовжували свою творчість такі представники *класичного реалізму*, як *І. Репін* і *В. Суриков*. *Імпресіоністи*, *К. Моне*, *О. Ренуар*, *Е. Дега* й інші, прагнули за допомогою гри фарб відбити красу світу в простих явищах, що оточують людину, і предметах. Ці напрямки, як і постімпресіонізм (*П. Сезанн*), мали чимало послідовників. У той же час в рамках пошуку нових підходів до відбиття сутності світу на початку століття утворився ряд модерністських напрямків образотворчого мистецтва, що виявили великий вплив на наступний розвиток художньої культури.

Одним з нових напрямків початку століття був *примітивізм* — спроба побачити світ як би дитячими очима, зберегти зв'язок з дійсністю, що ускладнюється, виразити найзагальніші, усім зрозумілі його риси. У стилі примітивізму на ранньому етапі своєї творчості писав французький художник *А. Матісс*, що називав напрямок своєї творчості фовізмом. *Кубізм*, родоначальниками якого була група французьких художників — *П. Пікассо*, *Ж. Шлюб*, *Х. Грис*, *Ф. Леже*, *М. Аполлінер*, *М. Жако* — прагнув передати не вигляд, а конструкцію, архітектоніку предмета. Кубізм — особлива форма примітивізму, що акцентувала увагу на стереометрії предмета, зображував світ у вигляді взаємозалежних геометрично правильних фігур. Найбільшу популярність набув *П. Пікассо*, що створив в 1937 р. композицію «Герніка», присвячену трагедії жителів іспанського міста, знищеного бомбами німецької авіації під час громадянської війни в Іспанії.

Типовим породженням початку ХХ ст. став *футуризм* — творчий стиль, що зародився на початку століття в Італії. Він не тільки ідеалізував те нове, що принесла в життя людина індустріальна епоха, але й претендував на створення культури майбутнього. Перший Маніфест футуризму, написаний письменником *Ф.Т. Марінетті* в 1909 р., закликав до руйнування «старого

світу) і його пам'ятників, оспівував війну, насильство, революцію, досягнення техніки. Футуристи мріяли не тільки про нову техніку, нові міста, що вільно ширяють у повітрі, але й про нову расу людей. Художники-футуристи У. Боччоні, К. Карр, Л. Руссоло передавали динаміку руху, змін. Руссоло намагався також влітати футуризм у музичній творчості, створивши так звану музику механічних шумів, використовуючи такі предмети, як гудки, друкарські машинки тощо. Футуризм був популярний і в Росії напередодні війни. Зокрема, одним із прихильників нового, нетрадиційного футуристичного стилю в поезії був *В. Маяковський*. Показово, що футуристи, як правило, підтримували різкі зміни в житті суспільства. Так, Марінетті зблизився з Муссоліні, вважаючи фашизм свого роду футуристичним експериментом, що робить реальним будь-які утопії, а Маяковський оспівував радянську Росію та СРСР.

Майже одночасно з футуризмом з'являється такий напрямок художньої творчості, як *абстракціонізм* — створення абстрактних композицій з геометричних форм. Родоначальниками абстракціонізму були В. Кандинський, П. Мондріан, К. Малевич, останній визначав свою творчість як суперматизм. Вони прагнули повністю звільнити мистецтво від необхідності відбиття реальності, що обмежує волю творчості художника. Вершиною абстракціонізму прийнято вважати «Чорний квадрат» на білому тлі *К. Малевича* (1913). Деякі художники, близькі до абстрактного напрямку в живописі, експериментували зі спробами передати кольором і формою музичні мотиви (*М. Чюрльоніс, А. Хельцель*).

Розвитком новаторських, технократичних ідей в 1920-і рр. став *конструктивізм*, що намагався максимально зблизити культуру з інженерною творчістю, раціоналізувати творчість. Конструктивізм згодом розвився в мистецтво дизайну. Перша лабораторія дизайну була створена в Німеччині — *школа Баухауз* (1919-1932). Найбільш популярний був конструктивістський стиль в архітектурі, найбільш яскравими представниками якого були *Ле Корбюзьє* й *І. Леонідов*. В 1922 р. Корбюзьє створив проєкт «Міста майбутнього» на 3 млн. жителів, позбавленого звичного розподілу на центр і країни. Ідеї конструктивізму полягали в тому, що справжню красу споруд може створити тільки будівельний геній людини, що організує простір більш раціонально і естетично, ніж природа.

Особливим напрямком конструктивізму стала так звана тоталітарна архітектура, що зародилася в Німеччині. Її мета полягала в тому, щоб, не зупиняючись перед витратами, увічнити в камені велич нової імперії А. Гітлера, потрясти уяву німців і представників скорених народів. Ідея спорудження монументальних пам'яток, що символізують досягнення СРСР, не залишала й І. Сталіна, однак обмеженість ресурсів перешкодила реалізації найбільш амбіційних його проєктів.

Песимізм відносно реальностей світу, що став технологічним, знайшов своє вираження в стилі *модерн*, що зародився наприкінці XIX — на початку XX ст. в Німеччині. Його духовним двійником була поезія символізму. Для модерну й символізму характерне звертання до містичних, персоніфікованих образів природи, символів мороку, ночі й руйнування, що виражають глибинний зв'язок явищ. Модерн, що охопив і живопис, і архітектуру, і прикладне мистецтво, і графіку, заперечував традиції Ренесансу й епохи Просвітництва, звертався до основ національної культури (німецької, кельтської, російської). Класичним прикладом модерну є творчість *М. Врубеля* (Росія), *Г. Клімта* (Австрія).

Індустрія XX ст. використала популярність стилю модерн, застосовуючи створені ним орнаменти в предметах широкого вжитку, побуту, що забезпечило йому довге життя, хоча й привело до творчої деградації. В архітектурі стиль модерн намагався відійти від звичної симетрії технологічних конструкцій, створити різноманітні форм. Його розвитком був стиль неокласици, що відтворював форми середньовічної архітектури.

Вплив бурхливих подій періоду Першої світової війни й наступних соціально-політичних потрясінь обумовив настання нового етапу в художньому житті, окресленого як *неомодернізм*.

Найбільш скандальну популярність набув *дадаїзм*, що одержав таку назву від словосполучення «дада» — нескладний белькіт, що характеризує, новонароджену дитину. Дадаїсти (*Т. Тцара, М. Дюшан, К. Швіттерс* і інші), вважаючи цивілізацію огидною, відкидали її основні цінності, у тому числі й естетичні. У їхній творчості персважав гротеск, прагнення шокувати публіку зображенням найбільш антиестетичних сторін, що відтворюють.

Гротескні тенденції виявилися й в іншому напрямку, що скептично сприймав досягнення європейської цивілізації, — *експрессионізм*, який зародився в Німеччині і проявив себе в живописі,

музиці, літературі. Експресіонізм характеризується підвищеною емоційністю, що виражається через буйство звуків, фарб, запереченням емпіричного, життєвого, повсякденного досвіду, звертанням до ірраціональності, апокаліптизму. Одним з найвідоміших представників експресіонізму в живописі є *М. Шагал*.

Ідеї дадаїзму, романтизм експресіонізму відбилися в *сюрреалізмі* — культурному напрямку, що зародився в 20-30-і роки. Згідно з естетичними поглядами сюрреалістів, художник, поет, письменник — бог-творець, що творить власний світ — надреальність (сюрреальність). Ця надреальність непідвладна законам повсякденного світу, у ній плинні час і простір, вона ірраціональна, символічна, відкрита мріям, фантазіям, чуду. Найвідомішим представником сюрреалізму є *С. Далі*, данину йому віддавали *М. Шагал* і *П. Пікассо*.

У першій половині ХХ століття зростаючий вплив на тенденції в художній творчості стали справляти національні традиції регіонів, що раніше перебували на периферії розвитку світової культури. Так, у Латинській Америці утворилася самостійна школа художників-монументалістів (*Д. Рівера*, *Д. Сікейрос*), що прагнули поєднувати національні реалістичні традиції (ліричний пейзаж, побутовий мотив, правдивий портрет) з показом епічних картин історії, патетики революційної боротьби. У той же час нові напрямки в образотворчому мистецтві виникли в невеликій групі країн і мали обмежений вплив на творчість більшості народів світу.

Великий розвиток спочатку у Франції, потім і в інших країнах отримало мистецтво плаката (*А. Тулуз-Лотрек*, *П. Боннар*), карикатури (*Ж. Еффель*, журнал «Сатирикон» у Росії). Цей вид живопису безпосередньо був пов'язаний з поточними політичними проблемами й інтересами, звернений до широких мас населення.

Великий вплив на літературу ХХ ст. мав *критичний реалізм*, що звертався до невіршених у суспільстві проблем, долі людей, вирваних обставинами зі звичних умов існування.

Його розвитком став напрямок *психологічного реалізму*, найбільш яскравими представниками якого були *У. Фолкнер*, *Е. Хемінгуей*, *Г. Бьолль*, *С. Цвейг*, *А. Сент-Екзюпері* й інші. У центрі уваги їх творчості — особистість, її доля в мінливому світі, внутрішній світ, пошук сенсу життя. Їхній герой — людина-шукач, прагне щастя для інших, піднесеної любові. Головна його перемога — над самим собою, героя можна вбити, але не перемогти.

Одним з провідних став напрямок *інтелектуального реалізму*, що характеризується посиленням філософської, концептуальної першооснови в літературній творчості. Представники цього напрямку в різних жанрах (англійський письменник і драматург *Б. Шоу*, англійський фантаст *Г. Уелс*, чеський фантаст і драматург *К. Чапек*²², німецький драматург *Б. Брехт*) показують, що світ не тільки губить людське в людині, але й створюється людиною як світ нелюдський. Особливо яскраво ця думка виступає в здобутках антивоєнної спрямованості англійського письменника *Р. Олдінгтона*, німецького прозаїка *Е.-М. Ремарка*, книга якого «На Західному фронті без змін» була перекладена на десятки мов.

До інтелектуального реалізму відноситься творчість *А. Франса*, *Т. Манна*, *Дж. Голсуорсі*, *Т. Драйзера*, *С. Льюїса*, *А. Кроніна* й інших авторів. Їхній метод — створення творів, що показують широку панораму громадського життя в її розвитку через опис історії декількох поколінь однієї родини («Сага про Форсайтів» *Д. Голсуорсі*), біографії вигаданої яскравої особистості, як в «Американській трагедії» *Т. Драйзера*. Ряд авторів, як *Л. Фейхтвангер*, звернулися до подій минулих століть, прагнучи навести читачам аналогії з найбільш гострими сучасними проблемами.

Письменникам реалістичного напрямку в цілому властивий гуманізм, співчуття до страждань людей, негативне відношення до насильства й соціальної несправедливості. Багато хто з них брали активну участь у соціальній добродійності, політичній діяльності, відстоювали ідеї активізації соціальної політики держави.

Нові віяння в художній творчості не обійшли й літературу. Багато письменників віддали данину *авангардизму*, який прагнув відійти від традиційних сюжетних ліній, логіки оповідання, показати дійсність у переломленій свідомості. Один із засновників авангардизму, *Д. Джойс*, використовував метод «*потоків свідомості*», описуючи всі випадкові переходи думок, вражень, відчуттів. З авангардизмом експериментували *М. Пруст*, *А. Жид* і інші письменники.

Ідеї ірраціональності світу, безглуздості спроб зрозуміти його, знайшли відбиття в *експресіоністському напрямку* в літературі. Так, австрійський письменник *Ф. Кафка* у своїх

²² Саме К. Чапек придумав нині таке популярне слово «робот».

творих показує світ, у якому за повсякденною рутинною життя діють знеособлені, ворожі людині сили. За ними проглядаються контури бездушної державної машини. Для експресіонізму характерний гротеск, відсутність оптимістичної перспективи, показ незахищеності людини, її самотності.

Широке поширення отримали художні твори, що відносяться до жанру соціальної антиутопії, яка поєднує елементи авангардизму й реалізму. Англійські письменники *О. Хакслі* (1894-1962), *Д. Оруелл* (1903-1950), відомий фантаст *Г. Уеллс* (1866-1946), творець пригодницько-романтичних саг про героїв освоєння Аляски *Дж. Лондон* (1876-1916), російський письменник *Є. Замятин* (1884-1937), звертаючись до теми майбутнього, створили роман-застереження, роман-антиутопію. Герої їх творів живуть у суспільстві, де одержали повне втілення тенденції, які вже дали про себе знати на початку століття. Влада в цьому суспільстві належить вузькій групі еліти, що встановила за допомогою маніпуляцій малоосвічених і інтелектуально обмежених членів масових політичних партій безроздільний контроль над державою й суспільством. «Залізна п'ята» нової олігархії нещадно викоринює не тільки інакомислення, але й прагне в принципі не допустити появи людей, здатних до самостійного, критичного сприйняття реальності. Наслідком появи такого суспільства, застерігав *Г. Уеллс*, буде повна деградація і керуючих, і керованих.

Багато із застережень авторів соціальних антиутопій матеріалізувалися в країнах, де біля керма виявилися режими, що встановили тоталітарний контроль над життям суспільства, у першу чергу духовного. У країнах, що йменували себе соціалістичними (СРСР), відстоювався принцип партійної літератури. Він означав, що художня творчість повинна служити вихованню людини, переконаної в правильності політики правлячого режиму. Тут запанував *соціалістичний реалізм*.

Соціалістичний реалізм повинен був служити показу переваг централізовано керованої економіки, колективної праці під мудрим керівництвом партійних чиновників, викривати вади буржуазного суспільства. Він спрощено відбивав світ, ділячи його на «своїх» - комуністів, революціонерів, пролетарський маси, і «чужих». До останніх, звичайно, зараховували представників класу власників, інтелектуалів, людей, що прагнуть до особистого успіху й збагачення. Елементи дозованої критики корупції, бюрократизму, кар'єризму допускалися лише відносно окремих осіб, що належать до правлячої партії, і те за умови, що буде показана нетиповість цього явища. Соціалістичний реалізм пропонував ідеалістичну, однобічну картину суспільства, розриваючи із традиціями критичного реалізму.

Було б, однак, спрощенням розглядати соціалістичний реалізм тільки як напрямок, орієнтований на виконання певного ідеологічного замовлення, продиктованого зверху. Біля його джерел у Росії стояв *М. Горький*, який свідомо, виходячи із власних соціально-політичних переконань, ще на початку століття звернув свій талант на підтримку революційного крила соціал-демократичного руху. У країнах Заходу багато видатних письменників і поетів через різні мотиви прийшли до участі в діяльності комуністичного руху, підтримки радикальних, революційних ідей. У Франції це *Р. Роллан*, *А. Барбюс*, *Л. Арагон* (раніше прихильник сюрреалізму), у Німеччині — *Б. Брехт*, *А. Зегерс*, в Іспанії — *Г. Лорка*, у Чилі — *П. Неруда*. Їм вдалося запровадити в літературу образ мас, охоплених єдиною ідеєю, поривом, здатних як до руйнування, так і до творення.

Формальні канони соціалістичного реалізму навіть у СРСР склалися далеко не відразу. В 1922 р. за розпорядженням *В. Леніна* близько ста вчених, письменників, поетів, що не прийняли Жовтневої революції, не приховували свого скептицизму відносно партії більшовиків, були вислані з Радянської Росії. Ідея, що мистецтво повинне служити революції, послідовно відстоювалася керівником Народного комісаріату освіти *А. Луначарським*.

Держава усе більш твердо контролювала видавництва, друкарні, перетворюючи їх у суспільну (державну) власність. Ця ж доля судилася й кіностудіям, музеям, виставковим залам; посилювалася цензура. Після цього замовчувати ті напрямки творчості, які були неугідні владі, стало нескладно. У той же час 1920-і й почати 1930-і рр. можна характеризувати як період пошуку нових, післяреволюційних форм мистецтва, творчих шукань, коли жорсткі рамки дозволеного й забороненого ще не визначилися. Існувало кілька об'єднань пролетарських письменників. Виділялися такі напрямки, як *пролетарський реалізм* (*Ф. Гладков*, *Ю. Либединський*); *тенденційний реалізм* (*В. Маяковський*); *монументальний реалізм* (*О. Толстой*). Продовжували свою творчість настільки далекі від соціалістичного реалізму письменники й поети, як представник *неоромантизму* *А. Грін*, *гуманісти* *М. Булгаков*, *Б. Пастернак*, *М. Цветаєва*,

О. Мандельштам і А. Ахматова. Зберігав популярність жанр сатири (М. Зоценко, І. Гьф і Є. Петров). Деяким письменникам, які вважаються класиками соціалістичного реалізму (М. Шолохову, А. Серафимовичу, А. Фадєєву й іншим), удалося створити твори, що відбили характер епохи й увійшли в скарбницю світової літератури.

Лише після прийняття постанови правлячої партії «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) і кампанії масових репресій 30-х рр., що забрали життя багатьох представників творчої інтелігенції, література й мистецтво були поставлені під жорсткий ідеологічний контроль Комуністичної партії.

У музичному мистецтві початок ХХ ст. також ознаменувався активізацією пошуку нових форм, нового стилю, що одержав назву експресіонізму. Спроби втілити в музиці світ підсвідомого за рахунок нових прийомів робили відомі композитори І. Стравінський і Б. Барток. Протилежний сюрреалізму, що бачить у музиці стихійний вибух емоцій, напрямок персоніфікували французькі композитори Л. Дюррей, Ж. Мійо, Ф. Пуленк. Вони стали засновниками стилю музичного конструювання, що заперечує емоційність у музиці.

В 20-30-і рр. прискорилося формування національних музичних шкіл. Світову популярність набули Бостонський і Філадельфійський симфонічні колективи. США стали одним із центрів музичного життя завдяки творчості композиторів Д. Гершвіна й емігранта з Росії С. Рахманінова, диригентів А. Тосканіні й Л. Стоковського.

Америка була також батьківщиною джазу — легкої музики, що склалася на основі народних ритмів афро-американців. Джазові мотиви набули загальносвітової популярності й використовувалися у творчості багатьох композиторів.

Театральне мистецтво в період між двома світовими війнами переживало період значного розквіту. Реалістична тенденція його розвитку, пов'язана із творчістю К. Станіславського, отримала визнання в багатьох країнах світу. Пошук нових форм театрального мистецтва найбільш повно відбився також у російській театральній школі В. Мейерхольда, німецькій — М. Рейнгарда. Умовний, експресіоністський напрямок у театральному мистецтві був пов'язаний з відмовою від традиційного трактування авторського тексту, введенням нових, символічних персонажів, широким використанням нестандартних прийомів оформлення сцени.

З винайденням кінематографа в 1895 г. одержав поширення новий вид творчості — кіномистецтво. Дуже швидко кіно вийшло за рамки створення документально-хронікальних фільмів, і, незважаючи на обмеженість технічних можливостей, почалося створення ігрових фільмів. З'явилася комбінована, трюкова, панорамна зйомка, зйомка великим планом, творчі можливості, що значно розширили кіно. У перших ігрових фільмах типовими були жанри мелодрами й комедії. Артисти М. Ліндер (Франція) і Ч. Чаплін (США) отримали світову популярність. Передмістя Лос-Анджелеса в Каліфорнії — Голіуд — на початку століття перетворилося у світову «фабрику мрій».

В 1920-і рр. кіномистецтво, особливо в Німеччині, починає освоювати експресіоністський стиль, звертаючись до ірраціональних сюжетів, містики, показу духовного світу душевнохворих, маніяків. Одержує поширення й соціальна проблематика. Особливу увагу їй приділяв радянське кіномистецтво, зокрема С. Ейзенштейн, який вивів на екран кінематографа народні маси.

Нові можливості відкрилися з винаходом звукового кіно в 30-і роки. В 1933 р. у США був знятий перший кольоровий фільм. За своїми творчими можливостями кіно наблизилося до театрального мистецтва, а по спрямованості до масового глядача перевершило його.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблиці:

1. Політичний та соціально-економічний розвиток Франції у 1918-1938 рр.

Політичний устрій Франції у першій половині ХХ ст.	Форма правління	Державний устрій	Політичний режим
	Провідні партії Франції		

Колонії Франції	В Африці	В Азії	В Латинській Америці
Території, на які Франція отримала мандат Ліги Націй	В Африці		В Азії
Економічні та соціальні наслідки Першої світової війни для Франції			
Діяльність урядів Франції у 1919-1932 рр.	<i>Уряд «Національного блоку» правих партій (1919-1923 рр.)</i>		
	<i>«Картель лівих» (лівої та центристські партії; 1924-1926 рр.)</i>		
	<i>Блок «Національної єдності» (праві та центристські партії; 1926-1928 рр.)</i>		
	<i>Блок правих партій (1929-1932 рр.)</i>		
Роки економічної кризи у Франції			
Економічні та соціальні наслідки економічної кризи у Франції			
Діяльність уряду Народного фронту (НФ) у Франції			
Роки існування уряду НФ			
Партії, що об'єдналися у НФ, прізвище та партійність лідера уряду НФ			
Причини утворення уряду НФ			
Основні заходи уряду НФ			
Наслідки діяльності уряду НФ			
Значення діяльності уряду НФ			

2. Політичний та соціально-економічний розвиток Великої Британії у 1918-1938 рр.

Політичний устрій Великої Британії у першій половині ХХ ст.	Форма правління	Державний устрій	Політичний режим	
Провідні партії Британії				
Колонії та домініони Британії	В Африці	В Азії	В Америці	В Австралії та Океанії
Домініон – [визначення]				
Вестмінстерський акт	Дата прийняття	Суть та наслідки акту		
Території, на які Британія отримала мандат Ліги Націй	В Африці		В Азії	
Економічні та соціальні				

наслідки Першої світової війни для Британії			
Діяльність урядів Британії у 1918-1931 рр.	<i>Уряд лібералів, 1918-1922 рр.</i>		
	<i>Уряд консерваторів, 1922-1924 рр.</i>		
	<i>Уряд лейбористів, кінець 1924-жовтень 1925 р.</i>		
	<i>Уряд консерваторів, жовтень 1925-1929 рр.</i>		
	<i>Уряд лейбористів, 1929-1931 рр.</i>		
Загальний страйк гірників	Роки страйку	Кількість страйкуючих	Результати та наслідки страйку
Роки економічної кризи у Британії			
Економічні та соціальні наслідки економічної кризи у Британії			
Діяльність урядів Британії у 1931-1940 рр.	Кваліційний уряд, 1931-1935 рр.		
	Уряд консерваторів, 1935-1940 рр.		

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте основні риси демократичних режимів. Охарактеризуйте основні демократичні суспільно-політичні напрями: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм.
2. Які наслідки в економіці мало для США закінчення Першої світової війни? Охарактеризуйте добу «процвітання» у США та опишіть політику «твердого індивідуалізму» за президентів-республіканців у США.
3. Проаналізуйте передумови світової економічної кризи 1929-1933 рр., визначте її причини і наслідки.
4. Визначте економічні та соціальні засади «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, його основні підсумки.
5. Дайте власну оцінку політиці ізоляціонізму в США.
6. Опишіть внутрішню політику консервативних і лейбористських урядів у Великій Британії.
7. Охарактеризуйте загальний страйк гірників 1925-1926 рр. у Великій Британії. Проаналізуйте закон про промислові конфлікти та пред-юніони 1927 року.
8. Покажіть на карті трансформацію Британської колоніальної імперії.
9. Опишіть політику «уряду національного порозуміння» у Франції.
10. Які заходи були проведені урядом Народного фронту у Франції (в економіці, в політиці) та визначте їх наслідки для країни.
11. Покажіть на карті Рейнську демілітаризовану зону.
12. Порівняйте внутрішню політику США, Великої Британії, Франції у 30-ті роки ХХ ст. під кутом подолання проявів Великої депресії.
13. Дайте власну оцінку здобуткам та проблемам періоду стабілізації країн Західної Європи та Північної Америки.
14. Охарактеризуйте технічний прогрес і поясніть його мілітаристичну спрямованість у період підготовки та ведення Першої світової війни.
15. Охарактеризуйте найважливіші досягнення науки і техніки в першій половині ХХ ст., визначте їх вплив на повсякденне життя людей.
16. Визначте основні ідеї та напрями у розвитку мистецтва в 30-ті – 40-і рр. ХХ століття.
17. Проаналізуйте нові напрями у культурі в першій половині ХХ ст. та визначте відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах, спричиненість змін ціннісних орієнтацій людини в умовах війни.
18. Дайте власну оцінку діяльності провідних політичних діячів періоду: Ф. Рузвельта, Р. Макдональда, Л. Блюма.
19. Визначте терміни: «процвітання», «твердий індивідуалізм», «ізоляціонізм», «новий курс», «кеїніанство», «народний фронт», «модернізм», «авансаризм», «втрачене покоління», «масова культура», «джаз», «мюзикл», «олімпійський рух».

20. Назвіть дати світової економічної кризи, президентства Ф. Рузвельта, приходу до влади першого в історії Британії уряду лейбористів, найбільшого в історії Британії страйку, діяльності уряду «Народного фронту» у Франції.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Сполучені Штати Америки у 1919-1939 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 102-139, 205-225.
2. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. — К.: Генеза, 2010. — С. 163-181, 271-293.
3. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Генеза, 2010. — С. 173-191, 226-247.
4. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 55-80.
5. Сич О.І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919-1939 рр.): Навч. посіб. — Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. — С. 44-286.
6. Шулак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. — Запоріжжя, Прем'єр, 2010. — С. 186-201, 239-265.

Щасливу землю обернув ти в пекло,
Прокльонів повне й зойків жалібних.

Вільям Шекспір

ПЛАН

1. Італія після Першої світової війни; встановлення фашистської диктатури Беніто Муссоліні.
2. Німеччина у першій половині ХХ століття:
  - а) Веймарська республіка (1918-1933 рр.);
  - б) встановлення нацистської диктатури Адольфа Гітлера.
3. Іспанія після Першої світової війни:
  - а) революція 1931 року;
  - б) громадянська війна 1936-1939 рр.; встановлення диктатури Франсіско Франко.

1. Італія після Першої світової війни; встановлення фашистської диктатури Беніто Муссоліні.

Походження, ідейні засади й соціальна база італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в країнах Європи після Першої світової війни особливої популярності набули *радикальні рухи*. Лівий радикалізм набрав форми комуністичного руху, правий фашизму (в Італії) і нацизму (в Німеччині). Іншою причиною появи фашизму на політичній арені Європи був жах правлячих кіл перед встановленням комуністичної диктатури у своїх країнах. Соціальною базою фашизму стали люмпенізовані маргінальні верстви населення, дрібна буржуазія, яка розчарувалась у демократії. Чисельність цих верств у період нестабільності (1918-1923) і економічної кризи (1929-1933) значно зроста.

Само слово «фашизм» означає «в'язанку хмизу», що символізувала силу згуртованих єдиною метою людей. Першим у ХХ ст. використав цей термін *Б. Муссоліні*, який створив «Союз боротьби» (італійською «*Fascio di combattimento*») у 1919 році. *Нацизм* — німецький націонал-соціалізм — виник у Німеччині в 20-х рр. ХХ століття.

Основні засади фашизму і нацизму — крайніх правих ідеологій:

- *шовінізм* — крайня форма націоналізму, за якої звеличення своєї нації супроводжується приниженням і зневаженням інших;
- *реваншизм* — намагання відновити колишню велич нації, держави (в Італії — велич Римської імперії, у Німеччині «Райху» — Великої імперії німецької нації), здобуття перемоги над колишніми (дійсними та уявними) кривдниками;
- *соціальна демагогія* — обіцянки, які ніхто не збирається виконувати;
- *популізм* — гра на почуттях мас, обіцянки в найкоротший термін задовольнити найширші їхні потреби.

В економічному відношенні фашизм призвів до надмонопользації економіки, що відповідало інтересам монополістичної буржуазії, до посилення експлуатації. У політичному — до встановлення диктатури фашистської партії та її вождя (фюрера — в Німеччині, дуче — в Італії, каудильйо — в Іспанії), заборони всіх партій, організацій, профспілок, молодіжних рухів, крім фашистських. У культурному відношенні фашизм призвів до надмірного вихвалання національних особливостей, культурного відособлення, переслідування прогресивно мислячих діячів. У міжнародних відносинах — до збройної агресії проти незалежних держав.

Національні особливості приходу крайніх правих до влади:

- в *Італії* фашизм зародився і здобув владу раніше, ніж в інших країнах (1922); влада була передана фашистам в результаті політичного тиску на уряд і короля;
- у *Німеччині* влада до фашистів перейшла законним шляхом — після виборів, тут мала місце крайня форма фашизму — нацизм;

• в Іспанії диктатура була встановлена пізніше ніж в інших країнах, у результаті громадянської війни, і протрималася найдовше (до 1976 р.). Встановленню фашистської диктатури допомагали Німеччина та Італія.

Складовою частиною нацизму став *расизм* — ідеологія, що вважає державотворчою силою в історії тільки білу «арійську» расу, інші народи вважаються «недолюдками», над якими вона має панувати. Крім того для нацистів характерний *антисемітизм* — ненависть до євреїв, звинувачування їх в «усіх гріхах» людства. Націонал-соціалізм, як і італійський фашизм, формувалися і перемогли як правоекстремістська реакція страху перед більшовизмом, як зліпок більшовицьких екстремістських методів політичної боротьби за владу. Успіху нацизму сприяли спрямовані Москвою через Комінтерн дії німецьких комуністів, які розкололи робітничий рух, підірвали вплив могутньої німецької соціал-демократії і цим допомагали виборчим перемогам Гітлера⁵³.

Фашизм і комунізм, за всієї несхожості, — крайні антидемократичні та антицивілізаційні рухи, оскільки виступають проти основних здобутків сучасної цивілізації — демократії і свободи особи. З точки зору британського історика і соціолога К. Поппера поява цих рухів у ХХ ст. є реакцією суспільства на перехід від «закритого суспільства» (базується на некритичному сприйнятті світу і суспільства) до «відкритого» (в його основі — критичне осмислення дійсності і суспільного буття).

Комуністична доктрина перебільшує і абсолютизує соціальний фактор у розвитку суспільства, тому історія представляється як суцільна боротьба класів. Нацизм абсолютизує природний фактор і історія уявляється як боротьба «повноцінної арійської (німецької) раси» з «неповноцінними», або й «шкідливими» (євреями, циганами) за «життєвий простір».

Проте не треба забувати і про позитивні наслідки тоталітаризму, що забезпечили диктаторам доволі широку підтримку: боротьба з бідністю і ліквідація безробіття, широкі соціальні програми (наприклад, в СРСР підняття освітнього рівня великої кількості населення), майже тотальне винищення організованої злочинності тощо.

Наслідки Першої світової війни. Становище населення. На початку Першої світової війни Італія входила до Троїстого союзу. У травні 1915 р. вона перейшла на бік Антанті і вийшла з війни країною-переможницею. Втрати у війні становили 0,7 млн. чоловік, 450 тис. стали інвалідами, 1 млн. поранено. Видатки на війну – 65 млрд. лір золотом – завели країну в борги; втрачено третину національного багатства.

Після війни Італія, зі столицею в м. Рим, залишалася конституційною монархією на чолі з королем *Віктором Еммануїлом*. Країна володіла фактично єдиною колонією *Лівією* в Африці. За результатами Першої світової війни до Італії відійшли лише частина *Істрії*, *південний Тіроль* та *острови Додеканез*, хоча вона претендувала ще на Далмацію та Фіуме. Понісши великі людські та матеріальні втрати, країна не отримала бажаних територій, її територіальні й колоніальні претензії не були задоволені. Італійці вважали себе «переможеними серед переможців». Але ж колись давно Італія була світовою імперією! Багато італійців мріяли про прадавній Рим, про «Велику Італію», що володарює над усім Середземномор'ям і володіє величезними колоніями.

Економічна ситуація теж була невтішна – 1920 р. розпочалася *економічна криза*. Внаслідок цього посилювся робітничий і селянський рух, особливо рух робітників-металістів за свої права — страйкуючі навіть займали заводи. Результатом їх боротьби було введення 8-годинного робочого дня, визначення максимальних цін на продовольчі товари. Певні зміни відбулися і на селі — частина землі, що не оброблялася, передавалася селянам в оренду. Інтереси робітників і селян захищали італійські соціалісти і комуністи, профспілки — Загальна конфедерація праці (2 млн. чоловік).

Після війни італійське суспільство дещо демократизувалося — за парламентською реформою розширилося число виборців, права короля були обмежені.

Встановлення фашистської диктатури. Б. Муссоліні. Перша світова війна відкрила смугу кризи західної демократії. Вона принесла людям незлічені страждання, матеріальні руйнування, моральну кризу, руйнування економічних і соціальних структур. Європа вирувала — вирувала невдоволенням і вимогою змін. У масовій свідомості великої частини Європи, і саме під враженням жакливої Першої світової війни, виникло відчуття: далі так жити не можна. Цей

⁵³ Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редакол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002—2003. — Т. 4. — С. 19.

масовий настрій став одним з вирішальних двигунів Жовтневої революції 1917 р. в Росії, спрямованої проти існуючої системи, яка розглядалася як капіталістична. Але в середовищі європейської інтелігенції виникла її отримала широке поширення ідея іншої революції — національної, або консервативної, революції. Ідею «консервативної революції» підтримала значна частина правлячих еліт Заходу, яка бажала мобілізувати збуджені маси під іншими гаслами, як би перетворити їхній соціальний протест у національний.

Феноменом післявоєнного часу стала поява у середині західних суспільств певної «ударної сили», спрямованої на знищення західної ліберальної демократії. «Треба подолати цей лад», — твердили прихильники «ударної сили». Вони стверджували, що західна цивілізація розкладається і йде до загибелі, і що вони прийшли врятувати її. Це були *фашисти*. Найпершими ворогами оголошувалися *лібералізм, демократія й парламентський режим* — фашисти називали його не інакше як «вульгарне шахрайство». Як і комуністи, фашисти гранично розчарувалися в старому світі. Але їх альтернатива була іншою.

В умовах економічної кризи 1920-1921 рр. велика буржуазія зробила ставку на фашизм, що зародився в Італії. Назва «фашизм» походить від «Фашіо ді комбаттіменто» — «Союз боротьби». Так називалися напіввійськові дружини колишніх італійських фронтовиків. Фашистська партія створена в березні 1919 р. у Мілані. Невдовзі її лідером став журналіст, у минулому соціаліст *Беніто Муссоліні*.

Термін «фашизм» для його прихильників символізує єдність нації. «Фашіо» для італійського селянина значить «жмут», («зв'язування»); для суспільної людини «фашіо» — «гніздо, «союз»; для прихильника фашизму — символ єднання, сили, справедливості. Можна перекласти це слово як «єдність», можна як «бойова дружина». Подібно прадавнім римлянам, фашисти вітали один одного витягнутою вперед рукою.

За спиною фашистів стояли «спонсори»: власники концерну «Фіат», виробники техніки й озброєнь, великі фінансисти, багаті землевласники. Їм не подобалася політична нестабільність, вакуум влади, анархія. Не подобалося, що робітники «знахабніли» до того, що стали захоплювати заводи й фабрики. Не подобалося, що за два роки в країні змінилося б урядів, і всі вони не діяли. Не подобалося, що парламент складається з ворогуючих партій і не може розв'язати жодної проблеми. Їм потрібна була людина, яка б «навела порядок». Інакше кажучи, великий промисловий і фінансовий капітал, боячись анархії й «червоної небезпеки», використовував фашистів проти робітничого руху, проти лівих, проти комуністів. А Муссоліні гарантував «спонсорам» збереження капіталів і великі військові замовлення.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ МУССОЛІНІ

Цей коротконогий здоровань, з'являючись на публіці, завжди стояв, широко розставивши ноги, випнувши груди і люто обертаючи великими опуклими очима. Замолоду анархіст, противник будь-якої влади. Потім «авторитарний комуніст», виправдовувач насильства, ворожечі й ненависті до буржуазії і приватної власності. За декілька років перед Першою світовою війною став соціалістом і навіть одним з лідерів італійської соціалістичної партії, редактором соціалістичної газети («Аванті!» («Уперед!»)). З 1914 року справжній націоналіст, затятий прихильник війни на боці Антанті з «німецькою ордою». Під час війни Муссоліні саме й створював перші «фашіо» — низові групи тиску, що вимагали від можновладців вступу Італії у війну. Невдовзі він був призначений до армії і дослужився до сержанта.

Герой війни, який підірвався разом з перегрітим мінометом і одержав 43 осколки, а після поранення повернувся до журналістської роботи, Муссоліні блискавично писав передовиці в агресивному стилі. Беніто був типовим харизматичним вождем²⁴. Муссоліні запам'ятався багатьом як азартний, вибуховий сміливець, що зневажає небезпекою, безумно ганяє на автомобілі, виробляє немислимі трюки на спортивних літаках. Дуелянт, що роздавав незлічені ляпаси й десятки раз бився на шаблях.

²⁴ Греське слово харизма переводиться як «божий дарунок». Харизма — це наявність у лідера, або приписування йому, деяких якостей, що дозволяють йому вести масу за собою.

Бандит, який з 10 років пускав у справу ніж і кастет, проте закінчив з відзнакою Болонський університет. У молодості багато бродив по дорогах Італії, Франції й Швейцарії. Постійно змінював професії: чорнороб, учитель, журналіст, вантажник, революційний агітатор. Блискучий оратор, що буквально електризував юрбу і людина, яка не має почуття гумору, при цьому моторошно лихослівна. Зразковий сім'янин і буйний серцеїд, який мав десятки коханок і сотні позашлюбних дітей (одного разу навіть лікувався від сифілісу). Книгар, який не вилазив з бібліотек і напам'ять читав «Божественну комедію» Данте. Артист, який чудово грав на скрипці. Автор бульварних романів, таких паскудних, що вони не видавалися в Італії. Правовірний католик, якого благословив сам Папа Римський і богохульник, ворог церкви. Інтелектуал і знавець європейських мов. Невіглас, який називав великого фізика А. Ейнштейна «євресем-ошуканцем». І все це була одна людина.

Спочатку в партії Муссоліні було декілька десятків чоловік — більше усього людей з окопів — колишніх фронтівиків, обпалених війною й післявоєнною плутаниною. Але до нього пішли також нетерплячі й істеричні інтелігенти, а ще звичайні кримінальні елементи. В 1919 р. Муссоліні зі своєю маленькою різношерстою партією спробував брати участь в загальнонаціональних виборах — повний провал: жоден фашист не пройшов у парламент. Але рух швидко набирив силу: у ньому брали участь 4 тисячі в 1919 р., а до кінця 1921 р. — вже 300 тисяч. Коли італійська фашистська партія стала масовою, виявилось, що 40% її членів становлять робітники.

Фашизм залучав масу своєю непримиренністю з існуючими порядками, радикалізмом. За ступенем радикалізму він, здавалося, не поступався комунізму. І теж бачив вихід у революції. Але фашисти, на відміну від комуністів, закликали не до соціальної, а до національної революції — такої, яка забезпечила б єдність через знищення ворогів нації.

Члени фашистського руху отримали в Італії назву «чорносорочечники» (за кольором їх бойової форми). Опорою партії стали організовані, збройні й небезпечні своєю жорстокістю штурмові загони — сквадри. Їхнім методом був вуличний терор — бійки, погроми, убивства, іноді справжні побоїща.

Фашисти висунули програму широких соціальних реформ — обіцяли робітникам восьмигодинний робочий день, проведення аграрної реформи, податок на капітал, соціальне страхування. Політичними вимогами фашистів було — встановлення республіки та загального виборчого права, економічними — націоналізація частини промисловості, конфіскація земельних володінь. Звичайно, що ці вимоги були не більше, ніж популізм — дешеві обіцянки.

Навесні 1921 р. фашисти розпочали масові терористичні акції щодо лівих партій та їх активістів. У вуличних боях в 1921 р. загинуло не менше 6 тис. чоловік. Особливо непримиренно «чорносорочечники» були налаштовані щодо комуністів. Уряд виявився неспроможним відновити законність; фашисти стали вимагати передачі влади до їх рук. На виборах в 1921 р. фашистська партія потрапила в італійський парламент і утворила там свою фракцію. Але фракція була маленькою (вони могли розраховувати всього на 7 % голосів). Із цим парламентським багажем фашисти пішли на штурм влади.

Наприкінці 1922 р. відбувся знаменитий фашистський «похід на Рим». «Чорносорочечники» з усієї Італії (приблизно 50 тис.) колонами рушили до столиці, займаючи телефонні станції й урядові заклади. На шляхах вони ловили «ворогів нації» і вливали їм у рот фашистські «ліки» — старкору, перемішану з бензином. Переляканий король (маленький і боязкий Віктор Еммануїл) призначив Муссоліні головою уряду. Той прибув у Рим поїздом 30 жовтня 1922 року.

Фашисти взяли владу «нахрапом», прямо так і заявляючи: «Питання про владу — питання сили». І боягузлива парламентська більшість підтримала Муссоліні. Протистояти фашистам насмілилися тільки італійські комуністи на чолі з Антоніо Грамши⁵⁵.

«Чорносорочечники»

⁵⁵ Антоніо Грамши (1891-1937), один з визнаних європейських інтелектуалів, автор знаменитих «Тюринських зошитів», у яких викладена політична філософія й нова тактика «лівих», був за наказом Муссоліні арештований і кинутий у в'язницю, з якої його вилустили вже смертельно хворим.

фашистський похід на Рим закінчився триумфом і був шквалитий переможний марш фашистською революцією». 31 жовтня в Римі відбувся фашистський парад: місто було завалено квітами й охоплене «лихоманкою насолоди», усюди висіли портрети Муссоліні, нові королівський палац пройшли сотні тисяч чорносорочечників, доставлених у Рим на вантажівках з усієї Італії. Назавтра в столиці вже не було ні одного з них. Муссоліні підкреслював: ніякої анархії. Він показував також свою владу над усією цією зграєю.

Відразу ж фашистський терор розлився по всій Італії. На відміну від попереднього вуличного бандитизму фашистів, це був тепер офіційний, державний терор. Прем'єр не створив «чорносорочечників» із учорапніх бандитів у ядро державної поліції: «Розстрілюйте й ні в чому собі не відмовляйте. Знайте: тільки мерці надійно зберігати мовчання». Більшість італійських парламентських лібералів просто злякалися, і санкціонували незаконні дії фашистів. Тепер їм можна було опертися на «закон». Класичним висловом стала фраза Б. Муссоліні «Друзям – усе, ворогам – закон!». На позачергових парламентських виборах (1924 р.) ліберали виступили разом з фашистами й вкупі одержали 374 місця проти 157 у соціалістичної, комуністичної й інших партій.

ДОКТРИНА⁵⁶ ФАШИЗМУ

Одна зі статей Муссоліні, написана тоді, коли він був у zenіті своєї слави й сили (1932 р.), називалася «Доктрина фашизму». В «Доктрині фашизму» багато пафосу й риторики. Людина для фашизму — це єдиний з нацією та батьківщиною індивід. Ідеал фашизму — активна людина, що створює із самої себе діюче знаряддя влаштування життя. Людина повинна бути вихована у відповідності з фашистськими стандартами, у дусі національної традиції, привчена до праці. «Фашист уявляє собі життя серйозним, суворим, релігійним, повністю включеним у світ моральних і духовних сил. Фашист нехтує «зручним життям».

Головне в доктрині — це колосальна роль держави. Совість, волю народу, — усе це Муссоліні впаює у державу, підкоряє державній дисципліні й авторитету. Фашистська концепція держави всеосяжна: «Поза Державою немає індивідів або груп (політичних партій, культурних об'єднань, економічних союзів, класів)», «Для фашизму держава представляється абсолютном, у порівнянні з яким індивіди й групи тільки «відносне», «Фашизм визнає індивіда, оскільки він збігається з державою».

По суті, це і є тоталітаризм — всепроникаючий державний контроль над усіма сторонами життя суспільства й людини. Дуче так і пише: «Фашизм тоталітарний, і фашистська держава, як синтез і єдність усіх цінностей, витлумачує й розбудовує все народне життя». Фашизм виступає проти демократії як арифметичного панування більшості. Демократії він протиставляє нації, національну велич, національну ідею, створювані державою й втілювані в особистості вождя. У фашистську доктрину входить повна відмова від класової боротьби — в ім'я єдності нації.

Перехід до диктатури відбувся не відразу, а тривав декілька років — результатом стало встановлення *тоталітарної фашистської диктатури*:

- Муссоліні отримав титул «дуче» (вождь);
- Велика фашистська рада стала вищим законодавчим органом, який розглядав усі декрети і закони перед винесенням їх у парламент³⁷;
- кандидатури депутатів у парламент висувалися фашистськими організаціями, потім затверджувалися Великою фашистською радою, а «всенародне голосування» за списком було звичайною формальністю;
- у 1924 р. сформовано однопартійний фашистський уряд; уряд отримав право видавати закони без парламенту;
- з «чорносорочечників» сформовано «добровільну міліцію національної безпеки». Фашисти обплутали всю Італію цілою системою стежень, доносів, шпигунами, тасмними агентами, підкорили собі держпарат. Відтепер усі посади в державі могли займати тільки члени фашистської партії;

⁵⁶ Доктрина — система поглядів.

³⁷ В самому приміщенні парламенту «навдали лорядку» чорносорочечники з манганелло — важкими кийками. Один з парламентаріїв — соціаліст Джакомо Маттеотті — активно протестував. Муссоліні кинув: «Позбудьтеся Ягого». Маттеотті наступного дня був викрадений і убитий, увесь скотлотий ножами.

- зв'язаною 1925 р. Муссоліні звільнявся від відповідальності перед парламентом;
- у 1926 р. знищено опозицію – заборонено всі політичні партії, крім фашистської; держава почала контролювати всі сторони життя суспільства, а уряд Муссоліні зосередив у своїх руках законодавчу і виконавчу владу.

Фашисти розглядали своє панування як новий тип політичної організації суспільства – *корпоративізм*. Він, на думку фашистів, є *«третьім шляхом»* у розвитку суспільства на відміну як від західної ліберальної демократії, так і радянського зразка розвитку. Проте як і в СРСР, інтереси держави в Італії ставилися над усе. Вважалося, що лише держава правильно розуміє та відображає суспільні інтереси.

КУЛЬТ ВОЖДЯ

Найважливішу роль у будь-якій тоталітарній державі відіграв культ вождя. Так відбулося і в Італії. Сам Муссоліні називався «першим маршалом Італійської імперії». Дуче обожнювали. Коли його величезна голова з випнутим вперед підборіддям займала весь кіноекран, то зал вставав. З появою його поїзда селяни ставали на коліна. Члени Академії починали збори словами: «Віва ель дуче!» («Хай живе вождь!»). Його йменували «найвидатнішою особистістю в історії», фігурою «більш великою, ніж Данте, Мікеланджело, Вашингтон, Лінкольн і Наполеон, разом узяті». Ієрофанія дуче перевидавалася 15 разів і поширювалася в школах у якості підручника. Італійська молодь давала йому особливу клятву вірності.

2. Німеччина у першій половині ХХ століття:

а) Веймарська республіка (1918-1933 рр.)

Наслідки поразки у війні. На початку ХХ ст. Німеччина була імперією на чолі з імператором Вільгельмом II з династії Гогенцоллернів. Найбільші колонії були розташовані в Африці — Камерун, Танганьїка та Південно-Західна Африка. До війни країна займала друге місце за рівнем економічного розвитку.

Вже восени 1918 р. стало очевидним, що Четверний союз на чолі з Німеччиною програв Першу світову війну. Літній наступ 1918 р. на Західному фронті, що був останньою спробою домогтися перемоги у війні, закінчився провалом. Економіка була зруйнована, населення голодувало. Втрати на фронті становили 2 млн. убитими, 4 млн. пораненими, 1 млн. полоненими. Прямі воєнні видатки становили 161 млрд. марок.

На майбутнє Німеччини було декілька поглядів:

- *ліберали* прагнули перетворити її на конституційну монархію;
- *Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН)* бачила її соціалістичною державою;
- найбільш радикальну програму висувала *Незалежна соціал-демократична партія Німеччини (НСДПН)* — ліквідувати поміщицьке землеволодіння, націоналізувати промисловість, провести соціальні реформи;
- крайня ліва комуністична група *«Спартак»* вимагала встановлення у Німеччині диктатури пролетаріату на зразок радянської Росії.

Листопадова революція 1918 року. 3 листопада 1918 р. повстання моряків у Кілі поклало початок революції. У країні створювалися ради робітничих і матросських депутатів, що виступали під червоними прапорами.

9 листопада 1918 р. робітники і солдати Берліна підняли збройне повстання. Кайзер Вільгельм II втік до Голландії, монархію повалено, а Німеччину проголошено республікою. З представників СДПН і НСДПН утворено *Раду народних уповноважених (РНУ)* на чолі з поміркованим соціал-демократом *Фрідріхом Ебертом*. На першому з'їзді Рад, у грудні 1918 р., проголошено передачу всієї влади РНУ. Новий уряд оголосив амністію політв'язням, увів 8-годинний робочий день, розширив права профспілок. Однак комуністична група «Спартак» вимагала встановлення у країні диктатури пролетаріату, організувала страйки і демонстрації. У січні 1919 р. комуністи зробили спробу встановити контроль над Берліном і захопити владу, однак повстання було придушено офіцерськими частинами, а лідери групи «Спартак» Роза Люксембург і Карл Лібкнехт убиті без суду і слідства.

Навесні 1920 р. в Рурі – промислового серці Німеччини – діяла 100-тисячна Червона армія. В жовтні 1923 р. у найбільшому німецькому портовому місті Гамбурзі повстали робітники,

солдати й матроси. До того ж у землях Саксонії й Тюрингії виникли робітничі уряди за участю комуністів. Комуністична партія Німеччини (КПН) призвала своїх прихильників до зброї. Хоча КПН і була найбільшою і найвпливовішою комуністичною партією західного світу, проте у Європі в цілому та у Німеччині зокрема соціал-демократи були чисельніші й сильніші від комуністів, і мали помітно більший вплив на робітників. Крайні ліві одержали підтримку тільки у південній Німеччині. Тут у *квітні-травні 1919 р.* протягом декількох тижнів існувала *Баварська радянська республіка*.

Веймарська республіка. У січні 1919 р., в умовах терору проти крайніх лівих угруповань, відбулися вибори до Національних зборів, на яких перемогли праві партії. Уряд очолив Ф. Шейдеман. У *Веймарі*, де Національні збори розпочали роботу у *лютому 1919 р.*, прийнято нову конституцію. Німеччина стала демократичною республікою президентсько-парламентського типу — так звана *Веймарська республіка*, що проіснувала з *1919 по 1933 рік*. Першим президентом республіки став Ф. Еберт (1919-1925). Перемогла думка соціал-демократів – реформістів про те, що якщо можна прийти до влади за допомогою виборчих урн, то навіщо насильницьке захоплення влади, навіщо революції?

В Німеччині було запроваджено загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років. Законодавчий орган влади (німецький парламент – Рейхстаг) розширив свої права. Уряд формувався більшістю Рейхстагу, був підзвітним йому й Президент, який обирався на 7 років, вважався головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів, мав право розпустити Рейхстаг і призначити нові вибори. В цілому Веймарська конституція була однією з найдемократичніших у Європі, однак вона не мала надійних механізмів захисту демократії.

Однак в економічному плані Німеччина стала однією з неблагополучних країн Європи. Післявоєнний інфляційний хаос, що повторився в 1922-1923 рр. перетворив на порох усе: зарплату (цінники на прилавках мінялися щогодини), державні позики, заощадження... Старі, що збирали все життя, вмирали в убогості, мільйони дрібних вкладників залишилися з нульовими внесками в банках. Люди знову і знову голодували.

У березні 1922 року один долар США коштував 670 марок, у серпні — 4500, у листопаді 1923 р. 4,2 більйона (!) марок. Кружка пива, за яку колись платили 13 пфенігів, коштувала тепер 150 мільйонів марок. Старий офіціант розповідав молодому американському гостеві, письменникові Е. Хемінгуейо: збирав усю життя, щоб купити готель і завести свою справу, тепер на ці гроші він може купити 4 пляшки шампанського.

У моральному й психологічному плані німецьке суспільство переживало найтяжчу кризу. Війна, що спочатку викликала тут неймовірне піднесення, привела згодом до перенапруги й страждання усєї нації. Німцям вселяли: іде сутичка двох світоглядів — шляхетного, німецького, і корисливого, англо-американського. Їх переконували: «Треба перемогти». Їх заклинали: «Настала година твоєї долі, Німеччина!». Їх закликали до порядку, почуття боргу, солідарності, вірності солдатським традиціям.

А тепер німецький імперський корабель лежав на дні. Кайзер втік, скрізь триумфували найбезсоромніша спекуляція, хаос і роз'єднаність. Переможці сильні, Німеччина слабка, безпомічна, принижена: у березні 1923 року французькі окупанти, не вагаючись, розстріляли з кулеметів демонстрацію німецьких робітників у Рурі. Німці відчули почуття агресивної пригнобленості. Як писав тоді один з них: «Минуле знищене, сьогоднішня хибке, майбутнє безнадійне».

У цей час перед Німеччиною були відкрито три історичні дороги. Першою була дорога до ліберальної західної демократії — під чорно-червоно-жовтогарячим прапором Веймарської республіки. Цей шлях вітали німецькі інтелектуали Томас Манн, Альберт Ейнштейн, Бсртольд Брехт і ін. Німецький лібералізм був, однак, неабияк скомпрометований в очах широких народних мас через зростаючу залежність уряду від магнатів німецького й американського капіталу (тодішніх німецьких «олігархів», що нажилися на війні) через сильну корумпованість влади й через її нездатність упоратися з економічним й соціальним безладдям.

Другим був російський шлях — у революцію під червоним прапором. У дні листопадової революції 1918-го, коли над усім Берліном розвівалися червоні прапори, та й пізніше, в дні Баварської республіки 1919-го або Гамбурзького повстання 1923-го, цей шлях видався цілком ймовірним. Активно боролися проти червоних націоналістично налаштовані офіцери й студенти.

Вони об'єдналися у фрейкор — 300-тисячну добровольчу армію, створену для придушення революції. Але вплив комуністів був все-таки сильним, особливо в таких землях, як Саксонія й Тюрингія. Лідер комуністів Ернст Тельман був одним із організаторів Гамбурзького повстання.

А третьою була дорога до відродження імперії. Державний прапор Другого рейха був чорно-білий-червоний. І мільйони німців марили саме про нього. Вони сприймали катастрофу імперії не як закономірний підсумок її аномального розвитку й неадекватної політики, а як «листопадове зрадлицтво»: «ударили в спину» напередодні перемоги і продали Німеччину червоним, євреям і гендіярам. Соціальний гнів німців трансформувався в крайній націоналізм у ході пошуку зовнішніх і внутрішніх ворогів. Імперський націоналізм підсилювався тому, що в Німеччині, поряд із глибоким соціальним невдоволенням, існувало ще масове почуття ображеної національної гідності.

Один німецький солдат, точніше, єфрейтор, сміливий і дисциплінований, який роками годував вошей у мокрих і холодних окопах, писав своєму знайомому в Мюнхен: «Кожен з нас має лише одне бажання, одержати можливість повернутися, щоб остаточно розквитатися з усією цією бандою...». Єфрейтора звали *Адольф Гітлер*.

б) встановлення нацистської диктатури Адольфа Гітлера

Встановлення нацистської диктатури. А. Гітлер. Як й інші капіталістичні країни, наприкінці 20-х рр. Німеччину охопила криза: обсяг виробництва знизився до рівня 1896 р., 1,5 млн. чоловік стали безробітними. З кризи Німеччина вийшла шляхом встановлення нацистської диктатури.

Ще у 1919 р. утворено крайню праву *Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини (НСДАП)*, головою якої невдовзі став *А. Гітлер*. У його партію кинулися крамарі, ділки, ремісники, майстри, дрібні чиновники муніципалітетів і фірм, — усі ті, чиє існування й перспективи були абсолютно незабезпеченими. Ці люди жили двома мріями: покарати «листопадкових зрадників» і забезпечити пенсан (відплату). Їхнім закликком було: «Німеччина, прокинься!». Їхньою ідеологією стали: культ нації-держави, сили та ієрархії. Вони розпочинали навіть ризиковані авантюри — такою авантюрою був путч Каппа навесні 1920 року, коли збройні військові загони монархічно настроєних націоналістів зайняли Берлін, а республіканський уряд втік зі столиці. Ця справа тоді провалилася, але прагнення реставрувати воєнно-монархічний режим, здійснити «консервативну революцію» залишалася.

Партія Гітлера у 20-і рр. ще слабка й нечисленна, але рахунок іде уже на тисячі та десятки тисяч. Вона росте не по днях, а по годинах. У ній багато робітників. Уже є свої збройні загони — штурмові загони СА (*Sturmabteilungen*). На чолі 15 тис. штурмовиків («коричневосорочечників») стояв спочатку знаменитий ас Першої світової війни льотчик Герман Геринг, потім капітан Ернст Рем. Коричневі сорочки Рем вилучив з військових складів, де вони даремно лежали, і одягнув у них своїх хлопців. І сам фіюрер (вождь) уже не той соромливий, ввічливий інтелігент, яким його звикли бачити, але впевнений у собі, холоднокровний, сильний і здатний до ризику вовк — ватажок зграї, що кинувся до влади. Він має свою особисту гвардію — СС (*Schutzstaffel* — охоронні загони).

Відчуваючи соціальну напругу в країні, бачачи безпорадність влади, а також натхнений прикладом Муссоліні і його «походу на Рим», Гітлер вирішує організувати похід на Берлін. Гітлер застосує метод дуче — нахабність, натиск, перемога, влада. 8-9 листопада 1923 р. він намагається захопити владу в Баварії, у Мюнхені. На мітингу в пивний Гітлер заявляє про початок «національної революції» і проголошує себе главою уряду. Цей виступ отримав назву «Мюнхенський путч» або «пивний путч». Але влада виявилася не така слабка, як думали нацисти. Армія залишилася вірною законному уряду. По нацистській колоні стріляли, 14 путчистів залишилися лежати в центрі Мюнхена мертвими. Гітлер, який затіяв путч, щоб піти на Берлін — тепер сидів у в'язниці. В розначі хотів покінчити із собою, але не зміг.

Втім, шанувальники й шанувальниці з усієї Німеччини не забували його: у день його 35-річчя вся сусідня кімната була буквально завалена трояндами. Тепер він став фігурою загальнонаціонального масштабу — поруч із Герингом, теж учасником путчу, та відомим кожному німцеві генерал-полковником Еріхом Людендорфом — героєм Першої світової.

Гітлер опинився за ґратами у в'язниці Ландсберг. Його засудили до 5 років в'язниці, але відсидів він тільки 9 місяців — за цей час (1924) була написана, частково продиктована, основна частина книги «*Mein Kampf*» — «Моя боротьба». Саме тут були закладені основні ідеї нацизму — расизм, расизм і антисемітизм. Це була головна книга його життя — наполовину автобіографія, наполовину програма.

Основні ідеї цієї книги такі. Раса — вища цінність буття. Раси діляться на вищі й нижчі. Вищі — німці, арійці. Нижчі (*halbmenschen*) — євреї, цигани. «Абсолютно далека (і нижча) раса» — слов'яни — східні й південні сусіди Німеччини. Об'єктивний сенс існування слов'ян — підгодувати ґрунт для Німеччини. На цьому ґрунті відбудеться «зміцнення й збільшення арійського расового ядра». Чистота раси — джерело сили народу: «адже мавпи забивають до смерті всякого чужинця. А що годиться для мавп, повинно бути в ще більшій ступені придатним для людей». Чиста раса має расовий інстинкт, який вище будь-якого розуму. Небезпеки для раси — ослаблення волі до боротьби й змішання крові.

Світове панування: «От уже кілька тисячоліть на цій землі йде безперервна боротьба», «Кожна істога прагне до експансії й кожний народ — до світового панування», «Планета — перехідний кубок і тому прагне потрапити в руки найсильнішого. Виживе найсильніший: буде досягнута перевага нещадних, безжалісних і сильних над духовно глибокими, гуманними й слабкими». Якщо основа раси — панування сили, то завдання політики — забезпечити расі міць для боротьби за існування й світове панування. Інструмент боротьби й остання мета політики — війна: «Війна для чоловіка — те ж, що пологи для жінки», «Війна є нормальним станом життя й розвитку суспільства».

Головна загроза расі й головний суперник у боротьбі за світове панування — євреї: «Євреї живуть, як паразити, на тілі інших націй». Євреї — «вічна п'явка», «вампір народів», «вірус», «таємна сила, що стала причиною порушення світового історичного розвитку». «Народ, що має імунітет до вірусу єврейства, стане володарем». В особі єврея був знайдений головний внутрішній і зовнішній супротивник. Єврейське населення протягом багатьох століть жило у значній частині Німеччини, і було фактично повністю германізоване. До листопада 1918 року воно проживало в «межах осілості». Після революції 1918 р. «межа осілості» була скасована. Зі Сходу Німеччини (Німецька Польща), і якраз після цього скасування, відбувся викид маси молодих, енергійних людей, яким раніше не давали можливості себе реалізувати. Вони стали займати позиції в торгівлі, у журналістиці, та й у політиці — як у консервативних, так і в революційних партіях. Ці «інші євреї» — несхожі на німців за зовнішністю, що говорили з акцентом і дуже активні, цілком могли стати колективним «козлом відбувайлом», винуватцем усіх німецьких лих. «У всьому винуваті євреї», проповідував Гітлер. У США вони володіють власністю, всликами монополіями, у СРСР — державою. У самій Німеччині вони — головні багатії — промисловці й фінансисти, що наживаються на післявоєнних німецьких нещастях. І ті, і інші, і треті «ненавидять Німеччину». Втілення єврейства — «єврейський більшовизм» і інтернаціоналізм — ворог єдності раси. Гітлер виголошує «священну клятву»: «Я бачу своє історичне завдання в тому, щоб знищити марксизм».

У Гітлера просто якась божевільне бажання необмеженого простору для німців. Вій вважає, що якщо німцям не вдається завоювати життєвий простір, «те цей народ повинен загинути». Життєвий простір (*Lebensraum*) німці повинні одержати насамперед за рахунок Росії: євреї послабили Росію, вона готова власти. Саме Німеччина повинна навіки покінчити з Росією як з державою. Необхідний військовий поворот убік Росії, оволодіння східним простором і його «нешадна германізація».

В 1925 р. президентом Німеччини був вибраний *Пауль фон Гінденбург* — одна з самих одіозних фігур Першої світової війни. Коли на початку 1925 р. Гітлер вийшов з в'язниці Ландсберг, «наці» (так їх називали в Німеччині) дихали на ладан. З 1924–1925 рр. економіка почала виправлятися, потім пішов деякий економічний підйом, і середні верстви («піхота фашизму») почали якось влаштовуватися в житті. Гітлер залишився майже один.

Але він не має наміру зупинятися. Він сказав: «Я буду продовжувати свій шлях з точністю й акуратністю сновиди». І фюрер з майже зниклої партії розбудував величезну енергію. Хтось із сучасників справедливо помітив: «Нацизм — це енергія». Гітлеру вдалося досить швидко відновити нацистський рух. Справа, звичайно, не в «генії фюрера», скоріше, у соціальному, ідеологічному, психологічному коріння фашизму, які існували й зберігалися в німецькому ґрунті.

Відновивши партію, Гітлер домагався успіху вже не на вулиці, а в парламенті. Він веде свою партію на вибори в рейхстаг. В 1928 р. кілька нацистів зуміли стати депутатами рейхстагу. «Ну, тепер бержіться! — вигукує пропагандист Геббельс. — Як вовк приходять в овечу череду, так і ми прийшли у рейхстаг». Його газета називалася «Ангрифф!» («Атака!»). У нацистів був уже італійський і власний, німецький досвід ефективних дій. І вони кинулися до влади.

У роки економічної кризи 1929-1933 рр. активність НСДАП і її роль у суспільстві зрости. Саме під час кризи в Німеччині й виник феномен НСДАП. Маргіналізація населення сприяла злету маргінальної партії: партія Гітлера у роки кризи швидко росла й поширювалася по всій країні. Ця незвичайна, сповнена енергії, агресивна партія мала не тільки штурмові загони, але й власні молодіжні, жіночі, профспілкові організації, партійну таємну поліцію (СД — *Sicherheitsdienst*). Із провалу «пивного путчу» Гітлер виніс такий урок: треба прориватися до влади, використовуючи вибори, а вуличне насильство повинне до пори до часу відіграти підсобну роль.

На вулицях розгорталися справжні сутички, бійки, побійка між нацистами й комуністами. А через виборчі урни партія Гітлера одержувала разючі результати: в 1928 р. 800 тисяч голосів, в 1930 — 6,4 млн., в 1932 — 13 млн. (37 % голосів).

В Німеччині на хвилях кризи 1929-1933 рр. до влади рухався Гітлер. Улітку й восени 1932 року в рейхстазі — німецькому парламенті — виник своєрідний пат: приблизно 1/3 голосів мали буржуазні партії, 1/3 депутатів представляли ліві партії (соціал-демократи й комуністи) і 1/3 нацисти. Соціал-демократи виявилися в складному становищі — вони не могли співпрацювати з буржуазними партіями, оскільки в 20-і рр. німецька буржуазія поводи́ла себе вже занадто корисливо. З іншого боку, ворожнеча комуністів і соціалістів зайшла вже занадто далеко. Тим більше ніхто не прагнув безпосередньо об'єднуватися з нацистами — вони виглядали в очах буржуазії і інтелігенції зовсім нереспектабельно, іноді поводитися просто як бандити. Німецькі монополії були налякані зростанням впливу КПН на чолі з Е. Тельманом.

У 1932 р., під час виборів до Рейхстагу, найбільш впливові партії Німеччини — СДПН і Комуністична партія Німеччини (КПН) — замість утворення спільного виборчого блоку почали між собою політичну боротьбу. За вказівкою Й. Сталіна СДПН була оголошена головним ворогом комуністів. В результаті за комуністів проголосували 6 млн. чоловік, за НСДАП — 11,2 мільйона.

Тези німецької політики й історії захиталися. І так само, як і в Італії, і за прикладом Італії, велика німецька буржуазія поставила на Гітлера. Саме виконуючи побажання великих промислових і фінансових кіл, старий 86-річний президент П. Гінденбург 30 січня 1933 р. призначив *Адольфа Гітлера* — лідера найбільшої в рейхстазі партії — *рейхсканцлером*, поставив його на чолі безпартійного уряду.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ГІТЛЕРА

Адольф Гітлер був людиною темного, неясного й невизначеного етнічного походження. Народився в Австрії у містечку Браунау, проте в містечку велику частину населення склали чехи. Врешті прізвище Гітлер — чеського походження. Усе своє життя він говорив німецькою з дивовижним акцентом, чи то австрійським, чи то чеським. У школі він вражав учителів як яскравими успіхами, так і неймовірними провалами, але навчання мало цікавило його. Його інтереси зосереджувалися на музиці, архітектурі й живописі. В 18 років він їде в царство музики, архітектури й живопису — австрійську столицю Відень, щоб там довести світу, що він «не такий, як усі». У Відні, однак, майбутній фюрер терпить повний крах, провалюється на іспитах в Академію мистецтв, животіє у нічліжках і нетрях. Він називав цей час «найбільш сумним у житті». День оголошення війни 1 серпня 1914 року 25-літній невдаха зустрів у баварській столиці Мюнхені; збереглася його фотографія — гостроноса худа особа в мюнхенській юрбі. Він став добровольцем. На війні Гітлер був зв'язковим, поси́льним, служив зразково й хоробро — його полк брав участь в кровопролитних боях — від повномасштабного полку залишилася, може, одна третина, а Адольф отримав найвищі солдатські нагороди: три залізні хрести.

Адольф Гітлер

Після капітуляції Німеччини страх і ненависть переповняли його. Треба було кудись приткнутися. Він став платним інформатором-пропагандистом німецької армії (рейхсверу), подум'яно агітуючи у Мюнхені проти Версальського миру принизливого для німецької нації, проти «єврейської Веймарської республіки», яку він уважав символом розкладання. Він примкнув до маленької партії, однієї з багатьох десятків партій, потім очолив її. Незабаром партія була перейменована в Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини.

Знеацька виявилось, що промови Гітлера сильно впливають на публіку — не тільки на невеликі купки в мюнхенських пивних, але й на багатотисячні юрби на великих мітингах, які його партія проводила в приміщеннях цирку. Гітлеру вдавалося точно вловлювати настрої слухачів, він міг входити з масою в психічний резонанс. Гітлер виявився оратором, здатним вводити юрбу в стан гіпнотичного захоплення, доводити її до захвату, до екстазу. Для мітингів він віддавав перевагу червоному кольору — колір найвищої напруги. Червоні полотнища в приміщеннях і на вулицях, червоні транспаранти на вантажках і під час ходів, червоними були й плакати — ліс яскраво-червоних прапорів із чорною свастикою на білім тлі.

Пізніше Гітлер скаже: ідеї повинні відповідати умонастрою й бажанням мас. І ще: ідеї будуть мати успіх лише остільки, оскільки будуть досягати свідомості мас у найбільш примітивному виді. «Подібно жінці, маса більше любить того, хто владно вимагає, ніж того, хто просить». Він радив звертатися тільки до почуття і ніколи до розуму. Постійно повторював ті самі гасла: «Справедливість», «Ненависть», «Помста», «Перемога». Закликав: «У наших рядах повинні збиратися всі знедолені».

Внутрішня політика режиму. З приводу призначення А. Гітлера рейхсканцлером в ніч на 31-е січня 1933 р. нацисти організували в Берліні димну смолоскипову ходу. У лютому-червні 1933 року події в Німеччині розвертаються з кінематографічною швидкістю. Оголошені нові вибори в рейхстаг, а напередодні виборів нацистами організований підпал будинку німецького парламенту. Арештований лідер КПН Тельман, посилюється репресії проти комуністів. Ліквідується права людини, створюються перші концтабори (туди відправляють «поганих німців»). Розігнані профспілки. Уведена смертна кара для антифашистів. Проведені в такій обстановці вибори дають нацистам більше половини голосів в рейхстазі. Але їм цього мало: після оголошення КПН поза законом, голоси, отримані комуністами, анулюються, а НСДАП має вже 2/3 голосів. Підвладний Гітлеру Рейхстаг ухвалює закон про передачу законодавчих функцій уряду. Незабаром забороняються всі партії, крім НСДАП. Фюрер оголосив націонал-соціалістичну революцію закінченою.

Насправді, нацистська революція закінчується влітку (1-3 липня 1934 року) у ході подій, що ввійшли в історію під бандитсько-романтичною назвою «ніч довгих ножів». Ще з середини 20-х років у НСДАП існувало ліве крило, яке ухвалювало всерйоз не тільки націоналістичні, але й соціалістичні гасла. Гітлеру вдалося серйозно послабити це крило, але не ліквідувати його. Тепер це крило вустах вождя штурмових загонів Е. Рема вимагало продовження тієї революції, яку один з сучасників досить влучно назвав революцією «спітнілих ніг». І фюрер ухвалює повністю знищити командирів штурмових загонів, убити Рема, а самі штурмові загони поставити під контроль відданої йому «гвардії» — СС (*Schutzstaffel* — охоронні загони). Що й було зроблено в ході липневої різанини «товаришів по партії».

1-3 липня 1934 р. за наказом Гітлера була знищена верхівка штурмовиків на чолі з Ремом, попутно нацисти перебили деяких колишніх діячів опозиції.

Після смерті президента Гінденбурга (серпень 1934 р.) у руках Гітлера були зосереджені повноваження президента, глави уряду й верховного головнокомандуючого. Адольф Гітлер був офіційно проголошений *фюрером* німецької нації. Почалася історія *Третього рейху*³⁸ — нової німецької імперії. Її центральне гасло: «Один народ, один рейх, один фюрер».

Нацистську систему влади, на відміну від фашистської, відрізняє особлива послідовність і логічність. Нацисти у всьому йдуть до кінця. У них чудово налагоджений репресивний апарат, ядром якого є СС — тепер загальнонімецький загін. Нараховуючи до кінця 30-х рр. 260 тис. чол., СС панує й над гестапо (*Geheime Staatspolizei*) — тасмною політичною поліцією. Для забезпечення

³⁸ Першим Рейхом, з точки зору нацистських ідеологів, була середньовічна Священна Римська імперія німецької нації, другим — німецька імперія 1871-1918 рр.

злиття партії з державою, у грудні 1933 р. прийнятий навіть спеціальний Закон про єдність партії й держави. Економічна система, у якій організоване примусове співробітництво підприємців і робітників під керівництвом держави, доповнюється системою фюрерства. Свій фюрер у колишніх профспілок, об'єднаних в Трудовий фронт. Свій фюрер у молоді, об'єднаної в «Гітлерюгенд». Свої «фюрери» на підприємствах. Ця система складається з одних суцільних фюрерів. Партія-Держава не допускають інакомислення. В країні діє єдина примусова ідеологія: усе, що суперечить нацистській ідеології (книги, картини чи люди) знищується.

На літо 1933 р. у Німеччині завершилося формування *нацистської диктатури*:

- Гітлер отримав право видавати закони, які могли не відповідати конституції;
- засновано тасмну поліцію — гестапо;
- заборонено всі партії, крім НСДАП, всі профспілки, крім проурядового «Німецького трудового фронту»;
- запроваджено жорсткий контроль держави над промисловістю;
- основні економічні зусилля спрямовувалися на розбудову військово-промислового комплексу;
- майже всю економіку монополізовано (одна з найбільших монополій — монополія в авіаційній промисловості поплічника Гітлера — Г. Герінга);
- запроваджено загальну трудову повинність (1938);
- розвиток економіки став плануватися по чотирирічках.

Одна з характерних ознак нацистської ідеології — необмежена демагогія та спекуляція на національній гордості німців. Неймовірними зусиллями економічна криза була ліквідована, зменшено безробіття. У 1933 р. оборонна промисловість випередила на 50% докризовий рівень. Гітлер став готуватися до розширення території Німеччини.

Німецькі нацисти досить швидко навели «новий порядок» в країні. У їхньому активі: розв'язання проблеми безробіття, практично повне викорінення злочинності. Як і в Італії, і навіть більшою мірою, ніж в Італії, тут було посилене державне регулювання господарства, включаючи державну власність на підприємства (наприклад, державний концерн-монстр «Герман Геринг» нараховував 600 тисяч працюючих). Але головною турботою Гітлера стала підготовка до війни. Фюрер заявив: «Німеччина повинна озброїтися, розірвати Версальський договір, повернути загублені землі й знову повернути статус великої держави. А для всього цього треба позбутися євреїв». В 1933 р. Німеччина виходить з Ліги Націй і привселюдно відмовляється від основних положень Версальського договору, зокрема, від військових обмежень, накладених на Німеччину в Версалі. Гітлер вимагає «рівності в озброєннях». І відразу прискореним темпом починає створювати військову авіацію (Люфтваффе), а також військово-морський флот (Крігсмаріне). Конфіскований єврейський капітал фюрер теж кидає на модернізацію армії. В 1935 р. запроваджена загальна військова повинність. Одночасно, всупереч обмеженням Версаля, відтворений вермахт (регулярна армія за призовом) замість рейхсвера (обмежених сил самооборони).

У 1936 р. прийнятий 4-річний план розвитку воєнної промисловості, проголошено гасло: «Пушки замість масла» Якщо на початку 30-х років частка військових витрат у державному бюджеті становила в Німеччині 2 %, то наприкінці 30-х рр. вона доходить до 60 %.

Антисемітська політика нацизму в 1933-1939 рр. Нацизм — це державний *антисемітизм*: спочатку державна дискримінація єврейської інтелігенції, удари по єврейському бізнесу (приблизно 20% німецьких підприємців), бойкот єврейських магазинів. Потім закон 1935 р., за яким усі 500 тисяч німецьких євреїв не визнавалися громадянами Рейху, заборона змішаних шлюбів, загальнонімецький єврейський погром у листопаді 1938 року – «Кришталева ніч».

Декретами 1938 р. євреї виключалися з господарського життя, проголошувалася «арізація» єврейських підприємств.

З 1939 року йде створення єврейських гетто і, нарешті – «остаточне розв'язання єврейського питання». 20 січня 1942 р. в ході Другої світової війни на спеціальній нараді у Ванзеї (передмістя Берліна), намічалася повне фізичне знищення єврейського населення Європи і його витіснення за європейські межі. «У ході практичного здійснення остаточного вирішення єврейського питання Європа буде прочесана із заходу на схід», — говорилося в протоколі наради. В роки війни нацисти винищили 6 із 12 мільйонів ні в чому не повинного єврейського населення.

3. Іспанія після Першої світової війни:

а) революція 1931 року

Ситуація в Іспанії після Першої світової війни. Іспанія на початку ХХ ст. була конституційною монархією, володіла територією Ріо-де-Оро (Західна Сахара) в Африці. Столиця — м. Мадрид.

У роки Першої світової війни займала нейтральну позицію. Попит на іспанські товари за роки війни зріс, однак по закінченню війни економічне піднесення припинилося. Промисловість залишалася відсталою, закордонні замовлення зменшилися, що спричинило економічну кризу. Уряд був змушений ввести 8-годинний робочий день. Найбільш масовими робітничими організаціями були анархо-синдикалістські профспілки — Національна конфедерація праці, яка налічувала понад 1 млн. чоловік. У цей період анархістами вбито прем'єр-міністра. На початку 20-х рр. посилюється страйковий рух, зростає кількість робітничих організацій, у 1921 р. утворюється Компартія Іспанії.

Іспанські війська зазнали поразки у своїй колонії Марокко. Правлячі кола знайшли вихід у встановленні диктатури, і 1923 р. король передав владу командуючому Каталонським військовим округом генералу *Мігелю Прімо де Рівері*. У період диктатури 1923-1930 рр. уряд і Кортеси — вищий законодавчий орган влади — розпущено, введено стан облоги, скасована конституція, влада на місцях перейшла до військових губернаторів. За зразок для своїх дій Рівера взяв заходи Муссоліні. Оскільки часи диктатури співпали з періодом економічної стабілізації, то відкритих виступів проти неї не було. Однак головні проблеми — оновлення промисловості, аграрна реформа, надання прав національним регіонам, а особливо, Каталонії — вирішені не були, і коли у 1929 р. Іспанія вступила у смугу кризи, Прімо де Рівера у 1930 р. пішов у відставку.

Революція 1931 року. Уряд Народного фронту. Навесні 1931 р. рух за демократію переріс у революцію — король утік за кордон, Іспанію у квітні проголошено республікою. Прийнято демократичну конституцію, надано автономію Каталонії, церкву відокремлено від держави, почалася аграрна реформа. Але погіршенням економічної ситуації скористалися фашисти, і після виборів 1933 р. до складу уряду ввійшли декілька профашистських міністрів.

У відповідь на це комуністи, соціалісти і республіканці уклали договір про створення *Народного Фронту* у січні 1936 року. У лютому Народний Фронт прийшов до влади, здобувши більше половини місць у Кортесах. Була оголошена амністія політичним в'язням, продовжена аграрна реформа, поліпшено економічне становище трудящих. Однак не було зроблено рішучих кроків щодо реорганізації армії, де в основному сконцентрувалися антиреспубліканські сили.

б) громадянська війна 1936-1939 рр.; встановлення диктатури Франсіско Франко

Громадянська війна 1936-1939 років. Встановлення диктатури Ф. Франко. Погіршення економічної ситуації призвело до громадянської війни, що тривала з липня 1936 по березень 1939 року: 8 липня 1936 р., після слів метеорологічного оглядача радіо м. Сеута — «Над усією Іспанією безхмарне небо», які слугували сигналом до заколоту, — армія підняла повстання. Невдовзі, після випадкової загибелі керівників повстання, заколот очолив генерал *Франсіско Франко*.

Заколот розпочався в іспанському Марокко і швидко перекинувся на південь країни. Невдовзі було захоплено аграрні райони Іспанії. Заколотникам надавали допомогу Португалія, Німеччина та Італія, що надіслали франкістам 200 тисяч солдат. Уряди Англії, Франції і США відмовилися надати республіканцям зброю, посилаючись на міжнародне право, яке забороняє втручання у внутрішні справи суверенних держав. СРСР розпочав збройну допомогу законному уряду Іспанії, надіславши зброю, військову техніку і радників. Щоправда, водночас численні представники сталінських спецслужб замість боротьби з франкістами на фронтах влаштували справжнє полювання на республіканців, які не влаштували радянського диктатора з «ідеологічних» міркувань, — троцькістів, анархо-комуністів та ін., і тасмно їх страчували.

Прихильники республіки з різних країн воювали на боці законного уряду в «інтернаціональних бригадах». Так, у червні 1937 р. в складі 13-ї бригади ім. Я. Домбровського у батальйоні ім. Палаfoxа було створено роту ім. Тараса Шевченка, укомплектовану переважно

Франсіско Франко

українцями — уродженцями Східної Галичини. У 1936-1937 рр. республіканці здійснили вдалі операції проти заколотників — при обороні Мадриду, у битві під Гвадалахаррою і при захопленні Теруеля. Однак наприкінці 1938 р. франкісти остаточно переломили хід війни на свою користь. На початку 1939 р. вони захопили Каталонію, у березні капітулював Мадрид.

1 квітня 1939 р. встановлено диктатуру генерала *Франсіско Франко*. Він був проголошений генералісїмусом і главою держави, на чолі всіх державних органів поставлені військові, створено єдину фашистську партію («фалангу»), заборонено інші партії, скасовано всі демократичні свободи. Диктаторський режим, що проіснував в Європі найдовше з 1939 по 1975 р., підтримала католицька церква.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Опрацювати параграф підручника, присвячений Іспанії та дати письмову відповідь на питання:
2. Якою країною за формою правління була Іспанія на початку ХХ століття?
3. Який вплив на економіку Іспанії мала Перша світова війна?
4. Хронологічні межі диктатури П. де Рівери, його основні заходи та наслідки діяльності.
5. В якому році в Іспанії відбулася революція? Як внаслідок революції змінилася форма правління країни?
6. Які партії мали визначальний вплив на внутрішню політику Іспанії у 30-і рр. ХХ століття?
7. Хронологічні межі, воюючі сторони та наслідки громадянської війни в Іспанії.
8. Які країни і чому надавали допомогу воюючим сторонам в громадянській війні в Іспанії?

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте основні риси тоталітарних та авторитарних режимів, вказавши стільні та відмінні риси.*
2. *Опишіть хід революції 1918 р. в Німеччині та становлення Веймарської республіки.*
3. *Порівняйте характер та наслідки революцій в Росії та Німеччині.*
4. *Покажіть на карті нові кордони Німеччини після поразки у Першій світовій війні, Рейнську демілітаризовану зону, інші частини Німеччини, які відійшли до сусідніх країн або мали особливий статус.*
5. *Визначте складові частини нацистської диктатури.*
6. *Визначте наслідки участі Італії у Першій світовій війні.*
7. *Охарактеризуйте причини і наслідки встановлення в Італії фашистської диктатури.*
8. *Опишіть процес встановлення фашистської диктатури Б. Муссоліні та створення корпоративної системи в Італії.*
9. *Охарактеризуйте сили, що змагалися за владу в період громадянської війни в Іспанії та визначте її наслідки.*
10. *Зіставте прояви тоталітаризму в Радянському Союзі, Німеччині та Італії, авторитаризму в Іспанії;*
11. *Дайте власну оцінку діяльності політичних діячів: Б. Муссоліні, Р. Люксембург, К. Лібкнехта, Ф. Еберта, А. Гітлера, Ф. Франко.*
12. *Зіставте внутрішню політику США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії у 30-ті роки ХХ ст. як шляхи подолання проявів Великої депресії.*
13. *Поясніть поняття і терміни: «авторитаризм», «тоталітаризм», «антисемітизм», «мілітаризація» «фашизм», «корпоративна система».*
14. *Назвіть дати революції в Німеччині та встановлення республіки, існування Веймарської республіки в Німеччині, приходу до влади в Італії Б. Муссоліні, демократичної революції в Іспанії, прихід до влади в Німеччині А. Гітлера, громадянської війни в Іспанії, встановлення диктатури Ф. Франко в Іспанії.*

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Німеччина між Першою та Другою світовими війнами: Німеччина в 1918-1933 рр.; Німеччина в 1933-1939 рр.
2. Агресія Італії проти Ефіопії (1935-1936 рр.)
3. Громадянська війна в Іспанії (1936-1939 рр.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 140-204.

2. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. – К.: Генеза, 2010. – С. 182-194.
3. Пожарская С. Генералиссимус Франко и его время // Новая и новейшая история. — 1990. — № 6.
4. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. – К.: Генеза, 2010. – С. 127-132, 146-150, 153-159, 192-200.
5. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 127-159.
6. Червона армія і рейхсвер: військово-технічна співпраця у 1922-1933 рр. / І. Г. Ветров, О. Т. Шевченко. – К.: Генеза, 2008.
7. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. – Запоріжжя, Прем'єр, 2010. – С. 122-132, 152-157, 161-169.

Лекція № 7
КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1918-1939 рр.)

ПЛАН

1. Польща в першій половині ХХ ст. Встановлення режиму «санації» Ю. Пілсудського (1926-1935 рр.).
2. Чехословачина: східноєвропейський «острівець демократії».
3. Революція 1918 р. в Угорщині. Встановлення диктатури М. Горті (1920-1944 рр.).
4. Становлення Югославії в першій половині ХХ століття.
5. Румунія та Болгарія в першій половині ХХ століття.

1. Польща в першій половині ХХ ст. Встановлення режиму «санації» Ю. Пілсудського (1926-1935 рр.).

Встановлення державної незалежності Польщі. Ю. Пілсудський. Польське питання на *Парижській мирній конференції*. Поляки, втративши державну незалежність наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок трьох подлів Польщі, постійно боролися за відновлення власної державності. До Першої світової війни польські території входили до складу Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. У ході бойових дій російська частина Польщі була окупована австро-німецькими військами.

В роки війни склалися два політичні табори, які в боротьбі за відновлення польської державності поклали надії на одну із воюючих сторін. Партія народних демократів (ендеки) на чолі з Р. Дмовським орієнтувалася на Антанту. Польський національний комітет, що виник у Парижі, орієнтувався на країни Антанти. Тут же у Франції почалося комплектування польської армії на чолі з генералом Ю. Галлером.

Політичні сили на чолі з *Юзефом Пілсудським* виступали за співробітництво з Центральними державами, зокрема, з Австро-Угорщиною. За допомогою останньої на початку війни було організовано польські легіони, що воювали проти російської армії. Але наприкінці 1917 р. між Пілсудським, який почав налагоджувати контакти з Антантою і німецьким командуванням виник конфлікт, внаслідок якого він потрапив до в'язниці. Після Листопадової революції 1918 р. у Німеччині його звільнили.

Революційні події у Росії, Німеччині та Австро-Угорщині прискорили процес державного відродження Польщі. Після звільнення Польщі від окупації з 6 на 7 листопада у м. Люблін лівими партіями утворений перший уряд незалежної Польщі на чолі з І. Дашинським. Але цей уряд проіснував недовго.

11 листопада 1918 р. Польщу проголошено республікою. Її очолив *Ю. Пілсудський*, який отримав титул *«тимчасовий начальник держави»*. Він сформував новий уряд на чолі з Є. Морачевським, який розпочав підготовку виборів Установчого сейму, ухвалив декрет про 8-годинний робочий день. Почалося формування народної міліції.

26 січня 1919 р. на території колишнього Королівства Польського й Західної Галичини відбулися вибори до Установчого сейму. Сейм затвердив «малу» конституцію, яка законодавчо закріплювала політичний режим Ю. Пілсудського. Партія національних демократів (ендеки) і «пільсудчики» спиралася на земельну аристократію, виступаючи проти 8-годинного робочого дня, соціального страхування тощо. Відверто нехтували вони й правами національних меншин, які становили до 40 % населення Другої Речі Посполитої⁵⁹.

Становище українського населення. Польсько-українське протистояння. У зовнішній політиці польська еліта ставила за головну мету відродження «Великої Польщі», з включенням Західної і Правобережної України. Захоплення українських земель почалося ще в листопаді 1918 року. Після українсько-польської війни 1918-1919 рр. Польща приєднала Східну Галичину. 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини під фальшивим приводом «захисту» її населення й території «від більшовицьких банд». Щоправда, польська адміністрація дістала право управляти українськими землями лише тимчасово, їй рекомендувалося поважати права місцевого населення, надавши йому автономію. Польський уряд заповняв західні держави, що він надасть Східній Галичині автономний статус, відновить право користування українською мовою в адміністративних органах, відкрис для українців окремий

⁵⁹ Першою Річчю Посполитою вважалась держава, що існувала з 1569 р. до кінця ХVІІІ століття.

університет, забезпечить права культурного і духовного розвитку. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною, проте протягом всього міжвоєнного існування Польська держава так і не надала українцям цих прав.

На Паризькій мирній конференції країни Антанти підтримали польські домагання про передачу їм частини німецьких земель заселених поляками. Так до Польщі відійшли: Познань, частина Померанії (Помор'я) та Західної Пруссії, Верхня Сілезія – так званий «Польський коридор». Внаслідок цього Польща отримала вихід до Балтійського моря. Щоправда, частина польських земель загальною площею більше 100 тис. кв. км залишилися в складі Німеччини. Місто Данциг (польською – Гданськ) стало вільним містом під захистом Ліги Націй.

Крім того, після радянсько-польської війни 1920 р., до Польщі було приєднано Західну Білорусію. В цьому ж році поляки захопили південно-східні литовські землі з центром і у Вільнюсі.

Небезпідставно вбачаючи у більшовицькій Росії потенційного агресора і перебуваючи із нею у стані неоголошеної війни, Польща зміцнювала свої збройні сили. Лише із США надійшло 20 тис. кулеметів, понад 200 танків і 300 літаків, боеприпаси, спорядження. За короткий час у Польщі було сформовано 600-тисячне військо.

Польсько-більшовицька війна 1920 року. Спроби Антанти спонукати польське керівництво до збройного виступу проти радянської Росії завершувалися невдачею. Пов'язувалося це із тим, що білий рух у Росії не визнавав польської державності, і польський уряд не був зацікавлений у перемозі білих армій. Лише після поразки основних сил білогвардійців Пілсудський вдався до рішучих дій. 21 квітня 1920 р. між урядом Української Народної Республіки (УНР) і Польщею було укладено *Варшавський договір*. Польща закріплювала за собою Західну Україну. Водночас вона визнавала право Наддніпрянської України на незалежне державне існування і верховну владу УНР на чолі з С. Петлюрою.

25 квітня 1920 р. польська армія разом із військами УНР розгорнула наступ проти більшовиків. 26 квітня було зайнято Житомир і Коростень, 27 квітня — Козятин, 6 травня польсько-українське військо увійшло до Києва. Однак подальший наступ невдовзі було зупинено Червоною армією, яка перегрупувала власні сили, перекинула на підмогу 1-шу Кінну армію Будьонного. 12 червня 1920 р. радянські війська захопили Київ, а 14 липня — Вільнюс. Армія Ю. Пісудського змушена була відійти до самої Варшави. Червона армія на чолі з Тухачевським намагалася прокласти через Польщу шлях до «світової пролетарської революції». Росіяни сподівалися, що з вступом на територію Польщі радянських військ, польські робітники і селяни вступлять в союзі з ним проти своїх «гнобителів» – поміщиків та буржуазії. Однак поляки, підтримані Антантою, дали рішучу відсіч більшовикам – відбулося *«Диво на Віслі»*. Червона армія була відкинута від польської столиці. Правий фланг польської армії захищали від росіян й війська УНР на чолі з М. Безручком.

12 жовтня 1920 р. між поляками та росіянами було укладено перемир'я, а 18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, та радянськими Росією й Україною, з іншого, підписаний *Ризький мирний договір*, згідно з яким бойові дії припинилися, а за Польщею залишилися Західні Україна та Білорусія.

Режим «саніції» (оздоровлення). У березні 1921 р. у Польщі прийнято Конституцію — країна стала парламентською республікою. Згідно із цим документом, законодавча влада належала сейму і сенату, котрі обиралися на 5 років на основі загального, прямого, рівного, тасмного та пропорційного голосування. Виборче право надавалося усім громадянам, які досягли 21 року, право бути обраними мали особи віком від 25 років. Президент республіки обирався на 7 років. Він призначав уряд і за згодою сейму міг оголошувати війну, укладати мир, здійснювати зовнішньополітичні акції, підписувати договори.

У листопаді 1922 р. відбулися перші парламентські вибори, на яких жодна з партій не набрала більшості голосів.

Внутрішньополітична нестабільність сприяла зміцненню авторитету *Юзефа Пісудського*, який виступав за формування робітничо-селянського уряду, передачу землі селянам, участь робітників в управлінні виробництвом. Водночас він обстоював необхідність

Ю. Пісудський

«твердої руки», чим здобув авторитет у військових колах. 12 травня 1926 р. прихильники Пілсудського («пїлсудчики») взяли під контроль Варшаву, здійснили державний переворот, що був підтриманий населенням, яке сподівалося на покращення життя. Було встановлено авторитарний режим, що отримав назву «санация» (оздоровлення). Продовжували існувати партії, сейм, опозиція, яку становили ліві сили. Перші роки нового режиму співпали з покращенням економічної ситуації, в економіку Польщі було залучено англійські, американські та німецькі інвестиції. Зменшилося безробіття, зміцнів курс злотого.

Режим «санациї» базувався на лавіруванні поміж різними політичними силами, що не давало можливості чітко зорганізуватися.

Польща однією з перших зазнала відчутних ударів світової економічної кризи: випуск промислової продукції скоротився до 50% довоєнного рівня, кількість безробітних сягнула 700 тис., збанкрутіли великі фірми. Посилдилася боротьба проти режиму центристських і лівих сил. Загострилося національне питання, оскільки національні меншини, які становили 40% населення, фактично не мали прав.

Економічна криза 1929-1933 рр. зумовила еволюцію режиму вправо. У 1935 р. прийнято нову Конституцію, яка закріпила режим особистої влади. У травні 1935 р. Ю. Пілсудський помер. Після його смерті розгорілася боротьба між генеральним інспектором збройних сил генералом Е. Ридз-Сміглі і президентом І. Мосьціцьким, яка завершилася компромісом і поділом влади.

Період 1935-1939 рр. був відносно стабільним у внутрішньому житті країни. Основні події, пов'язані із Польщею, розвивалися на зовнішньополітичній арені.

Ліквідація Польської держави. В ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. між СРСР та Німеччиною було укладено договір про ненапад терміном на 10 р., до якого додавався таємний протокол про поділ сфер впливу у Східній Європі, в тому числі і про поділ Польщі. 1 вересня 1939 р. нацистські війська напали на Польщу, захопивши її західну частину (до Німеччини відійшло заселене українцями Закарзоння), а 17 вересня 1939 р. на Польщу напав СРСР, приєднавши до себе східно-польські території — Західну Україну (Східна Галичина, Західні Волинь та Полісся) та Західну Білорусію.

2. Чехословаччина: східноєвропейський «острівець демократії».

Утворення Чехословаччини. Визначення кордонів. Включення Закарпаття до складу Чехословаччини. В умовах розпаду Австро-Угорської монархії 6 січня 1918 р. зібрання чеських депутатів австрійського рейхстагу і земських сеймів ухвалили декларацію, в якій, покладаючись на принцип національного самовизначення, зажадали створення суверенної, демократичної та соціально справедливої держави у межах «історичних чеських земель і своєї словацької парості».

Влітку 1918 р. Чехословацький національний комітет у Парижі в якості «першооснови майбутнього чехословацького уряду» визнала Франція, а невдовзі — Великобританія і США. Зв'язок із паризьким комітетом встановив Національний комітет у Празі, котрий об'єднав усі чеські політичні партії. Наприкінці вересня Національний комітет виник і в Словаччині. Отже, з'явилися структури, які за сприятливих умов готові були перебрати владу й проголосити утворення Чехословацької республіки.

17 жовтня 1918 р. з'явився маніфест імператора Карла I про рєорганізацію Габсбургської монархії у союзу держав. Маніфест, зокрема, передбачав створення національних рад. Керівництво Австро-Угорщини прагнуло зберегти імперію, яка доживала останні дні. Таким чином, виникло правове підґрунтя для перстворення празького Національного комітету на Національну раду, яка 28 жовтня 1918 р. й проголосила незалежність новоутвореної держави — Чехословаччини⁸⁸. 30 жовтня Словацька рада заявила про відділення Словаччини від Угорщини й проголосила право словацького народу вирішувати власну долю на основі повної незалежності.

14 листопада 1918 р. були скликані Національні збори. Вони зосередили у своїх руках всю законодавчу владу й оголосили про відсторонення від урядування династії Габсбургів. Чехословаччина стала республікою (офіційна назва — Чехословацька Республіка (ЧСР)). Першим президентом ЧСР було обрано *Томаша Масарика*.

⁸⁸ Оскільки одним з активних ініціаторів утворення такої держави був американський президент В. Вільсон, абсолютно серйозно розглядався варіант назви країни «Вільсонія».

Кордони новоутвореної республіки визначалися статтями Версальського, Сен-Жерменського і Трианонського договорів. До її складу увійшли: *Чехія, Богемія і Моравія*, частина *Сілезії, Словаччина, Закарпаття* (Підкарпатська Русь, заселена українцями). Отже, Чехословацька держава стала багатонаціональною державою. За переписом 1921 р., з 13,6 млн. її населення чехів налічувалося 6,7 млн., словаків — 2 млн., німців — 3,1 млн., угорців — 745 тис., українців — 462 тис., поляків — 100 тис.

У квітні 1919 р. чехословацькі війська за згодою Антанти перетнули кордон Угорщини з метою приєднати частину її земель. Проте угорська армія відкинула інтервентів і в червні вступила на їх територію. Під впливом революційних подій в Угорщині 16 червня 1919 р. у Пряшеві було проголошено *Словацьку радянську республіку*. Проіснувала вона три тижні — до 7 липня. Словацький радянський уряд запровадив 8-годинний робочий день, націоналізував промислові і торговельні підприємства, банки, транспортний зв'язок, конфіскував поміщицькі маєтки й церковні землі розміром понад 50 га. Проте він не розподілив ці землі між селянами, а передав їх державним і виробничим господарствам, котрі об'єднували сільськогосподарських робітників і найбільш багатих селян. Керівництво радянської Словаччини почало організацію власного червоного війська для взаємодії з Угорською Червоною Армією.

20 лютого 1920 р. Національні збори ухвалили Конституцію ЧСР, яка стала парламентсько-президентською республікою з широкими повноваженнями президента. Основний закон проголошував демократію і гарантував демократичні права і свободи. Виборчі права одержували усі громадяни, які досягли 21 року. Ухилення від голосування каралося штрафом. Президент обирався Національними зборами на 7 років і мав значні повноваження. Спільно з урядом він здійснював виконавчу владу, мав право звільняти міністрів, розпускати парламент та ін. Законодавча влада зосереджувалася в руках двопалатного парламенту — Національних зборів. Нижня палата депутатів обиралася на 6 років, а сенат Національних зборів — на 8 років.

Конституція надавала право національним меншинам послугуватися рідною мовою у школі, суді, адміністрації, створювати культурно-освітні товариства тощо. Проте меншини не відчували себе рівноправними з панівною чеською нацією, котра посідала провідні позиції в економіці та політиці. Зокрема, Конституція ЧСР відкидала самотність словаків. Перемогла теза першого президента ЧСР Т. Масарика про єдину «чехословацьку» націю.

Оскільки національні меншини не отримали автономії, це відразу ж загостило національні суперечності. Нерівноправне становище різних народів у Чехословацькій державі створювало сприятливий ґрунт для гітлерівської античеської пропаганди, ставши однією з найважливіших причин нестійкості цієї держави.

Внутрішня політика *Томаша Масарика* (1918-1935) і *Едуарда Бенеша* (1935-1938) була спрямована на перетворення ЧСР на високорозвинену європейську державу. Сприяли цьому й гарні «стартові можливості» нової держави: вона успадкувала три чверті промислового потенціалу імперії Габсбургів, зокрема, 75 % текстильної, 76 % вугледобувної, 93 % скляної промисловості й 100 % порцелянового виробництва Австро-Угорщини.

Відтак у міжвоєнне двадцятиріччя стрімко розвивалася важка промисловість, мав місце значний приплив іноземного капіталу, частка якого становила 20% усіх інвестицій в економіку. У важкій індустрії перед вело акціонерне товариство «Шкода», заводи якого продукували машини, літаки, верстати, обладнання, сучасну зброю. Взуттєвий концерн Томаша Баті виробляв майже 80% взуття в державі, значна частка якого експортувалася. Філіали цього концерну розташувалися майже на всіх континентах. ЧСР увійшла у десятку найрозвинтіших країн Європи. Проте зберігалася нерівномірність економічного розвитку різних частин держави. На відміну від чеських та моравських земель Словаччина і Закарпаття відставали в економічному розвитку, залишаючись аграрним і сировинним регіоном. Життєвий рівень тут був значно нижчим, ніж у Чехії.

Світова економічна криза та її негативні наслідки стали помітними у Чехословацькій державі лише у 1930 р. Обсяг промислового виробництва у 1933 р. складав лише 60% у порівнянні із 1929 роком. Виробництво сталі скоротилося до 68%, коксу — до 59%. Кількість безробітних у державі сягнула 700 тис. осіб. Зрозуміло, що економічна криза найбільш відчутно вдарила по Словаччині та Закарпаттю, де збанкрутували сотні підприємств.

У зовнішній політиці ЧСР орієнтувалася на Францію, а в 1920-1921 рр. разом з Румунією та Югославією створила *Малу Антанту*. У 1934 р. Чехословацька держава встановила дипломатичні

відносини з СРСР. Було укладено міждержавний торговельний договір і кредитну угоду. У травні 1935 р. ЧСР підписала договір з СРСР про взаємну воєнну допомогу, однак останній мав право допомагати тільки після того, як таку підтримку попередньо надасть Франція. Незмінним керівником зовнішньої політики ЧСР у 1918-1935 рр. був Е. Бенеш, якого після відставки Т. Масарика обрали президентом.

«**Судетська проблема**». Сучасні військові заводи Чехословаччини приваблювали Гітлера, тому під приводом захисту прав німців, які жили у Судетській області країни, він намагався загарбати всю ЧСР. 30 вересня 1938 р. у Мюнхені, за спиною у чехословацького уряду, між Англією, Францією, Німеччиною та Італією підписано угоду, за якою 20% території ЧСР (Судети) відійшло до Німеччини (угода дістала назву «Мюнхенської змови»).

Під загрозою цілковитої втрати державності керівництво ЧСР змушене було піти на суттєві поступки своїм національним меншинам.

Становище українського населення. Закарпаття, переважно заселене українцями, було відсталим аграрним регіоном країни. За переписом 1926 р. тут у промисловості (92 підприємства) працювали 6,7 тис. чоловік. Уряд намагався модернізувати край, вкладаючи сюди коштів більше, ніж збирав податків. Тут працювали школи з українською мовою навчання, проте 60 % дорослого населення залишалися неписьменними.

У 20-30-ті роки для Чехо-Словаччини українське питання було надзвичайно актуальним. На перший план висунулася проблема українців, які опинилися у складі ЧСР внаслідок подій Першої світової війни. Йдеться про політику чехословацького уряду щодо понад 400 тис. русинів-українців Закарпаття, яке було приєднане рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. до ЧСР, а також щодо понад 20 тис. емігрантів з інших українських земель, які залишили Україну після поразки визвольних змагань 1917-1921 рр. і дістали притулок у Чехословаччині.

Влада підтримувала насамперед демократичні течії в середовищі еміграції з урахуванням її багатонаціонального складу. Зокрема, на відміну від урядів інших європейських країн, де перебували емігранти з колишньої Російської імперії, вона при наданні допомоги вирізняла (принаймні до 1924 р.) російську та українську еміграції як самостійні.

Згодом у центрі політики чехословацького уряду опинилися питання розвитку науки, шкільництва та культури української еміграції.

Так, у міжвоєнний період у Празі активно працювали Український вільний університет (1921-1945), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923-1933), українські — мистецька студія, гімназія (1925-1945), Історико-філологічне товариство, наукова асоціація, Музей визвольної боротьби України, Українська господарська академія (1922-1935), а також десятки інших українських наукових і культурно-освітніх установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв, в яких гуртувалися кращі сили української інтелігенції, яка своєю творчою працею збагачувала українську та світову науку і культуру. Як наслідок — у міжвоєнні роки Прага, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, була центром українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 р. залишалася найвизначнішим осередком вітчизняної еміграції в Європі.

Однак наприкінці 1920-х років політика чехословацького керівництва щодо української еміграції змінилася на гірше. Українські наукові й культурно-освітні організації втратили колишню підтримку, а деякі взагалі були ліквідовані. Спричинилася до цього, зокрема, й економічна криза початку 30-х років. Але насамперед це було пов'язане із загостренням внутрішньополітичної боротьби в ЧСР та зростанням впливу чеських національних соціалістів, традиційно проросійськи налаштованих. Вороже сприймали присутність у країні й урядову підтримку «врангелівців» і особливо «петлюрівців» ліві сили, передусім чехословацькі комуністи.

Із встановленням у 1934 р. дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР, а також укладенням між ними у 1935 р. договору про взаємну допомогу радянське керівництво чинило постійний тиск на чехословацьку владу, аби вона зменшила підтримку української еміграції.

8 жовтня 1938 р. у складі Чехословаччини виникла автономна територіально-адміністративна одиниця під назвою *Підкарпатська Русь*. Першим її прем'єр-міністром був Андрій Бродій, якого 26 жовтня змінив *Августин Волошин*. Останній займав виразну проукраїнську позицію, покладаючи надії на протекторат гітлерівської Німеччини та її прихильне ставлення. Однак внаслідок Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від Підкарпатської Русі на користь

Угорщини відійшли Ужгород, Мукачеве й Бергове з прилеглими районами. 30 грудня 1938 р. запроваджено нову назву краю — *Карпатська Україна*. 14 березня 1939 р. проголошено її незалежність. 15 березня сойм Карпатської України ратифікував це рішення. Але проголошення незалежності відбулося в умовах угорського вторгнення на територію краю, котре розпочалося за згоди Гітлера в ніч з 13 на 14 березня. 17 березня останні його захисники припинили опір, уряд емігрував за кордон, а Закарпаття захопила Угорщина, яка володіла цією територією до 1945 року.

Ліквідація Чехословаччини. 14 березня 1939 р. проголосила незалежність Словаччина, де невдовзі встановився фашистський режим диктатора Тісо. 15 березня 1939 р. президент ЧСР Е.Гаха під загрозою бомбардування Праги підписав у Берліні документ про ліквідацію незалежності ЧСР. Того самого дня її окупувала Німеччина, створивши на території Чехії *«протекторат Богемії та Моравії»*.

3. Революція 1918 р. в Угорщині. Встановлення диктатури М. Горті (1920-1944 рр.).

Революція 1918 року. Доба Угорської радянської республіки. До Першої світової війни Угорщина була складовою частиною дуалістичної Австро-Угорської монархії. Внаслідок війни і посилення національно-визвольного руху в Австро-Угорщині 30-31 жовтня 1918 р. відбулася демократична революція. Династія Габсбургів була повалена, країна розпалася. 16 листопада 1918 р. Національна Угорська рада проголосила Угорщину республікою. До влади прийшла коаліція правих партій (Партія незалежності, Радикальна партія) і партія центру (Соціал-демократична партія) на чолі з графом М. Карої. Почалася демократизація суспільства:

- запроваджено загальне, рівне, пряме, таємне виборче право;
- прийнято закони про політичні свободи громадян;
- планувалося проведення аграрної реформи з метою зменшення поміщицького землеволодіння і передачі частини земель безземельним селянам.

Однак важке внутрішнє становище: зростання безробіття та інфляції, територіальні претензії сусідів — ультиматум країн Антанти, що зажадали передачі 2/3 території Угорщини до Румунії, Чехословаччини та Югославії, загострили ситуацію. Цим скористалася компартія Угорщини. У відповідь на ультиматум Антанти соціал-демократи і комуністи об'єдналися, створивши Соціалістичну партію Угорщини, яка проголосила, що бере владу в свої руки. Робітничі загони у Будапешті захопили найважливіші пункти, і новоутворений уряд проголосив *Угорщину Радянською республікою* на чолі з Ш. Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ отримав лідер комуністів *Бела Кун*. Ця держава проіснувала з 21 березня по 1 серпня 1919 року.

Було проведено націоналізацію фінансів, транспорту, промисловості, зовнішньої торгівлі, скасовано поміщицьке землеволодіння, запроваджено 8-годинний робочий день, підвищено заробітну плату робітникам. Водночас проводилися примусові реквізиції майна багатіїв. Почалися репресії проти опозиції. Все це, а також передача землі не селянам, а сільськогосподарським кооперативам, відштовхнуло від нового уряду широкі маси. Радянська влада в Угорщині протрималася 133 дні і заходами населення та військ Румунії і ЧСР була повалена. Ще у ході румунського наступу Червона Армія Угорщини намагалася розколоти ЧСР. 16 червня 1919 р. у м. Пряшіві за її допомоги проголошена Словацька Радянська Республіка, яка проіснувала три тижні.

Угорщина за режиму М. Горті. 14 листопада 1919 р. частини Угорської армії на чолі з адміралом *Міклошем Горті* захопили владу. У 1920 р. в Угорщині офіційно було відновлено монархію, а Горті став регентом-правителем. Заміщення королівської вакансії відкладалося до «кращих часів». За Тріанонським договором в Угорщині залишалось 33 % території і 41 % населення. Країна тривалий час залишалася аграрною.

Горті встановив профашистську диктатуру, у країні заланував терор, жорстко придушувалися будь-які виступи проти влади, прийнято ряд антидемократичних законів, що обмежували виборчі права населення. Однак при цьому влада диктатора поєднувалася з діяльністю парламенту, загальним виборчим правом, існуванням опозиційних партій. Горті підтримувала ціла система легальних і таємних союзів і товариств.

На міжнародній арені режим Горті добивався перегляду Тріанонського договору і зменшення репарацій.

У відповідь на активізацію Угорщини ЧСР, Румунія та Югославія утворили военно-політичний союз — Малу Антанту (1920/1921-939). Оскільки Антанта не йшла на поступки,

почалося зближення Угорщини з Італією і Німеччиною. У січні 1939 р. Угорщина приєдналася до «Антикомінтернівського пакту», що означало союз із гітлерівською Німеччиною. У березні 1939 р. вона окупувала Закарпаття, яке належало Чехословаччині. У квітні 1941 р. Угорщина вступила у Другу світову війну на боці Німеччини.

4. Становлення Югославії в першій половині ХХ століття.

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Видовданська конституція 1921 року. Національне питання. Частина південнослов'янської території – Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина – входила до складу Австро-Угорщини, Македонія — до Османської імперії, Сербія і Чорногорія — були незалежними державами. Після поразки Австро-Угорщини у жовтні-листопаді 1918 р. південнослов'янські території, що входили до її складу, були визволені сербською армією. Правлячі кола Хорватії, Словенії, Чорногорії і Сербії підтримали ідею створення єдиної держави.

1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено утворення *Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС)* на чолі з династією *Карагеорьєвичів*. У лютому 1919 р. під тиском селянства уряд почав аграрну реформу, яка ліквідувала залишки феодальних відносин. Землі великих австрійських і угорських поміщиків були конфісковані. Встановлювався максимум землеволодіння: у Хорватії — 150-200 га на людину, Воеводині (частині Сербії) — 300-500 га. Надлишки землі за плату розподілялися між селянами — в основному серед сербів. У часі здійснення реформи розтягнулося на 20 років.

У 1921 р. у день святого Вида (Видовдан) ухвалено конституцію КСХС. Держава стала конституційною монархією (законодавчий орган — Народна скупщина), закріплено владу Карагеорьєвичів, унітаризм територіального устрою і централізм державної влади. Ліквідовано історичний поділ на національні області, натомість країну поділено на 33 губернаторства — жупанії. У Конституції стверджувалося існування єдиної «сербо-хорвато-словенської національності». Однак законодавство і практика монархії не вирішили національного питання, а навпаки, загострили його. Серби (39 % населення) стали панівною нацією. Хорвати (24 % населення), словенці (9 %), чорногорці (гірські серби, 2 %), македонці, боснійці, албанці (разом 26 %) не мали рівних із сербами прав. Загострення міжнаціональних відносин сприяла їм та обставина, що серби, чорногорці, македонці — православні; хорвати і словенці — католики; частина жителів Боснії і Герцеговини — мусульмани.

В економічному відношенні найбільш розвинутими були Словенія, Хорватія, частково Сербія, відсталими — Чорногорія, Боснія і Герцеговина. У цілому КСХС було аграрною країною з відсталою промисловістю: 80 % населення — селяни, 10 % — робітники й ремісники. Основним конфліктом усередині країни була боротьба між Сербією і Хорватією за контроль державою.

Державні перевороти 1929 та 1941 рр. Загострення економічних і політичних суперечностей спричинило у 1929 р. встановлення монархічної диктатури. 6 січня 1929 р. король *Олександр* видав маніфест, за яким скасовувалися принципи парламентаризму, Конституція, розпускалася Скупщина. Вся повнота влади переходила до короля, КСХС переймсували на *Югославію*.

Зростання національних суперечностей призвело до деяких поступок хорватам — у 1939 р. Хорватія виділена в окрему адміністративну одиницю на чолі з губернатором (баном), відповідальним перед королем і хорватським парламентом (Собором).

27 березня 1941 р., за півтора тижні до окупації Югославії фашистською Німеччиною, проанглійськи налаштована група офіцерів на чолі з Д.Симовичем здійснила державний переворот. 5 квітня 1941 р. підписано договір про дружбу й ненапад з СРСР. Проте це не врятувало країну від фашистської окупації у 1941 році.

Король Олександр

5. Румунія та Болгарія в першій половині ХХ століття.

Становище Румунії після Першої світової війни. Анексія Бессарабії й Буковини. Румунське королівство після закінчення Першої світової війни залишилося слабorozвинутою

аграрною державою. Масові селянські рухи ставили за мету вирішення аграрного питання, населення Трансильванії — приєднання до Румунії. За Версальською системою Румунія отримала найбільше територій — Трансильванію, Північну Буковину, частину Банату (ці території раніше належали Австро-Угорщині, що розвалилася). У 1918 р. Румунія приєднала Бессарабію, яка входила до складу Росії. За новими кордонами територія і населення держави збільшилися у 2 рази, національні меншини — угорці, українці, південні слов'яни становили 25% населення. До Румунії входили заселені українцями землі Північної Буковини, Північної та Південної Бессарабії.

Однак утворення «Великої Румунії» не вирішило основних економічних проблем: 80% населення були зайняті у сільському господарстві, 80% підприємств контролювалися англійським і французьким капіталом. Під тиском народних мас було встановлено 8-годинний робочий день, а у 1920-1921 рр. почалася аграрна реформа. Було встановлено максимум землеволодіння, надлишки землі скуповувала держава і передавала у користування селянам. Після виплати селянином 20% вартості земля переходила в його приватну власність. До 1927 р. селяни викупили 56,5% поміщицьких земель.

Конституція 1923 року. Внутрішньополітичне становище в Румунії. Й. Антонеску. У березні 1923 р. прийнята Конституція Румунії, за якою вона оголошувалася конституційною монархією, впроваджувалося загальне виборче право для всіх громадян, крім жінок і воєнків, проголошувалися демократичні свободи. На колишніх російських землях певною популярністю користувалися комуністи, які і підняли у 1924 р. повстання у Татарбунарах (Південна Бессарабія) з метою встановлення радянської влади і приєднання до Радянської Росії. Однак повстання було швидко придушене.

Поступово правляча Націонал-ліберальна партія втрачала свої позиції, зростала популярність крайніх правих організацій профашистської орієнтації, таких як «Залізна гвардія». У 1937 р. за них проголосували 16% виборців. Уряд взяв курс на мілітаризацію економіки. Хоча у 1938 р. деякі керівники «Залізної гвардії» були розстріляні за спробу державного перевороту, Румунія стала поступово зближатися з нацистською Німеччиною.

У 1939 р. підписана німецько-румунська торговельна угода, в результаті якої Румунія стала поступово перетворюватися на аграрно-сировинний придаток Німеччини. Та союз з Німеччиною не врятував Румунію від територіальних втрат: у червні 1940 р. вона, після радянського ультиматуму, передала до складу СРСР Бессарабію і Північну Буковину. Після втрати за Віденським арбітражем ще й Північної Трансильванії, яка відійшла до Угорщини, монархічна верхівка на чолі з Каролем II повністю втратила авторитет в очах населення. 4 вересня 1940 р. у країні відбувся державний переворот, в результаті якого було встановлено профашистську диктатуру на чолі з головою уряду генералом *Йоном Антонеску*.

Син вигнаного короля Михайл I, який формально ще залишався на престолі, вже не грав ніякої ролі, і в січні 1941 р. Антонеску став одноосібним диктатором. В ході Другої світової війни Румунія стала союзницею Німеччини.

Революційний рух 1918-1919 рр. у Болгарії. Болгарія, яка в роки Першої світової війни була членом Четверного союзу, ще в ході війни пережила революційну кризу. Після прориву військами Антанти болгарського фронту у вересні 1918 р. у війську почалося стихійне повстання. Повсталі пішли на столицю — Софію. Для переговорів з повстанцями уряд царя Фердинанда направив делегацію, серед членів якої були й популярні у народних масах діячі лівого Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) *Олександр Стамболійський* і Р. Даскалов. Однак Даскалов приєднався до повстанців і проголосив Болгарію республікою на чолі із Стамболійським. Невдовзі повстання було придушене.

29 вересня 1918 р. Болгарія першою з країн Четверного союзу вийшла з війни, новим царем став *Борис III*. У цей час зростає популярність Болгарської компартії (БКП), що утворилася у 1919 році.

На виборах у Народне зібрання більшість голосів отримали БЗНС і БКП. Цар доручив О. Стамболійському сформувати уряд. Комуністи не захотіли співробітничати з Селянською партією, і незабаром (1920) було сформовано однопартійний уряд з представників БЗНС. Уряд О. Стамболійського у 1920-1923 рр. провів реформи:

- встановлено 8-годинний робочий день;
- розпочата аграрна реформа;

- запроваджено прогресивне оподаткування.

У зовнішній політиці уряду не вдалося пом'якшити умов Нейїського мирного договору, за яким Болгарія втратила 10% території і частину озброєння, їй було заборонено мати регулярну армію.

Частина фінансово-промислової буржуазії і реакційного офіцерства, яка об'єдналася у спілку «Народний зговор», була незадоволена реформами уряду.

В ніч з 8 на 9 червня 1923 р. за підтримки царя Бориса здійснено реакційний державний переворот, міністрів і депутатів від БЗНС заарештували, О. Стамболійського по-зв'язу вбили. Було встановлено профашистську диктатуру. В новому уряді основні пости зайняли військові, реформи припинили, почалося переслідування діячів БЗНС і БКП. БКП, що в ході перевороту не виступила проти змовників, вважаючи, що йде боротьба між міською і сільською буржуазією, 22-23 вересня 1923 р. підняла антифашистське повстання. Метою його були ліквідація диктатури і прихід до влади робітничо-селянського уряду. Опорними пунктами повсталих стали Старозагорська округа (південна Болгарія) і м. Фердинанд (нині — Михайловград) у північно-західній Болгарії. Повстання зазнало поразки, загинули близько 20 тис. повстанців.

Змовники з «Народного зговору» не змогли оздоровити економічну ситуацію в країні, тому лідер «Зговору» А. Цанков поступився владою більш поміркованим діячам своєї спілки, а на виборах 1931 р. перемогла опозиція, яку становили буржуазні партії і праве крило БЗНС.

Болгарія у другій половині 30-х років. У країні тривала діяльність таких фашистських організацій, як «Народно-соціальний рух», «Звено». 19 травня 1934 р. лідер «Звена» полковник К. Георгієв здійснив новий переворот. Була встановлена фашистська диктатура, скасована Конституція, розпущено парламент, заборонено політичні партії та профспілки, введено монополію держави на зовнішню торгівлю. Однак Борис III, використовуючи суперечності у таборі фашистів, сприяв падінню уряду Георгієва, і у 1935 р. до нього перейшла вся повнота влади. Монархо-фашистська диктатура протрималася у Болгарії до вересня 1944 р., а Болгарія в ході Другої світової війни виступала на боці Німеччини.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Охарактеризуйте події в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Югославії, Румунії, Болгарії відповідно до запропонованого плану.

1. Польща.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті території, які відійшли до Польщі по завершенню Першої світової війни за Версальською та Сен-Жерменською угодами (1919 р.), захоплені Польщею у 1920 р., Ризькою угодою (1921 р.).

В) Випишіть та покажіть на карті, які українські території входили до складу міжвоєнної Польщі за Ризькою угодою (1921 р.).

Г) Визначте причини встановлення авторитарного політичного режиму Ю. Пілсудського в країні, його складові частини та наслідки.

Д) Визначте термін «режим санації».

Е) Дайте характеристику Ю. Пілсудському.

2. Чехословаччина.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті, з яких територій складалася міжвоєнна Чехословаччина за Сен-Жерменською (1919 р.) та Тріанонською (1920 р.) угодами.

В) Випишіть та покажіть на карті, яка українська територія входила до складу міжвоєнної Чехословаччини за Тріанонською угодою (1920 р.).

Г) Визначте основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Т. Масарика.

Д) Дати характеристику Т. Масарику та Е. Бенешу.

І) Визначте причини того, що в країні, на відміну від інших східноєвропейських країн, зберігався демократичний політичний режим.

3. Угорщина.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті території, які втратила Угорщина внаслідок Першої світової війни за Тріанонською угодою (1920 р.).

В) Визначте причини та наслідки революції 1918 р. в Угорщині.

Г) Дайте характеристику Б. Куну.

Д) Визначте причини встановлення авторитарного режиму М. Горті в країні, його складові частини та наслідки.

Е) Дайте характеристику М. Горті.

4. Югославія.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті території, з яких складалася міжвоєнна Югославія (до 1929 р. – КСХС) за Сен-Жерменською (1919 р.) та Тріанонською угодами (1920 р.).

В) Визначте яка релігія була переважаючою в тому чи іншому регіоні Югославії.

Г) Визначте причини встановлення авторитарного політичного режиму Олександра I в країні, його складові частини та наслідки.

Д) Дайте характеристику царю Олександру I Карагеоргієвичу.

5. Румунія.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті території, які відійшли до Румунії по завершенню Першої світової війни – окуповані Румунією у 1918 р., відійшли за Сен-Жерменською (1919 р.), Нейською (1919 р.) та Тріанонською угодами (1920 р.).

В) Випишіть та покажіть на карті, які українські території входили до складу міжвоєнної Румунії – окуповані 1918 р. та передані за Сен-Жерменською угодою (1919 р.).

Г) Визначте причини встановлення авторитарного режиму Й. Антонеску в країні, його складові частини та наслідки.

Д) Дайте характеристику Й. Антонеску.

6. Болгарія.

А) Визначити чи існувала така країна до початку Першої світової війни. Якщо існувала, показати її територію на карті до війни, якщо не існувала, вказати до складу якої держави/яких держав входила. Визначте, чи приймала країна участь у Першій світовій війні, якщо приймала, то у складі якого військово-політичного блоку?

Б) Випишіть та покажіть на карті території, які втратила Болгарія по завершенню Першої світової війни за угодою у Нейї-сюр-Сен (1919 р.).

В) Визначте хронологічні межі існування уряду О. Стамболійського та його основні заходи.

Г) Дайте характеристику О. Стамболійському.

Д) Визначте причини встановлення авторитарного режиму Бориса III в країні, його складові частини та наслідки.

Е) Дайте характеристику царя Бориса III.

Внаслідок опрацьованого матеріалу складіть таблицю:

Країни Центральної та Східної Європи у першій половині ХХ ст.

Країна	Рік утворення / відродження	Територіальні і наслідки Першої світової війни	Роки існування диктатури (для Чехословаччини – президенти та роки їх перебування при владі)	Доля країни в перший період Другої світової війни (1939–1941 рр.)	Українська (-і) територія (-і), що входила (-и) до складу країни
Республіка Польща					
Чехословацька Республіка					
Королівство Угорщина					
Королівство Румунія					
Королівство Болгарія					
Королівство сербів, хорватів і словенців (Югославія)					

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Опишіть хід революції в Угорщині та покажіть на карті нові кордони Угорщини.
2. Прослідкуйте та зіставте особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Центральної та Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія).
3. Визначте причини збереження демократії в Чехословаччині у міжвоєнний період.
4. Дайте власну оцінку діяльності політичних діячів: Б. Куна, Ю. Пілсудського, М. Горті, Е. Бенеша, болгарського царя Бориса.
5. Поясніть поняття і терміни: «авторитаризм», «режим санкцій».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. – К.: Генеза, 2010. – С. 243-270.
2. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 160-193.
3. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. – К.: Генеза, 2010. – С.150-153, 206-226.
4. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. – Запоріжжя, Прем'єр, 2010. – С. 157-160, 216-238.

Лекція № 8
**КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

ПЛАН

1. Японія у першій половині ХХ століття.
2. Революційні події в Китаї у 1925-1927 роках. Протиборство між Гомінданом та КПК.
3. Національно-визвольна боротьба народів Індії в 20-30-х рр. ХХ століття. Діяльність Махатми Ганді.
4. Посилення національно-визвольного руху в Південно-Східній Азії, на Близькому та Середньому Сході в першій половині ХХ ст. та його результати.
5. Загальна характеристика країн Африки та Латинської Америки в першій половині ХХ століття.

1. Японія у першій половині ХХ століття.

Наслідки Першої світової війни для Японії. Японія — конституційна монархія. Столиця — м. Токіо. На чолі країни імператор, який вважається нащадком богині Аматарасу. Двопалатний парламент грав підлеглу роль при імператорів. У країні введено загальне виборче право. В економічному відношенні — індустріально-аграрна країна, одна з найбільш розвинутих в Азії, що демонструвала надзвичайні темпи розвитку економіки. Аграрне питання вирішено не було — земля належала поміщикам, існували й інші феодальні пережитки в соціальному житті. Абсолютна більшість населення країни — японці.

Після закінчення Першої світової війни, в якій вона воювала на боці Антанти з метою отримати контроль над островами Тихого океану і загарбати німецькі «оредні» території в Китаї, Японія стала конкурувати з Англією і США за контроль над торгівлею Китаю. На Вашингтонській конференції 1921-1922 рр. вона домоглася, щоб Англія і США не мали своїх військово-морських баз ближче, ніж за 5 тисяч км від Японії.

1925 року країна нормалізувала свої відносини з СРСР, вивела з окупованого Північного Сахаліну свої військові частини, які перебували там з періоду громадянської війни в Росії.

Соціально-економічне становище населення. Як й інші капіталістичні країни світу, Японію охопила економічна криза 1929-1933 років. Виробництво товарів промисловості зменшилося, порівняно з 1929 роком, на 32,4%. Вихід з кризи уряд бачив у посиленні мілітаризації економіки, переорієнтуванні її на потреби армії. Держава збільшила кредити підприємствам, що випускали зброю, до 5,5 млрд. ієн.

Демократичний рух. Піднесення демократичного руху в Японії характерне саме для періоду економічної кризи: в країні пройшли страйки прядильниць, токійських трамвайників, робітників металообробного заводу в Осаці. Найбільшим завоюванням демократичної громадськості стало прийняття закону про загальні вибори в країні. Відповідно до нього кількість виборців збільшувалася з 3,2 до 12,5 млн. чоловік. З антимілітаристськими гаслами виступали діячі профспілок та соціалістичних організацій. Короткий час (1922-1923) в країні існувала і комуністична партія.

Мілітаризація країни. У 1927 р. на парламентських виборах переміг генерал Танака — лідер японських мілітаристів. У цей час посилилися агресивні наміри Японії: з'явився план захоплення Північно-Східного і Східного Китаю, Монголії, встановлення панування у Південно-Східній Азії і басейні Тихого океану. Ці плани розроблені під керівництвом Танака на Східній конференції (червень-липень 1927), в якій брали участь МЗС Японії, військове й морське міністерство, Генеральний штаб армії. Рішення її стали основою секретного *меморандуму Танаки*.

Домагання Японії були викладені в меморандумі прем'єра Г. Танака від 25 липня 1927 року. «Для того, щоб завоювати світ, ми повинні спочатку завоювати Китай. Якщо ми зуміємо завоювати Китай, усі інші азійські країни, Індію, а також країни Південних морів, будуть нас боятися й капітулюють перед нами. Світ тоді зрозуміє, що Східна Азія наша, і не насмілиться заперечувати наші права». «Але для того, щоб завоювати Китай, ми повинні спочатку завоювати Маньчжурію й Монголію». У Маньчжурії й Монголії прем'єр пропонував проводити політику «крові й заліза». «Опанувавши всіма ресурсами Китаю, ми перейдемо до завоювання Індії, країн

Південних морів, а пізніше до завоювання Малої Азії, Центральної Азії й, нарешті, Європи». «Якщо ми в майбутньому захочемо захопити в свої руки контроль над Китаєм, ми повинні будемо розтрити Сполучені Штати, тобто зробити з ними так, як ми зробили з Росією в російсько-японській війні». «Просування нашої країни в найближчій майбутньому в район Північної Маньчжурії приведе до неминучого конфлікту із червоною Росією. У цьому випадку нам знову прийдесть зіграти ту ж роль, яку ми відіграли в російсько-японській війні. У програму нашого національного розвитку входить, очевидно, необхідність знову схрестити мечі з Росією на полях Південної Маньчжурії для оволодіння багатствами Північної Маньчжурії. Поки цей підводний риф не буде пройдено, ми не зможемо піти швидко вперед по шляху проникнення в Маньчжурію й Монголію».

У 1927 і 1929 роках Японія робила спроби захопити Шаньдунь — територію Китаю, яка до Першої світової війни належала Японії, але за Версальським договором японські війська були відтіди виведені.

У політиці активізувалися профашистські мілітаристські групи, такі як «Молоді офіцери». Метою цієї організації було встановлення диктатури вояччини. У 1932 р. вони вбили прем'єр-міністра Інукаї і намагалися здійснити фашистський переворот. Хоча заколот і не вдався, однак тиск військових на уряд не зменшився, було відроджено ідею «Великої Японії».

Першою жертвою мілітаризму стала багата на корисні копалини *Маньчжурія* (Північно-Східний Китай). 1931 року японські війська напали на неї, і до 1932 року весь Північно-Східний Китай опинився під японським контролем. На захопленій території була утворена маріонеткова держава Маньчжоу-Го на чолі з останнім китайським імператором Пу І. Японці стали просуватися на південь, що зачіпало інтереси США і Англії. Ліга Націй після довгих переговорів стала вимагати від Японії звільнення захоплених територій. У відповідь Японія вийшла з Ліги Націй (1933). Для підготовки широкомасштабної війни було посилено експлуатацію трудящих: зменшено заробітну плату, збільшено до 11 годин робочий день. У 1936 р. відбулася нова спроба військового заколоту.

У Китаї в 30-і рр. йшла громадянська війна між комуністами й Гомінданом (формальний правитель Китаю Чан Кайши перебував у Нанкіні). Багато провінцій управлялися місцевими військовими кліками й не підкорялися нанкінському центру. Північні ж райони Китаю, що межували з Маньчжурією, з початку 30-х років контролювала комуністична Червона Армія Китаю на чолі з Мао Цзедунем.

Японська армія, чисельність якої досягла 1 млн, розпочала 1937 р. шикоромасштабне вторгнення в Китай. Вторгнення окупантів змусило об'єднати проти Японії зусилля КПК і Гоміндану. Японські звірства в Китаї були безпрецедентні. Найбільш відомий приклад — різанина в Нанкіні в грудні 1937 р. — лютий шквал пожеж, згвалтувань і витончено-жорстоких убивств сотень тисяч беззбройних людей. Подібне відбувалося на усіх окупованих японцями територіях Китаю.

2. Революційні події в Китаї у 1925-1927 роках. Протиборство між Гомінданом та КПК.

«Рух 4-го травня». Сунь Ятсен. *Китай* було проголошено республікою ще в ході Сінхайської революції 1912 року. Однак фактично у політичному відношенні він являв собою роздроблену країну: центральний уряд не контролював всієї території держави, у провінціях правили військові угруповання («кліки»). В економічному відношенні Китай знаходився на стадії аграрного суспільства, був сировинним додатком і ринком збуту товарів європейських країн. Британія контролювала центральний Китай, Франція — південний.

Після закінчення Першої світової війни в Китаї розгортається національно-визвольний рух. Приводом для його початку стало рішення Паризької конференції про передачу півострова Шаньдунь Японії. Війська Японії захопили цю колишню німецьку орендну територію.

Боротьбу розпочали студенти Пекіна: 4 травня 1919 р. вони вийшли на демонстрацію і мітинги з вимогами до уряду повернути півострів, усунути з посад прояпонських чиновників, оголосити бойкот японським товарам. Центр виступів — м. Шанхай. До студентів прислалися учні, а згодом — робітники й ремісники. Рух підтримала національна буржуазія. Виступи тривали понад 2 місяці, і уряд пішов на деякі поступки: звільнив з посад прояпонських чиновників, випустив на свободу зарештованих студентів, не підписав Версальський мирний договір.

«Рух 4 травня» сприяв утворенню й консолідації лівих політичних партій, поширився рух «За нову культуру» — за впровадження літературної мови, близької до побутової, що дало змогу навчити грамоти багато мільйонів китайців.

В 1923 р. у найбільшому місті півдня країни Гуанчжоу (провінція Кантон) створений революційний уряд на чолі з лідером партії Гоміндан Сунь Ятсеном, який у 1912 р. був першим президентом Китаю.

У 1924 р. Гоміндан і Комуністична партія Китаю (КПК) утворили єдиний фронт, і уряд Сунь Ятсена оголосив себе національним урядом, розпочав боротьбу за об'єднання країни. Головнокомандуючим призначено генерала Чан Кайші.

Революційні події 1925-1927 років. Чан Кайші. Кульмінацією боротьби за незалежність і об'єднання Китаю стали революційні події 1925-1927 років, що почалися 30 травня 1925 року. У цей день на знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації у Шанхаї піднялися робітники цього міста. У липні 1926 р. армія Чан Кайші розпочала «північний похід», план якого був розроблений радянським радником В. Блюхером. Мета походу — розгром північних військових угруповань і об'єднання Китаю.

Після смерті Сунь Ятсена, у квітні 1927 р., національний уряд очолив Чан Кайші. Резиденцією уряду став Шанхай. За осінь 1927 р. Чан Кайші вдалося об'єднати найважливіші райони Китаю. Столицю було перенесено до Нанкіну. Всі політичні сили країни визнали уряд Чан Кайші.

У внутрішній політиці уряд намагався розпочати економічну модернізацію країни, придушити опір лівих сил, що не визнавали уряду Чан Кайші. У зовнішній — розширити зв'язки з розвинутими державами, знайти підтримку на міжнародній арені. Однак реально це призвело до посилення позицій США.

Протиборство між Гомінданом і комуністами. КПК, що не визнала уряд Чан Кайші, оскільки той не провів аграрної реформи, готувалася до збройного повстання. На базі окремих військових загонів і частин почалося формування Червоної Армії Китаю. Деякі райони — Цзянсі, Шеньсі — невдовзі перейшли під контроль комуністів. У 1931 р. КПК створила Центральний Тимчасовий робітничо-селянський уряд Китайської республіки, який очолив Мао Цзедун. Його активно підтримував СРСР. Уряд Чан Кайші протягом 1930-1934 рр. безрезультатно намагався придушити комуністичний рух.

Визвольна війна народів Китаю проти інтервенції. Ситуація в країні ускладнилася у 1931 р., коли японські війська захопили економічно розвинуту частину Китаю — Маньчжурію. У листопаді 1936 р. Червона Армія Китаю здійснила похід через північно-західні території (12 тис. км) і закріпилася на кордоні провінцій Шенсі, Ганьсу, Нінся — у так званому «особливому районі Китаю». У 1937 р. КПК і Гоміндан утворили єдиний антияпонський фронт. СРСР надав Китаю кредит на 250 млн. доларів, надіслав військово-техніку, радників і спеціалістів.

Сунь Ятсен

Мао Цзедун

3. Національно-визвольна боротьба народів Індії в 20-30-х рр. XX століття. Діяльність Махатми Ганді.

Національно-визвольний рух, його форми і методи боротьби. Національне питання — це питання про відносини між націями в багатонаціональних країнах, зокрема, між націями крайніх метрополій і залежних країн (колоній, підмандатних територій). Національне питання в ході боротьби за національне визволення набуває особливої гостроти із зародженням національно-визвольних рухів. Національно-визвольний рух в першій половині XX ст. посилюється в таких регіонах світу, як Європа (в багатонаціональних імперіях — Росія, Австро-Угорщина) та Азія (в Османській імперії та колоніальних володіннях Британії, Франції, Португалії тощо).

На початку XX ст. особливо гостро воно стояло у найбільших багатонаціональних країнах Європи — Австро-Угорській, Російській імперіях. Небажання правлячих верхівків цих країн

справедливо вирішити національне питання призвело до розпаду цих держав. Однак російським більшовикам на початку 20-х років вдалося призупинити цей процес, оскільки вони пішли на деякі поступки національним рухам і національним почуттям народів «окраїн».

Не менш гострим це питання було і в найбільших країнах-метрополіях — Франції, Великобританії, Бельгії, Португалії, Іспанії, Італії. Проте національно-визвольні рухи в колоніях у цей період тільки зароджувалися, і у першій половині ХХ ст. їх боротьба не дала відчутних результатів. Тільки Британська імперія з 1931 р. поступово, мирним шляхом починає перетворюватися на Британську Співдружність Націй.

Метою національно-визвольного руху є самовизначення народів у залежних країнах, їх національне і соціальне визволення. Залежно від рівня самовизначення ці рухи *за формою* можна поділити на *автономістські*, що домагаються для свого народу певної форми політичної чи культурної автономії у межах існуючої держави, і *самостійницькі*, які ставлять за мету здобуття повної незалежності і відокремлення від метрополії. За *методами* досягнення мети рухи поділяються на *насильницькі* і *ненасильницькі*. Класичний ненасильницький рух — кампанія громадянської непокори в Індії, очолювана *Мохандас Карамчандо Ганді*.

У першій половині ХХ ст. визвольний рух охопив переважно регіони Азії, що дало підставу історикам назвати цей період *«пробудженням Азії»*. Взагалі протягом ХХ ст. національно-визвольний рух охопив крім Азії і Європу, Африку, тому багато істориків характеризують це століття як *«століття націоналізму»*.

До зростання національно-визвольного руху в колоніях призвели такі фактори:

- *економічний*: в роки Першої світової війни у цих регіонах стала швидко розвиватися промисловість, з'явилася й посилила свій вплив у суспільстві національна буржуазія, збільшилася експлуатація і погіршилося становище мас, що призвело до зростання руху за соціальне визволення робітників і селян;

- *політичний*: боротьба за перерозподіл колоній змушувала країни-метрополії шукати собі в колоніях спільників, на яких можна було б покластися, що підвищило серед місцевого населення авторитет національної інтелігенції і буржуазії, а саме ці верстви населення висувають національно-визвольні ідеї;

- *освітній*: багато національних діячів отримали освіту в країнах-метрополіях, ознайомилися з найбільш передовими ідеями і намагалися втілити їх у життя.

- Основним регіоном національно-визвольного руху на початку ХХ ст. стала Східна Європа, де після розпаду імперій утворився ряд незалежних держав, а у 20-30-ті роки стала Азія: рух за незалежність посилювався в Індії, Туреччині, Монголії, на Близькому і Середньому Сході (незалежними державами стали Афганістан, Іран). Історики образно називають цей процес *«пробудженням Азії»*.

Національно-визвольний рух після Першої світової війни. Індія (територія сучасних держав Індія, Пакистану, Бангладеш, Бірми, Шрі-Ланки) на початку ХХ ст. була найбільшою колонією Великобританії — «перлиною в короні Британської імперії». Вона управлялася віце-королем Індії, якого призначав британський монарх. Країна поділялася на Британську Індію (9 великих і 8 малих провінцій) і 600 князівств. Будь-які політичні права у індійців були відсутні. У релігійному відношенні Індія ділилася на західну частину, де панував іслам, і східну — індуїзм.

В економічному відношенні — аграрно-сировинний придаток Британії, однак швидкими темпами на початку ХХ ст. почала розвиватися промисловість (будуються залізниці до портів, переробні підприємства) в інтересах колонізаторів. Спеціалізувалася на експорті чаю. 70% населення займалися сільським господарством.

У 1919 р. прийнято «Закон про управління Індією» (реформа Монтегю-Челмсфорда), який дещо розширив кількісний склад місцевих виборців до центральних органів влади. До реформи політичні права мали 0,2% населення Індії, після — 1,3%.

Кампанія громадянської непокори. М. Ганді. Національно-визвольною боротьбою в країні керував утворений у 1885 р. Індійський Національний Конгрес (ІНК), який складався з представників інтелігенції і національної буржуазії. Офіційною ідеологією ІНК була *сатьяграха* — ненасильницький, пасивний опір існуючим порядкам.

Махатма Ганді

Очоловав ІНК видатний філософ і політичний діяч *Мохандас Карамчанд Ганді*.

Глибоко віруюча людина, в житті — аскет (не носив фабричного одягу, їздив завжди у вагонах третього класу тощо), Ганді вважав, що не можна відповідати злом на зло чи насильство. Насильству, з його точки зору, треба протистояти ненасильницькими діями і методами боротьби. Про авторитет Ганді в масах говорить його прізвисько — *Махатма*, що означає «велика душа».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Ахімса, *свадеші*, *сварадж* та *сатьяграха* — чотири стовпи політичної теорії та практики Ганді.

Ахімса — це ненасильство, відсутність гніву та ненависті. За Ганді, тільки базуючись на ахімсі, можна досягти перемоги в політичній боротьбі. Інакше перемога з часом неминуче перетвориться на поразку.

Свадеші, в дослівному перекладі «вітчизняний», — рух за бойкот іноземних товарів. Останні десятиріччя свого життя сам Ганді користувався виключно найскромнішим одягом та взуттям індійського кустарного виробництва і закликав до того ж своїх прибічників. Завдяки цьому водночас скорочувався ринок для британських і взагалі європейських товарів у Індії, підтримувалися національні товаровиробники, а самі прихильники Ганді внаслідок практичного застосування принципу агариграхи — відмови від зайвих речей — морально очищувалися та вдосконалювалися.

Сварадж, у дослівному перекладі «своє правління», означав поступове запровадження в Британській Індії самоврядування аж до здобуття країною цілковитої незалежності.

Серцевиною всієї системи політичних поглядів Ганді була *сатьяграха*, термін, що походить від слів «сатья» — істина та «аграха» — твердість, щось на кшталт «міцно триматися істини». У перші роки після виникнення сатьяграхи Ганді пояснював її суть європейцям англійськими словами «пасивний опір», але згодом прийшов до висновку, що це словосполучення несе в собі певний негатив. Між тим сатьяграха «не є зброя слабого проти сильного». За Ганді, сатьяграхі — людина, яка зрозуміла суть сатьяграхи і застосовує цей метод боротьби на практиці, — є, безумовно, морально вищою за свого опонента, а отже, сильнішою.

Введення у дію (березень 1919 р.) «Закону Роулета», спрямованого проти «антидержавної діяльності», викликало хвилю протестів. Ганді закликав індійців до мирних форм непокори: хартали — закриття крамниць, припинення ділової активності; бойкоту англійських товарів, несплати податків.

У питанні щодо виборчої реформи і нових законів англійців ІНК розколовся: праві виступили за компроміс із Британією, ліві (Дж. Неру) і центристи (М. Ганді) — проти.

На хвилю громадянської непокори колоніальна влада відповіла розстрілом мирного мітингу прихильників ІНК, що проходив у м. Армітсар, у «Золотому храмі» сикхів — одного з народів північної Індії. Загинуло більше тисячі чоловік. Національно-релігійній гордості індійців було кинуте виклик, що мало наслідком ще більшу за масштабами кампанію громадянської непокори, яка тривала з 1919 до 1922 року. Після спаду цієї кампанії вплив ІНК в суспільстві зменшився, кількість його членів знизилася з 10 млн. до кількох тисяч. Активізувалися релігійні організації — Мусульманська ліга, «Великий союз індусів». Колонізатори з тактичних міркувань стали підтримувати мусульман, нацьковувати людей різних релігійних поглядів один на одного. Індіюїсти бачили як майбутнє єдину незалежну державу, мусульмани ж вимагали відокремлення.

У 1928 р. комісія на чолі з Саймоном почала розробку нової конституції Індії, мета якої — підготовка колонії до незалежності. Лідери ІНК, не згодні з таким варіантом конституції, 1930 року розпочали нову кампанію громадянської непокори. День 26 січня 1930 р. оголошено Днем незалежності.

Прихильники Ганді у березні 1930 р. здійснили двотижневий пропагандистський похід до узбережжя Аравійського моря — так званий «Соляний похід»: сіль мали право добувати в Індії лише англійці, тому коштувала вона дорого; індійці на чолі з Ганді пішки дійшли до океану та стали випарювати сіль.

Після укладення угоди між ІНК і владою у 1931 р. кампанія непокори була припинена, а у 1935 р. затверджена нова Конституція, що зберігала всю повноту влади в руках колонізаторів.

У другій половині 30-х рр. прискорилися темпи економічного розвитку Індії, національна буржуазія стала економічно самостійною, виплатила всі борги Англії і навіть почала вивозити свої капітали за кордон.

4. Посилення національно-визвольного руху в Південно-Східній Азії, на Близькому та Середньому Сході в першій половині ХХ ст. та його результати.

Країни Південно-Східної Азії. Національно-визвольний рух в Індокитаї, Бірмі та Індонезії. Індокитаї (територія сучасних В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі) був найбільшою колонією Франції в Азії. Метрополія вивозила з нього сировину – каучук, бавовну і корисні копалини – олово, цинк, вугілля. Широкого розмаху набув національно-визвольний рух у 30-ті роки, в період економічної кризи, коли експорт з Індокитаю скоротився. Найбільшою популярністю в регіоні користувалася В'єтнамська національна партія, утворена в середині 20-х років. Вона об'єднувала чиновників, торговців, селян. Керівництво партії підняло повстання проти колонізаторів. 9 лютого 1930 р. група стрільців воєнного порту *Йен-Бай* на березі Червоної річки захопила казарми урядових військ. Водночас спалахнуло повстання членів Національної партії у Ханой, яке невдовзі було придушене. Колонізатори розстріляли 13 чоловік, а через місяць – ще 39. Повстання сприяло зростанню популярності лівих партій і угруповань. У 1931 р. в провінціях Нге-Ане і Ха-Тиня мали місце селянські заворушення. В результаті тисячі селян були відправлені на каторжні роботи, тисячі розстріляні.

Індонезія (Голландська Індія) була найбільшою колонією Нідерландів. Вона постачала в Європу цукор, каву, тютюн. Місцеве населення не мало політичних прав. Після Першої світової війни в регіоні посилювався вплив США і Японії. Зростання національно-визвольного руху, лідером якого була партія «Союз Ісламу», примусило колонізаторів піти на деякі поступки: у травні 1918 р. відкрито дорадчий орган – Народну раду (48 місць), де більшість місць залишалася за голландцями. У 1922 р. Нідерландська Індія (Індонезія) проголошена «рівноправною частиною імперії».

У 1919 р. Індонезію охопили повстання, найбільш значне з них – повстання 1926-1927 рр. Один з головних його наслідків – утворення у 1927 р. Національної партії, лідером якої став інженер *Сукарно*. Основна мета партії – здобуття незалежності і побудова демократичної республіки.

В її рядах були об'єднані представники буржуазії, чиновники, інтелігенція; ідеологічною основою партії став націоналізм. Сукарно пропагував ідею відмови від співробітництва з колонізаторами, основною рушійною силою руху вважалася проста людина («мархаен»). Активна діяльність партії жорстоко переслідувалася владою. У 1930 р. Сукарно було засуджено, однак під тиском мас у 1932 р., достроково звільнено. Його повернення було справжнім триумфом – на вокзалі в Сурабаї його зустрічав 10-тисячний натовп, проте після повстання на панцирнику «Провінсьон» у 1933 р. Сукарно знову заарештували. Популярність і ряди Національної партії зростали.

У Південно-Східній Азії селянство становило 80-85% населення. Більшість селян орендували землю у колоніальної влади, поміщиків-плантаторів, лихварів. Селяни повинні були сплачувати велику кількість податків – так, у французькій Камбоджі вони платили як старі феодальні податки (подушний, поземельний), так і нові – на домашніх тварин, на оселю, на цукрові й фінікові пальми. Ціни на експортну продукцію регіону — каучук, каву, рис, перець — у період кризи 1929-1933 рр. упали, що викликало масове розорення селян. У 20-30-ті роки збільшується число селянських виступів з метою захоплення землі. Найбільші виступи відбулися в Камбоджі у 1926 р., Лаосі у 1910-1936 рр., В'єтнамі у 1926-1927 рр.

Бірма стала британською колонією у ХІХ ст. і входила до складу Індії. Відмова англійців поширити на її територію дію індійських реформ 1918-1921 рр. призвела до посилення національно-визвольного руху. Його провідником стала Буддистська асоціація молоді, що фактично вимагала незалежності. В країні відбулися масові мітинги, були відкриті незалежні від англійців національні школи. У 1923 р. англійцями створено Законодавчу раду, яка надала бірманським діячам часткове право на управління країною.

Економічна криза кінця 20-х рр. і падіння цін на традиційний експортний товар – рис стали причиною збройних селянських виступів, які очолила таємна організація галонів (Галон, за

бірманською міфологією, - казковий птах, що вбиває у поєдинку дракона - символ англійського панування). Повстання 1930-1932 рр. зазнало поразки.

У 1935 р. англійські колонізатори пішли на поступки - впроваджено «закон про управління Бірмою», відповідно до якого Бірма була відокремлена від Індії, в країні утворено двопалатний парламент та кабінет міністрів. Найвпливовішою організацією в країні у 30-ті рр. стало товариство «Добама асіайон» («Наша Бірма»), метою якого було здобуття незалежності Бірми. Товариство організувало найбільший виступ кінця 30-х рр. — страйк та «голодний похід» нафтовиків Центральної Бірми до столиці країни.

Здобуття незалежності Афганістаном. Після війни 1878-1879 рр. Афганістан перетворився на британську напівколонію. Уряд країни мав право здійснювати всі зовнішні операції тільки через метрополію. Основна маса селян (осілі або кочівники) складалася з різних народностей, серед яких переважали пуштуни і таджики. Промисловість відсутня: на всю країну був один завод у столиці — Кабулі. У політичному відношенні Афганістан являв собою деспотичну монархію на чолі з еміром, уряд ніколи не контролював усієї території країни.

Зростання національно-визвольного руху в Туреччині, Ірані, Індії, введення англійських військ до Ірану і Середньої Азії поставили Афганістан перед загрозою повного перетворення на колонію Британії. Після вбивства, у 1919 р., еміра Хабібулі на престол сів його третій син *Амалілла-хан* — прибічник групи «молодоафганців», яка ставила за мету досягнення повної незалежності Афганістану. Новий хан поставив перед Великобританією питання про визнання незалежності Афганістану, але Англія визнала незалежність країни тільки у 1921 р., після того, як Афганістан був визнаний Радянською Росією.

Іран у міжвоєнний період. Реза-хан. Іран був повністю окупований Британією у 1918 р., що викликало піднесення національно-визвольного руху. В головному місті Іранського Азербайджану — Тебризі, у Хорасанській і Гілянській провінціях спалахнули повстання.

У відповідь на підкорення більшовиками Середньої Азії англійці посилити свою присутність в Ірані. За англо-іранським договором 1919 р. Британія сформувала іранську армію, надала кредит на будівництво залізниць. Однак меджліс — законодавчий орган влади — не ратифікував цей договір. Англійська влада, що бачила нестійкість шахського режиму, в лютому 1921 р. допомогла молодому журналісту і політику Сеїду Зія ед-Діну і командирі іранської дивізії *Реза-хану* здійснити державний переворот. Однак першим актом нового уряду став розрив з Британією і підписання договору з Росією. У 1921 р. британські війська залишили Іран, а радянські — під приводом переслідування денкінської армії — окупували північно-західну провінцію Ірану Гілян. У червні — липні 1921 р. Червона Армія навіть розпочала наступ на столицю — Тегеран, але невдовзі командування повернуло війська назад.

Поступово воєнний міністр нового уряду *Реза-хан* перебрав на себе всі повноваження — у 1923 р. він призначений прем'єр-міністром, а у 1925 р. за рішенням меджлісу посів престол під іменем *Реза Шах Пехлеві*. Жорстокими заходами йому вдалося придушити сепаратистські рухи і посилити центральну державну владу.

Революція в Туреччині. Атаюрк. Севрський договір Антанти та Османської імперії фактично ліквідував незалежність останньої. Османська імперія розпалася, всі її колонії в Азії та Африці стали підмандатними територіями Британії та Франції. Однак втілити положення цього договору в життя не дав національно-визвольний рух на чолі з генералом *Мустафою Кемалем*.

На виборх до Великих національних зборів його прихильники («молодотурки») отримали більшість голосів і сформували уряд, що розпочав свою роботу у новій столиці Анкарі, оскільки Стамбул був окупований британськими військами.

У 1920 р. Греція за підтримки Британії почала інтервенцію проти Туреччини. Однак у 1921 р. Туреччина отримала військову і фінансову допомогу з Радянської Росії. М. Фрунзе допоміг розробити план розгрому

Реза-хан

Мустафа Кемаль

грецьких військ, і у 1922 р. Туреччина одержала перемогу. У 1924 р. Туреччину проголошено республікою. Першим президентом став М. Кемаль, який пізніше обрав собі прізвище *Ататюрк* — «Батько тюрків».

У ході Лозаннської конференції 1922-1923 рр. Туреччина, відмовившись від частини своєї території, домоглася визнання її незалежною державою.

Арабський світ. Палестинська проблема. Палестина, що після закінчення Першої світової війни стала підмандатною територією Великобританії, активно заселялася іммігрантами-євреями. Це посилило протистояння між ними та арабами, яке доходило до збройних конфліктів. Єврейську еміграцію фінансово підтримували численні міжнародні сіоністські організації, урядові й промислові кола США, тому спроба Британії обмежити еміграцію і таким чином владнати арабо-єврейський конфлікт, закінчилася провалом.

Сирією і Ліваном, що стали підмандатними територіями Франції, управляв верховний комісар у Бейруті. У 20-ті рр. вони розділилися. У Лівані прийнята Конституція, яка визначала республіканський лад країни під контролем Франції. Спроба сирійців скликати Установчі збори і проголосити незалежність викликали негативну реакцію Франції, і за Конституцією 1930 року було визнано залежність Сирії від Франції. Ліван і Сирія стали дійсно незалежними лише у 1943 році.

Посилення ідей арабського націоналізму призвело до утворення на Аравійському півострові *Саудівської Аравії* на чолі з королем Ібн Саудом у 1932 році. Завдяки підтримці Англії утворено королівства *Ірак* (1930) і *Йорданія* (1932).

5. Загальна характеристика країн Африки та Латинської Америки в першій половині ХХ століття.

Національно-визвольний рух в Північній Африці. Здобуття незалежності Єгиптом. Африканський континент, крім Ефіопії і Ліберії, являв собою колонії Франції, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Британії. Найбільшими територіями володіли Франція (Північна і Західна Африка) і Британія (Тропічна і Південна Африка). Найбільш активних форм національно-визвольний рух набув у британській колонії — Єгипті і французькій — Марокко.

У 1918 р. у Каїрі утворюється комітет «Вафд» (Єгипетська делегація), який поступово перетворюється на партію, що очолила рух за незалежність країни. Масштаби цієї боротьби змушують метрополію у 1922 р. підписати декларацію про незалежність *Єгипту*, але фактично британці мали у цій країні великий вплив і після її прийняття.

У Марокко, в гірській місцевості Риф, у 1921-1926 рр. існувала так звана *Рифська республіка*, на чолі якої стояв обраний повстанцями президент. Там існували народні збори як законодавчий орган влади. Жителі республіки вели боротьбу з французькими та іспанськими колонізаторами.

Країни й території Тропічної і Південної Африки. Тропічна Африка була найбільш відсталим регіоном світу. Вона складалася з Британської Західної Африки (Замбія, Сьєрра-Леоне, Золотий берег, Нігерія), Французької Екваторіальної і Західної Африки, Бельгійського Конго, Британської Східної Африки.

Західна Африка — регіон найбільш активного у Тропічній Африці національно-визвольного руху. Так, у Нігерії в 1918 р. відбулися масові селянські повстання. Британський уряд навіть змушений був ввести там Конституцію, за якою виборче право надавалося невеликій частині місцевого населення.

На сході Африки центром національно-визвольного руху стала Kenia.

Найбільш економічно розвинутим регіоном була Південна Африка. Лідером національно-визвольного руху в Південній Африці був Африканський національний конгрес, утворений 1923 року. У 1933-1934 рр. у провінції Наталь пройшли масові виступи африкашів, які протестували проти податкової політики уряду.

Особливості економічних і політичних процесів у Латинській Америці. Вплив іноземних держав. Латинська Америка — регіон, розташований у Західній півкулі між південним кордоном США на півночі і Антарктидою на півдні.

Він включає частину Північної, Центральної й Південної Америки, острова Вест-Індії. Тут проживало 5 % населення світу. 2/3 території Латинської Америки займають Бразилія, Мексика та

Аргентина (60 % населення регіону), великими державами є також Колумбія, Венесуела, Чилі, Перу.

Колоніальні володіння США, Англії, Франції були в регіоні невеликими — 2,5 % території і 4,3 % населення.

Ще до Першої світової війни в Аргентині, Уругваї, Мексиці, Бразилії швидко розвивалося фабричне виробництво, сформувалися національна промислова буржуазія і робітничий клас; у Болівії і Парагваї йшов процес зародження капіталізму. В Аргентині, Уругваї і Чилі більше 5% населення проживали в містах. Однак більшість країн ще залишалася аграрно-сировинним придатком Західної Європи і США. Їх економіка мала переважно екстенсивний аграрно-експортний характер. У сільському господарстві панував латифундизм — поміщицька власність на землю; господарствам з розміром угідь більше 1 тис. га належало 80 % земель в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі. В Аргентині 500 поміщиків володіли 29 млн. га, у Бразилії така ж кількість — 27 млн. гектарів. 3 % населення володіли 60% землі.

Латифундистські господарства на початку ХХ ст. поступово переорієнтовувалися на ринок, широкого розповсюдження набув найм сільськогосподарських робітників, проте зберігалися оренда і найм землі селянами. Латифундисти орієнтувалися на вирощування й продаж одного-двох видів продукції: в Аргентині — м'яса і зерна, у Бразилії — кави, на Кубі — цукру, в Уругваї — м'яса, у Центральній Америці та Еквадорі — тропічних культур, у Венесуелі — нафти. Розвивалася добувна промисловість: з Чилі експортували мідь і селітру, з Болівії — олово.

У політичному відношенні всі країни, крім Бразилії (монархія), формально являли собою республіки, в яких політичну владу здійснювала невелика група — переважно латифундисти та промисловці, які спираліся на армію.

Орієнтація латифундистів на експорт призвело до підпорядкування національної економіки іноземному капіталу. Панівне місце в економіці регіону займав американський капітал. США втручалися у внутрішні справи держав, зокрема, в зоні Карибського басейну. З приходом до влади в США Ф. Д. Рузвельта американці проголосили принцип невтручання у внутрішні справи регіону, стали виступати з позицій «доброго сусіда», розвиваючи взаємовигідні торгівельні та інші зв'язки.

Іноземні монополії — британські, американські, французькі, а з 30-х рр. німецькі — утвердилися в таких галузях, як залізничний транспорт, добувна промисловість, сільськогосподарство, торгівля. В Аргентині, Бразилії та Уругваї панував англійський капітал. Англо-американське протистояння в регіоні інколи набувало характеру війни: 1932-1935 рр. — війна між Болівією і Парагваєм за нафтоносний район Гран-Чако. Панаму, Кубу, Нікарагуа перетворено на напівколонії США. Наприкінці 20-х років іноземні капіталовкладення у Латинську Америку зросли у 1,5 рази порівняно з довоєнним рівнем і становили 15 млрд. доларів.

Протиборство демократичних сил та диктаторських режимів в регіоні. У політичному житті регіону значного поширення набули принципи каудилізму («каудильйо» — вождь) — авторитарні режими при збереженні деяких рис парламентаризму. У міжвоєнний період політичні режими в регіоні були такими:

- республіки — в Аргентині, Уругваї, Перу;
- диктаторські режими — на Кубі, в Чилі, Венесуелі;
- авторитарні олігархічні режими — у Бразилії та Колумбії.

Звістки про революції в Європі активізували демократичні рухи в Латинській Америці. Поширювалися ідеї економічної незалежності країн регіону від Європи і США, зміцнювалися принципи парламентаризму, у 1918 — 1925 рр. майже в усіх країнах регіону виникли соціалістичні й комуністичні партії, зросла чисельність профспілок.

У 20-ті рр. розгорнувся рух проти латифундизму та іноземного втручання у внутрішні справи регіону, а наприкінці 20-х рр. він переріс в активну боротьбу проти місцевої реакції та іноземних держав (в Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, на Кубі). Популярність фашистських ідей та загроза встановлення фашистської диктатури спричинили створення народних фронтів для протистояння фашизму в Бразилії, Аргентині і Чилі. В останній Народний фронт навіть перебував при владі (1938-1941).

Після економічної кризи 1929-1933 рр., внаслідок якої експорт з регіону згорів на 35 %, посилювався вплив держави на економіку. У ряді країн проведено економічні реформи — у Бразилії президентом *Жетуліу Варгасом* (1930-1945), на Кубі — президентом Г. Сан-Мартіно, в Аргентині — І. Карденасом (1934-1940), у Чилі — А. Серду:

- частину землі держава викупувала у латифундистів і продавала селянам;
- націоналізовано найважливіші галузі промисловості, вжито заходів щодо розвитку національної промисловості;
- встановлено 8-годинний робочий день, мінімальний розмір заробітної плати, пенсії, соціальне страхування, відпустки тощо.

Жетуліу Варгас

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійно опрацювавши параграфи підручника, присвячені Японії, Китаю, Індії, Туреччині, країнам Африки та Латинської Америки, складіть подієво-хронологічну таблицю.

1. **Японія.** Визначте термін «мілітаризація». Покажіть на карті Японію, її колонії та захоплені у 30-х рр. території Китаю.
2. **Китай.** Дати характеристику Чан Кайші. Покажіть на карті Китай та основні бойові дії в ході об'єднання країни.
3. **Індія.** Дати характеристику М. Ганді. Покажіть на карті Британську колонію Індію.
4. **Туреччина.** Дати характеристику М. Кемалю. Покажіть на карті територію Туреччини, порівняйте її з територією довоєнної Османської імперії.
5. **Країни Африки.** Покажіть на карті найбільші колонії європейських держав.
6. **Країни Латинської Америки.** Визначте термін «латифундизм». Покажіть на карті найбільші та найрозвиненіші країни регіону.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте наслідки посилення мілітаризму в Японії для Японії та Китаю?
2. Опишіть революцію в Туреччині, вказавши на карті нові кордони Туреччини.
3. Визначте спільні та відмінні риси розвитку країн Японії, арабського світу та Латинської Америки у міжвоєнний період.
4. Опишіть національні рухи у Китаї, Індії й Африці. Визначте, які країни цих регіонів отримали незалежність у міжвоєнний період.
5. Охарактеризуйте головну політичну особливість країн Латинської Америки.
6. Дайте власну оцінку діяльності політичних діячів: М. Кемалю, Дж. Неру, Чан Кайші.
7. Поясніть поняття і терміни: «мілітаризація», «латифундизм».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профіль. рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. – К.: Генеза, 2010. – С. 75-98.
2. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — С. 194-228
3. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 10 клас. – К.: Генеза, 2010. – С. 160-170.
4. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. Новітній період. – Запоріжжя, Прем'єр, 2010. – С. 169-181.

Лекція № 9
**НАЗРІВАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

ПЛАН

1. Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу у 30-х рр. ХХ століття.
2. Утворення двох воєнних блоків у світі. «Вісь Берлін-Рим-Токіо».
3. Політика «умиротворення агресора» напередодні Другої світової війни. Мюнхенська угода.
4. Радянсько-німецький пакт про ненапад (23 серпня 1939 р.) та таємний додатковий протокол до нього.

1. Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу у 30-х рр. ХХ століття.

Вектори зовнішньої політики США. У зовнішніх відносинах американська адміністрація проводила політику «доброго сусіда» щодо країн Латинської Америки. США відмовилися від воєнного втручання, натомість уклали з латиноамериканськими країнами взаємовигідні торговельні угоди.

У 1933 р. США визнали СРСР, що було великою перемогою Сталіна. Чому США пішли на встановлення дипломатичних зв'язків з СРСР? До цього часу японці повновладно господарювали в Маньчжурії, що межувала з СРСР. Американці прагнули щільніше включити СРСР у політику «балансів сил» в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Очікувалося, що протиборство між Японією й СРСР дозволить Америці піднятися над цими двома державами й розв'яже американцям руки в Китаї. Одночасно Америка стрімко розкручує своє військове виробництво: робляться величезні держзамовлення на нові літаки й авіаносці, відбувається різке (у рази) збільшення випуску воєнних літаків, боєприпасів і т. д. Ці заходи, до речі, розглядаються в США як один зі шляхів виходу з економічної кризи.

У 1935 р. прийнято закон про нейтралітет — заборонено постачати зброю у воюючі країни, знизилися темпи розвитку військової промисловості. Головною причиною прийняття цього рішення стало те, що у США був невеликий флот, слабкі сухопутні сили, на 1940 р. вони мали лише 400 танків. Під час Другої світової війни Рузвельт визнає помилкою прийняття цього закону.

Загострення англо-німецьких і англо-японських суперечностей. У 30-ті роки загострилися англо-німецькі протиріччя. Англійській уряд боявся, що Гітлер буде претендувати на свої колишні колонії, котрі перейшли в англійське володіння після Першої світової війни. Тому Англія і Франція, уряди і народи яких важко перенесли Першу світову війну і не бажали розпочинати нової, пішли на максимальні поступки Німеччині в Європі.

Японія в секретному «меморандумі Танакі» визначила території своєї експансії — Китай, Південно-Східна Азія, акваторія Тихого океану. Тут японські інтереси вступали в конфлікт з імперськими англійськими та, потенційно, американськими.

Франко-німецькі відносини. Радянсько-французький та радянсько-чехословацький пакти 1935 року. Французьке керівництво боялося сухопутного вторгнення німецьких військ, тому максимально укріплювало оборонні споруди вздовж франко-німецького кордону — «лінію Мажино», а також шукало союзників на сході Європи як протизваги Німеччині.

Крім того Франція намагалася забезпечити собі панування в Європі (МЗС Франції тривалий час очолював А. Бріан). Головним своїм досягненням Бріан вважав Локарнські угоди і пакт Бріана-Келлога, за що й отримав прізвисько «Апостол миру». У 1935 р. підписано франко-радянський пакт про взаємну допомогу і договір про воєнні гарантії Чехословаччині у разі нападу на неї третьою країною. Допомога СРСР була можлива тільки після надання допомоги Франції. Уряд Даладье, прагнучи поліпшити відносини з Німеччиною, не прореагував на загарбання останньою у 1936 році Рейнської демілітаризованої зони. А Мюнхенський договір, що віддавав Чехословаччину на поталу Гітлеру, порушив попередні франко-чеські угоди.

Коли Гітлер заявив свої претензії на регіон Судетів у Чехословаччині, то у вересні 1938 р. у Мюнхені Великобританія, Франція, Німеччина та Італія підписали пакт, результатом якого стало загарбання і розчленування Чехословаччини. Британія не бажала вступати у бойові дії проти Німеччини. Чемберлен вважав, що обмеження Німеччини за Версальським договором вже

привели до влади Гітлера, тому треба піти на деякі поступки Німеччині, аби до влади не прийшов ще більш реакційний діяч, — було взято курс на «умиротворення агресора», тобто Німеччині надавалися певні територіальні поступки в Європі в надії не допустити загальноєвропейської війни. З початком Другої світової війни стала зрозумілою помилковість такої політики, і до влади прийшов противник політики «умиротворення агресора» консерватор У. Черчіль.

Відмова Німеччини від дотримання статей Версальського договору. Нацистський уряд Німеччини з перших же днів свого існування намагався зруйнувати Версальську систему договорів, що принизила Німеччину. Ще 1933 р. Німеччина вийшла з Ліги Націй.

У березні 1935 р., після січневого плебісциту, Саарський басейн залишився у складі Німеччини. Тоді ж Німеччина відмовилася від статей Версальського договору, за якими їй заборонялося мати авіацію — було розпочато створення військово-повітряного флоту нацистської Німеччини (*Люфтваффе*). Гітлер запровадив загальну військову повинність, заміст професійного Рейхсверу розпочалося формування за призовом *Вермахту* (36 дивізій). У 1935 р. було також укладено з Англією морську угоду, за якою Німеччина отримала право на надводний флот (35 % тоннажності від англійського) та підводний флот (45 % тоннажності від англійського)

У березні 1936 р. німецькі війська введено у Рейнську демілітаризовану зону.

25 жовтня 1936 р. підписано воєнну угоду між Німеччиною та Італією про розмежування сфер впливу на Балканах і в Дунайському басейні, про спільну боротьбу проти Іспанської республіки і визнання захоплення Ефіопії Італією.

25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія підписали угоду про спільну боротьбу проти Комінтерну — *Антикомінтернівський пакт*, до якого у 1937 р. приєдналася Італія.

12 березня 1938 р. здійснено *аншлюс* («воз'єднання») Австрії та Німеччини. 10 квітня 1938 р. було проведено плебісцит, на якому 99,7 % австрійців, які мали право голосу, підтримали аншлюс.

Внаслідок укладення 29-30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди, у березні 1939 р. окупована Чехословаччина. Чехія під назвою «протекторат Богемії та Моравії» увійшла до складу Рейху, Словаччина стала незалежною державою на чолі з фашистом Тісо. *Тешиньська область Чехословаччини* перейшла до Польщі.

Цього ж 1939 р. Німеччина висунула *територіальні претензії до Литви та Польщі*.

Всі свої заходи по відродженню німецької військової могутності Гітлер виправдовував нагрозю капіталістичній Європі з боку СРСР та російського більшовизму. Дійсно, постійна більшовицька класова пропаганда світової революції разом з підірвненою діяльністю Комінтерну змушували правлячі кола Заходу миритися з відновленням військової могутності нацистської Німеччини⁶¹.

Експансіоністські претензії Італії. Італійський лідер Муссоліні бажав відродити велич колишньої Римської імперії, захопити колонії в Африці, перетворити Балкани на сферу впливу Італії, а Середземне море — у внутрішнє Італійське море.

У жовтні 1935 р. італійські війська вторглися на територію незалежної Ефіопії і розгорнули наступ на її столицю Аддис-Абебу. Рада Ліги Націй оголосила Італію агресором, зобов'язала всіх членів Ліги застосувати до Італії економічні санкції. Ефіопські війська, озброєні примітивною стрілецькою зброєю, не змогли протистояти 500-тисячній італійській армії, яка мала авіацію й танки. До травня 1936 р. вся Ефіопія була завойована і об'єднана з Еритреєю та Італійським Сомалі в Італійську Східну Африку.

Муссоліні підтримав майже усі зовнішньополітичні акції Гітлера, розраховуючи, що останній віддасть йому значну частину Австрії. Дуче підписав Мюнхенський договір, допомагає іспанським фашистам. У квітні Італія окупувала Албанію, у травні 1939 р. — уклала з Німеччиною договір про військове і господарське співробітництво (Сталевий пакт).

Зовнішньополітична доктрина СРСР. У своїй зовнішній політиці сталінське керівництво намагалося поєднати два принципи — захист державних інтересів СРСР і підтримка світового революційного руху. За допомоги створеного Леніним ще у 1919 р. Комінтерну, що поступово перетворився на філіал радянської розвідки, Сталін здійснював керівництво світовим

⁶¹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002—2003 — Т. 4. — С. 19.

комуністичним рухом. Однак у 1934-1939 рр., за народного комісара зовнішніх справ М. Литвінова, СРСР проводив більш поміркований курс, брав активну участь у створенні системи взаємодії безпеки в Європі. Саме тому наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. СРСР визнали провідні країни світу (США у 1933 р.), він, за підтримки Англії й Франції, вступив до Ліги Націй (1934).

СРСР на чолі зі Сталіним проводив «подвійну гру» – офіційно через НКЗС, який очолював М. Литвінов, проводилася миротворча політика, спрямована на підтримку миру в Європі, неофіційно, через Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн), робилося все можливе для спровокування війни у Європі між «капіталістичними хижакими». Сталін розраховував вступити у європейську війну тоді, коли ці країни ослабнуть, і поширити комунізм в Європі.

ПОГЛЯД ІСТОРИКА

Про те, що Комінтерн є світовою комуністичною організацією, сказано у першому параграфі цієї організації. Тут же визначало її головне завдання: «Будучи вождем і організатором світового революційного руху, носіїв принципів та цілей комунізму, Комуністичний Інтернаціонал бореться... за створення Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік...». Така постановка питання, по суті, була оголошенням війни всьому світу.

РКП(б), у відповідності до уставу Комінтерна, була однією з його секцій, проте грала головну роль... Комінтерн служив інструментом зовнішньої політики РРФСР, а згодом – СРСР. В той час, як по лінії Народного комісаріату закордонних справ більшовицьке керівництво добивалося міжнародного визнання, по лінії Комінтерну воно намагалось дезорганізувати західне суспільство, провокувати в ньому соціальні конфлікти, розпалювати революції. Закордонні компартії були слухняними виконавцями волі керівництва РКП (б): «Постанови Виконавчого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу обов'язкові для всіх секцій Комуністичного Інтернаціоналу і повинні негайно втілюватися в життя».

Цурганов Ю. Белоземгранты и Вторая мировая война. Попытка реванша. 1939-1945. – М., Центрполиграф. - 2010

Однак після заміни на посту голови НКЗС М. Литвінова на В. Молотова, у 1939 р., Сталін поривав зв'язки з демократичними країнами Європи і 23 серпня 1939 р. підписує з фашистською Німеччиною договір про ненапад — пакт Ріббентропа-Молотова, за таємним додатком до якого було поділено Східну Європу на сфери впливу. Договір розв'язав руки Німеччині для війни проти Англії і Франції і був однією з причин Другої світової війни.

Польща орієнтувалася на союз із Францією і країнами Малої Антанти (Румунія, Югославія, Чехословаччина). Дещо покращилися відносини з Німеччиною — у 1934 р. підписано декларацію про незастосування сили, однак у 1939 р. Гітлер став вимагати приєднання до Німеччини вільного міста Гданська і проведення через Польщу екстериторіальної німецької автостради, що мала з'єднати Німеччину зі Східною Пруссією.

Отже, ми спостерігаємо *три сили* у світі й у Європі, від взаємодії яких залежало, бути війні або бути миру (причому дві з цих сил були тоталітарними):

- фашистський режим в Італії та нацистський в Німеччині, милітаристський у Японії — вони розуміють один одного й усі скоординовано виступають разом;
- сталінський Радянський Союз, який виступає, як окрема сила;
- ліберальні демократії Заходу (Велика Британія, Франція, США).

2. Утворення двох вогнищ війни у світі. Вісь «Берлін-Рим-Токіо».

Зростання агресивності Японії. Одним з головних наслідків світової економічної кризи 1929-1933 рр. стало загострення боротьби між країнами «другого ешелону розвитку» (Німеччина, Італія, Японія) і передовими індустріальними країнами (Британія, Франція, США) за ринки збуту, джерела сировини. Німеччина прагнула позбутися обмежень, накладених на неї Версальським договором, і стала на шлях перегляду кордонів і реваншу за програну війну.

Японія прагнула встановити своє панування у Китаї і басейні Тихого океану. Вона першою стала на шлях загарбання, тому, наприклад, китайські історики вважають датою початку Другої світової війни вересень 1931 р., коли японські війська розпочали бойові дії проти Китаю і невдовзі

окупували Маньчжурію — важливу в стратегічному і економічному відношенні частину Китаю. Тут проживали 40 млн. чоловік, видобувалося 93 % китайської нафти, проходило 40 % залізниць. Війна розпочалася з провокаційного вибуху, влаштованого японцями на залізниці неподалік Мукдену. Восени дії тривали три місяці і закінчилися перемогою японців, хоча кількість японських військ становила 14 тис., а китайських — 100 тис. чоловік. Правляча верхівка Китаю не вжила заходів для оборони країни, обмежившись поданням скарги до Ліги Націй. Лише в лютому 1933 р. остання прийняла резолюцію, що засуджувала загарбання Маньчжурії і вимагала її повернення Китаю. У відповідь Японія у березні 1933 р. вийшла з Ліги Націй.

На 1 березня 1932 р. Японія загарбала весь Північно-Східний Китай. Тут була створена маріонеткова держава Маньчжоу-Го на чолі з останнім китайським імператором Пу І. Захоплена Маньчжурія стала базою для подальшої агресії Японії в Китаї.

Діяльність Ліги Націй в умовах наростання воєнної небезпеки. Агресивні дії Німеччини у 1935-1936 рр. не викликали активного опору з боку Англії і Франції. Голови урядів цих держав вважали, що Німеччина може повернути свої території, які у неї були відібрані за Версальським договором. Крім того, англійський прем'єр Н. Чемберлен боявся, що Німеччина буде претендувати на свої колишні колонії, які після Першої світової війни відійшли до Британії.

Ліга Націй дуже слабо реагувала на дії держав-агресорів. За роки її існування не було покарано жодного агресора, не надано допомоги жодній країні — жертві агресії. Коли Японія напала на Північно-Східний Китай, рада Ліги Націй лише висловила надію, що обидві сторони нормалізують свої відносини. У 1933 р. обидві країни-агресори — Японія і Німеччина вийшли з Ліги. Під тиском світового співтовариства Ліга Націй оголосила агресором Італію і запровадила економічні санкції проти неї, які фактично у життя впроваджені не були. По суті, Ліга Націй нічого не зробила у відповідь на акти агресії, а захоплення Австрії Німеччиною навіть не обговорювалося у цій міжнародній організації. Ліга не змогла попередити Другу світову війну і була розпущена у квітні 1946 року.

Напад Італії на Ефіопію. Здійснюючи свої агресивні наміри, Італія у жовтні 1935 р. ступила на територію Ефіопії, яка мала величезні сировинні багатства, важливе стратегічне положення — контролювала вихід з Середземного моря до Індійського океану. До травня 1936 р. Ефіопія була захоплена, а італійський монарх став «Королем Італії та Імператором Ефіопії». Негус (монарх) Ефіопії Хайле Сілассіє змушений був залишити країну. Гітлер був не дуже задоволений такими діями Італії. У квітні 1939 р. італійські війська увійшли до Албанії. Албанія офіційно опинилася під «протекторатом» Італії — два королівства об'єднано.

Вторгнення Японії до Центрального Китаю. У липні-серпні 1937 р. Японія розпочала загарбання Центрального Китаю. Захоплено Пекін, Шанхай, Нанкін. Ліга Націй усунулася від розгляду скарги Китаю на агресивні дії Японії і обмежилася «моральною підтримкою» китайського уряду. Міжнародна конференція, скликана з цього питання, визнала провину Японії в порушенні міжнародних угод і більш нічого.

У липні 1938 р. японські війська напали на радянську територію в районі озера Хасан на кордоні з Кореєю. А у травні – серпні 1939 р. Японія розпочала широкомасштабний наступ на Монголію. Спільними діями радянських і монгольських військ японці були зупинені на річці Халхін-Гол. Саме тут проявився воєнний талант майбутнього радянського маршала Г. Жукова.

Вісь «Берлін-Рим-Токіо». Країни, незадоволені Версальсько-Вашингтонською системою, що склалася після перемоги Антанти у Першій світовій війні, – Німеччина, Італія та Японія неминуче зближувалися одна з одною.

У жовтні 1936 р. між фашистською Італією (Б. Муссоліні) та нацистською Німеччиною (А. Гітлер) було підписано протокол про співробітництво, який став першим кроком до створення союзу країн-агресорів – утворено «вісь Берлін-Рим».

25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія підписали «Антикомінтернівський пакт», який передбачав взаємне інформування про діяльність Комінтерну і компартій у своїх країнах. Договір не був спрямований проти СРСР, і Сталіну навіть запропонували приєднатися до нього. Щоправда, у радянського диктатора вистачило розуму відмовитися.

Через рік, 6 листопада 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія. Таким чином було створено союз трьох держав-агресорів – «вісь (або трикутник) Берлін-Рим-Токіо».

24 лютого 1939 р. до Ангікомінтернівського пакту приєдналися хортистська Угорщина та Маньчжоу-Го, 27 березня – франкістська Іспанія.

22 травня 1939 р. в Берліні між Німеччиною та Італією підписаний терміном на 10 років «Пакт про дружбу й союз між Німеччиною й Італією», більш відомий як «Сталевий пакт». З боку Німеччини його підписав міністр закордонних справ Й. Ріббентроп, Італії – зять Муссоліні граф Г. Чіано.

3. Політика «умиротворення агресора» напередодні Другої світової війни. Мюнхенська угода.

Підготовка Німеччини до війни. Порушення Німеччиною Версальської угоди. Головним чинником розпалювання війни була Німеччина. 1935 року Саарський вугільний басейн, що 15 років перебував під управлінням Ліги Націй, в результаті плебісциту відійшов до Німеччини, що помітно посилило її промислову базу. Німеччина виплатила Франції компенсацію за вугільні шахти.

На цей час «дітище» Ллойд-Джорджа — Версальський договір — вже не вважався реальною системою безпеки в Європі. Британія поступово відходила від його принципів. Англійський прем'єр Р. Макдональд додержувався принципу неутручання у справи Німеччини. Він вважав головним, щоб Німеччина не претендувала на свої колишні колонії в Африці, і тому Великобританія не перешкождала економічному підпорядкуванню Німеччині країн Балканського півострова.

Гітлер, порушуючи статті Версальського договору, ввів загальну військову повинність. Почалося формування армії з 36 дивізій, відкрито відбудовувалася військова авіація, англо-німецька морська угода 1935 р. відкрила Німеччині шлях до збільшення тоннажу флоту і будівництва підводних човнів.

У березні 1936 р., використавши як привід підписання франко-радянського договору 1935 р., Гітлер ввів свої війська до Рейнської зони. Великобританія і Франція відповіли лише дипломатичним демаршем, а Ліга Націй — протестом. Акція Німеччини фактично перекреслила франко-радянську угоду, адже, захопивши Рейнську зону, німецька армія блокувала французьку, що робило недійсними воєнні гарантії Франції для країн Східної Європи (наприклад, гарантії для ЧСР). Польща, пов'язана з Німеччиною договором 1934 р. і стримувана пам'яттю про похід Червоної Армії за Віслу в 1920 р., відмовилася пропустити через свою територію іноземні, насамперед радянські, війська.

Політика «умиротворення агресора». Захоплення Німеччиною Австрії. 12 березня 1938 р. німецькі війська за підтримки австрійських фашистів здійснили аншлюс («возз'єднання») Австрії з Німеччиною (план «Отто»).

Австрійський уряд під тиском Німеччини був вимушений підкоритися загарбнику. 10 квітня 1938 р. було проведено плебісцит, на якому 99,7% австрійців, які мали право голосу, підтримали аншлюс.

Наступною жертвою було обрано Чехословаччину, яка приваблювала Гітлера чи не найкращими в Європі військовими заводами «Шкода» і слугувала стратегічним «коридором» до румунської нафти.

Під час виборів 1935 р. Судето-німецька партія досягнула значного успіху, провівши у палату депутатів ЧСР 44 своїх представників. У державі активізувалася діяльність профашистської «п'ятої колонії». У квітні 1938 р. було висунуто вимогу автономії Судетської області ЧСР, де після розпаду Австро-Угорщини проживали 3,1 млн. етнічних німців, надання німцям кількох міністерських постів тощо. Чехословацьке керівництво відкинуло ці вимоги. З середини травня 1938 р. не менше 10 дивізій вермахту було сконцентровано на чехословацькому кордоні. 13 вересня 1938 р. Судето-німецька партія, яка діяла за вказівками Німеччини, у Моравській Оставі спровокувала заворушення. Вони були швидко придушені чехословацькими військами. У відповідь Гітлер почав вимагати передачі Судетської області Німеччині. У німецько-чехословацьких відносинах виникла гостра криза. Для її розв'язання прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен двічі зустрічався із Гітлером. Було досягнуто домовленості, що справу вирішить міжнародна конференція.

«Гаранти» незалежності ЧСР — Англія і Франція — чинили тиск на чехословацький уряд, щоб він пішов на поступки фашистам. Уряди цих провідних західноєвропейських держав вступили на хибний шлях «умиротворення» агресора.

Мюнхенська угода й розчленування Чехословаччини. 29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені — центрі південнонімецької землі Баварія, без участі делегації ЧСР, глави урядів 4-х держав: *Британії — Н. Чемберлен, Франції — Е. Даладьє, Італії — Б. Муссоліні й Німеччини — А. Гітлер* — підписали *Мюнхенську угоду*, за якою *Судети* передавалися Німеччині, що, по суті, означало дозвіл на окупацію ЧСР.

Керівники урядів європейських держав широко вірили, що Судети, як про це заявляв Гітлер, будуть останньою територіальною вимогою Німеччини. Повернувшись із Мюнхена в Лондон, Чемберлен заявив: «Я привіз мир для нашого покоління». Даладьє оцінив ситуацію тверезіше: дивлячись на зустрічаючу його захоплюючу юрбу пацифістів-парижан, він усе шепотів: «Які вони усі ідіоти». Пройде два роки і він опиниться в німецькій в'язниці.

Війни не хотіли всі відповідальні лідери Європи, тому й шли на невиправдані поступки Гітлеру. Хотіли війни в тих умовах лише два лідери — Гітлер та Сталін.

У своїх мемуарах колишній прем'єр-міністр Англії У. Черчілль, засуджуючи Мюнхенську змову, наголошував, що в той час Франція одноосібно могла покласти край гітлерівській агресії в Європі: вона мала можливість виставити 100 дивізій проти 13, що їх мав вермахт поблизу французького кордону. Натомість втрата Чехословаччини завдала відчутного удару по тій самій Франції — чехословацькі підприємства «Шкода» випускали щорічно у 1938-1939 рр. стільки ж оборонної продукції, скільки усі англійські військові заводи, а чехословацьке військо складалося з 35 першокласно озброєних дивізій й мало чудово обладнану глибоко ешелоновану систему оборони і — до того ж — було готове до збройного захисту державної цілісності ЧСР.

Проте, втративши підтримку своїх союзників, Чехословаччина залишилася віч-на-віч із Німеччиною і змушена була поступитися тискові з її боку. Виконання договору між СРСР і ЧСР, укладеного у 1935 р., залежало від дій Франції, яка, підписавши Мюнхенську угоду, фактично знехтувала державним суверенітетом Чехо-Словаччини і власними зобов'язаннями щодо цієї країни. У жовтні 1938 р. вермахт окупував Судетську область.

Мюнхенська угода зобов'язувала ЧСР задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини. Польщі було передано Тешинську Сілезію, Угорщині — у листопаді 1938 р. за рішенням I Віденського арбітражу — частину Словаччини і Карпатської України.

Відтак Чехословаччина втратила третину своєї території з населенням у 5 млн. осіб, а також прикордонні фортифікаційні споруди і 40% промисловості. ЧСР було перетворено на федеративну республіку чехів, словаків та українців. Вона потрапила у принизливу залежність від гітлерівської Німеччини, новий кордон із котрою проліг лише у 40 км від Праги.

Ліквідація Чехословацької держави. Коли 14 березня 1939 р. словацький автономний уряд на чолі з Й. Тісо оголосив Словаччину незалежною, а президент ЧСР Е. Гаха у відповідь розпустив уряд Словаччини, Німеччина пригрозила бомбардуванням столиці країни Праги. За цих умов Гаха підписав документ, який віддавав ЧСР «під захист» Німеччини, що означало відмову від незалежності. 15 березня 1939 р. країну окуповано і утворено «протекторат Богемії та Моравії».

Словаччина стала «незалежною» фашистською державою, союзницею Німеччини. *Карпатська Україна*, що проголосила свою незалежність 15 березня 1939 р., невдовзі — до 17 березня — була окупована хортистською *Угорщиною*.

Мюнхенська угода — найганебніша сторінка західної передвоєнної дипломатії. Англія і Франція зрадили свого союзника Чехословаччину — державу, саме виникнення якої нероздільно було пов'язане з Версальською системою, одну із небагатьох реальних європейських демократій. Цинічним було посилення на право націй на самовизначення, зокрема, право німців, угорців, поляків об'єднатися зі своєю батьківщиною, оскільки 1919 р. в Парижі це право (в тому числі й право українців на державне існування) було принесене в жертву «стратегічним» (і недалекоглядним) антинімецьким та антиугорським інтересам країн Антанти, як 1938 р. — політиці «умиротворення».

Невіл Чемберлен

Німецькі претензії до Литви і Польщі. Військові взаємовідносини між Німеччиною і Польщею базувалися на декларації від 26 січня 1935 року. Проте цей документ не включав гарантій недоторканності західних кордонів Польщі.

У травні 1939 р. Польща і Франція підписали договір про воєнну допомогу з боку Франції у разі нападу на першу, схожий документ Польща підписала у серпні 1939 р. з Британією.

Основними причинами укладення цих договорів були претензії з боку Німеччини на «польський коридор», Данциг і вимоги провести через північну Польщу екстериторіальну німецьку автостраду. Німці також претендували на округ Мемель з центром у Клайпеді, що з 1923 р. належав Литві.

Після захоплення Німеччиною Чехословаччини територія Польщі опинилася у стратегічно невідомому становищі — на заході, півночі й півдні вона стала мсжувати з Німеччиною.

4. Радянсько-німецький пакт про ненапад (23 серпня 1939 р.) та таємний додатковий протокол до нього.

Англо-франко-радянські переговори 1939 року. За цих умов Англія і Франція провели з СРСР переговори про взаємодію в разі агресії. Вони проходили в Москві і тривали 4 місяці (з квітня по серпень 1939 р.). У цей період Сталін вважав основними ворогами СРСР Польщу та Японію, і переговори затягувалися всіма сторонами.

СРСР пропонував укласти тристоронній договір про взаємодопомогу в разі нападу агресора на будь-яку з трьох сторін. При цьому радянські війська у випадку нападу Німеччини на Францію чи Британію мали б пройти через територію Польщі чи Румунії. Однак ці країни участі у переговорах не брали, а вирішувати це питання без них Англія і Франція не могли. Гітлер, скориставшись з цієї ситуації, розпочав спекулятивні таємні контакти з Англією, аби настроїти Сталіна проти неї і привернути його на свій бік.

Після того, як розвідка Франції дізналася про план нападу на Польщу, голові французької місії генералу Думенку були надані всі повноваження для підписання договору. Однак Сталін уже вирішив закінчити «тягнути волинку», як було написано в його записці голові радянської делегації на переговорах К. Ворошилову, і замість створення системи колективної безпеки вирішив підписати односторонній договір з Німеччиною.

Радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939 року та таємний додатковий протокол до нього. У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. підписано радянсько-німецький договір про ненапад терміном на 10 років («пакт Ріббентропа-Молотова», за прізвищами міністрів закордонних справ обох країн, які його підписали).

До договору додавався таємний протокол про розподіл сфер впливу обох країн у Східній Європі.

У сферу впливу СРСР потрапили Західні Україна і Білорусія, Естонія, Латвія, Бессарабія і Фінляндія, у німецьку сферу впливу — північна і центральна Польща і Литва. На карті було визначено зони окупації Польщі Німеччиною і СРСР. Радянський Союз зобов'язувався вести до Польщі війська після нападу на неї Німеччини. Остання зобов'язувалася стати посередником між СРСР і Японією з метою відвернення японської агресії на радянському Далекому Сході.

Укладаючи пакт, Сталін вважав, що переграв усіх. Насправді він грав лише на руку Гітлеру. Договір розв'язав руки Гітлеру для агресії проти Польщі, Франції та Англії. 1 вересня 1939 р. німецькі війська напали на Польщу, а 17 вересня на її територію увійшли радянські. 28 вересня 1939 р. між СРСР і Німеччиною підписано договір про дружбу і співробітництво, що закріпив «четвертий поділ» Польщі.

Пакт дозволив Гітлеру в критичний момент війни в Європі оголити свій східний кордон влітку 1940 р., залишивши там тільки сім дивізій. Повна безпека на Сході дала йому можливість усі сили вермахту кинути на Захід і блискавично розгромити англо-французьку коаліцію. Це відкрило Гітлеру шлях на Схід. Всупереч розрахункам і пізнішим запевненням Сталіна, пакт не відтягнув війну Німеччини та СРСР, а прискорив гітлерівський напад на СРСР⁶², який намічався ще раніше 1943 року.

⁶² Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / Редакол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002-2003. — Т. 4. — С. 57.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити хронологічну таблицю

Порушення нацистською Німеччиною статей Версальського мирного договору

Дата	Подія
1935	
1936	
1938	
1939	

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу у 30-і рр. XX ст. та спроби створення системи колективної безпеки країнами Заходу, залучаючи історичну карту. Які міжнародні проблеми не були вирішені в цей період?
2. Зіставте процес утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі. Чому саме Німеччина, Італія та Японія стали на шлях агресії?
3. Прослідкуйте витоки, прояви та наслідки політики умиротворення, а також процес радянсько-німецького зближення та підписання пакту «Молотова-Ріббентропа»;
4. Охарактеризуйте роль політичних діячів у міжнародних відносинах 30-х рр. XX ст.: Й. Сталіна, А. Гітлера, Б. Муссоліні, Н. Чемберлена, Е. Даладье, Ж. Л. Барту, Й. Ріббентропа, В. Молотова.
5. Поясніть поняття і терміни: «політика» «умиротворення», «аншлюс», «демілітаризована зона», «судетська проблема», «сепаратизм», «Мюнхен», «таємні протоколи», «Антикомінтернівський пакт», «вісь Рим-Берлін-Токіо», «паціфізм».
6. Назвіть дати вторгнення Японії до Китаю, переходу Саарського вугільного басейну під контроль Німеччини, італо-ефіопської війни, введення німецьких військ до Рейнської зони, утворення вісі Берлін-Рим-Токіо, аншлюсу Австрії, Мюнхенської угоди, пакту Ріббентропа-Молотова.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Країни Європи у 30-ті рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 48-77.
2. Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — Київ, 1995.
3. Полянський П. Всесвітня історія. 1914-1939. — К.: Генеза, 2003. — С. 254-284.

**РОЗДІЛ II. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ, ЧАСТИНА ДРУГА
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТУ (світ після 1939 року)**

Лекція № 10

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939-1945 рр.)

ПЛАН

1. Воюючі сторони, головні фронти, причини та характер війни. Періодизація війни.
2. Основні події війни у вересні 1939 – червні 1941 рр. в Європі.
3. Основні події німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни (1941-1945 рр.).
4. Формування антигітлерівської коаліції.
5. Воєнні дії у Північній Африці, Азії та Тихому океані (1940-1943 рр.).
6. Окупаційний режим та Рух Опору в країнах Європи та Азії.
7. Завершення воєнних дій в Європі та Азії (1943-1945 рр.).
8. Результати та наслідки війни. Складання «біполярного світу». Створення ООН.

Першою жертвою війни стає правда.
Афоризм

1. Воюючі сторони, головні фронти, причини та характер війни. Періодизація війни.

Причини, характер та періодизація Другої світової війни. Друга світова війна розколола не лише світ у середині ХХ ст. на два ворогуючі табори, а й майже все ХХ століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Саме *Друга світова війна (1939-1945)* та її складова – *німецько-радянська (Велика Вітчизняна) війна (1941-1945 рр.)*, найбільші випробування у котрій випали на Україну й український народ, належить до числа тих подій, що визначили маршрут світової історії в другій половині ХХ століття.

Друга світова війна за своїми масштабами і наслідками якнайповніше відповідала її визначенню як світової. Якщо в Першій світовій війні брало участь 38 держав з населенням понад 1 млрд. чол., то у Другій світовій, що тривала шість років (2194 дні), — понад 60 держав з населенням 1,7 млрд. чол., тобто 80% усього людства, а воєнні дії велися на території 40 держав. В ході війни було мобілізовано 110 млн. осіб, тільки загальні матеріальні втрати в результаті Другої світової війни становили 4 трильйони доларів США. Але найбільше вражають людські втрати — понад 60 млн. загиблих (близько половини з них становило мирне населення), тобто у 6 разів більше аніж у Першу світову війну.

В ході Другої світової війни, що тривала з *1 вересня 1939 р. до 2 вересня 1945 р.*, протистояли два блоки країн:

- **країни-агресори** – Німеччина, Італія, Японія⁶³. Союзниками Німеччини в Європі виступили Словаччина, Угорщина, Румунія⁶⁴, Болгарія⁶⁵, Фінляндія⁶⁶, Іспанія⁶⁷, Хорватія⁶⁸. В Азії до агресорів приєдналися Сіам (сучасний Таїланд), Маньчжоу-Го та китайський уряд Ван Цзинвєя⁶⁹;

- **країни антигітлерівської коаліції** – Велика Британія (з домініонами), Франція⁷⁰, США, Китай (на чолі з Чан Кайші). В ході війни учасниками антигітлерівської коаліції стали Польща, Чехо-Словаччина, Нідерланди, уряди яких перебували в еміграції.

⁶³ Німеччина, Італія та Японія уклали між собою 27 вересня 1940 р. Тройстий пакт. Пакт передбачав, що протягом наступних 10 років країни-учасники будуть надавати одна одній підтримку та співпрацювати у досягненні геополітичних цілей, головною з яких було визначено встановлення нового світового порядку. Відповідно до Тройстого пакту країни-учасники зобов'язувалися надавати одна одній політичну, економічну і військову допомогу та визначили власні сфери впливу в світі. Німеччина та Італія утверджували своє панування в Європі, а Японія — у Східній Азії.

⁶⁴ Словаччина, Угорщина, Румунія приєдналися до Тройстого пакту 20-24 листопада 1940 року.

⁶⁵ Болгарія приєдналася до Тройстого пакту 1 березня 1941 року.

⁶⁶ Фінляндія приєдналася до Тройстого пакту у травні 1941 року.

⁶⁷ Іспанія хоча і приєдналася до Тройстого пакту у червні 1941 р., проте фактично участі у війні не приймала.

⁶⁸ Незалежна держава Хорватія приєдналася до Тройстого пакту 15 червня 1941 року.

⁶⁹ Ці країни приєдналися до Тройстого пакту у 1942 році.

⁷⁰ Хоча протягом 1941-1942 рр. Франція окупована Німеччиною, проте голова руху «Вільна Франція» Ш. де Голль був визнаний державами антигітлерівської коаліції як голова французького уряду.

СРСР з вересня 1939 до червня 1941 р. проводив *агресивну загарбницьку політику* в Східній Європі і лише у червні 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, став *країною антигітлерівської коаліції*.

Історики до сьогодні сперечаються щодо причин початку війни. Частина дослідників виділяють такі *причини*, які призвели до початку Другої світової війни:

- фашистські та милітаристські держави на чолі з Німеччиною, Італією і Японією були невдоволені справді багато в чому недосконалою системою Версальського договору і прагнули нового поділу світу, до захоплення колоній, джерел сировини і ринків збуту, які годі знаходилися переважно під контролем Великої Британії, Франції і США;

- загострення суперечностей між великими державами через глибоку економічну кризу початку 30-х років, пошук шляхів виходу з якої призвів до розбудови в них двох протилежних політичних систем — демократичних в своїй основі суспільств (типу США, Франції, Великої Британії) і тоталітарних режимів (типу СРСР, Італії та Німеччини), які рано чи пізно повинні були зіткнутися у смертельному двобої;

- розв'язанню воєнного конфлікту сприяла й «політика потурання агресорам», яку проводили Велика Британія і Франція, сподіваючись, що своїми вчинками за рахунок інших держав й народів вони задовольнять їхні апетити («аншлюс» Австрії і Мюнхенський зговір). З іншого боку, розв'язанню війни сприяла безпосередня підтримка Німеччини керівництвом СРСР, насамперед шляхом підписання німецько-радянського договору про ненапад (на 10 років) у серпні 1939 року, внаслідок якого між двома диктаторами — Гітлером і Сталіним — було поділено Східну Європу;

- протистояння між демократичними (Велика Британія, США, Франція) і тоталітарними державами (Німеччина, Італія);

- укладення німецько-радянського договору в серпні 1939 р. та таємного додатку до нього про поділ сфер впливу у Східній Європі, що «розв'язав руки» для наступу Німеччини на Заході.

За своїм *характером* ця війна була *загарбницькою* для країн-агресорів. Для країн антигітлерівської коаліції ця війна мала *справедливий, визвольний характер*. Водночас слід відзначити, що в ході війни її характер для окремих країн змінювався, деякі з них переходили в табір агресорів, інші — піднімалися на війну й опір їм.

Існує декілька варіантів періодизації Другої світової війни. Частина істориків поділяють війну на такі *періоди*:

- *перший* — початок Другої світової війни, воєнні дії в Європі: від нападу гітлерівської Німеччини на Польщу до агресії фашистів проти Радянського Союзу (1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р.);

- *другий* — розширення фашистської агресії: від нападу гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР і початку Великої Вітчизняної війни та відступу Червоної Армії до її контрнаступу під Сталінградом (22 червня 1941 р. — 19 листопада 1942 р.);

- *третій* — докорінний перелом в ході Другої світової війни: від контрнаступу радянських військ під Сталінградом до відкриття Другого фронту в Європі (19 листопада 1942 р. — 6 червня 1944 р.);

- *четвертий* — розгром фашизму в Європі: від наступу на центральній ділянці Східного фронту і відкриття Другого фронту у Франції до поразки фашистської Німеччини (6 червня 1944 р. — 8 травня 1945 р.);

- *п'ятий* — розгром милітаристської Японії: від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії (8 травня 1945 р. — 2 вересня 1945 р.).

Приводом до початку війни стала провокація на німецько-польському кордоні, яку влаштували німці, передв'ягнувши у польську військову форму, напавши на свою радіостанцію у м. Глейвіце.

2. Основні події війни у вересні 1939 – червні 1941 рр. в Європі.

Напад Німеччини на Польщу. Події 1939 – червня 1941 років. 1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина, звинувативши у початку війни Польщу, розпочала бойові дії проти «Другої Речі Посполитої»⁷¹. 3 вересня Велика Британія, а 4 вересня Франція оголосили війну Німеччині, проте

⁷¹ «Друга Річ Посполита» – умовна назва Польщі у 1918-1939 роках. Перша Річ Посполита існувала у 1569-1795 роках.

активні бойові дії на Західному фронті Німеччини не велися. Цей період в історії війни отримав назву «Дивна війна»⁷². 5 вересня 1939 р. США заявили про свій нейтралітет.

Згідно з планом «Вайс», затвердженим Гітлером 11 квітня 1939 р., проти Польщі було кинуте 58 дивізій з 75, що їх налічував вермахт, два повітряні флоти (1 тис. бомбардувальників, 105 винищувачів). Загальна кількість німецьких солдатів та офіцерів становила 2 млн. чоловік. Їм протистояла польська армія — 1,35 млн. солдатів та офіцерів (30 піхотних дивізій, 10 резервних дивізій, 22 кавалерійські бригади, що були об'єднані у 6 армій і групу «Нарев»). Польща мала 29 рот застарілих панцирників, 9 рот легких танків, близько 500 літаків застарілих конструкцій. Війська були розтягнуті вздовж кордону.

Німецький наступ здійснювався у двох напрямках:

- зі Східної Пруссії наступала група армій «Північ», якою командував генерал Ф. Бок;
- з Сілезії та Словаччини — група армій «Південь» (командувач — генерал Г. Рундштетт).

У перші ж дні бойових дій відчайдушний опір польської армії було зламане. 6 вересня польський уряд виїхав з Варшави, а 17 вересня прибув до Румунії.

Вступ Червоної армії в Західну Україну та Західну Білорусію і приєднання їх до СРСР. Включення до Радянського Союзу Північної Буковини, Бессарабії, Латвії, Литви та Естонії. Й. Сталін «тягнув» з виконанням таємної частини пакту Ріббентропа-Молотова, шукаючи привід виставити себе не загарбником, а «визволителем». Крім того його увага була притягнута до Далекого Сходу, де йшли бойові дії між радянськими та японськими військами на річці Халхін-Гол в Монголії. Проте як тільки 16 вересня 1939 р. було підписано радянсько-японську угоду про припинення вогню, Сталін віддав наказ наступати на Польщу.

17 вересня 1939 р., згідно з радянсько-німецьким договором про ненапад від 23 серпня 1939 р. (так званий «пакт Ріббентропа-Молотова»), прикриваючись пропагандистськими гаслами «допомоги українським і білоруським братам і сестрам», почали наступ на Польщу радянські війська. За 12 днів наступу вони зайняли території Західної України та Західної Білорусії і досягли рубежу на р. Нарва-Вісла-Сян, як і було обумовлено попередніми німецько-радянськими домовленостями. Наприкінці вересня у Бресті, Львові, Гродно, Ковелі і Пінську відбулися паради військ-переможців — вермахту і Червоної армії, що в усьому світі було розцінено як небезпечне зростання тоталітарних сил, посилення загрози миру в Європі.

28 вересня 1939 р. радянсько-німецький воєнно-політичний альянс було підтверджено новим документом — *Договором про дружбу і кордон*, яким було закріплено т. з. четвертий поділ Польщі. З приводу наслідків цього пакту відомий письменник-антифашист Генріх Манн у розпачі записав у щоденнику: «Сталін — це той же Гітлер. Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу». Для спільної боротьби з польськими підпільниками було встановлено співробітництво між гестапо і НКВС, у м. Закопане створено спільний навчальний центр. Польська держава фактично перестала існувати: до Німеччини відійшло 48,6 % її території і 69,9 % населення, до СРСР — 51,4 % території та 37,1 % населення. До СРСР приєднані Західна Білорусія та Західна Україна⁷³.

ТРАГЕДІЯ В КАТИНІ

Навесні 1940 р. за рішенням особливої Трійки НКВС СРСР відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940. понад 21 тис. польських військовополонених було розстріляно.

3 березня 1959 року в цілком таємній доповідній записці №Н-632-Ш на ім'я Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова голова КДБ СРСР О. Шелепін запропонував знищити особові справи розстріляних польських громадян. Пропозиція була затверджена і виконана. За даними цієї записки усього було розстріляно 21 857 осіб, з них у Катині 4 421 особа, у Харкові 3 820 осіб, у Калініні 6 311 осіб й 7 305 осіб у таборах і в'язницях Західної України й Західної Білорусії.

Керівництво СРСР до 1990 р. заперечувало свою причетність до цих розстрілів. Відповідно до радянської офіційної версії (комісія М. Бурденка), польські громадяни були розстріляні в Катині у 1941 р. німецькими військами. На сьогоднішній день цю версію підтримують деякі

⁷² «Дивна війна», «Сидяча війна» — умовні назви періоду з вересня 1939 по травень 1940 р., коли Британія та Франція оголосили війну Німеччині, проте не вели її.

⁷³ На території Західної України утворили 6 нових областей — Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку (у 1959 р. приєднана до Львівської), Станіславську (нині — Івано-Франківська) та Тернопільську.

російські публіцисти. Лише 28 квітня 2010 р. за рішенням Президента Російської Федерації Д. Медведева розсекречені архівні документи по Катинській проблемі.

10 квітня 2010 р. президент Польщі Л. Качинський з дружиною Марією вилетіли з Варшави у Смоленськ на польському урядовому літаку Ту-154М. Разом із президентом летіла делегація, яка включала політичних, військових, суспільних і релігійних діячів Польщі. В літаку було 88 пасажирів і 8 членів екіпажу. Метою візиту було відвідування Катинського меморіалу під Смоленськом у день 70-річчя Катинського розстрілу. У тумані при заході на посадку в аеропорт «Смоленськ-Північний» літак, не долетівши до посадкової смуги, зіштовхнувся з деревами й розвалився в повітрі. Усі 96 людей загинули.

Окупація країн Балтії. СРСР запропонував *Естонії* підписати договір про взаємодопомогу, за яким СРСР розміщував тут свої військові гарнізони, а у портах — військові кораблі (28 вересня 1939 р.). Таку ж угоду укладено з *Латвією* (5 жовтня 1939 р.) і *Литвою* (10 жовтня). У червні 1940 р., коли увага європейців була притягнута до окупації Франції, комуністи Балтії, спираючись на радянські війська, організували «виступи трудящих» проти «антинародної політики» власних урядів. Наслідком стало формування маріонеткових прорадянських урядів, які провели безальтернативні «вибори» за радянським зразком — свої кандидатури мали право «висувати» лише представники «непорушеного блоку комуністів та безпартійних». Нова влада «звернулася з проханням» про входження Естонії, Латвії та Литви до складу СРСР, в чому їм не було відмовлено. Таким чином країни Балтії втратили незалежність і перетворилися на радянські республіки.

У березні 1940 р. СРСР заявив про необхідність повернення Румунією захоплених нсю Бессарабії і Північної Буковини. Після ультиматуму румунському урядові 28 червня 1940 р. СРСР практично без боїв протягом тижня встановив контроль над цими землями. На території Бессарабії було утворено Молдавську РСР, а Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія були передані до складу Української РСР.

Радянсько-фінська війна. Продовжуючи загарбання на Заході, у жовтні 1939 р. СРСР запропонував Фінляндії здати йому в оренду на 30 років порт Ханко, а також передати в обмін на території в Карелії низку островів у Фінській затоці і відсунути кордон з цією країною від Ленінграда. Фіни відмовилися, і Сталін, використавши прикордонний інцидент, розпочав бойові дії, кинувши на 4-мільйонну країну 250-тисячну армію, 2 тис. танків, 900 літаків, 1800 гармат.

ДУМКА ЖУРНАЛІСТА

Коли Червона армія перейшла фінський кордон, співвідношення сил воюючих сторін, за офіційними даними, було таким: 6,5:1 в особовому складі, 14:1 в артилерії, 20:1 в авіації і 13:1 у танках на користь СРСР. І тут сталося «фінське диво» — замість швидкої перемоги радянські війська в цій «зимовій війні» зазнавали однієї поразки за іншою. За підрахунками російських військових («Гриф секретності снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах» под ред. Г. Кривошеева, М.: Восниздат, 1993 г.), мінімальні втрати Червоної армії під час фінської компанії становили 200 тисяч людей. Фінська війна стала першим тривожним дзвінком, який показав усю гнилість радянської імперії та повну бездарність її партійного, державного і військового керівництва. Все у світі пізнається у порівнянні. Сухолупні війська радянських союзників (Англиї, США і Канади) у боях за звільнення Західної Європи — від висадки в Нормандії до виходу на Ельбу — втратили 156 тис. осіб. Окупація Норвегії 1940 р. обійшлася в Німеччині в 3,7 тис. загиблих і зниклих безвісти солдатів, а розгром армії Франції, Бельгії і Голландії — у 49 тисяч осіб. На цьому тлі жахливі втрати Червоної армії у фінській війні — більш ніж промовисто.

Соболев Ю. Брехня і правда про Велику Вітчизняну // Дзеркало тижня. Україна. - №21. - 10 червня 2011. <http://dt.ua/articles/82558> (сторінку відвідано 12 червня 2011 р.).

Війна з Фінляндією тривала 105 днів — з 30 листопада 1939 р. по 12 березня 1940 року. Уже 17 грудня 1939 р. СРСР як агресора було виключено з Ліги Націй. Червона армія намагалася привести до влади новостворений маріонетковий уряд «Фінляндської народної республіки» на чолі з Куусінемом. В надзвичайно важких зимових умовах радянські війська взяли в декількох

місяця оборонні споруди «лінії Манергейма». Проте враховуючи можливість бомбардування військами Британії та Франції нафтоносних родовищ Баку, Майкопу та Грозного, великі втрати Червоної армії та непохитність законного фінського уряду та населення країни, 12 березня 1940 р. було укладено мирний договір.

Захопити Фінляндію, як це передбачалося «пактом Ріббентропа-Молотова» не вдалося, проте СРСР здобував Карельський перешийок, західний та північний берег Ладозького озера – відсунуто кордон від Ленінграда, район Кандалакси на півночі країни. СРСР також отримав у оренду о. Ханко і ряд островів для створення військово-морської бази.

Але за це було заплачено занадто дорого ціну. З боку СРСР загинуло і пропало безвісти 90 тис. чоловік, майже 200 тис. були поранені та обморожені; фіни втратили втричі менше — 23 тис. загиблими і 44 тис. пораненими. Але найбільше постраждав міжнародний престиж Радянського Союзу та репутація «непереможної і легендарної» Червоної армії, яка продемонструвала в цій війні свою низьку боєздатність.

Загарбання Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів. Розгром Франції. Агресія на Балканах. 9 квітня 1940 р. німецькі війська висадилися у кількох портах Норвегії і вступили на територію Данії (операція «Везерібунг» – «Везерські навчання»). З боку датської армії протидії не було — уряд і король наказали військам скласти зброю. Опір норвезької армії було зламано до червня 1940 року.

10 травня 1940 р. у відповідності до плану «Грюн» розпочався німецький наступ на заході. Група армій «Б» (генерал Ф. Бок) увійшла в Голландію і Бельгію, а група армій «А» (генерал Г. Рундштетт) в обхід «лінії Мажино» (оборонні укріплення Франції) захопила південну Бельгію і північну Францію. 14 травня 1940 р. капітулювали Нідерланди, королева Беатрікс емігрувала до Лондона; 27 травня капітулювала Бельгія.

У травні 1940 р. німці дійшли до французького порту Дюнкерк, Гітлер, маючи можливість розгромити англійські війська, дав «стоп-наказ» Вермахту. Можливо Гітлер ще сподівався об'єднати зусилля в боротьбі за світове панування з Британією. Це дало можливість, кинувши всю техніку і боеприпаси, евакуювати в Британію 338 тис. англо-французьких військ.

5 червня 1940 р. розпочато наступ німців на Париж. 10 червня 1940 р. у Другу світову війну вступила фашистська Італія, оголосивши війну Франції. Французька армія була деморалізована, титанічні спроби генерала Ш. де Голля організувати оборону на підступах до Парижа не принесли успіху і 14 червня Вермахт увійшов до Парижу, а 22 червня 1940 р. маршал Ф. Петен від імені уряду Франції підписав перемир'я. В музеї, де стояв вагон маршала Фоша і в якому було укладено Комп'єнське перемир'я, було проломлено стіну, вагон витягнутий на вулицю. Саме там Франція підписала свою капітуляцію – французький уряд і народ було прииженено.

Фактично Франція капітулювала. Північна частина країни була окупована, її південь контролював профашистський уряд, що осів у м. Віші в чолі з маршалом Петеном⁷⁴.

ДУМКА ЖУРНАЛІСТА

Третя республіка у Франції протиставила тоталітаризмові Гітлера хибну і потворну модель демократії. Про якусь консолідацію політиків перед обличчям зовнішньої загрози не було й мови. Ультраправі симпатизували гітлерівському режимові. Комунисти, антифашистський запал яких був охолоджений пактом Молотова-Ріббентропа, закликали трудящих саботувати «імперіалістичну» війну. Помірковані діячі займалися взаємною критикою і намагалися ухилитися від відповідальності.

Певний сплеск патріотизму на початку війни не зміг компенсувати психологічну неготовність французів до боротьби, до неминучих жертв і поневірянь. Для більшості громадян особистий комфорт був важливішим за абстрактні «національні інтереси».

14 червня 1940 р. німці зайняли Париж. Французькому керівництву належало відповідати на запитання: що робити далі? Несміливі пропозиції вивести війська в Північну Африку і в союзі з Англією продовжувати війну були відкинені. Гору взяли прибічники сепаратного перемир'я на чолі з маршалом Анрі Петеном. Один із найпопулярніших восначальників Першої світової, герой оборони Вердена, давно став для Франції людиною-легендою. Тепер 84-річний маршал знову мав

⁷⁴ На середину 1942 р. нацистська Німеччина повністю окупувала Францію

відіграти знакову роль в історії країни. 16 червня він обійняв посаду прем'єр-міністра, а наступного дня оголосив по радіо про припинення опору.

Прості люди зустріли звістку з неприхованою радістю. Російський письменник-емігрант Роман Гуль у своїх мемуарах так описує атмосферу, яка панувала влітку 1940-го: «Все: крест'яне, виноградари, ремесленники, бакалейщики, ресторатори, гарسونи кафе, парикмахери и бегущие, как сброд, солдаты — все хотели одного — что угодно, только чтоб кончилось это падение в бездонную бездну... У всех на уме было одно слово — «армистис» (перемирие), что означало, что немцы не пойдут на юг Франции, не придут сюда, не расквартируют здесь свои войска, не будут забирать скот, хлеб, виноград, вино... Бежавший из Франции в Лондон де Голль, хотевший сопротивления во что бы то ни стало, в тот момент был, увы, не с Францией, не с народом. С народом был Петен».

Більшість французів у 1940-му не сприймали генерала де Голля всерйоз. Його палкий заклик продовжувати боротьбу підтримали одиниці. Справжнім рятівником нації вважався маршал Петен, який прикрив своїм авторитетом ганьбу мирних переговорів з Німеччиною.

«Перемир'я», укладене 22 червня, було фактичною капітуляцією Франції. Країна розділялася на окуповану німцями північ із центром у Парижі і південну «вільну зону» зі столицею в містечку Віші. Французька армія, за винятком 100 тис. осіб, підлягала демобілізації. У німецьких таборах залишалося 1,5 мільйона військовополонених французів.

Очолив уряд, який контролював південь Франції і заморські колонії, маршал Петен. 10 липня Національні збори передали йому всю повноту влади. Міжнародне співтовариство, включно зі США й СРСР, визнали режим Віші. Петен і його команда вважали збереження французької державності головним результатом домовленостей із німцями.

Дубинянський М. Маршал Петен у тупику історії // Дзеркало тижня. — 2006. — №15 (594).

10 травня 1940 р. новим прем'єр-міністром Великої Британії став У. Черчіль, який виступав проти будь-яких угод з Гітлером. З липня по жовтень 1940 р. йшла «Битва за Англію» – бойові дії в повітрі та постійні бомбардування території Британії німецькими літаками. Потерпівши поразку у повітрі, Гітлер відмовився від вторгнення на британські острови.

4 жовтня 1940 р. німецькі війська увійшли в Румунію, де утвердилася фашистська диктатура Й. Антонеску, й Угорщину; у березні 1941 р. – у Болгарію. У квітні 1941 р., виконуючи план операції «Маріта», Вермахт та союзники окупували і розчленили Югославію та Грецію.

Таким чином, влітку 1941 р. більшість європейських держав, крім Швейцарії, Швеції, Великої Британії, Ірландії, Іспанії та Португалії, були або окуповані Німеччиною, або стали її союзниками. Фактично Швейцарія та Швеція були прив'язані до німецької економіки: з Швеції надходила залізна руда, з Швейцарії — точні прибори. Від незалежності цих двох країн Гітлеру було більше користі, ніж від окупації – у випадку окупації Британія бомбила б ці країни, руйнуючи необхідні Німеччині матеріальні ресурси.

Головними причинами успіхів Вермахту стали: нова стратегія «бліц-кригу» (блискавичної війни), чітка взаємодія всіх родів військ та застосування радіозв'язку між ними; постачання з боку СРСР стратегічної сировини тощо.

**Підписання капітуляції Франції
у вагоні маршала Фоша**

**Унтер-офіцер Вермахту
(форма 1941 р.)**

3. Основні події німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни (1941-1945 рр.).

План «Барбаросса». Напад Німеччини на СРСР. Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті. Після розгрому французької й англійської армій улітку 1940 р. та невдалої для СРСР фінської кампанії взимку 1939-1940 рр. Гітлер, з дотриманням максимальної секретності, почав готуватися до «Східного походу» проти СРСР.

Сталінський Радянський Союз, як і нацистська Німеччина, готувався до наступальної війни. Так у 1940-1941 рр. Генштабом Робітничо-селянської Червоної армії було розроблено як мінімум чотири плани випереджувальної війни з Німеччиною і жодного оборонного плану⁷⁵. Після виступу Сталіна перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р. мало хто з військових керівників сумнівався в тому, що попереду війна проти Німеччини, ініціатором якої виступить СРСР. Теоретики з Політуправління Червоної армії вже тоді придумали їй назву «Велика (російською мовою «всесокрушающая») справедлива війна»⁷⁶. В друкарнях уже готувався до виходу у світ плакат «Родина мать зовєт!» художника І. Тоїдзе, що виявився таким популярним у першій дні нападу Німеччини на СРСР.

22 червня 1941 р. згідно з директивою Гітлера №1 – *планом «Барбаросса»*, підписаною фюрером 18 грудня 1940 р. німецькі війська пішли в наступ на СРСР – почалася *Велика Вітчизняна (німецько-радянська) війна*, яка тривала до травня 1945 року. «Війна проти Росії, – відверто говорилося в інструктивному додатку до цього плану, – один із найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це стародавня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азійського нашествия, оборона проти єврейського більшовизму. Мета цієї війни – розгром сьогодишньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю».

За планом «Барбаросса» передбачався розгром основних сил СРСР та вихід німецьких військ на лінію Архангельськ–Астрахань до листопада 1941 р. (до початку холодів). Гітлер, нападаючи на СРСР, недооцінив сили противника та переоцінив сили власної армії. Він вважав, що розбити СРСР буде надзвичайно легко, оскільки різні німецькі аналітики давали на поразку противника від 10 днів до 3 місяців. Восени 1941 р., в час найбільшого наступу на СРСР, військове виробництво в Німеччині, за наказом Гітлера, було навіть скорочене на 40%! Фюрер вважав, що достатньо і тієї зброї, що була. Крім того, враховуючи досвід французької кампанії, коли німецькі танки заправлялися на французьких бензоколонках, Гітлер не попідкувався про підвіз пального для танків. Це був ще один промах нацистського лідера – він не врахував, що на території СРСР бензоколонки, як і нормальних шляхів, фактично не існувало.

Німеччина виставила проти СРСР 182 дивізії і 20 бригад, у складі яких було понад 5 млн. солдатів й офіцерів, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків і стільки ж літаків, що наступали трьома напрямками:

- **«Північ»** (на Ленінград) — командував фельдмаршал В. Лееб (2 повітряні армії, 3 танкові групи і 1-й повітряний флот);
- **«Центр»** (найчисельніша група армій — на Мінськ і Москву) — фельдмаршал Ф. Бок (дві польові армії, дві танкові групи, 2-й повітряний флот);
- **«Південь»** (на Київ) фельдмаршал Г. Рундштедт (три армії, одна танкова група, 4-й повітряний флот).

В нападі на СРСР приймали участь і союзники Німеччини – Італія, Угорщина, Румунія. Щоправда італійські війська проявили себе на Східному фронті як надзвичайно слабкі.

ЖАРТ А. ГІТЛЕРА

Гітлер, оцінюючи італійську армію, казав, що на одну італійську дивізію необхідно мати три німецькі — дві, щоб прикривати фланги італійцям, а одну — прикривати ззаду, щоб італійці не втекли.

Перший удар прийняли на себе радянські війська, зосереджені поблизу кордону: 186 дивізій, що нараховували понад 3 млн. чоловік, 39,4 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків і понад 9 тис. літаків (останні на 80% були застарілих моделей).

⁷⁵ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939-1941: (Документы. Факты. Суждения). — М., 2000. — С. 497.

⁷⁶ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза. 2002—2003. — Т. 4. — С. 112.

Війська розподілялися на чотири округи:

- Ленінградський військовий округ (Північний фронт) генерал М. Попов (3 армії, у тому числі 4 танкові та 2 механізовані дивізії);
- Прибалтійський військовий округ (Північно-Західний фронт) — генерал Ф. Кузнецов (3 армії, у т. ч. 4 танкові і 2 моторизовані дивізії);
- Західний військовий округ (Західний фронт) — генерал Д. Павлов (3 армії, у т. ч. 23 танкові і 6 моторизованих дивізій);
- Київський особливий військовий округ (Південно-Західний фронт на чолі з генералом М. Кирпоносом і Південний фронт на чолі з генералом Тюленевим — 5 армії, у т. ч. 20 танкових і 10 моторизованих дивізій). Було створено *Ставку Верховного головнокомандування* на чолі зі Сталіним, начальником Генштабу був Г. Жуков.

Причини поразок радянських військ. Перевага німецької армії була невелика, а в танках і літаках перевагу мав СРСР, шоправда, в якісному відношенні його техніка поступалася ворожій. Війна почалася для СРСР невдало: до осені 1942 р. Червона армія постійно зазнавала поразок (крім контрастную під Москву).

Причини невдач:

- **воєнно-стратегічні:** неготовність СРСР до ведення оборонної війни; зосередження радянських військ на напрямку Південно-Західного фронту, тоді як основні сили німців були зосереджені в групі «Центр», спрямованій на Москву, відсутність у радянських військ вагомого бойового досвіду; некомпетентність Сталіна у воєнних питаннях (затягнення вирішення питання про переозброєння та реорганізацію армії тощо), репресії в Червоній Армії напередодні війни (було усунуто з постів чи репресовано понад 40 тис. чол. командного складу), що привело до значного зниження професійного рівня військових командирів;

- **політичні:** тяжкі зовнішньополітичні прорахунки радянського керівництва і особисто Сталіна; безпідставна їхня довіра до радянсько-німецького договору про ненапад і злочинне нехтування даними титанічної роботи радянської розвідки; невинуватий розрахунок радянського керівництва на те, що Гітлер спочатку розгромить Британію, а СРСР за цей час встигне підготуватися до війни; внаслідок усього цього Радянський Союз був втягнутий у світову війну за найнесприятливіших умов; внутрішньополітичні помилки Сталіна у передвоєнний час полягали, зокрема, у створенні воєнно-промислової бази поблизу західних кордонів, яку згодом вдалося використати лише частково;

- **соціально-політичні:** масові репресії авторитарно-тиранічного режиму Сталіна серед населення у 20-30-ті роки, які не припинилися і з початком війни; голодомор в Україні 1932-1933 рр.; перевага в армії призовників із сільської місцевості, на юність яких припала колективізація. Вони просто не бажали воювати за Сталіна — і в перший період війни масово здавалися в полон. З загальної кількості радянських військовополонених 5,7 млн. чол. на 1941 р. припало 3,3 мільйони⁷⁷.

У результаті цього, німецькі війська у червні 1941 р. просувалися територією СРСР із швидкістю 120-130 км на день. 28 червня 1941 р. вони захопили Мінськ. У липні-вересні під Смоленськом гітлерівські війська на короткий час було призупинено. Саме тут була використана зброя нового типу — ракетні установки «Катюша».

Загалом у перші місяці війни німецька армія влаштувала на території СРСР три грандіозні «котли», коли в оточення потрапила велика кількість радянських військ — у Прибалтиці, Білорусії та в Україні. У липні — вересні 1941 р. точилися важкі бої за Київ: тут в оточення потрапив Південно-Західний фронт, загинули шість радянських армій, понад 600 тис. бійців опинилися у полоні. Щоправда, оборонні дії Червоної армії дали можливість перевести на воєнні рейки народне господарство. У східні райони СРСР було евакуйовано до 1500 підприємств, сформовано народне ополчення.

Битва за Москву. Поразки радянських військ у 1942 р. У грудні 1941 р. ворог дійшов до Москви. Тут гітлерівці зазнали своєї першої поразки.

⁷⁷ Dallin A. German Rule in Russia. — London. — 1957. — P. 427.

5 грудня 1941 р. розпочався контрнаступ радянських військ, ворог був відкинутий від столиці на 100 — 250 км. Видатний радянський полководець Г. Жуков назвав битву під Москвою «найвідповідальнішим моментом війни».

У липні 1942 р., після невдалого контрнаступу радянських військ, німцями було остаточно захоплено Крим. Головний удар влітку 1942 р. було нанесено на Кавказ з метою виходу до бакинської нафти. У середині літа німці підійшли до Сталінграда — стратегічного пункту на Волзі, де, на думку Гітлера, мала бути вирішена доля війни.

Сталінградська битва, її наслідки та значення. Влітку 1942 р. німецькі війська розпочали широкомасштабну операцію на півдні СРСР. До серпня їм вдалося дійти до Волги, а з вересня бої йшли вже у самому Сталінграді.

Восени 1942 р. напруження в бойових діях на південній ділянці радянсько-німецького фронту досягло апогею. Саме тут вирішувалася доля всієї Другої світової війни і відбулася її найбільша битва — битва за Сталінград. Вона тривала 200 днів і проходила у два етапи:

- перший — наступ гітлерівських військ з 17 липня по 18 листопада 1942 року. Безпосередню участь у керівництві героїчною обороною міста брали маршали Г. Жуков і О. Василевський;

- другий етап Сталінградської битви розпочався небувалим за силою контрнаступом радянських військ 19 листопада 1942 р. і завершився 2 лютого 1943 року. Згідно з планом операції «Уран» було провано оборону противника, створено міцне зовнішнє кільце оточення. До операції було залучено сили Південно-Західного (генерал М. Ватутін), Донського (генерал К. Рокосовський) і Сталінградського (генерал А. Єременко) фронтів.

В оточення потрапили 22 німецькі дивізії (330 тис. чоловік) під командуванням фельдмаршала Паулюса.

Німці намагалися деблокувати оточення, але цього зробити не вдалося. Після відхилення ультиматуму про здачу в полон до 2 лютого 1943 р. оточені частини були розколоти на дві групи і ліквідовані. Загинули 1,5 млн. німецьких вояків. У Німеччині було оголошено триденний траур.

Не припускаючи таланта радянських полководців та героїзм радянських солдатів, необхідно зазначити, що на 1943 р., за підрахунками американських військових, бойова ефективність німецьких солдатів перевищувала на 164 % радянських (тобто 100 німецьким солдатам умовно відповідав еквівалент у 264 радянських)⁷⁸.

Розгром німецьких військ на Орловсько-курській дузі. Починаючи з літа 1942 р. і закінчуючи літом 1943 р. хід війни був ознаменований такими подіями:

- поразкою німецьких, італійських, румунських і угорських військ під Сталінградом і на Курській дузі;

- поразкою італо-німецьких військ під Ель-Аламейном; розгромом японського флоту біля атолу Мідвей;

- важливими змінами на морських комунікаціях в Атлантичному океані, де військово-морські сили США і Великої Британії поступово взяли верх над «вовчими ватагами» фашистських підводних човнів.

Німеччина та її союзники втратили стратегічну ініціативу на всіх фронтах; ця ініціатива поступово перейшла до країн антигітлерівської коаліції; в результаті всього цього відбувся корінний перелом у ході Другої світової війни.

Одна з головних воєнних подій Другої світової війни у 1943 р. — перемога радянських військ в битві під Курськом. За своїми воєнно-політичними результатами і чисельністю сил, що були в ній задіяні з обох боків, ця битва була однією з найбільших за весь час війни. Після переможної Сталінградської битви Червона армія перейшла у загальний наступ, що тривав до березня 1943 року по всьому фронту. Противника було відкинуто на 600-700 км. На початок 1943 р. ситуація на радянсько-німецькому фронті відносно стабілізувалася. Німецьке командування сгало готувати контрнаступ на Курській дузі (операція «Цитадель») з метою перетворити його на загальний контрнаступ.

На фронті довжиною в 500 км було зосереджено 4 млн. чоловік, 13 тис. танків, 69 тис. гармат, 212 тис. літаків. Німцям протистояли три радянські фронти — Воронежський, Центральний і Резервний. Курська битва точилася з 5 липня до 23 серпня 1943 року. 12 липня відбулася найбільша танкова битва в районі с. Прохорівка. Тут вперше були використані нові німецькі танки

⁷⁸ Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / Редакол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002—2003. — Т. 4. — С. 229.

«Лангера» і «Тигр», самохідна артилерійська установка «Фердинанд», на які Гітлер покладав великі надії. Однак мужність радянських солдатів, талант полководців, широке застосування кращих на той час у світі радянських танків Т-34 вирішили справу на користь СРСР. Німці втратили 400 танків і понад 10 тис. чол. вбитими. Всього в Курській битві вермахт втратив близько 500 тис. чоловік, 1,5 тис. танків, понад 3,7 тис. літаків, 3 тис. гармат. Наступальна стратегія німецького командування зазнала повного провалу.

У серпні контрастний радянських військ переріс у загальний наступ по всій лінії фронту, започаткувавши масове вигнання фашистів із захоплених ними територій. Допомогу діючій армії надавали партизани, а також населення, яке настраждалось під окупацією. Центральними подіями останніх місяців 1943 р. було форсування Дніпра і звільнення Києва 6 листопада військами 38-ї армії генерала К. Москаленка, що стало кульмінацією битви за всю Україну. У січні 1944 р. було знято 900-денну блокаду Ленінграда.

Наступальні операції Червоної армії. Визволення території СРСР, перенесення воєнних дій у Центральну та Східну Європу. 1944 рік почався на радянсько-німецькому фронті з наступу під Ленінградом, у результаті якого ворог був відкинутий на 220-280 км. Загальний наступ на всіх фронтах приніс успіх радянським військам, і до кінця 1944 р. було визволено всю територію СРСР у ході таких бойових операцій:

- Правобережна Україна була визволена після Корсунь-Шевченківської операції (січень — лютий 1944 р.) військ 1-го (командувач генерал М. Ватутін) і 2-го (командувач маршал І. Конев) Українських фронтів. Ця операція стала однією із найвидатніших воєнних подій по оточенню і знищенню значного групування ворога (німці втратили понад 70 тис. солдат і офіцерів, в т. ч. понад 18 тис. полоненими). Звільнено Житомир, Кіровоград, Рівне, Луцьк, Кривий Ріг. Новий наступ у березні — травні 1944 р. приніс визволення містам південної і південно-західної України — Миколаєву, Одесі, Тернополю, Кам'янцю-Подільському; радянські війська вийшли на кордон з Румунією;

- у квітні-травні 1944 р. силами військ 4-го Українського фронту (командувач маршал Ф. Толбухін), Окремої Приморської армії (командувач генерал А. Єрьоменко) і Чорноморського флоту (командувач адмірал Ф. Октябрський) була проведена Кримська операція і визволено Крим. Німці втратили близько 100 тис. чоловік, в т. ч. понад 60 тис. полоненими;

- у ході операції «Багратіон» (червень-серпень 1944 р.), що почалася водночас з відкриттям Другого фронту в Європі, було визволено Білорусію; радянські війська вийшли на кордон з Німеччиною;

- у липні-серпні визволено Карелію, Червона Армія вийшла на кордон з Фінляндією, з якою у вересні було підписане перемир'я;

- Закарпатська Україна визволена у ході Східно-Карпатської операції (вересень-жовтень 1944 р.) військами 1-го (командувач І. Конев) і 4-го (командувач генерал І. Петров) Українських фронтів. На 28 жовтня 1944 р. вся територія України очищена від ворога. В цілому, битва за визволення України тривала 680 днів і складалася з 11 стратегічних і 23 фронтових операцій;

- була проведена Ясько-Кишинівська операція військ 2-го (командувач маршал Р. Малиновський) і 3-го (командувач Ф. Толбухін) Українських фронтів, що взаємодіяли з Чорноморським флотом і Дунайською воєнною флотилією. В ході цієї операції було повністю знищено групу армій «Південна Україна» та 22 німецько-фашистських дивізій. У серпні 1944 р. було визволено Молдавію;

- у серпні 1944 р. було звільнено Прибалтику.

Отже, перемоги Радянської армії у 1944 р. привели не лише до визволення від фашистських окупантів всієї території СРСР та його багатотраждального населення, але й до розгрому головних угруповань ворога. Ці перемоги сприяли успішним діям союзників по антигітлерівській коаліції. Фашистська Німеччина, у свою чергу, практично позбулася майже усіх своїх союзників. Фронт війни наблизився до її кордонів, а у Східній Пруссії перетнув їх. З середини 1944 р. почалось визволення радянськими військами народів Європи.

Щоправда народи СРСР заплатили велику ціну за перемогу. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на Східному фронті становило 3,89 до 1⁹⁹. Ці перемоги буди досягнуті

⁹⁹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002—2003. — Т. 4. — С. 227.

не лише за допомогою вдалого командування, а завдяки «гарматному м'ясу» – мільйонам радянських людей.

4. Формування антигітлерівської коаліції.

Перші кроки по об'єднанню сил антигітлерівської коаліції були зроблені в жовтні 1939 р., коли у війну проти нацистської Німеччини включилися Велика Британія та її домініони, Франція, які оголосили війну Німеччині, проте довгий час її не вели та Польща, еміграційний уряд якої перебував у Лондоні. У квітні 1940 р. учасником коаліції стала Норвегія, після окупації якої нацистами уряд також перебрався до Лондона. У травні 1940 р. така ж ситуація склалася з урядами Нідерландів, Бельгії та Люксембурга. У квітні 1941 р. на бік коаліції перейшли Югославія та Греція, а в березні 1941 р. США стали неформальним, невоюючим членом коаліції, прийнявши закон про ленд-ліз⁸⁰.

ЦЕ ЦІКАВО

11 березня 1941 р. президент США Франклін Рузвельт після бурхливих суперечок прийняв закон про ленд-ліз (від *lend* – «позичити» і *lease* – «здавати в оренду»). Програма ленд-лізу передбачала можливість для влади продавати і надавати на безоплатній основі військово-техніку і матеріали тим країнам, чия обороноздатність була важливою для США.

Спершу основним адресатом штабівської допомоги була Британія і її колонії, потім сюди ж додалися Китай та СРСР.

Загалом за роки війни СРСР отримав від союзників більше 2,7 млн тонн сталі, 170 тисяч тонн алюмінію, 900 тисяч тонн вибухівки, 28 тисяч літаків, 10 тисяч танків, 10 тисяч гармат, 51 тисячу джипів, 130 тисяч автоматів, 36 тисяч мотоциклів, 2 тисячі паротягів, 11 тисяч вантажівок і ще багато іншого. Більшість країн, які отримали американську допомогу, уклали угоди з США про часткове погашення боргів за ленд-ліз. СРСР уклав таку угоду в 1972 році, зобов'язавшись поетапно виплатити США \$722 млн.

Після розпаду СРСР борг був переоформлений і зараз погашається Росією. До 2030 року Москва має виплатити Вашингтону ще біля \$100 млн.

За матеріалами сайту «Історична правда» (сайт відвідано 11.03.2011)

СРСР з вересня по червень 1941 р. вів загарбницьку війну, об'єктивно виступаючи союзником нацистської Німеччини. Проте після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. прем'єр-міністр Великобританії В. Черчіль зробив заяву по радіо про те, що надасть СРСР всю можливу підтримку. Таким чином було закладено основи антигітлерівської коаліції⁸¹. 12 липня 1941 р. за пропозицією СРСР підписано *англо-радянську угоду* про спільні дії у війні проти Німеччини. Було домовлено надавати підтримку один одному і не підписувати сепаратного миру. Так поступово почала складатися антигітлерівська коаліція, до якої приєднувалися й інші держави, що стали жертвами німецького фашизму.

В липні 1941 р. до антигітлерівської коаліції вступила Чехословаччина. З 29 вересня по 1 жовтня 1941 р. у Москві відбулася конференція представників США, СРСР і Британії. На ній було прийнято рішення про воєнні поставки й матеріальну допомогу СРСР.

У серпні 1941 р. США (Ф. Рузвельт) і Велика Британія (У. Черчіль) підписали *Атлантичну хартію*, до якої пізніше приєднався й СРСР. Основними принципами хартії стали:

- відмова від територіальних надбань;
- не проводити територіальні зміни без вільновиявленої згоди зацікавлених народів;
- право кожного народу вільно обирати форми правління і відновлення прав тих народів, які були насильно позбавлені цього;
- право всіх держав на рівноправній основі мати доступ до сировинних ресурсів;
- міжнародна економічна співпраця;
- забезпечення такого повоєнного устрою, за якого б всі люди у всіх країнах могли б жити у безпеці, без страху та зубожіння.

⁸⁰ Ленд-ліз дозволяв закуповувати в США харчі, озброєння, зброю для ведення воєнних дій.

⁸¹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002-2003. — Т. 4. — С. 11.

У вересні 1941 р. до декларації приєдналися Польща, Югославія, Греція, Нідерланди та СРСР. На Радянський Союз 7 листопада 1941 р. поширилася дія американського закону про ленд-ліз, внаслідок якого в ході війни союзники поставили в СРСР 22 тисячі літаків, 13 тисяч танків, 427 тисяч вантажних автомобілів; США на 1/3 забезпечили потреби СРСР у м'ясі, олії, відправили 7000 тисяч тонн цукру.

1 січня 1942 р. представники 26 держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай, Канада та ін.) підписали у Вашингтоні *Декларацію Об'єднаних Націй* про сильну боротьбу проти агресорів, з прийняттям якої завершилося організаційне формування антигітлерівської коаліції. Союзники стали переважати загарбників за військово-промисловим потенціалом, кількістю населення, вигідністю стратегічного розташування. І хоча країни-агресори до середини 1942 р. досягали успіхів на всіх фронтах, проте вже були «в лещатах» учасників коаліції.

У вересні 1942 р. СРСР визнав національний комітет «Вільна Франція» на чолі з Ш. де Голлем як уряд незалежної Франції, який теж приєднався до антигітлерівської коаліції.

Головним чинником, що об'єднував всі сили антигітлерівської коаліції, була спільна боротьба проти фашистських агресорів, і саме це визначило неминучий розгром Німеччини та її союзників у війні. Разом з тим, в коаліції існували глибокі суперечності, пов'язані з різницею в політичному характері держав, що входили до неї, з їхніми цілями, політикою і намірами щодо повоєнного урядування світу.

5. Восні дії у Північній Африці, Азії та Тихому океані (1940-1943 рр.).

Напад Японії на Перл-Харбор і початок бойових дій на Тихому океані. Воєнні дії Другої світової війни відбувалися не лише в Європі, але й далеко за її межами. У березні 1941 р. японський уряд⁸² визначив основні напрями воєнних ударів в Азії і США. У квітні 1941 р. у Москві між Японією і СРСР було підписано договір про нейтралітет. До літа 1941 р. Японія завоювала територію розміром 6 млн. кв. км, з населенням 400 млн. чоловік: Індокитай, Малайю, Сінгапур, Бірму, Індонезію, частину Китаю і Нової Гвінеї.

7 грудня 1941 р. японці здійснили несподіваний і жорстокий напад на військово-морську базу США у *Перл-Харборі* на *Гавайських островах*. Було знищено 15 кораблів, 272 літаки, 3,5 тис. чоловік. 8 грудня США оголосили війну Японії, Німеччині та Італії (чого чекали й не могли дочекатися союзники), а в червні 1941 р. — Болгарії, Румунії та Угорщині.

В травні 1942 р. США отримали перемогу над японцями у Кораловому морі і в червні на Гавайських островах біля острова *Мідуей*, а з літа 1942 р. Японія перейшла до оборони.

Успіхи англо-американських військ на Тихому океані. Водночас США і Велика Британія розгорнули наступ на Тихому океані і китайсько-бірманському театрі воєнних дій. Були звільнені острови Гуам Філіппінського архіпелагу, чимало інших територій і країн. Фактично був розбитий японський воєнно-морський флот і зайняті острови Іводзіма та Окінава. З висадкою австралійських частин на о. Борнео розпочалася визвольна компанія в Індонезії.

Війна в Північній Африці. 3 серпня 1940 р. бойові дії охопили Північну Африку, де воювали британські та італо-німецькі війська. Італійські війська, що розташовувалися в Сомалі, Ефіопії і Еритреї, на чолі з маршалом Р. Граціані протягом серпня-вересня 1940 р. вигіснили британські війська зі Східної Африки — британського Сомалі, частини Кенії, Судану.

Наступною метою став Єгипет та Суецький канал, на який здійснено напад як зі сходу, так і з заходу — з територій Лівії (вересень-листопад 1940 р.). Британські війська, які контролювали канал, перекинули до Єгипту підкріплення з Індії, Південної Африки і Австралії. В грудні 1940 р. італійські війська у Східній Африці розгромлені, а до травня 1941 р. британці окупували всі італійські колонії в цьому регіоні. При цьому італійські війська масово здавалися в полон. Так британський генерал О'Коннор 7 грудня 1940 р. захопив Кіренаїку, маючи 2 дивізії проти 10 італійських; він взяв у полон 130 тис. італійців, втративши лише 438 солдатів, з яких більшість (353 чол.) були слабо підготовлені австралійці.

У грудні 1940 р. англійські війська розпочали наступ в Єгипті, витіснивши італійські у Лівію, проте розвинути наступ їм не вдалося. У Північну Африку на прохання Б. Муссоліні був перекинутий танковий корпус на чолі з генералом *Ервіном Роммелем* і об'єднані італо-німецькі війська відкинули британські до Єгипту. На літо 1941 р. фронт у Північній Африці стабілізувався.

⁸² Прем'єр-міністром Японії до жовтня 1941 р. був Коноє, а з 16 жовтня 1941 р. — генерал Тодзіма.

У листопаді 1941 р. основні бої розгорнулися в районі Сіді-Разеха. Переможцем у цій танковій битві вийшов Е. Роммель. У цьому ж місяці англійці перейшли у наступ і ліквідували блокаду м. Тобрук, невдовзі була визволена Киренаїка. Але у січні 1942 р. вона знов була захоплена німцями. Англійці відступили у Єгипет.

У жовтні 1942 р. після переможної битви під *Ель-Аламейном* просування німців до *Суецького каналу* було зупинено. На початку листопада 1942 р. англійські війська вибили німців з Єгипту, і вони втратили ініціативу на цьому театрі воєнних дій – в *Північній Африці* відбувся *корінний перелом* у ході бойових дій.

У листопаді 1942 р. французькі та англійські війська висадилися у французькому Марокко та Алжирі. На початку 1943 р. у Північній Африці від фашистів було звільнено Тріполітанію. Протягом весни 1943 р. союзникам вдалося завдати ряд поразок італо-німецьким військам, а у *травні 1943 р.* агресори капітулювали у *Північній Африці*.

6. Окупаційний режим та Рух Опору в країнах Європи та Азії.

Нацистський «новий порядок» у Європі. Голокост. Фашисти встановили в Європі на окупованих територіях так званий новий порядок, який насправді був режимом терору і насильства, особливо у країнах Східної Європи. Економіка окупованих країн стала придатком воєнної машини воюючих держав.

Основні риси «нового порядку»:

- пограбування національного багатства окупованих країн — вивозилися сировина, товари, устаткування, культурні цінності, навіть чорнозем (з України); людей відправляли на примусові роботи до Німеччини (остарбайтери): протягом 1941-1944 рр. тільки з Радянського Союзу до Третього рейху було вивезено близько 5 млн. юнаків і дівчат, майже половина яких була з України;

- масове знищення населення на Сході Європи та в Азії: розстріли, руйнація (спалення) цілих сіл й населених пунктів (наприклад, в одній Україні повністю або частково окупантами було знищено 714 міст, 28 тис. сіл і вбито понад 5 млн. мирного населення та військовополонених; повністю знищені фашистами населені пункти і мешканці с. Лідіце у Чехословаччині, Орадур у Франції), концентраційні табори, яких тільки у Німеччині було близько 30 і через які пройшли 18 млн. європейців, з них понад 11 млн. — загинули. Найбільш відомі концтабори – Дахау, Бухенвальд (Німеччина), Майданек, Освенцим (Польща): лише в двох останніх «таборах смерті» було знищено 5,5 млн. чоловік, переважна більшість яких була з СРСР;

- адміністративний поділ окупованих територій на свій розсуд: Австрію і Люксембург було включено до складу Рейху, Чехословаччину було поділено на «Протекторат Богемія та Моравія» і «незалежну Словаччину»; Закарпаття було окуповане Угорщиною; розчленовано на три зони окупації — німецьку, італійську і болгарську Югославію і Грецію; Прибалтика і частина Білорусії об'єднані в рейхскомісаріат «Остланд»; більша частина України відійшла до рейхскомісаріату «Україна»; на території Польщі утворено генерал-губернаторство; у деяких європейських державах (Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Словаччина) окупанти поставили до влади маріонеткові уряди тощо.

В особливому становищі опинилася Франція, де у «вільній» зоні до 1942 р. існував уряд, що співпрацював з Німеччиною. Трохи інакше діяли японці: перед вторгненням у країну вони підшукували серед місцевої інтелігенції, національної буржуазії людей, яких схилили на свій бік облудними гаслами про «визволення народів Азії від білих колонізаторів» і спиралися на них у своїй практичній діяльності, уникаючи таким чином «відкритої» окупації.

Насильство на окупованих землях здійснювалося Німеччиною за допомогою спецслужб — гестапо, військ СС, Служби безпеки (СД) та допоміжної адміністрації з числа місцевих мешканців (колаборантів). Це насильство було піднесено до рангу національної політики і прославлялося як величезний здобуток арійської раси. Повному вишищенню підлягали душевнохворі, цигани і особливо євреї. Ствердження, що війна Німеччини проти європейських народів була передусім «хрестовим походом» фюрера проти євреїв, не є безпідставним. Про безрозсудну ненависть Гітлера до євреїв свідчить його книжка «Моя боротьба», в якій він стверджує, що «російський більшовизм є лише нова, властива ХХ століттю спроба євреїв досягти світового панування» і закликas до знищення цього страшного ворога Німеччини. Виконуючи наказ фюрера, фашистами

за роки нацистського панування в Європі було фізично знищено понад 6 млн. євреїв, в тому числі близько 1 млн. осіб єврейської національності — в Україні (Голокост). Всьому світу відомий злочин окупантів у Києві, де у вересні 1941 р. в Бабиному Яру було вбито понад 195 тис. чоловік, в основному євреїв.

Рух Опору, його політична орієнтація та форми боротьби. Жорстокість фашистського окупаційного режиму викликала масовий рух опору агресорам серед населення поневолених країн. Цей рух набував у різних країнах різних форм та масштабів.

Рух Опору – боротьба цивільного населення в окупованих країнах проти загарбників, який можна поділити на два напрямки: *національний (націоналістичний)* та *комуністичний*.

Метою комуністичного руху Опору було не тільки боротьба з нацистськими окупантами та їх союзниками, а й відновлення (або встановлення) комуністичного режиму. Учасники національного руху, воюючи проти окупантів, намагалися відновити в окупованих країнах довоєнний устрій, політичний режим і тому протистояли намаганням комуністів захопити владу. В Україні учасники національного руху Опору окупантами вважали не лише нацистську Німеччину, а й комуністичний Радянський Союз.

В країнах Західної Європи ці два напрямки у роки війни співпрацювали, а у Центральній та Південно-Східній Європі вони, як правило, водночас боролися з фашизмом і нацизмом та воювали між собою: наприклад, радянські партизанські загони, з одного боку, та воїки Української повстанської армії (УПА) в Західній Україні, з другого; Армія Крайова і прокомуністична Армія Людова у Польщі, комуністичні партизани і четники в Югославії. Це віддаляло час перемоги і принесло тяжкі фізичні й моральні втрати.

ДУМКА ІСТОРИКА

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антинацистський рух Опору. Боротьба велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їх союзників. Попри національні й історичні особливості у кожній європейській державі вона мала спільні риси і розвивалася згідно зі схожими закономірностями.

У більшості окупованих країн проти окупантів боролосся по кілька організацій. Наприклад, у Польщі рух Опору представляли Армія крайова (АК; Armia Krajowa), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), Гвардія людова (Gwardia Ludowa), Єврейська бойова організація (Żydowska Organizacja Bojowa), Єврейський союз боротьби (Żydowski Związek Walki) та ін. У Греції такими були Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС; Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos), Національна республіканська грецька ліга (ЕДЕС; Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos), Національне і соціальне визволення (ЕККА; Ethniki Kai Koinoniki Apeleftherosis), Національно-визвольний фронт (ЕАМ; Ethniko Apeleftherotiko Metopo); у Голландії – Рада опору (Raad van Verzet, комуністи і ліві), «Орде-дінст» (Orde Dienst, «Охорона ладу», праві) та «Кнокплуген» (Knokploegen, «Ударні групи», протестанти); у Бельгії – Валлонський фронт, група «G», Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації: «Французькі франтірери й партизани» (Les Francs-Tireurs et Partisans français, комуністи і ліві), «Комба» (Combat, ліві), «Ліберасьйон» (Liberation, соціалісти), «Дефанс де ля Франс» (Defense de la France, праві) табагатоін. Нсабияку роль у французькому Опорі відіграли іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які перебралися сюди після завершення громадянської війни у своїй країні.

Течії руху Опору в Україні й у Європі загалом можна розподілити на дві основні групи – комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати боротьбу з окупантами, не рахуючись і з втратами, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухами, пасивність польського чи чеського Опору пояснювалася його вічичувальною тактикою (атантизм), яка, зокрема, передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів і «тримання зброї при носі».

Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, нагромадженням зброї. Цієї лінії дотримувалися польська АК, югославські четники, албанська

«Баллікомбетар» (Balli Kombetar, «Національний фронт»), Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська армія (УПА). Отже більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність некомуністичних угруповань у веденні збройної боротьби проти окупантів була характерною ознакою, що відповідала їх завданням.

Атанізму протистояла концепція «всенародної війни», поширена серед комуністичних течій руху Опору та в першу чергу серед радянських антифашистів. Їх метою була безкомпромісна, безжалісна, тотальна війна проти окупантів, підпорядкування своїх цілей максимальному сприянню Червоної армії з залученням до збройної боротьби переважної більшості населення й завданням ворогові якнайбільшої шкоди не зважаючи на власні втрати. Відповідно до цієї концепції керівник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строчак 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, не зважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя, завдавати безперервних ударів скрізь і всюди». Кульмінацією «всенародної війни» мало стати всенародне повстання проти гітлерівців...

...Якщо керівництво польської Армії крайової протягом 1942 – першої половини 1943 рр. забороняло своїм бійцям активно боротися з окупантами, аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тис. чол., то вже взимку 1944 р. вона зросла до 350 тис. АК організувала надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеські антифашисти – Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 року.

Слободянюк М.А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // УІЖ. – 2010. – №3. – С. 46, 56.

Найбільш відомими діячами руху Опору в Європі були: генерал *Шарль де Голль* у Франції та командуючий Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) *Йосип Броз Тіто*.

Ш. де Голль — голова руху «Вільна Франція», який у листопаді 1942 р. уклав договір с французькою компартією про спільні дії в боротьбі з окупантами. Згодом цей політик очолив створений у червні 1943 р. Французький комітет національного визволення, що проголосив себе урядом «Воюючої Франції». Цей уряд визнали всі учасники антигітлерівської коаліції.

Й.-Б. Тіто під час війни був головнокомандувачем НВАЮ, з 1943 р. – голова Національного комітету визволення Югославії, а після війни очолив країну.

З окупантами активно боролися французькі партизани — макі, четницькі угруповання у Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговині, гарібальдійські бригади в Італії, Народно-визвольна армія в Греції, партизанські загони й диверсійні групи у Білорусії, Україні, Польщі, Чехословаччині, Бірмі, на Філіппінах. Серйозною силою були рухи Опору в Норвегії, Бельгії, Голландії, де патріоти здійснювали диверсії на судноверфях проти німецьких кораблів, підривали транспортні комунікації тощо. Найбільш поширеною формою Руху Опору був партизанський рух. За узагальненнями даними⁸³ в СРСР діяло близько 1 млн. партизанів (маються на увазі комуністичні партизанські загони), в Югославії – 500-800 тисяч, Франції – 500 тис., Польщі – 130 тис., Греції – 122 тис., Албанії – 70 тис., Бельгії – 23 тисячі.

Рух Опору мав інтернаціональний характер. Особливо це виявилось в підпільних організаціях концтаборів, членами яких були люди різних національностей. Активну участь в партизанських загонах Франції, Італії, Польщі та інших держав Європи брали військовополонені червоноармійці, яким вдалося утекти з концтаборів. Так, героєм Франції став росіянин В. Порик, тут же бився проти окупантів Буковинській куринь Січових Стрільців з України. Сотні радянських партизан були учасниками Словацького національного повстання в серпні 1944 р. тощо.

Патріотичні й антифашистські рухи Опору в різних країнах, повстання пригноблених народів проти окупантів (повстанський рух в Західній Сербії восени 1941 р., Варшавське повстання, збройне повстання в Парижі, антифашистське повстання в Румунії і Словаччеське національне повстання в серпні 1944 р., народне повстання в Болгарії у вересні 1944 р., Празьке повстання в травні 1945 р. та ін.) підривали ворожий тил і відіграли важливу роль у перемозі над

⁸³ Ці цифри з'явилися у 60-і рр. XX ст. в СРСР і практично без змін повторюються в пізніших працях.

фашизмом. Вони багато в чому черпали сили, а у деяких країнах і спиралися на матеріальну підтримку Радянського Союзу. Їх учасники обирали різні форми й методи боротьби з коричневою чумою за свободу і незалежність своїх країн — від масового партизанського руху і створення національно-визвольних армій до підпільних організацій і терористичних замахів на нацистських керівників окупаційних установ (наприклад, у Львові, Празі, Парижі). У русі Опору брали участь люди різних політичних й релігійних поглядів, різних рас і національностей, різних соціальних верств: робітники і селяни, представники заможних (буржуазних) кіл та інтелігенції, діячі церкви і молодь. Багатьом з них випало на долю покласти свої життя на спільний вівтар великої Перемоги над ненависним ворогом.

В умовах воєнних дій частина населення пішла на службу окупантам — під примусом або добровільно. Таке явище отримало назву *колабораціонізм* — усвідомлене й добровільне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі або союзних з ним країн. Спочатку цей термін вживався щодо співробітництва громадян Франції, що жили на півдні країни за «режиму Віші». Потім термін став застосовуватися й до інших європейських урядів, що існували під німецькою окупацією (наприклад, уряд Квіслінга в Норвегії) або військових організацій з місцевих громадян в окупованих країнах під контролем гітлерівського блоку (Російська визвольна армія Власова — РОА, національні дивізії СС майже у всій Європі й ін.).

ІСТОРІЯ В ЦИФРАХ

... в українській науковій літературі ... подаються, наприклад, такі цифри: у складі німецьких збройних формувань служило близько 250 тис. українців, росіян на порядок більше — 2-2,5 млн осіб, латишів — 140-160 тис., кримських татар — 90-100 тис., естонців — 80-95 тис., білорусів — близько 80 тис. Загальна чисельність колаборантів в СРСР становила в межах від 2 млн 780 тис. до 3,5 млн осіб. ... ніде в Європі, ні в одній країні, не було стільки колаборантів, як у Радянському Союзі. У країнах Західної, Південно-Західної, Східної та Південно-Східної Європи колаборація була набагато скромнішою, приблизно у межах 400-450 тисяч.

Михайлуца М. Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках трансністрійської преси // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 13. — 261 с. — С. 101.

7. Завершення воєнних дій в Європі та Азії (1943-1945 рр.).

Висадка англо-американських військ у Сицилії. Капітуляція Італії. На початку 1943 р. англо-американські війська активізували свої дії в Північній Африці, де весною 1943 р. вони провели Туніську операцію, що завершилася капітуляцією італо-німецьких військ на цьому континенті.

10 липня 1943 р. англо-американський десант висадився на о. Сицилія і звільнив його. 25 липня фашистський режим в Італії було повалено. Муссоліні було заарештовано, фашистську партію розпущено. За згодою короля було створено новий уряд на чолі з маршалом П. Бадольо, який почав переговори про перемир'я. 8 вересня 1943 р. Італія капітулювала, а 13 жовтня оголосила війну Німеччині, поразка якої ставала дедалі більш неминучою. Адже вихід Італії з війни поклав початок розпаду фашистського блоку.

Тегеранська конференція, її рішення та значення. Спільними зусиллями учасників антигітлерівської коаліції наближалось переможне завершення Другої світової війни. Між ними була досягнута домовленість, що найважливіші рішення з питань ведення війни і післявоєнного устрою світу будуть ухвалюватися на спільних конференціях керівників провідних союзницьких держав — СРСР, США і Великої Британії. Перша така зустріч голів урядів США (Ф. Рузвельт), Британії (У. Черчіль) і СРСР (Й. Сталін) відбулася з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. в Тегерані (Іран).

Основним питанням цієї зустрічі було відкриття Другого фронту в Європі. СРСР наполягав на якнайшвидшому вирішенні цього питання. Черчіль пропонував відкрити його на Балканах, однак Рузвельт погодився з пропозицією Сталіна про відкриття фронту на півночі Франції.

На конференції було домовлено:

- у травні 1944 р. другий фронт буде відкрито;

- СРСР зобов'язувався водночас розпочати наступ на радянсько-німецькому фронті;
- прийнято рішення відродити Польщу з кордонами на сході по лінії Керзона;
- створити ООН.

Між лідерами держав були і розходження: Черчіль пропонував по завершенні війни відокремити Пруссію від Німеччини, а південну Німеччину включити до складу майбутньої Дунайської федерації; Рузвельт вважав, що необхідно розділити Німеччину на 5 незалежних держав. Не було вирішене питання про законність вступу прибалтійських країн до СРСР, однак в цілому Тегеранська конференція підтвердила бажання союзників продовжити спільну боротьбу з фашизмом і сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції.

Внутрішнє становище та життя населення у США, Великобританії, Франції, СРСР, Німеччині та Японії. Досвід історії свідчить, що успіху у війні досягають, як правило, ті держави, які найкраще підготовлені до її ведення економічно, мають розвинену й сучасну воєнно-промислову базу і достатні природні та людські ресурси. Друга світова війна не була винятком у цьому відношенні. Адже воєнні успіхи третього рейху, як і Японії, на початку війни були насамперед зумовлені їхнім могутнім воєнно-промисловим потенціалом, який збагачувався за рахунок економічного використання окупованих територій. Що ж стосується країн антигітлерівської коаліції, то їхня економіка, особливо ресурси європейських держав, у перші роки війни сильно постраждали від воєнних дій і окупації. Але в ході поступового визволення їхніх територій відбувався (не в останню чергу за підтримкою США) інтенсивний процес нарощування воєнно-промислового потенціалу союзницьких держав, що стало важливою передумовою перемоги над ворогом, воєнно-економічний потенціал якого, навпаки, дедалі більш слабшав. Про це свідчать, зокрема, наступні порівняльні узагальнюючі факти: за роки війни в СРСР було вироблено 843 тис. гармат і мінометів, в США — 651 тис., а в Німеччині — 396 тис.; танків і самохідних артилерійських установок в СРСР — 102 тис., в США — 99 тис., а в Німеччині — 46 тис.; бойових літаків в СРСР — 102 тис., в США — 192 тис., а в Німеччині — 89 тис. Саме ця переважна потужність воєнної економіки країн антигітлерівської коаліції, насамперед СРСР та США, стала матеріальною основою перемоги над агресорами.

Що ж стосується економічного становища окремих країн — головних учасників Другої світової війни, то воно зазнавало протягом війни різних змін. Наприклад, економіка США, територія яких не зазнала прямих ударів агресорів у роки війни, стрімко розвивалася: у 1943 р. загальний валовий продукт цієї країни подвоївся порівняно з 1939 роком. Це давало американцям можливість надавати досить значну воєнно-економічну й матеріальну допомогу своїм європейським союзникам по антигітлерівській коаліції. В країні було «заморожено» ціни і зарплату. Втім, почуття патріотизму й бажання підтримати дії США у війні проти фашизму були дуже сильними в американському суспільстві. Зроста популярність президента Рузвельта, який, проте, не дожив до кінця війни і помер 12 квітня 1945 року.

Ситуація в Британії була дещо складнішою, оскільки значна кількість англійських солдатів брала участь у бойових діях; німецька авіація повністю зруйнувала деякі міста (Ковентрі). Посилювся державний контроль над економікою. Хоча партія консерваторів, очолювана Черчілем, і привела країну до перемоги, однак на виборах у липні 1945 р. вона програла, і до влади прийшли лейбористи.

Найбільш сильно постраждав від воєнних дій і окупації СРСР, особливо його європейська частина: у 1941-1942 рр. національний дохід країни зменшився загалом на 34 %, промислові потужності скоротилися на 38 %, валова продукція промисловості — вдвічі. Фронт певний час майже не отримував танків, літаків та іншого військового спорядження. Частково це спорядження замінила техніка, одержана в перших партіях ленд-лізу. Але поступово становище змінювалося на краще. Була проведена масова евакуація фабрично-заводського спорядження на схід країни, де було збудовано 3,5 тис. великих оборонних підприємств: тільки з України у тиллові райони було евакуйовано найцінніше обладнання 550 найбільших оборонних підприємств, сотні тисяч висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Щодо соціального становища населення СРСР, то рівень його життя впав до найнижчої позначки, процвітав «чорний ринок». Але і за таких жалких умов більшість населення вірила в перемогу, віддавала всі свої сили для допомоги фронту і армії.

Що ж стосується головного винуватця й агресора Другої світової війни, то могутній на початку війни економічний потенціал Німеччини (друге місце за обсягом промислового виробництва) почав падати з кінця 1942 — початку 1943 року. Була проведена тотальна мобілізація, масово використовувалася праця полонених, але в німецькому суспільстві зростала недовіра до нацистів й сумніви в їх перемозі, все сміливіше почали діяти місцеві антифашисти. Криза у суспільстві призвела до невдалої спроби вбити Гітлера 20 липня 1944 р., престиж фюрера стрімко падав навіть в очах найближчого оточення.

Економічне піднесення, що охопило головну союзницю Німеччини — Японію на початку війни, закінчилося у 1943 р., а на 1944-1945 рр. почалося стрімке падіння. Сільське господарство деградувало через відсутність робочих рук. Зростання антифашистських настроїв у суспільстві призвело до зміни прем'єр-міністра у липні 1944 року. Водночас активізувалася діяльність антияпонських сил в Китаї.

Відкриття Другого Фронту в Європі. Рішення про створення Другого фронту в Європі було досягнуто під час переговорів між СРСР, США і Британією, що відбулися ще в травні-червні 1942 р. в Лондоні і Вашингтоні. Час і місце його відкриття було визначено на Тегеранській конференції глав урядів цих країн в листопаді-грудні 1943 року.

Під час наступу радянських військ на Східному фронті нарешті розпочалася висадка союзників у Північній Франції. 6 червня 1944 р. англо-американський десант на чолі з американським генералом Дуайтом Ейзенхауером через протоку Ла-Манш висадився на півночі Франції — у Нормандії. Це й ознаменувало відкриття Другого фронту в Європі, котрий відіграв важливу роль в остаточній перемозі над фашизмом.

Нормандська десантна операція (складова частина операції «Оверлорд») — найбільша морська десантна операція Другої світової війни. В ній брали участь 32 дивізії і 12 окремих бригад, близько 11 тис. бойових літаків, майже 7 тис. кораблів, транспортних й десантних суден.

Загальна кількість експедиційних сил складала понад 2,8 млн. чоловік, з них понад 1,5 млн. були американцями. Зайнявши плацдарм в Нормандії, союзні війська 15 серпня 1944 р. розпочали операцію «Енвіл» («Драгун») з визволення Франції. На час висадки союзників в Нормандії 3/4 військ вермахту знаходилися на радянсько-німецькому фронті. Тому перевага сил на боці союзників антигітлерівської коаліції була значною: у чисельності військ — у 3 рази, за кількістю гармат — у 2 рази, у літаках — у 60 разів.

19 серпня у Парижі почалося збройне повстання і до кінця вересня Франція було звільнено. Потім гітлерівців вигнано з Бельгії і півночі Італії. У червні союзники вступили до Риму.

Цікаво відзначити, що у ніч з 12 на 13 червня Німеччина застосувала проти Британії ракети ФАУ-1, що були останньою надією Гітлера у війні. Але їхня ефективність виявилася занадто слабкою.

Якщо початок розпаду німецького союзницького блоку поклала капітуляція Італії, то в результаті виходу Радянської армії на західні рубежі СРСР і перенесення її бойових дій у Центральну і Східну Європу цей блок був приречений на остаточний розпад. Уряд Радянського Союзу і особисто Сталін надавали великого значення визвольній місії радянських збройних сил у

**Зруйнований Кальн
в районі Кальньського собору
(Німеччина)**

Другій світовій війні — воєнній допомозі народам зарубіжних країн в їх визвольній боротьбі проти німецько-фашистських і японських окупантів. В офіційних заявах та інших документах Комуністичної партії та Радянського уряду широко висвітлювались й пропагувались мета та головні завдання надання допомоги народам Європи у їх визволенні від фашистських загарбників. Підкреслювалося, що йдеться не лише про участь радянських військ у визволенні зарубіжних країн, але й про допомогу їм у відновленні своїх незалежних національних держав, наданні їм повної свободи у вирішенні питання про свій державний і соціально-політичний устрій тощо. Втім, подальший розвиток воєнно-політичних подій в зарубіжних країнах, що були визволені Радянською армією, показав нещирість подібних заяв вищого керівництва СРСР.

Безпосередньо до визволення народів Європи радянські збройні сили приступили ще весною 1944 р. 27 березня після форсування р. Прут Радянська армія вступила на територію Румунії і вже до середини квітня визволила понад 800 населених пунктів. 12 квітня румунський уряд диктатора Антонеску відхилив умови перемир'я, які запропонував йому радянський уряд, і продовжував війну на боці фашистської Німеччини. Однак нові безглузді жертви, особливо в результаті успішної Ясько-Кишинівської операції радянських військ, активізували антифашистські сили в Румунії. Це трапилось, зокрема, в оточенні короля Михая, який 23 серпня 1944 р. віддав наказ про арешт Антонеску і членів його уряду. В той же день розпочалося антифашистське повстання в Румунії. На наступний день король у зверненні до народу заявив про вихід Румунії з війни на боці Німеччини і про приєднання країни до антигітлерівської коаліції. За цей мужній вчинок і внесок у перемогу над фашизмом радянський уряд нагородив короля Румунії Михая вищою воєнною нагородою — орденом «Перемога». У вересні вся територія Румунії була захоплена військами 3-го Українського фронту і звільнена від німецьких частин.

В результаті стрімкого розвитку подій у Румунії Радянська армія опинилась на болгарському кордоні. Тут під впливом наступу радянських військ розгорнулись демократичні процеси — було сформовано новий уряд. Цей уряд вирішив роззброювати та інтернувати німецькі частини, що перебували в країні, не виявляти опору радянським військам, якщо вони перейдуть кордон. Політична ініціатива поступово переходила до рук Вітчизняного фронту, керіваного комуністами. Однак, незважаючи на це, 5 вересня 1944 р. уряд СРСР оголосив Болгарії війну. Це було продиктовано суто політичними мотивами — підготовкою умов для створення радянської сфери впливу в Південно-Східній Європі. 8 вересня радянські війська, переправившись через Дунай, розпочали просування вглиб Болгарії. Воно відбувалось без єдиного пострілу і при сприянні властей та командування болгарської армії, а також за палкої зустрічі з боку населення. 9 вересня новий уряд Вітчизняного фронту, що прийшов до влади в результаті повстання, оголосив війну Німеччині.

Восени 1944 р. Радянська армія вийшла до кордонів Югославії. Тут військово-політична ситуація набула особливої гостроти. Згідно з угодою між урядом СРСР і Національним комітетом визволення Югославії (створений у жовтні 1943 р. на чолі з Й. Тіто) про спільну боротьбу проти фашистів, війська 3-го Українського фронту під командуванням маршала Ф. Толбухіна у вересні вступили на югославську територію. Так розпочалася Белградська наступальна операція. 20 жовтня спільно з частинами Народно-визвольної армії Югославії вони звільнили Белград. До кінця 1944 р. окупанти були вигнані із Сербії, Македонії та Чорногорії. Однак вся країна була визволена югославською армією лише 15 травня 1945 р., через тиждень після офіційної капітуляції Німеччини.

Понад півроку тривали запеклі бої за визволення Угорщини. В цій країні — союзниці Німеччини, після Сталінградської битви і розгрому 2-ої угорської армії під Воронежем у січні 1943 р. уряд почав пошуки шляхів виходу з війни. Ним було розпочато таємні переговори з членами антигітлерівської коаліції. Щоб запобігти цьому, Гітлер віддав наказ окупувати Угорщину, що і сталося в березні 1944 р. А в жовтні того ж таки року в країні була встановлена фашистська диктатура. В цей же час радянські військові частини вступили у східні й центральні райони Угорщини. 29 жовтня розпочалася Будапештська наступальна операція радянських військ. В ході цієї операції було ліквідоване майже 190-тисячне угруповання ворога. 13 лютого 1945 р. був узятий Будапешт, а рівно через два місяця вся Угорщина була очищена від гітлерівців.

3 липня 1944 р. по лютий 1945 р. йшло визволення Польщі. 1 серпня 1944 р., коли Радянська армія лише форсувала р. Віслу, у Варшаві розпочалося антифашистське повстання — найбільше з

повстань проти окупантів у Другій світовій війні. Ним керував еміграційний уряд у Лондоні і підпорядкована йому Армія Крайова. Повстанці намагалися визволити місто до приходу радянських військ. Однак після 63 днів боїв це повстання було жорстоко придушене фашистами (було вбито понад 200 тис. варшав'ян). Варшаву визволила радянська армія 17 січня 1945 р. До сьогоднішнього дня є питання: чи хотіло і могло радянське керівництво вчасно прийти на допомогу учасникам Варшавського повстання? А звільнення всієї території Польщі від німецьких загарбників завершилося в квітні 1945 р. в результаті Вісло-Одерської наступальної операції Радянської армії.

Звільнення території Чехословаччини від фашистів відбулося згідно з Договором про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною, підписаного 12 грудня 1943 р. в Москві. А почалося воно разом із Словацьким національним повстанням (29 серпня — 27 жовтня 1944 р.) і Дукельською операцією радянських військ та Чехословацького армійського корпусу генерала Л. Свободи. 4 квітня 1945 р. була звільнена столиця Словаччини Братислава. Надалі в результаті Празького повстання чеських патріотів 5-9 травня 1945 р., на допомогу яким вчасно прийшли радянські війська, здійснивши Празьку наступальну операцію, була звільнена Прага і вся територія країни.

Протягом лютого-квітня 1945 р. в результаті Віденської наступальної операції радянських військ було звільнено Австрію.

Отже, більше року радянські війська у взаємодії з народними арміями і місцевими партизанами вели бої з ворогом на території зарубіжних європейських країн. Вони визволили повністю або частково територію Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії (східні райони), Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Німеччини (східні райони). В боях за визволення пригноблених народів Європи віддали своє життя понад 1 млн. радянських воїнів, яких тут чекали як визволителів від фашистського ярма. У тому, що сталося в цих країнах після приходу радянських військ — дії сталінських посланців з їхніми НКВС, «смершами»⁶⁴ і встановлення в них прорадянських тоталітарних режимів, немає вини рядових солдатів і офіцерів, які не згانیли себе перед народами Європи.

Важливу роль у визволенні країн і народів Європи від нацизму відіграли й війська інших членів антигітлерівської коаліції. Протягом осені 1944 р. — зими 1945 р. союзниками було визволено країни Бенілюксу. 25 квітня 1945 р. радянські (1-й Український фронт) та союзні англо-американські війська зустрілися біля м. Торгау на р. Ельбі. У травні 1945 р. підписано капітуляцію німецьких військ у Нідерландах, північно-західній Німеччині, Шлезвіг-Гольштейні, Данії. 7 травня 1945 р. у штабі союзного командування в Реймсі німецькі генерали Фрідебург і А. Йодль підписали протокол про беззастережну капітуляцію Німеччини перед англо-американськими військами.

Кримська (Ялтинська) конференція. Кульмінаційною подією в розвитку відносин між членами антигітлерівської коаліції і передвісником закінчення Другої світової війни стала Ялтинська (Кримська) конференція. У ній взяли участь особи, що стояли на чолі союзницьких держав: Сталін (СРСР), Рузвельт (США) і Черчіль (Велика Британія). Конференція проходила 4-11 лютого 1945 року. У ході її проведення «велика трійка» дійшла згоди практично з усіх принципових проблем повоєнного врегулювання в Європі:

- проголошено, зокрема, сильні цілі щодо Німеччини: знищення німецького милітаризму, гарантії того, що Німеччина ніколи не розпочне війни;

- погоджено принципи беззастережної капітуляції Німеччини, вирішено поділити її на зони окупації. До СРСР відходила східна частина цієї країни, до Англії — північно-західна, до США — південно-західна Німеччина. На відповідні зони ділився і Берлін. Було запрошено Францію до участі в окупації;

- делегация США визнала справедливими вимоги радянської сторони про отримання СРСР 50% загальної суми німецьких репарацій (10 млрд. доларів). Делегация Великої Британії з цим не погодилася.

- СРСР брав на себе зобов'язання після капітуляції Німеччиною розпочати війну з Японією;
- передбачалося проведення узгодженої політики у визволених європейських країнах — прийнято «Декларацію про визволену Європу» і Заяву «Єдність в організації миру, як і у веденні

⁶⁴ СМЕРШ (смерть шпигунам) — радянська військова контррозвідка.

війни». Згідно з ними проголошувалося повне викорінення у визволених країнах наслідків фашизму. Формування демократичних урядів у цих країнах по закінченню війни повинно було йти шляхом проведення вільних виборів;

• з метою усунення загрози виникнення війни у будь-якому регіоні світу та розвитку міждержавного співробітництва вирішено заснувати нову універсальну міжнародну організацію — Організацію Об'єднаних Націй. До її складу в якості членів-засновників поряд з СРСР було включено також Українську та Білоруську республіки, що найбільше постраждали в ході війни;

• досягнуто домовленості про формування тимчасового польського уряду на основі прорадянського люблінського комітету із залученням еміграційного польського уряду у Лондоні. Угода стосовно східних кордонів Польщі передбачала їх встановлення по «лінії Керзона». Це стало фактом узаконення входження до України західноукраїнських земель, що у міжвоєнний період входили до складу Польщі. Домовилися про розширення території Польщі на півночі і заході за рахунок Німеччини.

Однак поряд з досягненнями реальних і історично вагомими домовленостями щодо загальних умов повоєнного упорядкування Європи, Ялтинська конференція, яка проходила в гострих дискусіях, виявила й суперечності всередині антигітлерівської коаліції. На ній з'ясувалися протилежні підходи її учасників до розв'язання післявоєнних проблем світового устрою, що невдовзі призвело до розколу світу на дві ворогуючі системи та їх протистояння на довгі роки.

Військова поразка та капітуляція Німеччини. 16 квітня 1945 р. силами трьох радянських фронтів — 1-го Білоруського (Г. Жуков), 2-го Білоруського (К. Рокосовський) і 1-го Українського (І. Конєв), розпочалася Берлінська операція. Вона була завершальною наступальною стратегічною операцією радянських військ. У ній брали участь 2,5 млн. чоловік, понад 40 тис. гармат і мінометів, понад 6 тис. танків та 7,5 тис. бойових літаків. Берлінський напрям обороняли німецькі групи армій «Вісла» та «Центр», що нараховували близько 1 млн. чоловік, понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків та 3,3 тис. бойових літаків. Прорвавши рубіж оборони противника, 20 квітня радянські війська почали штурм столиці фашистської Німеччини. 25 квітня було завершено оточення всього берлінського угруповання противника. Цього ж дня у районі Торгау радянські війська зустрілися з наступаючими частинами американської армії.

30 квітня 1945 р. над Берлінським рейхстагом *Прапор Перемоги* підняли українець лейтенант *Олексій Берест*, росіянин сержант *В. Єгоров*, грузин молодший сержант *М. Кантарія*.

8 травня 1945 р. у передмісті Берліна *Карлхорст* фельдмаршал *В. Кейтель* як офіційний наступник Гітлера підписав *Акт про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини*. Від радянської сторони його підписав *Г. Жуков*.

Ця історична подія не лише зафіксувала ліквідацію гітлерівського рейху. Вона означала також остаточний розвал гітлерівського «нового порядку». Нею було ознаменоване остаточне визволення від нацизму поневолених народів Європи, спасіння світової культури й цивілізації. День 9 травня став в СРСР, а після його розпаду у пострадянських країнах (крім республік Балтії), святом — *Днем Перемоги*⁸⁵.

Берлінська (Потсдамська) конференція та її рішення. З 17 липня по 2 серпня 1945 р. у м. *Потсдам* під Берліном пройшла остання конференція «великої трійки». На зміну Черчілю, який програв парламентські вибори у Великій Британії, приїхав лідер лейбористів *К. Еттлі*, а замість Рузвельта, котрий помер 12 квітня, — новообраний президент США *Г. Трумен* і *Й. Сталін*. Саме на Потсдамській конференції були прийняті конкретні рішення про територіальні зміни й умови окупації Німеччини. Було досягнуто згоди про її післявоєнний устрій, що мав базуватися на *принципах*:

• *денацифікації* (ліквідації нацистської партії, скасування нацистських законів, а також проведення суду над воєнними злочинцями);

**Зустріч на Ельбі
радянських та американських солдат**

⁸⁵ Щоправда, стали його святкувати лише після смерті Й. Сталіна.

- демілітаризації (роззброєння і стягнення репарацій);
- демократизації (утвердження принципів демократії і встановлення демократичного ладу).

Щодо майбутнього Німеччини, то було вирішено залишити її як єдину державу, провести в ній загальні вибори і підписати з нею мирний договір. До цього часу повинна була діяти система чотиристоронньої окупації Німеччини СРСР, США, Великої Британії та Франції, а функції влади мала здійснювати окупаційна адміністрація.

На конференції вирішувалися питання про розподіл морського флоту країн-агресорів між країнами-переможцями, розміри репарацій (відшкодування) перших другим. Так, із загальної суми в 20 млрд. доларів 50% повинен був отримати Радянський Союз, причому було вирішено компенсувати цю суму за рахунок промислового устаткування, що вивозилось з Німеччини до СРСР.

Важливе місце на конференції зайняли питання післявоєнних кордонів. Зокрема, до Польщі переходив західний район Східної Пруссії з Данцігом (Гданськом) і Штеттіном (Щецином). До СРСР передавалася Східна Пруссія з Кенігсбергом. Радянський Союз домігся від західних союзників визнання своїх кордонів станом на 22 червня 1941 р., тобто усіх територіальних придбань, що були наслідком таємних угод з Німеччиною. Загалом від Німеччини відторгалось 24% довоєнних земель. За рішенням конференції мільйони німців з колишньої Пруссії, нових польських земель, Чехословаччини і Угорщини переселялися в Німеччину. Гуманність цього заходу була дуже сумнівною. Для остаточного врегулювання німецького питання створено Раду міністрів закордонних справ Британії, Китаю, СРСР, США та Франції. Рада повинна була також підготувати мирні договори з союзниками Німеччини. Отже, на Потсдамській конференції було закладено основи для післявоєнного розвитку не тільки країн Європи, а й усього світу.

Розгром Японії. У відповідності із взятим на себе в Ялті і Потсдамі зобов'язанням, СРСР 5 квітня заявив про розрив договору про нейтралітет з Японією, а 9 серпня 1945 р. СРСР вступив у війну з Японією. На Далекий Схід були перебазовані 4 армії, у тому числі танкова на чолі з маршалом О. Василевським чисельністю 1,5 млн. чоловік. Головний удар був спрямований проти Квантунської армії, розташованої у Маньчжурії. В результаті Маньчжурської операції радянських військ була розгромлена Квантунська армія. Було також ліквідовано важливу для Японії воєнно-економічну базу на материк — в Південно-Східному Китаї та Південній Кореї.

6 і 9 серпня 1945 р. США скинули на японські міста Хіросіму і Нагасаки дві ядерні бомби. Загинуло понад 100 тис. мирних жителів. Ніякої воєнної необхідності у цьому не було. США бажали продемонструвати свою могутність. 14 серпня японський уряд прийняв рішення про капітуляцію. Однак залишки Квантунської армії продовжувала боротьбу до повного розгрому. Наприкінці серпня американські війська на чолі з генералом Д. Макартуром розбили ці залишки і окупували японські острови. 1 вересня радянський десант висадився на південні острови Курильської гряди.

2 вересня 1945 р. на борту американського крейсера «Міссурі» підписано *Акт про беззастережну капітуляцію Японії*. З радянської сторони його підписав українець — генерал К. Дерев'яно. Японія прийняла умови Потсдамської декларації 1945 р. Вона передбачала роззброєння і розпуск її збройних сил, звільнення захоплених територій, ліквідацію мілітаризму, встановлення в країні демократичних свобод тощо. З підписанням Акту про капітуляцію Японії закінчилася Друга світова війна — найбільша в історії війн.

8. Результати та наслідки війни. Складання «біполярного світу». Створення ООН.

Підсумки та уроки Другої світової війни. Головні підсумки війни:

- світ був врятований від фашизму, головна роль у перемозі належить країнам антигітлерівської коаліції. Ці країни з метою збереження миру у світі утворили Організацію Об'єднаних Націй (офіційною датою її створення вважається 24 жовтня 1945 р., коли набув чинності статут ООН);
- зросла роль у міжнародній політиці США і СРСР, що з часом призвело до «холодної війни» між ними;
- у країнах Східної Європи утвердилися прорадянські режими. Світ розколовся на дві протилежні суспільно-політичні системи, виникли два воєнні блоки — НАТО

(Шанхайсько-північний союз — блок капіталістичних країн) і ОВД (Організація Варшавського договору — блок країн соціалізму);

• розпочалося загострення кризи колоніалізму і початок ліквідації світової колоніальної системи.

Друга світова війна завдала людству небачених раніше втрат, принесла йому страшні страждання. Наслідки війни були справді жахливими: тисячі зруйнованих міст, десятки тисяч спалених сіл й знищених підприємств, руйнація сільського господарства та транспортної мережі й розпад торговельно-економічної європейської системи та ін. Для людства війна стала ненависним символом, особливо з винайденням і застосуванням ядерної зброї. Вона ще раз підтвердила, що для кожного народу свобода своєї землі, держави, національна незалежність варті того, щоб пожертвувати задля них навіть найціннішим — своїм життям. Ця війна була не стільки масштабним конфліктом між добром і злом, скільки боротьбою за виживання. Щодо людських втрат, то найбільше постраждали Польща, яка втратила 22 % населення (6 млн.), Радянський Союз втратив понад 27 млн. чоловік, в т. ч. Україна — 16,7 % населення (7 млн.), Німеччина — 18 % (13 млн.). У 1949 р. Німеччина розпалася на дві держави — Федеративну Республіку Німеччина і Німецьку Демократичну Республіку, що стало трагедією для німецького народу. Третью німецькою державою став Західний Берлін.

Головний урок, який винесло людство з горнила цієї війни, це переконаність в тому, що мир і співпраця народів, добробут кожної окремої родини і людини, людське життя, демократія є найвищими гуманістичними цінностями, перед якими мусять поступатися взаємні міждержавні підозрілість, агресивність або національна ворожнеча й насильство. Щоправда, ця переконаність, як показала подальша хода історії, ще довго пробиватиме собі шлях в розмежованому на два світи суспільстві.

Зміни у світі внаслідок Другої світової війни. Прямим наслідком Другої світової війни стала нова розстановка сил у світовій політиці і поляризація міжнародних відносин. Італія, Німеччина, Японія та їхні союзники були окуповані військами держав антигітлерівської коаліції і в них знищені фашистські режими. Відтепер у світі домінували інтереси держав-переможниць, насамперед США, СРСР, Великої Британії та Франції, взаємовідносини між якими й визначали повоєнні реалії як у Європі, так і в усьому світі. Традиційне європейське протистояння між Англією і Францією з одного боку та Німеччиною з іншого, що було характерним для кінця XIX — першої половини XX століття припинилося. Виникло нове геополітичне протистояння між США і країнами Західної Європи, з одного боку, та СРСР і країнами Східної Європи, з іншого. Фактично вся друга половина XX століття (з деяким покращенням в середині 70-х років) характеризується істориками як «холодна війна» між різними суспільно-політичними системами — капіталізмом і соціалізмом, що розділили Європу та світ в цілому і намагалися розширити зони свого впливу.

Якщо в першій половині XX століття економічним центром світу була Західна Європа, то після Другої світової війни економічними центрами світу стали США, Західна Європа і незабаром Японія. З учасників війни практично лише одна країна — Сполучені Штати Америки — значно зміцнила свій промислово-економічний потенціал, вийшовши із війни фінансово-економічним лідером світу.

Нюрнберзький та Токійський судові процеси над військовими злочинцями. Згідно з рішеннями Потсдамської конференції одним з першочергових своїх завдань союзники вважали знищення нацистської ідеології та покарання воєнних злочинців.

3 листопада 1945 р. по жовтень 1946 р. в Нюрнберзі (Західна Німеччина) проходив Міжнародний судовий процес над 24 головними нацистськими військовими злочинцями — сподвижниками Гітлера. Їх було звинувачено в злочинах проти миру — плануванні, підготовці і розв'язанні Другої світової війни, військових злочинах — вбивствах, катуваннях, вивезенні в рабство цивільного населення і військовополонених, злочинах проти людства — масових вбивствах і винищенні населення. Міжнародний військовий трибунал визнавав злочинними імперський кабінет міністрів, керівний склад нацистської партії, загоони СС, СД і СА, гестапо, генеральний штаб і командування німецькими збройними силами.

12 підсудним винесли смертний вирок через повішання (10 страчено, 1 покінчив життя самогубством, одного злочинця так і не знайдено), 3 виправдано, 1 визнаний психічно хворим,

решта засуджені до різних строків ув'язнення. Рішення Нюрнберзького процесу виходили за рамки типичного покарання злочинців: у всьому світі ці рішення сприймалися як справедливий та історично важливий вирок людства нацизму як злочинній ідеології та практиці, відродження якого не припустиме у майбутньому.

З травня 1946 по листопад 1948 р. в Токіо проходив Міжнародний трибунал над японськими військовими злочинцями. Всі 25 підсудних були визнані винними — 7 було страчено, решта засуджені до різних строків ув'язнення.

Створення ООН. Ідея створення й основні принципи діяльності міжнародної організації, яка б виступала інструментом розв'язання конфліктів у повоєнному світі і сприяла б міжнародному співробітництву, обговорювалася союзниками ще під час війни. Це відбувалося на конференції в м. Думбартон-Окс (США) у 1944 р., а рішення про утворення такої організації було прийняте на Ялтинській конференції глав держав антигітлерівської коаліції у 1945 році. Установча конференція по створенню *Організації Об'єднаних Націй* проходила в м. Сан-Франциско (США) з 25 квітня по 26 червня 1945 року. Офіційна дата створення ООН — *24 жовтня 1945 року*. У цей день набув чинності її статут, підписаний 50 державами-засновниками (у тому числі й УРСР). Сталін бажав, щоб в ООН увійшли усі радянські республіки, оскільки це дало б йому при голосуванні не один, а 15 голосів. Однак західні держави погодилися на участь поряд з СРСР тільки радянських України і Білорусії, як республік, що найбільше постраждали від фашистської навали.

Мета діяльності ООН — забезпечення і підтримка миру у всьому світі. Вищі органи ООН — Генеральна Асамблея, яка збирається на сесію один раз на рік для затвердження бюджету, прийняття нових членів, обрання Економічної і Соціальної рад, Міжнародного суду, Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем ООН, і постійно діюча Рада Безпеки. До Ради Безпеки входять 15 країн (в час заснування та перші роки діяльності — 11 країн) — 5 постійних членів (Велика Британія, Китай, СРСР (з 1991 року Росія), США, Франція), і 6 непостійних, що обираються на дворічний термін. Рада Безпеки має право накладати на агресора санкції, вводити блокаду, в крайніх випадках — застосовувати силу. Рішення чинні тільки при одностайному голосуванні, що часто паралізувало діяльність ООН через протистояння СРСР і США та деяких інших великих держав. Останні прагнули використати так зване «право вето» для посилення власних міжнародних позицій. Серед важливих документів, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН, резолюція про засудження пропаганди війни (1947). До їх числа належить також — *«Загальна декларація прав людини»*, прийнята *10 грудня 1948 року*. Вона містить перелік основних прав і свобод людини. Пізніше прийняті Конвенція про права дитини (1989), міжнародні пакти про політичні, соціально-економічні і культурні права та інші документи міжнародного значення. ООН брала і бере активну участь у врегулюванні міжнародних конфліктів — у В'єтнамі, Корей, на Близькому Сході, в Сомалі, Намібії, Камбоджі, Югославії.

Під егідою ООН створені і діють різні спеціалізовані організації: ЮНЕСКО — Організація з питань освіти, науки і культури, ВОЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я, МОП — Міжнародна організація праці, ФАО — Продовольча і сільськогосподарська організація, ЮНІСЕФ — Дитячий фонд ООН та ін. На порозі ХХІ ст. перед світовим співтовариством висуваються важливі завдання удосконалення системи гарантування миру, правового врегулювання конфліктів, швидкого реагування на кризові ситуації, розв'язання глобальних економічних, екологічних, гуманітарних та інших проблем людства. І хоча на сьогодні багато країн піддають критиці неефективність роботи ООН, а особливо її перевантажений управлінсько-бюрократичний апарат, роль цієї універсальної міжнародної організації, яка об'єднує 189 країн-членів, як світового арбітра та інструмента миру і міжнародного співробітництва зростає.

Паризький та Сан-Франциський мирні договори. Важливим завданням створеної за рішенням Потсдамської конференції Ради міністрів закордонних справ держав-переможців була підготовка мирних договорів з переможеними країнами. Після досить тривалої роботи, під час якої виявилися два підходи до мирного врегулювання в Європі, що репрезентували Радянський Союз, з одного боку, та США і Велика Британія, з іншого, на *Паризькій мирній конференції 10 лютого 1947 р.* країнами антигітлерівської коаліції були підписані мирні договори з колишніми союзниками Німеччини — Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. У конференції брала участь 21 країна. Румунія і Фінляндія сплачували по 300 млн. доларів репарації, остання

передавала СРСР область Петсамо (Печенга), військово-морську базу Порккала-Удд у Фінській затоці в оренду на 50 років. Підтверджувалася передача Румунією СРСР Бессарабії і Північної Буковини. Угорщина сплачувала репарації в сумі 200 млн. доларів. Італія втратила колонії, її кордони частково змінювалися на користь Франції і Югославії, а Трієст перетворений на вільну територію (в 1954 році за італо-югославською угодою він був поділений між ними). Переможеним країнам заборонялося виробляти атомну і хімічну зброю, вони зобов'язувались забезпечити своїм громадянам основні права і свободи, заборонити відродження фашистських організацій і покарати військових злочинців.

8 вересня 1951 р. на міжнародній конференції в Сан-Франциско 48 держав підписали мирний договір з Японією. Тут ще більше проявилися суперечності між колишніми союзниками — державами антигітлерівської коаліції та їх різні підходи щодо питання мирного врегулювання на Далекому Сході: делегації СРСР, Польщі і Чехословаччини відмовилися поставити свої підписи під мирним договором з Японією, а чимало держав навіть не були запрошені на цю конференцію або відмовилися від участі в ній.⁸⁶

Формування військово-політичних блоків. Отже час, коли партнери по антигітлерівській коаліції разом воювали проти фашизму в Другій світовій війні й мирно співробітничали після розгрому Німеччини і Японії, досить швидко закінчився. Це досить суперечливе та вимушене (прагматичне) співробітництво змінилося в кінці 40-х рр. XX ст. гострим протистоянням. Незабаром це протистояння, особливо між СРСР і США через взаємну недовіру і несприменність позицій обох супердержав та їх намагання якомога більше розширити зони свого впливу у світі, загострилося і набрало форм військово-політичних блоків.

4 квітня 1949 р. з ініціативи США у Вашингтоні була утворена *Організація Північноатлантичного Договору* — військово-політичний блок НАТО, до якого увійшли 12 капіталістичних держав: Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція, Канада та США. Пізніше до блоку приєдналися Греція, Іспанія, Туреччина, ФРН. Мета його створення — взаємна військова допомога в разі нападу на країни-члени блоку, протистояння Радянському Союзу та стримування комунізму.

Крім НАТО, за ініціативою США, у 50-70-х рр. XX ст. існували й інші воєнно-політичні блоки: АНЗЮС — Австралія, Нова Зеландія, США; СЕАТО — США, Велика Британія, Франція, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни, Пакистан; СЕНТО — Велика Британія, Туреччина, Ірак, Пакистан. З 1955 по 1959 р. до блоку входив Іран; АНЗЮК — Австралія, Велика Британія, Малайзія, Нова Зеландія, Сінгапур.

У відповідь на об'єднання капіталістичних країн з ініціативи СРСР у травні 1955 року було створено військово-політичний блок соціалістичних держав — *Організація Варшавського Договору* (ОВД), до якої увійшли Албанія, Болгарія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина, які, згідно з договорами про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, утворили Об'єднане командування збройними силами країн-учасниць. КНР надіслала до Варшави — місця підписання угоди — свого спостерігача. Мета створення блоку — захист країн соціалізму від агресії країн-членів НАТО. Однак СРСР використовував його і для контролю над своїми східноєвропейськими сателітами, зокрема для придушення антикомуністичних виступів в Угорщині у 1956 і Чехословаччині у 1968 роках. Так завершилося складання біполярної системи міжнародних відносин, тобто утворилися два потужні світові центри сили, які значною мірою визначали напрями розвитку більшості країн у повоєнний період.

⁸⁶ СРСР, використовуючи юридичну помилку Сан-Франциського договору, приєднав до себе Південний Сахалін та чотири острови Курильської гряди. Між СРСР, його правонаступником Росією та Японією до сьогодні не укладено мирного договору, існує проблема спірних територій (японська назва територій, що відійшли до Росії).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити порівняльну таблицю:

Конференції «Великої трійки» в ході Другої світової війни

Назва конференції	Дата проведення	Країни-учасники, лідери	Основні питання конференції
Тегеранська			
Кримська (Ялтинська)			
Берлінська (Потсдамська)			

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПОВІДОМЛЕННЯ:

1. Здійснення плану «Вайс» – захоплення Німеччиною Польщі.
2. Захоплення Німеччиною Данії та Норвегії.
3. Окупація країн Бенілюксу та Північної Франції.
4. «Битва за Англію».
5. Радянсько-фінська війна (1939-1940 рр.).
6. Окупація Прибалтики Радянським Союзом.
7. Битва під Москвою (грудень 1941 р.).
8. Контрнаступи Червоної армії 1942 року.
9. Битва під Сталінградом (1942-1943 рр.).
10. Битва на Орловсько-Курській дузі (1943 р.).
11. Визволення території СРСР від нацистських загарбників. Визволення Східної Європи від нацизму.
12. Бойові дії в Італії у 1943 році.
13. Відкриття Другого фронту в Європі. Бойові дії англо-американських військ у 1944-1945 роках.
15. Берлінська операція.
16. Закінчення бойових дій в Азії та на Тихому океані (1944-1945 рр.).
17. Створення та структура ООН. Основні принципи діяльності ООН.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте причини, характер, періодизацію Другої світової війни.
2. Охарактеризуйте та зіставте стратегію й тактику протиборчих сторін та їх реалізацію на основних театрах воєнних дій у Європі, Південно-Східній Азії та Тихому океані, Північній Африці, Західній Європі, у завершальний період війни в Європі та Азії, залучаючи історичну карту.
3. Прослідкуйте дипломатичні відносини в період війни, процес формування антигітлерівської коаліції.
4. Проаналізуйте особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політичну орієнтацію та форми боротьби; зміну ролі чоловіка і жінки в повсякденному житті в умовах війни.
5. Визначте політичні, економічні та соціальні наслідки Другої світової війни для народів світу.
6. Охарактеризуйте Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілья, Б. Муссоліні, К.-Г. Маннергейма, Б. Монтгомері, Е. Роммеля, Г. Жукова, Д. Ейзенхауера.
7. Поясніть поняття і терміни: «Друга світова війна», «Велика Вітчизняна війна», «блискавична війна», «новий порядок», «Рух Опору», «Голокост», «антигітлерівська коаліція», «Другий фронт», «Велика трійка», «коллабораціонізм», «міжнародний трибунал», «сюрреалізм», «раціоналізм», «пацифізм».
8. Назвіть дати Другої світової війни, німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни, контрнаступу Червоної армії під Москвою (перша поразка Німеччини у ході війни), нападу Японії на американську військово-морську базу у Піrl-Харборі, вступу США у війну, підписання Декларації Об'єднаних Націй про спільну боротьбу з фашизмом, перемоги союзницьких військ під Ель-Аламейном, контрнаступу Червоної армії під Сталінградом, Курської битви, капітуляції Італії, Тегеранської конференції, відкриття Другого фронту в Європі, Кримської (Ялтинської) конференції, капітуляції Німеччини, Берлінської (Потсдамської) конференції, капітуляції Японії, набуття чинності статуту ООН, Паризької мирної конференції.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Друга світова війна. Восени дії у 1939-1942 рр.
2. Друга світова війна. Военні дії в Європі з 19 листопада 1942 р. по 9 травня 1945 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 226-276.
2. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 3-45
3. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь. — 2004. — С. 52.
4. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 — 2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 10-26.
5. Кульчицький С. Ніхто не забутий? (До проблеми кількості жертв останньої світової війни) // Історія в школах України. — 2004. — № 9—10.
6. Левітас Ф. Нацистський концтабір смерті — Аушвіц-Освенцим // Історія в школі. — 2005. — № 1.
7. Левітас Ф., Башнянина І. Битва за Берлін. Агонія гітлерівського лівгища // Історія в школі. — 2005. — № 5, 6.
8. Машкін О. «Швед за походженням, фін за народженням, росіянин серцем»: К.-Г. Маннергейм на тлі епохи // Історія в школі. — 2004. — № 9.
9. Машкін О., Войцехівський Ю. Забуті герої «країни Суомі»: росіяни в боях за Фінляндію під час її війни з СРСР у 1939-1940 рр. // Історія в школі. — 2004. — № 10.
10. Сидоров С. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни. // Український історичний журнал. — 2004. — № 6.

СРСР У 1945-1991 РОКАХ. ВІДНОВЛЕНІ ТА НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ПІСЛЯ 1991 РОКУ

ПЛАН

1. СРСР у період повоєнної «сталінщини» і «відбудови» (1945 -1953 рр.).
2. Хрущовська «відлига» (1953-1964 рр.).
3. СРСР у період «застою» (1964-1985 рр.).
4. Горбачовська «перебудова» (1985-1991 рр.). Розпад СРСР.
5. Росія наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття. Російсько-українські відносини
6. Пострадянські країни наприкінці ХХ— на початку ХХІ століття.

1. СРСР у період повосинної «сталінщини» і «відбудови» (1945 -1953 рр.).

Періодизація історії СРСР у повосинний період. Радянський Союз в повосинний період залишався:

- за *політичним режимом* — тоталітарною державою, хоча лідери правлячої комуністичної партії проголошували СРСР «найдемократичнішою країною у світі»;
- за *державним устроєм* — СРСР являв собою формально «рівноправну федерацію», до якої входило 15 республік, які, навіть, мали право на вихід з СРСР; багато хто з істориків та політологів вважає СРСР «радянською імперією»;
- за *формою правління* — «радянською республікою» (форма правління, що існувала лише в СРСР). В результаті зростання партійного і державного апаратів утворилася «партія-держава», де всі перемогі приписувалися правлячій партії, а недоліки пояснювалися помилками в державному апараті — «невдалий підбір кадрів» тощо;
- економіка — адміністративно-командна (по-суті — неринкова).

Прапор та герб СРСР

Традиційно історію СРСР в другій половині ХХ ст. поділяють на періоди, в залежності від лідера країни:

- 1945-1953 рр. — повоєнна «сталінщина»;
- 1953-1964 рр. — хрущовська «відлига»;
- 1964-1985 рр. — брежнєвський «застій» (хоча протягом 1982-1985 рр. після смерті Л. Брежнєва в СРСР змінилися два керівники — Ю. Андропов (1982-1984) і К. Черненко (1984-1985), — проте великих змін не відбулося);
- 1985-1991 рр. — горбачовська «перебудова» і розпад СРСР.

Тотальне панування державної економіки та однопартійної системи привели країну в глухий кут наприкінці 80-х років. Радянське керівництво не змогло вирішити основні проблеми, які само перед собою і ставили — побудувати комуністичне суспільство, досягнути вищого порівняно з розвинутими країнами рівня життя, вирішити всі економічні, політичні та соціальні проблеми, які накопичувалися і старанно приховувалися владою. Тому протягом 1988-1991 рр. країна розпалася.

На просторах колишнього СРСР виникло 15 незалежних держав, визнаних світом:

- східнослов'янські держави Східної Європи – Білорусь, Росія, Україна та республіка Молдова;
- республіки Балтії (в часи існування СРСР — республіки радянської Прибалтики) – Естонія, Латвія, Литва;
- держави Закавказзя – Грузія, Вірменія, Азербайджан;
- країни Центральної Азії (в радянський період — республіки Середньої Азії) – Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан.

Післявоєнний виборчий плакат

З них на 2011 р. 13 держав — всі колишні республіки СРСР крім

республік Балтії — є членами міждержавного об'єднання під назвою Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Деякі утворень проголосили незалежність, проте світом не визнані і членами ООН не являються:

• Придністровська Молдавська республіка (ПМР; лівий берег річки Дністер, територія між Україною та Молдовою);

- Абхазія та Південна Осетія (входять до складу Грузії);
- Нагірний Карабах (входить до складу Азербайджану);
- Чеченська республіка Ічкерія (у складі Росії).

Суспільно-політичне життя в повоєнний період. Політичним лідером СРСР залишався Й. Сталін, популярність якого внаслідок перемоги країни у війні не мала меж і переростала в обожнення⁸⁷. Перемога у Другій світовій війні призвела до зміни міжнародного становища СРСР, який вийшов з війни у якості наддержави — держави з величезним військовим потенціалом, армією, яка володіє ядерною зброєю. Реальна влада належала особисто Сталіну та Політбюро ЦК КПРС. На місцях всі сфери життя контролювалися партійними комітетами та органами безпеки (НКДБ-НКВС, пізніше МДБ, КДБ).

Народи СРСР сподівалися на більш вільне й заможне життя, але надії на пом'якшення режиму не виправдалися. Робітники сподівалися, що будуть скасовані жорсткі передвоєнні закони, які тягли за собою кримінальну відповідальність за 20-хвилинне запізнення. Селяни мріяли про покращення свого життя. Надії на звільнення, на можливість повернутись додому плекало багато в'язнів ГУЛАГу. У країні різко зросла безриритуальність. Серйозною проблемою стала кримінальна злочинність, тим більше, що на руках залишилось багато зброї.

Вибори до Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік та місцевих рад у 1946 р. проходили, як і раніше, на безальтернативній основі — у виборчих бюлетенях існувала лише одна кандидатура, яка представляла «непорушний блок комуністів і безпартійних». Явка виборців була майже стовідсотковою, а вибори «одностайними». До того ж обрані народом органи державної влади та місцевого самоврядування не мали реальних владних повноважень, оскільки всім життя в країні керували партійні органи.

Відразу після закінчення війни почалась демобілізація збройних сил, які налічували на той час більше 11 млн. солдат та офіцерів. Крім того, на батьківщину поверталась значна кількість репатріантів (за роки війни у Німеччину було вивезено на примусові роботи 2,8 млн. чол., потрапило в полон 4 млн. чол.). Усім їм, а також колишнім військовополоненим, довелось пройти через сталінську репресивну машину перевірок «на благонадійність» (з 800 тис. полонених, які повернулись на батьківщину, половина потрапила до ГУЛАГу).

Боячись західноєвропейського демократичного впливу на суспільство, особливо через радянських воїнів-визволителів, котрі своїми очима бачили краще життя за кордоном, сталінське керівництво розпочало нову хвилю репресій, які були спрямовані:

• *проти народів СРСР.* Широкомасштабні депортації охопили населення Західної України, де продовжувалась боротьба УПА, Прибалтики (антирадянську боротьбу там продовжували «Лісові брати»); після війни вислано до Сибіру і Середньої Азії чеченців, інгушів, інші народи Кавказу. Загалом за наказом «великого вождя» з місць постійного проживання було переселено близько 15 народів;

• *проти друкованих органів і діячів культури.* З літа 1946 р. розпочалася ідеологічна кампанія під керівництвом секретаря ЦК КПРС А. Жданова, що отримала пізніше назву «ждановщина». Критиці були піддані журнали «Ленинград», «Звезда», «Вітчизна», літератори А. Ахматова, М. Зощенко, О. Фадєєв, композитори С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, В. Мураделі, Л. Шостакович, режисер С. Ейзенштейн. Не обійшла «ждановщина» й Україну — тут традиційно звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі» М. Рильського, В. Сосюру, О. Вишню, Ю. Яновського, композитора М. Данькевича та письменника і кінорежисера О. Довженка;

• *проти партійного та державного апарату, військових.* Так у ході «Ленинградської справи» (1949), наприклад, було заарештовано й репресовано 2 тис. комуністів і членів їх сімей, страчено

⁸⁷ Цікаво, що за життя Сталіна 9 травня — День Перемоги був звичайним робочим днем. Як вірно підмітив колишній радянський розвідник (родом з України) В. Суворов (В. Резун), Сталін, мабуть, не вважав цей день своєю перемогою. Бажаючи захопити всю Європу і астанавити комуністичний порядок у всьому світі, він отримав лише невеликий «шматок» Східної Європи.

високопоставлених партійних й державних діячів О. Кузнецова, М. Вознесенського та деяких ін. Маршала К. Рокоссовського відправили у Польщу на посаду міністра національної оборони ЛНР, внаслідок чого внаслідок аварії О. Новікова, проти Г. Жукова готувався судовий процес.

Були заборонені дослідження у кібернетиці і генетиці. Ці дві науки проголошені «буржуазними лженауками», переслідувалися провідні вчені. Натомість вихвалялися «здобутки» жвеченого «народного академіка» Трофима Лисенка, який доводив, що рослини можна «виховати», створивши відповідні умови, намагався створити багатоколосово пшеницю та робив інші безглузді дослідження. «Лисенківщина» на довгі роки запанувала в біології СРСР.

З метою об'єднання суспільства навколо поглядів правлячої верхівки КПРС, сталінський режим використовував і такий перевірений засіб, як створення образів внутрішнього і зовнішнього ворогів. Після війни усі сили репресивного й пропагандистського апаратів режиму були спрямовані, зокрема, на виявлення внутрішніх «ворогів» соціалізму та залякування громадян нагрозю з боку США та інших «імперіалістичних акул», чим виправдовувалися також величезні кошти і ресурси, що йшли на зміцнення ВПК.

Повоєнні роки в СРСР були також відзначені посиленням насадженого владою «великодержавного російського шовінізму», що ґрунтувався, зокрема, на висловлюванні Сталіна про те, що перемогу у війні здобув «великий російський народ». До найбільш яскравих виявів цього ганебного явища можна зарахувати:

- відкриті прояви антисемітизму: «справу лікарів» (січень 1953 р.), які лікували хворого вождя, і яких він боявся, як організаторів можливого отруєння; звинувачення у «космополітизмі» — відсутності радянського патріотизму — діячів культури (у цьому «випадку» боротьби загинули відомі діячі єврейської культури: актор і режисер С. Міхоелс, поет П. Маркш);

- гоніння проти мов, культур, традицій українського, білоруського, молдавського та прибалтійських народів, звинувачення їхніх кращих представників у ворожому радянському суспільству «націоналізмі»; історія народів СРСР зводилася до боротьби за «воз'єднання з братнім російським народом»⁸⁸;

- подання російської історії як загальносоюзної, переслідування учених, які займалися національною історією, трактування колоніальних загарбань Росії як позитивних і прогресивних. Колишня слава Росії стала для Сталіна одним з доказів на користь спадкоємності його режиму по відношенню до Російської імперії. Проголошувалось скрізь і всюди, що в економіці і політиці, філософії і науці саме російська думка має «всесвітньо-історичне значення». Російський народ, за словами Сталіна, «заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни». Російський народ проголошувався найбільш передовим за рівнем культури та економічного розвитку;

- кампанію, спрямовану на фальсифікацію історії науки — для кожного західного відкриття знаходили росіянина, що нібито висунув таку ідею раніше.

В економічній науці все було підпорядковано пропаганді праці Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», в якій він, зокрема, напав на тих економістів, які мали свою, особливу думку щодо проблем товарного обороту, товарно-грошових відносин. Сталін звинуватив їх у науковому невігластві, в нерозумінні, що товарний оборот несумісний з перспективою переходу до комунізму. Історія як наука перебувала під повним і безрозділним впливом «Короткого курсу історії ВКП (б)» і покликана була виправдати існуючий порядок.

Наприкінці війни з політичних розрахунків сталінський режим пішов на певне збільшення атрибутів державності союзних республік, де зокрема, були утворені наркомати оборони та закордонних справ, що допомогло СРСР зміцнити свої позиції в ООН. Сталін, бажаючи отримати 15 голосів в ООН, отримав-таки 3 голоси в цій впливовій міжнародній організації внаслідок обрання України та Білорусії членами-засновниками цієї організації⁸⁹. Але вже у 1946 р. республіканські наркомати оборони були ліквідовані.

⁸⁸ Трохи пізніше, вже після смерті Сталіна, у 1954 р. було офіційно проголошено, що Б. Хмельницький вів війну за «воз'єднання з братнім російським народом». До речі, до сьогодні всі російські шкільні та вузівські підручники, популярні видання (включаючи мережу Інтернет), навіть більшість фахових журналів з історії і даві просторікують в цьому ж напрямку.

⁸⁹ В Генеральній Асамблеї ООН при голосуванні від СРСР зарахували три голоси — Радянський Союз, Радянська Україна (УРСР) та Радянська Білорусія (БРСР). Ці дві республіки отримали честь стати країнами-засновниками ООН, як республіки СРСР, які найбільш постраждали від Другої світової війни.

У 1952 р. було проведено XIX з'їзд правлячої партії. ВКП(б) дістала нову назву — *Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС)*. Замість Політбюро створювалась Президія у складі 37 чол., збільшувалась кількість секретарів ЦК з 5 до 10 чол., було вдвічі розширено склад ЦК партії (до 232 чол.). Таким чином, Сталін хотів урівноважити вплив «старої гвардії» «молодою», якою було легше управляти.

Повоєнна розруха в країні. Відбудова господарства. СРСР, на території якого точилися найзапекліші битви Другої світової війни, зазнав найтяжчих втрат. Людські жертви становили більше 28 млн. чоловік, знищено 1710 міст і селищ, 70 тис. сіл, 32 тис. промислових і 100 тис. сільськогосподарських об'єктів. У війні країна втратила майже третину свого національного багатства.

Перед країною та народами СРСР стояло питання про відбудову економіки. Коштів на це не вистачало, оскільки Радянський Союз відмовився від участі у «плані Маршалла».

Сталін висунув гасло: завершити побудову *соціалізму* і почати перехід до *комунізму*. Він припускав, що для побудови матеріально-технічної бази комунізму достатньо довести виробництво чавуну до 60 млн. т. на рік, сталі - до 60 млн. т., нафти - до 60 млн. т., вугілля до 500 млн. т.

4-й п'ятирічний план (1946-1950) передбачав перш за все *відбудову «як до війни» підприємств групи «А»* і *фінансування за залишковим принципом відбудови об'єктів групи «Б»*. На відбудову заводів групи «А» було виділено більше 80 % коштів державного бюджету. Про фінансування сільського господарства годі й казати — на село виділили лише 7 % асигнувань.

Повоєнна *відбудова* ґрунтувалась на таких основних групах *чинників*:

- концентрації ресурсів держави;
- примусовому вилученні коштів під час грошової реформи 1947 р. (заробітна плата залишалась незмінною);

- використання праці військовополонених (німців, японців) та репарацій з Німеччини, а також в'язнів ГУЛАґу;

- репресіях проти так званих «шкідників» та «саботажників», використанні дармової рабської праці в'язнів та військовополонених (в таборах ГУЛАґу тоді знаходилося 2,5 млн. чоловік, на «спец поселеннях» — 2,7 млн. з числа «неблагонадійних»);

- низькому рівні споживання основної маси трудящих, які «добровільно-примусово» надавали державі щорічні грошові позики. У 1947 р. була проведена конфіскаційна грошова реформа: за банківськими вкладками з 3 до 10 тис. крб. було здійснено зменшення заощаджень на 1/3, а за вкладками понад 10 тис. крб. - 2/3; для тих, хто зберігав гроші поза банками обмін здійснювався 1 до 10. В цьому ж році скасована карткова система. Ці реформи призвели до троскратного підвищення цін (начебо знущаючись з народів СРСР Сталін, починаючи з 1948 р., регулярно знижував ціни на окремі види товарів на декілька відсотків);

- жорсткій експлуатації селян, що призвело до голоду 1946-1947 років, який тільки в Україні забрав життя близько 1 млн. чоловік. Селяни отримували мізерну зарплату в колгоспі, село фактично не фінансувалося, індивідуальне присадибне господарство колгоспників було обкладено високими податками (податок накладався на худобу, птицю, фруктови дерева, що спричинило занепад підсобного господарства, яке давало до 40% окремих видів продукції). У колгоспників ще з довоєнного часу на руках не було паспортів, фактично вони були справжніми кріпаками. На них не поширювались і соціальні гарантії, які існували у містах: оплата з тимчасової непрацездатності, пенсійне забезпечення;

- експлуатації патріотичних почуттів громадян, примусовому «трудоному ентузіазмі» (матеріальне заохочення до праці було практично відсутнє, натомість вихваллялися моральні стимули — вручались перехідні прапори, вимпели, грамоти тощо, існувала понаднормативна праця — 12-14, інколи 16 годин на добу).

На початку 50-х рр. завдання відбудови економіки завдяки героїчним зусиллям трудящих були в основному вирішені — випуск промислової продукції зріс на 37 %, а валова продукція сільського господарства майже досягла рівня 1940 р. Особливо великими темпами розвивались металургійна, електротехнічна, хімічна промисловість, машинобудування. Величезними новобудовами п'ятирічки були Волго-Донський канал, Куйбишевська ГЕС, Норильський металургійний комбінат та ін., де використовувалася переважно праця гулагівських в'язнів.

Незважаючи на інтенсивну побудову житла в СРСР після війни, його хронічно не вистачало, рівень життя населення залишався дуже низьким, насамперед через його низьку купівельну спроможність, нестачу продукції легкої та харчової промисловості.

В економічному відношенні СРСР перетворився на військового монстра — частка військово-промислового комплексу (ВПК) у валовому суспільному продукті у 1950 р. сягала понад 60%⁹⁰. СРСР, використовуючи як власні технічні досягнення, так і здобуту розвідниками документацію, став ядерною країною — у 1949 р. було випробувано першу атомну бомбу на Семіпалатинському полігоні в північному Казахстані⁹¹. Пізніше таким полігоном стали острови Нова Земля. За роки існування СРСР в країні було зроблено більше 180 ядерних випробувань.

Зовнішня політика Сталіна. Територія СРСР після Другої світової війни дещо розширилася:

- *на заході* до СРСР увійшла частина німецької Східної Пруссії (м. Кенігсберг з прилеглою територією, нині Калінінград та Калінінградська обл.), фінське м. Петсамо (Печенга), Закарпаття (від Чехословаччини); Сталін також закріпив у складі СРСР території, приєднані 1939-1940 рр.: республіки Прибалтики (Латвія, Литва, Естонія), Північної Буковини і Бессарабії (від Румунії); Східна Галичина та Західна Волинь (від Польщі), частина Фінляндії в районі Ленінграда. Крім того зоною впливу СРСР стала Східна Європа — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Албанія та Югославія (так званий «соціалістичний табір»);

- *на сході* приєднано Туву (Тувинська Народна Республіка, самостійна до 1944 р.), Південний Сахалін та чотири острови Курильської гряди (від Японії).

Головними зовнішньополітичними завданнями СРСР після війни стали: розширення сфери радянського впливу у Східній Європі та Азії, нарощування військового потенціалу, протистояння з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Радянський Союз заявив про себе, як про державу, без якої не мало вирішуватися жодне європейське і навіть світового значення питання.

Це мало наступні наслідки для світу:

- початок «холодної війни» — протистояння між комуністичними та капіталістичними країнами;

- насадження тоталітарних комуністичних режимів у Східній Європі;
- протистояння з Югославією, керівництво якої намагалося побудувати власний варіант соціалізму;

- посилення впливу СРСР в Азії, на Балканах та у Середземномор'ї;
- блокаду Західного Берліна;
- територіальні претензії до Туреччини і допомога грецьким антиурядовим повстанцям;
- участь у конфліктах у «гарячих точках» планети (допомога китайським комуністам у їхній збройній боротьбі за владу; участь на боці Північної Кореї у війні 1950-1953 рр. та ін);
- опанування ядерної зброї і розробка водневої.

ВИСНОВОК ІСТОРИКА

Сталінізм і терор – синоніми. Суть сталінського панування полягала в безперервному здійсненні надмірного насильства. Більшовики вигнали з сіл сотні тисяч селян і депортували їх у Сибір. Вони запровадили драконівські кари в колгоспах і на заводах країни, щоб упровадити залізну дисципліну серед робітників і селян. Багато мільйонів людей загинуло від час голодомору 1933 року.

Ухильну поведінку режим поборював вогнем і мечем: хто не вмів говорити мовою більшовиків, відмовлявся від їхніх ритуалів та не поділяв їхніх переконань, перетворювався на ворога. Режим переслідував не лише «класових ворогів», він травував етнічні меншини та депортував їх, якщо вони видавалися йому ворожими. Навіть після жаків Великого терору тридцятих років радянське суспільство не мало спокою. Тероризування населення тривало і в роки Другої світової війни. Не в останню чергу це виявлялося в нелюдському поводженні з радянськими солдатами і в системі покарань, якою режим намагався мобілізувати армію і суспільство на війну.

⁹⁰ Нормою в цивілізованих країнах вважється виділення на потреби озброєння 1—3% ВВП.

⁹¹ «Батьком» радянської атомної бомби був академік І. Курчатов.

... Сталінізм був цивілізацією ненависті та ворожості. Він живився тавруванням і знищенням тих, хто залишався поза системою. Руйнівна навіженість сталінізму не мала меж; ніхто не міг уникнути терору. Врешті, навіть партія не гарантувала притулок від переслідувань. Вона самознищувалася. Це була, власне, робота Сталіна, який запустив у хід цю невпинну руйнацію.

Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. – К.: К.І.С. – 2007. – С. 7-8.

Смерть Й. Сталіна і боротьба за владу в середині верхівки компартії. 5 березня 1953 р. після тяжкої хвороби помер Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР, Генералісимум Й. Сталін — один з найбільш зловісних диктаторів в світі. Ще коли диктатор конав, найближче оточення боролосся за його місце. Головою уряду офіційно став Г. Маленков, неофіційно новим диктатором готувався стати Л. Берія (голова МВС-МДБ). Проте, за допомоги маршала Г. Жукова, Берія був заарештований і розстріляний, а Першим секретарем ЦК КПРС у вересні 1953 р. став М. Хрущов, на долю якого випало розвінчувати злочини й розгрібати «завали» сталінської тиранії.

У зв'язку з трауром була оголошена амністія, в результаті якої на свободу вийшло багато карних злочинців, що призвело до загострення становища у країні.

2. Хрущовська «відлига» (1953-1964 рр.).

Лібералізація суспільно-політичного життя. М. Хрущов. Після смерті Сталіна частина партійного керівництва зрозуміла, що продовження репресивної політики щодо власного народу може призвести до соціального вибуху в країні. Ініціатором давно назрілих змін в радянському суспільстві виступив новий керівник компартії, а з 1958 р. і уряду *Микита Хрущов*. Він розпочав поступий процес *десталінізації* радянського суспільства: були звільнені євреї-медики, розстріляний головний сталінський кат Л. Берія, розпочато реабілітацію невинно засуджених.

Але найважливішим кроком на шляху лібералізації став *XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.)*. Починався він, як традиційні захід — у внутрішній політиці висувались такі завдання: забезпечити зростання промислового виробництва; піднесення сільського господарства; запровадження семигодинного робочого дня; проведення пенсійної реформи; збільшення темпів житлового будівництва.

Проте закінчився він несподівано фактично для всіх депутатів. В останній день з'їзду 25 лютого 1956 р. Хрущов у чотиригодинній закритій доповіді *«Про культ особи Сталіна»*, що мала ефект вибуху, відважився викрити і засудити злочинця «великого вождя», частково розкрити його злочинну діяльність⁹² (почався період «відлиги» в історії СРСР, названий так за однойменним романом І. Еренбурга). В доповіді Хрущова вся провина за скоєння злочинів покладалась на Сталіна, Єжова, Берію. Тим самим він свідомо виводив з-під відповідальності найближче оточення Сталіна, його «соратників», до яких належав і сам. Увесь склад нової Президії ЦК КПРС, включаючи Молотова, Кагановича, Ворошилова та інших, Хрущов характеризував як вірних ленинців, які рішуче борються з «культу особи» і відновлюють колективне керівництво та ленинські норми партійного життя.

Десталінізація проходила в декілька етапів:

- весна 1953 — початок 1956 рр. — початок *десталінізації*;
- 1956-1961 рр. — найбільше піднесення критики Сталіна та його методів керівництва;
- осінь 1961 — осінь 1964 рр. — нове піднесення *десталінізації*, пов'язане з *XXII з'їздом КПРС*, коли було піддано критиці помічників та підручних Сталіна (саме 1961 р. Сталін був винесений з Мавзолею і перелохований за ним).

XX з'їзд (лютий 1956 р.) став початком достатньо широкого процесу лібералізації радянського суспільства і часткової реабілітації невинно засуджених. Реабілітація проходила несподівано, напівгласно, виправдовували тільки тих, хто виступав проти сталінського свавілля і судові справи яких були явно сфальсифіковані. У 1957 р. почалася реабілітація репресованих народів — чеченців, інгушів, балкарців, карачаївців, калмиків. Проте не реабілітовано німців Поволжя, кримських татар, турок-месхетинців, болгар, греків. Реорганізовано систему тюремних

⁹² Хрущов зачитав доповідь з власної ініціативи, оскільки інші члени Президії ЦК КПРС його не підтримали, боячись брати на себе таку політичну відповідальність.

таборів, змінено керівництво органів держбезпеки, затверджено нові «Основи кримінального законодавства», де вже мав місце принцип презумпції невинності.

Однак процес десталінізації проходив дуже складно. Більшість партійних функціонерів, які зросли за Сталіна, не вибачили цього Хрущову, і на засіданні президії ЦК КПРС у червні 1957 р. сім з одинадцяти членів президії зажадали відставки лідера. Але завдяки міністрові оборони Г. Жукову Хрущов переміг у цьому «міні-заколоті». Звинувачені у створенні антипартійної групи В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович та «Шепілов, який приєднався до них» були зняті з керівних посад. Жукову Хрущов «відлячив» зняттям з посади та відправкою на пенсію, змінено було і керівництво КДБ.

Хрущов також проголосив тезу про те, що СРСР перестає бути країною «диктатури пролетаріату», а став «загальнонародною державою». Хоча сучасні дослідники розцінюють цю державу, як «лібералізовану модель тоталітаризму, керовану компартійною олігархією»⁹³.

Процес лібералізації суспільно-політичного життя охопив і культуру. З'явилися перші симптоми національно-культурного піднесення в союзних республіках, зокрема в Україні. Тут комуністичний режим змушений був звернутися до використання досвіду «українізації» 20-х років, щоб підтвердити повернення до «ленінської» національної політики. Навіть в історії — найбільш підконтрольній комуністичній владі галузі знань — відбулися зрушення на краще: переглядалася роль Сталіна в історії СРСР, частково відійшли від догм «Короткого курсу історії ВКП (б)», що десятиліттями слугував дороговказом для радянських істориків, збільшилася кількість праць з історії народів СРСР (у тому числі їхньої стародавньої і середньовічної історії), з'явилися переклади деяких європейських історичних праць.

Пожавився розвиток літератури — з'явилися нові московські журнали: «Юность», «Молодая гвардия», «Москва», «Наш современник», поновилося видання «Иностранной литературы». Найбільшу популярність мав «Новый мир» на чолі з поетом О. Твардовським, надруковано перші твори О. Солженіцина («Один день Івана Денисовича»), присвячені радянській репресивній системі. Проте і далі переслідувалися митці, які виходили за рамки загальноприйнятого напрямку в мистецтві — «соціалістичного реалізму»: Б. Пастернак, В. Гросман, А. Вознесенський, Є. Євтушенко, Б. Ахмадуліна, Й. Бродський (майбутній лауреат Нобелівської премії) та інші. Наприклад, коли Пастернак за роман «Доктор Живаго», який був розкритикований в СРСР за нібито неправильну оцінку у ньому громадянської війни, присудили в 1958 р. Нобелівську премію, Хрущов погрожував письменнику висланням за межі країни і він змушений був відмовитися від отримання почесної премії.

Не випадково саме в період хрущовського правління в середовищі радянської інтелігенції виникає помірковано-опозиційний рух «шістьдесятників», невдоволених існуючим режимом.

Спроби економічних реформ. У період керівництва М. Хрущовим партією та урядом проведено ряд реформ.

Так в управлінні господарством розширено права регіонів та підприємств, замінено галузевий принцип керівництва промисловістю на територіальний. На думку Хрущова, надцентралізовані галузеві міністерства, які тоді існували, не могли забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Тому у 1957 р. ліквідовано більшість галузевих міністерств і замість них створені територіальні ради народного господарства, які об'єднували декілька областей (внаслідок цього Україна, наприклад, стала самостійно керувати 70 % свого народного господарства). Проте кардинальних змін у розвитку економіки не сталося, а реформи управління призвели до збоїв у виконанні шостої п'ятирічки. Було знайдено інше рішення: замінити п'ятирічний план 1956-1960 рр. на семирічний 1959-1965 рр. Тоді недоліки перших років п'ятирічки покривалась би новими планами.

Замість пошуку матеріальної зацікавленості кожного працівника у результатах своєї праці було проведено зміни у нормуванні й оплаті. Результатом цього стало значне скорочення кількості робітників, які працювали на основі відрядної оплати і зростання кількості погодинних працівників. І без того невисокі матеріальні стимули до праці почали різко падати. Проте активніше почали застосовуватись моральні стимули. Виник новий рух — бригади комуністичної

⁹³ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редакол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002—2003 — Т. 6. — С. 118.

праці. Члени цих бригад намагалися запровадити комуністичні методи у своє повсякденне життя: проводити разом вільний час, підвищувати свій загальноосвітній, технічний і професійний рівень.

Семирічний план був прийнятий на XXI з'їзді КПРС (1959 р.). На з'їзді також урочисто було проголошено, що СРСР вступив у «період розгорнутого будівництва соціалізму». Ставилось завдання — в найкоротший строк догнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Це передбачалося досягти на початку 70-х років. У своїй доповіді Хрущов зробив висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і тим самим, на його думку, підтвердилася можливість побудувати соціалізм в одній країні.

У промисловості при збереженні пріоритетного розвитку промисловості групи «А», підвищена увага приділялася виробництву товарів групи «Б» (легка і харчова промисловість); відбулися деякі прогресивні зміни в системі оплати праці робітників; широко використовувалися науково-технічні досягнення, створювалися нові зразки техніки, сучасні лінії нафто- і газопроводів тощо.

У сільському господарстві скасовано сталінські податки на фруктові дерева, ягідні кущі та домашню худобу; підвищено закупівельні ціни, що призвело до зростання за 3 роки на 25 % сільськогосподарської продукції; вводилася грошова оплата праці колгоспників, пенсії. У вересні 1953 р. Хрущов виступив на Пленумі ЦК з пропозиціями щодо розвитку сільського господарства: зменшити планові показники; запровадити авансування праці колгоспників; засудити практику існування слабких господарств за рахунок передачі їм коштів міцних; зменшити управлінський апарат; сприяти допомозі міста селу. Ці пропозиції були слухними, але дати негайне збільшення виробництва сільгосппродукції вони не могли. Тому 1954 р. почалося освоєння цілинних земель в Казахстані, Заволжі, на Півдні Уралу та у Сибіру, що дало змогу у 1955 р. збільшити збір зерна до 104 млн т проти 81 у 1950 році. Це був яскравий приклад екстенсивного розвитку сільського господарства. Проте успіхи були лише у перші роки. Відсутність наукового підходу до освоєння цілини призвела до швидкого виснаження ґрунтів. Урожайність була низькою. На освоєння цілини було використано значні матеріальні і людські ресурси, які з більшим ефектом можна було використати для розвитку традиційних районів землеробства. Крім того, реорганізовано машинно-тракторні станції (МТС) — їхню техніку продали колгоспам. Вживалися заходи щодо збільшення розмірів колгоспів та їх перетворення на радгоспи.

Проте одночасно з цим на всій території СРСР від Балтійського до Чорного морів, від Карпат до Камчатки стали садити «царицю полів» — *курурудзу*, що призвели до погіршення якості земель та зменшенню кількості товарного хліба. Неврожай 1963 р. змусив керівництво розпочати закупівлі хліба в США, Канаді, що продовжувалися весь радянський період історії. Одночасно зменшувалися присадибні ділянки колгоспників, було заборонено тримати худобу в приватному секторі міст тощо.

На початку 60-х років сільське господарство знову опинилось на межі кризи. У 1962 р. замість колишніх сезонних знижень держава підвищила роздрібні ціни на масло на 50 %, на м'ясо на 25-40 %. Відповідно підвищилися ціни на десятки найменувань продукції. Це викликало велике невдоволення найширших мас народу, особливо робітників.

В соціальному житті країни теж пройшли зміни — проведено пенсійну реформу, підвищено оплату праці, реформовано систему освіти, збільшено розміри соціальної допомоги жінкам і дітям; розпочато масове житлове будівництво так званих «хрущовок» (невеликі за площею квартири у п'ятиповерхових блочних будинках): протягом 1959-1965 рр. нову житлову площу отримало 80 млн. чоловік, житловий фонд країни зріс на 40 %. За період Хрущова темпи житлового будівництва були найвищими за всю історію СРСР.

СРСР і НТР. Друга половина 50-х – початок 60-х років були періодом, коли Радянський Союз, як і інші індустріальні держави, вступив у епоху науково-технічної революції. Проте її особливості у СРСР були те, що вона розвивалась переважно в надрах військово-промислового комплексу (ВПК). Це пояснювалось тим, що йшла «холодна війна» і створення нових зразків зброї могло дати перевагу в протистоянні; відсутністю стимулів для запровадження досягнень НТР у цивільних галузях виробництва.

У цей період були такі досягнення СРСР:

- випробувано водневу (термоядерну) зброю (1953 р., академік А. Сахаров);

- у 1954 р. відкрито першу в світі атомну електростанцію в Обнінську (керував процесом по ополодінню «мирним атомом» академік І. Курчатов);
- 4 жовтня 1957 р. був запущений перший штучний супутник Землі;
- створено міжконтинентальну балістичну ракету, що мала змогу донести свій смертоносний вантаж до території «ймовірного противника» (країни Західної Європи та США) лише за декілька хвилин;
- 12 квітня 1961 р. у космос полетіла перша людина Ю. Гагарін (зараз цей день святкує весь світ — День космонавтики);
- введено в експлуатацію перший атомний криголам «Ленін».

Іноді такі вражаючі досягнення супроводжувались людськими жертвами: під час аварії у м. Кингітм біля Челябінська (1957 р.) сталося зараження радіоактивними речовинами території ряду областей, сотні людей опромінились, понад 10 тис. чол. було відселено з радіоактивної зони; у жовтні 1960 р. під час вибуху балістичної ракети перед самим стартом загинули маршал М. Неделін, кілька сотень інженерів, робітників і військових.

Зміни у зовнішній політиці. Викриття «культу особи Сталіна» дали поштовх до масових рухів у деяких країнах Східної Європи (Польща, Угорщина). В Угорщині десталінізація призвела до вибуху народної революції у 1956 р., що швидко була придушена радянськими танками. Радянське керівництво було поставлено у складне становище, до того ж розгортався конфлікт і на Близькому Сході, де спалахнула ще одна арабо-ізраїльська війна, в яку втрутилися Великобританія і Франція, що прагнули відновити контроль над Суецьким каналом.

Радянський Союз активно втручався у внутрішні справи країн «соціалістичного табору»: було придушено антирадянські виступи в НДР (1953), народну революцію в Угорщині (1956⁹⁴); конфлікт навколо Західного Берліна завершився зведенням Берлінського муру (серпень 1961 р.); посилилося протистояння з Румунією (1963-1964) та погіршилися відносини з Албанією.

Проте в цілому радянська зовнішня політика стала за часів Хрущова більш активною й гнучкою, хоча й непослідовною. Хрущов намагався перейти від курсу на конфронтацію (зв'язання) відносин з капіталістичним світом до «мирного співіснування двох систем — капіталістичної та комуністичної». На відміну від повністю «закритого» для іноземців суспільства часів Сталіна, за Хрущова СРСР дещо «відкрився» для світу — у 1958 р. у Москві проведено Всесвітній фестиваль молоді та студентів, почалися міжнародні московські кінофестивалі, збільшився обмін туристами.

З одного боку, продовжуючи традиції «холодної війни», 14 травня 1955 р. за ініціативою СРСР утворено військово-політичний блок соціалістичних країн — Організація Варшавського Договору (ОВД). З іншого — досягненнями Хрущова у цій сфері діяльності можна вважати одностороннє скорочення в другій половині 50-х рр. радянських збройних сил, нормалізацію відносин з Югославією та Китаєм (1953-1955 рр., щоправда на початку 60-х рр. відносини з ними знову погіршилися), налагодження дружніх відносин з Індією (візит в СРСР прем'єр-міністра Індії Дж. Неру).

Було здійснено спробу діалогу із Заходом: у 1955 р. відбувся візит в СРСР канцлера ФРН К. Аденауера та женевська зустріч глав 4-х держав (СРСР, Франції, Англії, США), виведені війська з Австрії. Покращилися відносини з США: СРСР відвідав віце-президент США Р. Ніксон (1959), відбулися переговори на рівні глав держав у Москві з наступним візитом до США Хрущов брав участь у роботі Генеральної Асамблеї ООН). Підписано торговельні угоди з Японією. Нарешті були репатрійовані на батьківщину німецькі військовополонені, які утримувалися в країні всупереч міжнародним угодам.

СРСР активно підтримував національно-визвольні рухи, надавав матеріальну і воєнну допомогу країнам Азії, Африки й Латинської Америки, що ставали на шлях соціалізму (Куба — 1959 р.; Алжир — 1962-1964 рр.; Єгипет, Ємен — 1962-1963 рр.). Отже, боротьба між СРСР та західними державами за сфери впливу в світі й протистояння продовжувалися і в роки хрущовської «відлиги». Під час Карибської кризи 1962 р. на Кубі завдяки витримці М. Хрущова і Дж. Кеннеді вдалося не допустити початку 3-ї світової війни. Згідно з Московським договором (1963) заборонено ядерні випробування у трьох сферах: атмосфері, космосі і під водою.

⁹⁴ В СРСР мали мужність відкрито виступити проти незаконних дій радянського керівництва лише 12 чоловік, яким у 1994 р. президент Угорщини вручив найвищі нагороди своєї держави.

XXII з'їзд КПРС (1961) був одночасно і триумфом, і початком занепаду політики, пов'язаною з іменем Хрущова. З'їзд прийняв нову програму КПРС, в якій заявлялося про будівництво матеріальної бази комунізму за наступні 20 років. Наприкінці цього періоду, на думку Хрущова, «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». В 1961 р. тіло Сталіна вивезли з Мавзолею.

Але трапилося не так, як сподівався Хрущов — 1962-1964 рр. стали роками внутрішнього безладдя і зростання напруженості. Погіршилось продовольче постачання міського населення. У 1961 р. провели грошову реформу (деномінацію) — зменшили масштаб цін 10 до 1, що призвело до реального підвищення цін на продукти і товари широкого вжитку. У 1962 р. у Новочеркаську розпочалися заворушення, що призвели до людських жертв. Восени 1963 р. з полиць магазинів зник хліб, розпочалася паніка. СРСР вперше вдався до закупівель хліба за кордоном.

Головна причина невдач реформ Хрущова полягала в тому, що соціалізм радянського зразку принципово не підлягав реформуванню. Будь-які зміни мали привести або до введення ринкових елементів і, відповідно, — до капіталізму, або до посилення контролю держави і відповідно — до сталінізму. Хрущов, відмовившись від сталінізму, не зумів, у силу своїх переконань, зробити рішучі кроки до введення ринкових механізмів. І вся його реформаторська діяльність була приречена на поразку.

3. СРСР у період «застою» (1964-1985 рр.).

Усунення від влади М. Хрущова. Л. Брежнєв. У жовтні 1964 р., коли Хрущов перебував на відпочинку у Криму, на засіданні президії ЦК КПРС більшість її членів виступили за усунення Хрущова від влади. На пленумі ЦК КПРС у присутності самого Хрущова це рішення було офіційно підтвержене. До влади прийшла «команда» на чолі з новообраним Першим секретарем ЦК КПРС *Леонідом Брежнєвим* — М. Підгорний, О. Шелєпін, В. Семичастний, О. Косигін, М. Суслов.

Головними причинами усунення М. Хрущова від влади було незадоволення частини партійного керівництва лібералізацією, спробою Хрущова проводити регулярне оновлення складу партійних органів, значне скорочення збройних сил та посилення контролю з боку партійних органів над КДБ.

В СРСР розпочалася двадцятирічна епоха «застою» як характеризують її сучасні історики (або період «побудови розвинутого соціалізму», як називали його самі керманічі СРСР). Малоса на увазі, що радянська модель соціалізму на середину 60-х років вичерпала себе і темпи економічного зростання сповільнились. На початку 80-х років вони взагалі стали символічними. Примусові, командні важелі впливу на виробництво тепер мали низьку ефективність. Нових методів господарювання партійно-державне керівництво СРСР побоювалось, справедливо відчуваючи в них загрозу власному існуванню. До 1985 р. всі реформи зводились до косметичного ремонту, не зачіпали підвалин соціалізму як суспільного ладу. В другій половині 60-х — першій половині 80-х панувало відносно розмірене, зовні спокійне життя. Застій поширювався на економічну, соціальну, політичну й духовну сфери суспільства, де мав специфічні, далеко не однозначні форми виявлення.

Товарно-грошовим відносинам, ринку тривалий час взагалі не надавали належного значення, підмінюючи їх адміністративними й організаційними заходами. Особиста зацікавленість виробників фактично ігнорувалася. За чверть століття СРСР ні на крок не просунувся у подоланні відставання від США в продуктивності праці у промисловості (55% за офіційними радянськими джерелами) і сільському господарстві (20%).

«Косигінська» реформа та її результати. Наприкінці 1965 р. за ініціативою і під керівництвом Голови РМ СРСР О. Косигіна започаткована економічна реформа, спрямована на поліпшення планування, впровадження економічних стимулів у діяльність підприємств. *Головними заходами реформи* були:

- ліквідація Рад народного господарства, запроваджених Хрущовим та відновлення міністерств, як вертикальних органів управління господарством СРСР;

- скорочення планових завдань, розширення права підприємств, посилення ролі матеріальних стимулів; замість оцінки керівника підприємства за «валом» — кількістю випущеної продукції запроваджувалася оцінка за реалізацією продукції, розширення асортименту товарів;

• підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, перерозподілення національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати. Основні показники 8-ї п'ятирічки (1966-1970 рр.) були виконані. Ця п'ятирічка за своїми показниками — до 10 % щорічного економічного зростання — була найкраща за темпами розвитку, тому вона і отримала назву «золотої п'ятирічки». Проте реформа зустріла опір як місцевого партійного керівництва та директорату, так і центрального і, по суті, після 1967 р. реформи були згорнуті.

Падіння темпів економічного розвитку. Одночасно проводилися реформи з метою зміни механізму управління економікою. Замість скасованих раднаркомів знову були створені міністерства, кількість загальносоюзних міністерств постійно збільшувалася. Посилилася централізація в управлінні економікою, яка надалі залишалася планово-директивною. *Головними характеристиками економіки СРСР в період «застою»* були:

- криза командно-адміністративної економіки;
- одностороннє переважання продукції групи «А», що займала більше 70 %;
- посилення ВПК, який поглинав до 80 % всіх потужностей країни (промисловість виробляла величезну кількість зброї, що накопичувалась в арсеналах, загрожуючи екології, або вивозилася у країни соціалізму);
- технічна відсталість виробництва, мала кількість науково-технічних новинок, запроваджених у виробництво (крім прогресу у ВПК);
- безгосподарність, масові зловживання та крадіжки;
- криза колгоспно-радгоспної системи, що призвела до хронічного відставання та збитковості сільського господарства, нестачі м'ясо-молочних продуктів харчування (на кінець 70-х рр.);
- збільшення дефіциту — нестача певних видів продукції, особливо групи «Б».

Сільське господарство значно відставало за характером технічного оснащення від рівнів світового сільгоспвиробництва. Не вирішувалися соціальні проблеми села, питання газифікації, теплофікації, водопостачання, шляхового будівництва, нерационально використовувалися земельні площі, десятки тисяч гектарів землі виводилися з обороту, при збиранні врожаю втрачалось від 40 (зерно) до 80 % (помідори) продукції. Провалом закінчилася державна програма освоєння російського Нечорнозем'я. Ознакою кризи радянського села були гострий дефіцит продуктів харчування, особливо в окраїнах країни, та масовий від'їзд селян в міста. У травні 1982 р. КПРС вимушена була ухвалити як вихід зі скрутного становища спеціальну Продовольчу програму (на період до 1990 року), що не дала, проте, жодних результатів.

Тому з початку 70-х років почалося падіння темпів розвитку, зниження продуктивності праці, якості продукції, наростала екологічна криза. Радянська економіка перейшла у стан стагнації (застою).

Щоправда деякі успіхи, особливо щодо постачання населенню товарів широкого вжитку, були досягнуті за рахунок екстенсивного розвитку (безробіття фактично не існувало) і розпродажу національних багатств (нафта, золото, ліс, алмази тощо). У 70-і рр. в СРСР було відкрито Тюменський газонафтовий басейн та зросли світові ціни на нафту та газ (арабські країни-постачальники нафти підняли світову ціну втричі). Це дало можливість радянському керівництву продавати мільярди тон та кубічних метрів природних ресурсів, підвищуючи заробітну плату в середині країни, імпортуючи товари, яких не вистачало. Масове будівництво житла за рахунок держави (9-ти поверхові блочні будинки — «брежнєвки») поступово вирішувало житлову проблему, хоча мільйони людей по всій країні ще мали незадовільні умови проживання.

Величезним надзвичайно затратним проектом стало будівництво залізниці — Байкало-Амурської магістралі (БАМУ).

Молодь масово втікала у міста, поповнюючи і так велику чергу позбавлених власного житла «лімітників» (місцева влада встановлювала певні норми — ліміти на прийом на роботу молоді з села).

Суспільно-політичне життя. Засгій в економіці СРСР супроводжувався негативними процесами в політичному, культурному й духовному житті суспільства.

Характерними рисами життєвих реалій у брежнєвські часи стали:

- подвійна мораль та лицемірство кремлівського керівництва;

• дворушництво та корупція значної частини партійно-державного бюрократичного апарату, розквіт «телефонного права»;

• соціальна апатія великої частини населення, духовна злиденність та моральний розклад (алкоголізм, наркоманія, крадіжки державного майна, агресивність, егоїзм, кар'єризм, нещирість тощо);

• прагнення значної кількості громадян назавжди залишити СРСР.

Парадоксом того часу було те, що ці процеси розвивалися на тлі активної партійної пропаганди т. з. норм комуністичної моралі «радянського народу», що нібито сформувався в СРСР як нова історична спільність людей, та «переваг» реального соціалізму як великого світового досягнення радянської влади.

Країна жила в умовах штучного нагнітання ейфорії в зв'язку з майже щорічними ювілейними датами «переможного соціалізму» і зростаючого славослів'я на адресу «вірного продовжувача справи Леніна», «дорогого і любимого всім радянським народом» Л. Брежнєва, який за роки перебування на чолі партії і держави чотири рази одержував звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці і мав ще понад 200 радянських та закордонних орденів і медалей (серед них 7 орденів Леніна), був лауреатом Ленінської премії миру, Ленінської премії з літератури. Генерал-майор у 1945 р. Л. Брежнєв став у 70-і рр. генералом армії, потім – маршалом СРСР, кавалером ордену «Перемога», яким у роки війни нагороджувалися лише видатні воєначальники (наприклад, маршал Г. Жуков чи американський генерал Д. Ейзенхауер — командуючий Другим фронтом в Європі).

Леонід Брежнєв

У 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС Брежнєв на цілий світ патетично заявляє про те, що в СРСР побудовано найсправедливіше в історії людства «розвинуте соціалістичне суспільство». У 1977 р. напередодні 60-ої річниці жовтневої революції, приймається «найдемократичніша в світі» нова Конституція СРСР, яка дійсно відрізнялася від попередньої «сталінської» конституції, але лише тим, що замість побудови «основ соціалізму» лицемірно декларувала побудову «реального соціалізму» і утверджувала КПРС «ядром політичної системи» радянського суспільства, тобто юридично закріпила всевладдя комуністичної партії — основу тоталітарного режиму в СРСР. Радянські люди стали будувати «розвинений соціалізм», хоча ніхто не знав що це таке.

Кризові явища в економіці та суспільно-політичному житті вплинули і на розвиток культури в країні, яка фінансувалася за «залишковим принципом» (те, що залишилося у бюджеті після фінансування основних проектів — військових, космічних, важкої промисловості тощо). За даними ЮНЕСКО, СРСР посідав 57 місце у світі за інтелектуально-моральним рівнем, за рівнем освіти — 28-е. З 25 млрд., що йшли на фінансування науки, 20 спрямовувалося на військово-технічні проекти і дослідження. У суспільних науках панувал повний занепад. Такі науки, як соціологія, політологія, філософія були в СРСР практично відсутні (за винятком хіба що доробку М. Мамардашвілі у філософії), історія перетворилася на служницю правлячої партії, вихваляючи її вождів, підносячи до рівня подій світового масштабу рішення з'їздів і пленумів КПРС. Особливо негативну роль у розвитку суспільних наук відіграли завідувачий відділом науки ЦК КПРС С. Трапезніков, секретар ЦК КПРС з ідеології М. Суслов. Культура знаходилася «під ковпаком» цензури, багато діячів писали свої праці «у шухляду».

Дисидентський рух. Згубна внутрішня й зовнішня політика та лицемірство радянського керівництва, культурний занепад суспільства викликали невдоволення певної частини суспільства — так званих *дисидентів*. Поява дисидентства є реакцією прогресивно мислячої або «інакомислячої» порівняно з більшістю народу частини суспільства на неосталінізм брежнєвського керівництва. Активними учасниками дисидентського руху були інтелігенти, духовенство, віруючі.

Рух мав декілька напрямків:

• **національно-визвольний**, викликаний посиленням русифікації в національних республіках.

Його представники виступали за незалежність своїх республік (Л. Тер-Петросян у Вірменії, Л. Лук'яненко і В. Чорновіл в Україні та ін.);

• *правозахисний*, прихильники якого виступали за реальне дотримання прав людини в країні (академік А. Сахаров, В. Буковський, С. Ковальов),

• *релігійний*, представники якого домагалися відновлення у правах заборонених церков — Українську греко-католицьку церкву (Й. Тереля), Українську автокефальну православну церкву (В. Романюк), деяких протестантських конфесій (адвентистів сьомого дня, свідків Єгови), критикували верхівку Російської православної церкви (Г. Якунін);

• *марксистський*, прихильники якого широ вірили у можливість побудову «соціалізму з людським обличчям», вважаючи що радянське керівництво деформувало головні положення марксизму (історик Р. Медведев та ін.).

Першими, хто почав критикувати керівництво СРСР, стали письменники Ю. Даніель і А. Снінявський. Пізніше до них приєдналися письменник О. Солженіцин, фізик-академік А. Сахаров, генерал П. Григоренко, Н. Горбаневська, Л. Лук'яненко і багато інших. Петро Григоренко, наприклад, не був противником комуністичної ідеології і домагався головним чином того, щоб усередині партії була створена така система, за якої було б неможливо оновити диктатуру сталінського типу. Цього було достатньо, щоб звільнити його з армії, а згодом — запроторити до психлікарні.

На першому етапі своєї діяльності у 1961-1968 рр. дисиденти надсилали листи у вищі партійні і державні інстанції відомих діячів культури, науки з критикою як окремих недоліків, так і всього існуючого в СРСР суспільного ладу. Вони пропонували свої рецепти поліпшення економічного і політичного становища у країні, видавали «самвидавські» газети, журнали, збірки (30 квітня 1968 р. вийшов перший дисидентський журнал в СРСР «Хроника текущих событий», в Україні у 1970-1974 рр. виходив «Український вісник» за редакцією В. Чорновола). Відбулися виступи проти введення радянських військ до Чехословаччини (1968 р.), збільшилася кількість виданих за кордоном творів з критикою радянської системи. Репресії проти дисидентів посилювалися — встановлювався тотальний контроль КДБ за ними, влада вислала за кордон найбільш активних дисидентів (П. Григоренко, О. Солженіцин та ін.), створюються спеціальні психлікарні для «душевно хворих» опозиціонерів (найбільш відома лікарня у м. Дніпропетровську) тощо. Ці люди зазнали жорстоких репресій (в ув'язненні або у засланні померли, наприклад, українці В. Стус, О. Тихий, В. Литвин, А. Марченко та ін.), але тюрми, концтабори і психлікарні їх не злякали.

Після того як СРСР у Гельсінкі підписав угоду про захист прав людини (1975), дисидентський рух посилювся. У 1976 р. виникли *Групи сприяння виконанню Гельсінських угод* в СРСР («Гельсінські групи») у Москві, в Україні, у Литві, а ще через рік — у Грузії та Вірменії. Організатори груп добре знали, що Радянський Союз підписав угоду тільки заради ідеологічного ефекту, а насправді не збирається її виконувати. Тому на себе вони взяли громадський контроль за виконанням підписаного документу. В Україні відомими учасниками Української Гельсінської групи на чолі з М. Руденком були Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь та ін. У листопаді 1979 р. відбулися арешти членів «Гельсінських груп» - найактивніших учасників правозахисного руху. У 1980 р. академік Сахаров був відправлений у заслання до закритого для іноземців м. Горького (нині Нижній Новгород).

Діяльність дисидентів засвідчила моральну кризу радянського суспільства і поступово збуджувала совість населення, яке від соціальної апатії дедалі більш сміливо переходило до внутрішньої або відкритої опозиції існуючій системі. Великі маси людей стали розуміти, що «так далі жити неможна».

Зовнішня політика. Складовою частиною зовнішньої політики СРСР була так звана «доктрина Брежнєва», яка полягала у праві втручання СРСР у внутрішні справи східноєвропейських країн соціалізму під гаслом «соціалістичного інтернаціоналізму», придушення в них антирадянських виступів. Соціалістичні держави вважалися незалежними допоки в них не виникало «загрози соціалізму». Друга половина 60-х рр. пройшла під знаком вторгнення радянських військ до Чехословаччини («Празька весна» 1968 р.) і придушення гам спроб проведення демократичних ринкових реформ, протистояння СРСР та КНР (1969), що призвело до відкритого зіткнення на Далекому Сході (о. Даманський).

На початку 70-х років воєнно-політичне протистояння між СРСР та США, ОВД і НАТО досягло вкрай небезпечних масштабів (особливо за кількістю накопиченої ядерної зброї), що спонукало обидві сторони до більш реалістичної зовнішньої політики. Особливо небезпечною

була подальша гонка озброєнь для СРСР, керівництво якого усвідомлювало небезпечний для економіки воєнний тягар і своє науково-технологічне відставання від Заходу. Щоб викликати до себе довіру, СРСР вийшов з рядом міжнародних ініціатив, які були проголошені Л. Брежнєвим в 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС і названі радянською пропагандою «Програмою миру». Почався нетривалий, але важливий період в історії міжнародних відносин, що дістав назву «розрядка міжнародної напруги». Для його досягнення чимало зусиль доклали й західні держави. Для Радянського Союзу в період розрядки характерними були такі зовнішньополітичні ініціативи:

- спроби налагодити взаємовідносини із Заходом — договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968); договір з ФРН (1970), за яким заборонялися застосування сили або погроза її застосування; Договір про обмеження систем протиракетної оборони та Тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмеження наступальних озброєнь з США (1972); чотиристороння угода про статус Західного Берліна (СРСР, США, Британія, Франція; 1972 р.);

- укладення Гельсінської угоди (1975). Проведення в Гельсінкі (Фінляндія) Загальноєвропейської наради з питань міжнародного співробітництва і безпеки і підписання 35 країнами Європи, США та Канадою Заключного акта наради, стало найважливішим результатом періоду розрядки, що поклав початок т. з. «європейському процесові» — проведенню постійних Нарад з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Учасники договору зобов'язувалися дотримуватися принципів мирного співіснування, поважати права людини та не змінювати кордони в Європі.

Водночас інші дії СРСР на міжнародній арені за часів Брежнєва засвідчили неширкість проголошеного ним миролюбного зовнішньополітичного курсу, а саме — підтримка, в тому числі воєнна, комуністичних режимів у В'єтнамі (1965-1974), Сирії (1967-1973), Анголі (1975-1979), Мозамбіку (1975-1979), Ефіопії (1977-1979), Афганістані (1979-1989). Прокомуністичні, ліві, інколи відверто націоналістичні режими мали підтримку у Єгипті (1969-1974), Нікарагуа і Сальвадорі, а диктаторські й терористичні — в Іраку, Лівії, Палестині тощо.

Особливо негативну реакцію у світі викликала радянська інтервенція в Афганістані, що почалася у грудні 1979 р. і не досягла своєї мети. Під час бойових дій загинуло 13-15 тис. і поранено понад 100 тис. радянських воїнів. Ця авантюрна акція, а також розміщення на західних кордонах Радянського Союзу та в Східній Європі ракет середнього радіусу дії зірвали процес міжнародної розрядки, що почався у відносинах між СРСР і США у 70-ті рр., і призвели до нового витка гонки озброєнь (у відповідь США розгорнули на території ФРН ракети «Першинг-2»).

Помер Брежнєв, як і Сталін, на своїй посаді.

4. Горбачовська «перебудова» (1985-1991 рр.). Розпад СРСР.

Прихід до влади нового партійного керівництва на чолі з М. Горбачовим. Курс на

«прискорення» соціально-економічного розвитку. На середину 80-х років СРСР охопила економічна, соціальна і політична кризи. Тоталітарна система з командно-адміністративними методами управління вже не відповідала вимогам часу. Постала нагальна необхідність оновлення всіх сторін суспільства, його економічних основ, соціального життя, політичного устрою, духовної сфери. Темпи приросту виробництва падали з кожним роком. Однопартійне комуністичне керівництво було неспроможне вирішити назрілі проблеми. Покійного Брежнєва змінив тяжко хворий *Юрій Андропов* (1982-1984 рр.). Перші спроби вийти з кризи були здійснені саме ним. Він тривалий час працював у КДБ і мав повну інформацію про розмах корупції в країні і про стан народного господарства. Андропов спробував навести порядок, застосовуючи більш жорсткі санкції проти злочинного світу, проти порушників трудової дисципліни. Було порушено цілу серію судових справ проти корумпованих посадових осіб. Такі заходи дали певний ефект: дещо збільшилось виробництво. Але радикально переломити ситуацію він не зміг.

Після «приставили» до влади не менш хворого *Костянтина Черненка* (1984-1985 рр.). «Застій» продовжувався.

Михайло Горбачов

В березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став *Михайло Горбачов*, ним було взято курс на реформування радянського суспільства (квітневий пленум ЦК КПРС 1985 р).

Причини «перебудови»: зовнішні — загроза поразки у змаганні комуністичної та капіталістичної системи, наростання реального відставання СРСР від провідних капіталістичних країн за основними економічними показниками; *внутрішні* — економічний занепад, посилення застійних явищ у політичній сфері, утвердження ідеологічного диктату в культурі, загострення боротьби реформаторської та консервативної течії у керівництві державою.

Мета реформ — модернізація економіки і суспільно-політичного життя СРСР, пристосування їх до реалій сучасного світу. Змінювати основи тоталітарного устрою ніхто не передбачав, проте було бажання побудувати «соціалізм з людським обличчям».

Самі реформи не були чітко розроблені, економічно прораховані. Головними їх *гаслами* були:

- *«перебудова»* — поступовий перехід функцій управління державою від партійних до державних органів;

- *«прискорення»* — підвищення темпів економічного й соціального розвитку країни;

- *«гласність»* — часткове оприлюднення раніше прихованої інформації, визнання наявності кризи в суспільстві, вельми обмежена свобода слова.

Перш за все планувалося активізувати соціальні фактори і тим самим підвищити добробут громадян; вдосконалити систему управління народного господарства; стимулювати нові форми праці (реформи А. Аганбегяна).

Однак проголошений курс на перебудову знайшов палкий відгук і в частині компартії, і в суспільстві, що чекало реальних змін. Схвалення більшості громадян викликали і перші кроки нового радянського лідера — боротьба з пияцтвом, корупцією, бюрократизмом (щоправда в боротьбі з пияцтвом бездумно винищили виноградники України, Молдавії, Грузії). Водночас від самого свого початку перебудова зустріла опір партійних функціонерів на місцях, які з ворожістю зустріли прихід гласності та демократизації, що загрожували їхній необмеженій владі. Зрештою, це і визначило, поряд з прорахунками ініціаторів перебудови, її занепад.

Серцевиною виголошеної Горбачовим в 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС широкої програми перебудови повинно було стати *«прискорення»* розвитку економіки. Для цього запроваджувалися наступні *заходи*:

- дозвіл на існування дрібної приватної власності (закон «Про індивідуальну трудову діяльність») та її підтримка (закон «Про кооперацію в СРСР», 1987 р.);

- надання підприємствам економічної самостійності, поширення госпрозрахунку, виборність керівників підприємств («Закон про державне підприємство (об'єднання)», 1988 р.). Суб'єкти підприємницької діяльності повинні були, не чекаючи централізованих поставок сировини й устаткування, самі шукати постачальників і ринки збуту для готової продукції;

- можливість створення малих і середніх підприємств, акціонерних товариств, комерційних банків (в тому числі і з іноземним капіталом, 1990 р.);

Економісти С. Шаталін і Г. Явлинський розробили альтернативну щодо уряду М. Рижкова програму «500 днів». Згідно з нею передбачалося створити фундамент для ринкової економіки, роздержавлення державного сектору, формування приватної власності і одночасно стабілізувати фінансову сферу (аналог польської «шокової терапії»). Однак ця програма після розгляду її Верховною Радою СРСР була змінена настільки, що суть плану виявилась вихолощена. У жовтні 1990 р. Горбачов запропонував компромісну програму «Основні напрямки стабілізації народного господарства і перехід до ринкової економіки». Але цей компроміс, фактично, нічого не давав для реальних реформ і ця програма, як і всі попередні провалилась. Вище союзне керівництво виявилось нездатним провести економічні реформи і це давало додаткові аргументи силам, які виступали за ліквідацію СРСР.

Запровадження елементів ринкової економіки в умовах державного монополізму та відсутності конкуренції стало руйнівним для економіки. Директори державних та власники приватних підприємств одержували колосальні прибутки, що йшли в їх власну кишеню, тільки за рахунок підвищення цін, спекуляції, що призвело до стрімкого падіння життєвого рівня основної маси населення. Цьому сприяв і проголошений навесні 1990 р. перехід до ринкових відносин, що зводився в основному до часткової лібералізації цін, яка призвела до підвищення цін в 3-4 рази.

Тому курс на прискорення соціально-економічних перетворень себе не виправдав, бо перш, ніж думати про прискорення, треба було зупинити економічний спад (показники приросту промислового виробництва 1990 р. дорівнювали нулю, а сільськогосподарське виробництво на цей час взагалі помітно скоротилося). До того ж і самі спроби реформування економіки виявилися не комплексними та непослідовними, викликали піднесення страйкової боротьби, передусім шахтарів. Економічні заходи призвели до початку економічної кризи, що розпочалася у 1990 р. (в Україні вона продовжувалася до 1999 року).

Лібералізація суспільного та культурного життя. Посилення політичної боротьби. Наприкінці ХХ ст. правляча комуністична верхівка більше не могла пояснити, чому комуністична партія, яка 70 років тому захопила владу на необмежений термін, повинна й далі залишатися при владі при тому, що вона вганяє країну в дедалі глибшу кризу. Так з'явився план надати Радам справжніх законодавчих функцій, тобто поступитися частиною повноважень від партії до Рад, щоб у такий спосіб по-новому узаконити й зберегти партійне панування. Тож восени 1988 р. спочатку в СРСР, а потім на рівні Російської федерації було створено двопалатний парламент зі З'їздом народних депутатів і Верховною Радою. Через таке часткове повернення до буржуазного парламентаризму компартія намагалася наново узаконити й утримати державну владу. Колишній дисидент, а від 1989 р. депутат парламенту А. Сахаров висунув вимогу «Всю владу – Радам!», маючи на увазі насамперед боротьбу з комуністичною тиранією.

Рішення про реформи політичної системи були ухвалені на ХІХ партійній конференції (червень 1988 р.). На ній Горбачов спробував закріпити в документах партії модель «гуманного, демократичного соціалізму», який у загальних рисах повторював ідеї «соціалізму з людським обличчям» періоду празької весни 1968 року. Зіткнувшись з опором консервативних сил в партії, Горбачов спробував вищим державним органам зробити З'їзд Рад, а Верховну Раду перетворити у постійно діючий законодавчий орган. Також він запропонував поєднати посаду перших секретарів районних, міських, обласних комітетів партії з посадою голови Рад. Тим самим він намагався місцевих партійних вождів пропустити через альтернативні вибори і тим самим усунути консерваторів. Партійна номенклатура спочатку погодилась, але усвідомивши, чим це погрожує, домагалася відміни такого рішення. Також на конференції були накреслені основні риси виборчої системи, за якою 1/3 депутатів обиралась від громадських організацій (100 депутатів від КПРС, трохи менше від комсомолу, ветеранів). Інші 2/3 висувались на окружних виборчих зборах, які провадились за старою схемою.

Сесія Верховної Ради СРСР (1988) вносить доповнення до Конституції, за якими запроваджувалася двоступенева система законодавчої влади: З'їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада СРСР. У березні 1989 р. відбулися перші вільні (альтернативні) вибори кандидатів на З'їзд народних депутатів СРСР. Хоча компартія і намагалася зберегти більшість на з'їзді, проте депутатами, крім представників старої партійної і державної еліти, стали й опозиційні до влади діячі — академік А. Сахаров, юрист А. Собчак, економіст Г. Попов, історик Ю. Афанасьєв.

У 1989-1990 рр. пройшло три З'їзди народних депутатів СРСР. Боротьба між прихильниками демократії та консервативною частиною депутатів призвела до ліквідації монопольної влади КПРС — стаття 6 Конституції СРСР про КПРС як керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства була відмінена. Одночасно з цим у березні 1990 р. на III-му З'їзді народних депутатів Горбачова було обрано Президентом СРСР (1990-1991 рр.). В цьому ж році пройшли вибори до законодавчих органів влади деяких республік (зокрема обрано нову Верховну Раду УРСР).

Кардинальні зміни у СРСР прискорили процес банкрутства КПРС. У минулому монолітна (20 млн.) КПРС у 1990 р. була розколота на різні течії. Першою відкрито заявила про себе «Демократична платформа в КПРС», яка пропонувала змінити назву партії, відмовитись від кінцевої мети — побудови комунізму як мети недосяжної, утопічної, відмовитись від принципу демократичного централізму і перейти до принципу демократичної єдності, будувати партію як федерацію республіканських незалежних партій. Опонентом «демплатформи» виступили учасники «Ініціативного» з'їзду Російської компартії, який відбувся у Ленінграді. Згодом сформувалась «Марксистська платформа в КПРС», прихильники якої вважали необхідним повернутися до витоків марксизму і виступали за збереження комуністичної перспективи. Одночасно почав формуватись рух за демократичні реформи, лідерами якого стали Яковлев, Шеварднадзе.

Політика «гласності». Політика гласності дала кращі результати: були викриті страшні злочини, що чинилися в країні протягом 70 років існування радянської влади, друкувалися раніше заборонені твори, митці стали незалежними від влади. Хоча на 1988 р. з 20 млн. одиниць зберігання в архівах СРСР, які стосувалися історії радянського суспільства після 1917 р., 17,6 млн. зберігалось на особливому режимі, тобто були недоступні навіть дослідникам!

Проте свобода слова ставала реальністю. Росту хвилі антисталінізму та антикомунізму в країні сприяли, наприклад, кінофільм грузинського режисера Т. Абуладзе «Покаяння», роман А. Рибакова «Діти Арбату», публікації журналів «Знання», «Дружба народів», «Новый мир», «Огонёк» (гол. редактор — українець В. Коротич), де з'явилися публіцистичні твори Ю. Карякіна, А. Нуйкіна, Ю. Чередниченка, Ю. Афанасєва. Вийшли друком заборонені раніше твори О. Солженіцина («Архіпелаг ГУЛАГ»), В. Войновича («Пригоди солдата Іван Чонкіна»), В. Гроссмана («Життя та доля»), нові твори Д. Граніна «Зубр» та інших авторів. Суспільство побачило своє жакливе тоталітарне минуле і корумповане сьогодення.

Продовжилася реабілітація партійних і державних діячів, засуджених в сталінських процесах, а також учасників правозахисного руху нещодавнього минулого. В засобах масової інформації розгорнулася активна дискусія про досвід минулого і шляхи можливого розвитку радянського суспільства.

Популярність правлячої компартії різко впала після широкомасштабної брехні про аварію на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р., Україна). Катастрофу планетарного масштабу партійні керівники представляли як «технічні труднощі», хоча самі масово вивозили власних дітей та дружин в «чисті» регіони⁹⁵.

Першим серйозним випробуванням політики гласності став конфлікт *Бориса Єльцина* (перший секретар Московського міськкому КПРС) із Горбачовим. Після того, як у жовтні 1987 р. Б. Єльцин виступив на Пленумі ЦК КПРС з різкою критикою щодо темпів перебудови і в адресу консерватора Є. Лігачова, який був другою людиною у партії, Єльцина було виведено зі складу вищого партійного керівництва. Стенограма засідання цього пленуму не була опублікована, що привело до поширення різних чуток і вимог розширення гласності. Навесні 1988 р. стенограма Пленуму була опублікована, що дало могутній поштовх до розгортання гласності.

Своєрідним символом опору змінам не тільки у житті, але і у свідомості стала публікація в газеті «Советская Россия» статті лєнінградського викладача хімії Ніни Андрєєвої («Не могу поступить на принципи»), в якій фактично відстоювалося консервативна (сталінська) модель радянської історії. Стаття викликала ажіотаж, який був фактично спровокований Є. Лігачовим. Поява статті означала, що у партійному керівництві є сили, які поділяють позицію автора. Тільки через кілька тижнів газета «Правда» надрукувала передову статтю, в якій стаття Андрєєвої кваліфікувалася «маніфестом антиперебудовних сил». Поява передовиці у «Правді» свідчила про перегрупування сил у вищому ешелоні влади. Консервативні сили у КПРС тимчасово потерпіли поразку, що дало змогу Горбачову продовжити реформи.

Посилення національно-визвольних рухів. Економічна криза особливо загострила національне питання, яке завжди було непротим в СРСР і давно гурбувало суспільство. У 1989-1991 рр. в країні посилюються відцентрові процеси, викликані гласністю, а також непослідовністю політики перебудови.

Літом 1989 р. на політичну арену виходить робітничий клас. У липні страйки охопили шахтарські райони: Кузбас, Донбас, Караганда. Поштовхом до початку масових страйків стало погіршення забезпечення шахтарських містечок продовольством і предметами першої необхідності. Взагалі починаючи з літа 1989 р. у СРСР відбуваються періодичні кризи у постачанні деяких товарів: «цукрова криза», нестача м'ясопродуктів, «чайна криза» (осінь 1980 р.), «тютюнова криза» (літо 1990 р.) і т.д. Справжньою причиною страйків була нездатність командно-адміністративної системи проводити реформи, які б забезпечили вирішення соціальних проблем.

Закономірним наслідком гласності та плюралізму стала поява в СРСР багатопартійності, що було кроком у напрямку побудови правової держави. Спочатку виникали «неформальні» групи та об'єднання, а з 1989 р. почався процес утворення нових політичних партій широкого спектру,

⁹⁵ Неодарма найбільш популярним гаслом мітингістів другої половини 80-х рр. стало «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС!».

робітничих комітетів та інших громадських організацій і створення міжпартійних об'єднань, що одержували назви рухів, фронтів.

Перед вели литовці, компартія яких на чолі з А. Бразаускасом вийшла зі складу КПРС (1989 р.). В результаті чергових виборів 1990 р. до парламентів союзних республік прийшли депутати від партій та рухів, які вимагали надання незалежності цим республікам: від «Саюдіса» — у Литві, Народного фронту — в Естонії, Народного Руху — в Україні. Першими серед них стали «Народні фронти» в Прибалтиці та Народний рух України, що ставили завдання національно-державного відродження своїх республік. Їхня діяльність мала велику підтримку серед населення і наближувала розпад СРСР. Цьому сприяли й інші події часів горбачовської перебудови в СРСР: страшна за своїми наслідками аварія на Чорнобильській АЕС, гострі міжнаціональні конфлікти у Нагірному Карабасі, які переросли у вірмено-азербайджанську війну (1988—1993 рр.), у Фергані та Андижані (Узбекистан), Новому Узені (Казахстан), Душанбе (Таджикистан), кривавий розгін радянськими військами мирної демонстрації в Тбілісі (квітень 1989 р.), запровадження військового стану в Баку (1990 р.), введення танків до Риги та Вільнюса і придушення демонстрантів біля вільнюського телецентру (Литва, січень 1991 р.), а також розвиток революційних подій в країнах Східної Європи та підтримка анти тоталітарних рухів провідними державами і міжнародним співтовариством.

На противагу реформаторам в КПРС, консервативне крило утворило Комуністичну партію Російської Федерації, яку з часом очолює Г. Зюганов. У 1988 р. Верховна Рада Естонської СРСР проголосила державний суверенітет Естонії — це стало «початком кінця» Радянського Союзу.

1990 р. називають роком «параду суверенітетів» — всі радянські республіки прийняли декларації про державний суверенітет (Україна — 16 липня 1990 р.). Першою про вихід з СРСР заявила Литва: 11 березня 1990 р. її Верховна Рада проголосила відновлення повної незалежності Литовської держави.

Зрушення в зовнішній політиці. З метою забезпечення підтримки перебудови в світі і одержання необхідних для її проведення іноземних кредитів Горбачов пішов на зміну всього зовнішньополітичного курсу СРСР. На XXVII з'їзді КПРС (1986) він сформулював нову філософію зовнішньої політики, яка дістала назву «нове мислення» і передбачала відмову від класового (конфронтаційного) підходу до розв'язання міжнародних проблем і пріоритетність в ньому загальнолюдських цінностей, неможливість перемоги в ядерній війні. Припинивши з боку СРСР «холодну війну» і визнавши тим самим його поразку, Горбачов здобув активну підтримку у західних держав, міжнародне визнання. Його популярність у світі постійно зростала, його книга «Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу» перекладалася багатьма мовами і користувалася широким попитом за кордоном.

З призначенням замість досвідченого, але старої радянської школи дипломата А. Громико нового міністра закордонних справ — Е. Шеварднадзе, почалися істотні практичні зміни в зовнішній політиці СРСР. Її основними *здобутками* стали:

- покращення відносин з США, що виявилось в серії зустрічей Горбачова з президентом Рейганом і підписанні Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності між СРСР і США (1987) та Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, липень 1990 р.); розпуск ОВД (березень 1991 р.);
- покращення відносин зі східними сусідами — скорочення радянських збройних сил на Далекому Сході, нормалізація радянсько-китайських відносин, виведення радянських військ з Афганістану (до лютого 1989 р.), налагодження стосунків з Ізраїлем;
- визнання помилковості радянського втручання у внутрішні справи країн Східної Європи: Угорщину (1956 р.) та Чехословаччину (1968 р.); виведення радянських військ з країн Східної Європи (1990-1991), де соціалізм відразу впав, та згода на об'єднання Німеччини (жовтень 1990 р.);
- припинення підтримки диктаторських режимів у світі (Куба, Північна Корея тощо), визнання існуючого міжнародного порядку і розвиток нормальних стосунків практично з усіма країнами світу.

Але ці зовнішньополітичні успіхи нового радянського керівництва не могли зупинити посилення економічної кризи і політичної боротьби в самому СРСР.

Серпневий заколот 1991 року. Розпад СРСР. Поява нових політичних лідерів призвела до посилення політичної боротьби між консерваторами на чолі з секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим, та демократичною опозицією на чолі з Б. Єльциним. Відбулися зміни в найближчому оточенні Горбачова. Віце-президентом був призначений Г. Янаєв, який раніше перебував в комсомольських і профспілкових структурах. Міністром внутрішніх справ став Б. Пуго — колишній комсомольський і партійний діяч, який до того ж займав відповідальну посаду в КДБ. На чолі уряду став колишній міністр фінансів В. Павлов, який відзначився проведенням конфіскаційної грошової реформи, коли старі грошові знаки номіналом у 50 і 100 крб. замінялися новими протягом трьох днів. Відносини між Горбачовим і Єльциним вилились у відкрите протистояння. У відставку подали Шеварднадзе, який протестував проти реакційного повороту, і Яковлев, який був ідеологом перебудови. З цієї миті, можна сказати, перебудова завершилась. Історія розвитку радянської імперії йшла до свого логічного завершення.

Прихід реакціонерів до влади відразу дав про себе знати. 13 січня 1991 р. у столиці Литви м. Вільнюсі було здійснено спробу державного перевороту. Керівництво КПРС, КДБ, МВС, МО разом з командуванням Прибалтійського військового округу розробило операцію по захопленню найважливіших об'єктів у Вільнюсі і передачу влади представникам КПРС. У ніч на 13 січня 1991 р. військово-утрупування розпочало операцію, яка просувалася досить успішно, але на захист незалежності стали тисячі неозброєних жителів Вільнюса. Відбулись сутички з військами у районі телецентру, під час яких загинуло 13 чоловік і десятки були поранені. На захист Литви стали, як світове співтовариство, так і всі демократичні сили СРСР. Радянське керівництво відступило.

Не вирішив питання про майбутнє СРСР і референдум 17 березня 1991 р., на якому 70% громадян СРСР, що брали в ньому участь, висловилися за збереження «оновленої радянської федерації» (Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Молдова відмовилися брати в ньому участь). Оскільки у питаннях, винесених на референдум, по суті було п'ять окремих, мало пов'язаних один з одним питань, то його результати і центр, і республіки трактували кожен по-своєму. У республіках на референдум виносилися, крім загальносоюзних, і власні запитання. У зв'язку з цим почалася робота над новим союзним договором («ново-огарьовський процес» — названий за місцем роботи над ним).

У квітні 1991 р. лідери дев'яти республік СРСР, крім Вірменії, Грузії, Молдови і республік Прибалтики, та союзний центр підписали «Заяву 9+1» про принципи нового союзного договору. Попереднє його підписання мало відбутися 20 серпня 1991 року. Одночасно з цим у червні 1991 р. відбулися перші президентські вибори в Росії, перемогу на яких отримав *Борис Єльцин* — лідер тогочасних демократів, який одним з перших ще 1987 р. виступив за створення демократичних механізмів керівництва партією та державою.

19 серпня 1991 р. в країні сталася спроба державного перевороту (пугчу). Пугачисті ізолювали Горбачова на дачі у Криму⁹⁶ (Форокс). Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, російською ГКЧП), до якого входили найвищі керівники силових відомств (КДБ, МВС, МО) на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим, захопив владу. Мета пугчу — врятування старого Союзу та повернення до «старих порядків». Та завдяки рішучим діям президента Росії Б. Єльцина, за підтримки громадськості країни й більшості урядів іноземних держав, заколотники вже 21 серпня зазнали поразки. Фактично влада в країні перейшла до Єльцина, який своїм указом насамперед оголосив спробу перевороту державним злочином і розпустив КПРС, що підтримала пугачистів, та розпочав руйнування командно-адміністративної системи.

Невдалий переворот призвів до швидкого остаточного розпаду СРСР. Республіканські парламенти проголосували за утворення нових незалежних держав. У вересні 1991 р. СРСР визнав незалежність Литви, Латвії та Естонії. 24 серпня 1991 р. незалежність держави проголосила Верховна Рада України.

Все це означало кінець СРСР. Влада в країні перейшла від центру до місцевих еліт, символом яких став Б. Єльцин. Компартія втратила популярність і її заборона в більшості республік не викликала ніякого опору. До влади прийшли нові лідери, які орієнтувалися на незалежність своїх республік і проведення ринкових реформ.

Горбачов робить зусилля аби що-небудь зберігти від Союзу. 18 жовтня 1991 р. 8 республік: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Росія підписали Договір про економічне

⁹⁶ Роль М. Горбачова у пугчі не вивиснена до сьогодні.

співтовариство. 14 листопада 1991 р. 7 республік у Ново-Огарьово (Росія, Білорусь, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан заявили про бажання створити нове державне утворення — Союз Суверенних Держав (ССД). Союзний договір намічалось підписати до кінця 1991 року. На 25 листопада було призначено його парафування. Але цього не відбулось. Підпис під договором поставив лише Горбачов, а сам проект був направлений у верховні ради республік. Формальним приводом до відтягування підписання було посилення на необхідність проведення парламентської процедури, але фактично всі очікували результатів референдуму на Україні. 1 грудня 1991 р. населення України 92% голосів підтримало Акт про незалежність України.

Підсумком процесу розпаду СРСР стала зустріч лідерів України Л. Кравчука, Білорусі В. Шушкевича й Росії Б. Єльцина 7-8 грудня 1991 р. під Брестом у санаторії Віскуле у Біловезькій Пущі. Була прийнята заява, що зафіксувала розпад СРСР, і укладна угода про створення *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*. 21 грудня 1991 р. в *Алма-Аті* до угоди приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан. Вони уклали між собою договори про дружбу і співробітництво, підписали сотні документів про багатосторонню економічну співпрацю та взаємодопомогу. У рамках СНД був підписаний *Ташкентський договір* про військово-політичне співробітництво, в якому не беруть участі Україна і Молдова. З підписанням Біловезької угоди і утворенням СНД Радянський Союз, як єдина супердержавна, остаточно зник з політичної карти світу. Горбачов у грудні 1991 р. заявив про свою відставку з посади президента СРСР.

Отже, горбачовська перебудова закінчилася зовсім не так, як планували «комуністи-реформатори». В економіці це мало своїм наслідком затяжну економічну кризу та падіння життєвого рівня великої частина населення, в політиці важливим підсумком став розпад СРСР, знищення тоталітарної радянської імперії і виникнення нових незалежних держав.

ДУМКА ІСТОРИКА

Таким чином, останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменувалося подіями, які завершили суперечку, започатковану у 1917 р., між капіталізмом і соціалізмом, між нормальною цивілізацією, яка удосконалювалася шляхом саморозвитку, і схемою омріяного багатства поколіннями, принадного, але викривленого бачення світу, його суспільного устрою. Соціалізм упав не внаслідок війни, як фашизм, не внаслідок якогось гігантського катаклізму, а в результаті саморозкладу, власної неспроможності, неефективності як системи економічної та політичної несвободи, в яку він поставив індивіда, виробника матеріальних благ. Мрія залишилася мрією, а всі спроби її реалізації наштовхнулися на відсутність інтересу виробника, у якого відчужена власність, до плодів своєї праці. Утопія породила антиутопію з притаманною їй системою примусової праці, суворою регламентацією всього суспільного життя, зведенням людини до звичайної статистичної одиниці.

Газін В., Котлов С. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): Навч. посібник. —К.: Либідь, 2004. —С. 21.

5. Росія наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття. Російсько-українські відносини

Перехід до ринкової економіки. Російська Федерація — президентська республіка, президент з травня 2008 р. — Дмитрій Медведєв.

В Росії спроби економічних реформ мали місце ще за існування СРСР. Група фахівців на чолі з Г. Явлинським розробила проект переходу до ринкової економіки — «Програма 500 днів», але президент Горбачов відхилив його. Реальні реформи розпочалися після розпаду СРСР, коли президентом Російської Федерації став Б. Єльцин, а прем'єр-міністром — Є. Гайдар. За вірець було обрано шлях «шокової терапії», яким пішла Польща, і жорстка монетаристська політика М. Тетчер. Мета реформ — розвал директивної планової економіки і побудова економіки на ринкових засадах.

З 1992 р. уряд перестав контролювати ціни, розпочався процес приватизації (акціонування, паювання підприємств, ваучерна приватизація). Життєвий рівень населення впав нижче від біологічного прожиткового мінімуму. Це вкрай загострило політичну ситуацію. Президент пішов на певні поступки — новим прем'єром призначено В. Чорномірдіна, який очолював російський уряд з грудня 1992 р. до весни 1998 року. Він дещо пом'якшив хід реформ, намагався зміцнити державну власність, але продовжував роботу по формуванню механізму ринкового господарства.

На 1997 р. було досягнуто певних успіхів: припинився спад виробництва і в окремих галузях, зокрема, в трьох потужних фінансово-промислових комплексах — оборонна промисловість, паливно-енергетичний комплекс і металургія — розпочався його підйом, вдалося зупинити інфляцію, 71,8 % російських підприємств опинилося у приватних руках.

На урядування нового прем'єра С. Кириєнка припала глибока фінансова криза (серпень 1998 р.), тому він керував урядом меншу року. Прем'єр-міністра Є. Примакова (осінь 1998 — травень 1999 р.) підвала орієнтація на представників «лівих» в уряді та намагання зупинити реформи. С. Степашин очолював кабінет міністрів з травня по серпень 1999 р. і без пояснень був звільнений. Новим прем'єром став колишній директор Федеральної служби безпеки (ФСБ) В. Путін, обраний у 2000 р. президентом Росії.

Втім, в Росії не створена ефективна система соціального захисту населення, що в поєднанні із свободою підприємництва забезпечувала б, як в розвинених країнах світу, гармонію суспільних інтересів. Економічні реформи не супроводжуються підвищенням життєвого рівня населення. Як і в інших посткомуністичних країнах, створилася величезна прірва між прибутками незначного прошарку надбачатих (т. з. «нових росіян») та рештою населення. Зростає різниця в соціально-економічному розвитку між містом і селом, між регіонами великої країни. Все це не могло не впливати на політичну ситуацію в Росії.

Політична криза 1993 року. У перехідний період історії Росії протягом короткого часу здавалося, що із загибеллю КПРС у Росії на місце партійної диктатури прийде парламентська система. Ця перспектива стала реальною, коли в травні 1990 р. Б. Єльцина, лідера демократичних сил, обрали головою Верховної Ради РРФСР. Комуністів було позбавлено керівництва в російському парламенті, шлях у демократичну й парламентську Росію здавався відкритим. Але сталося інакше. Уже наступного 1991 р. Єльцин і демократи домоглися створення посади президента Росії, якого обирав би народ і який мав би представляти інтереси Росії на противагу дедалі слабшому центрові на чолі з Горбачовим. 12 червня 1991 р. голову парламенту Б. Єльцина обрали першим президентом Росії. Щоправда, в квітні й травні 1991 р. Верховна Рада Росії і 3-тій народних депутатів зазначили в Законі про президента, що найвища влада в державі й надалі належатиме парламентові. Однак після обрання президент Єльцин і його команда не були готові цього дотримуватися.

Тож у наступні два роки обидві сили — парламент і президент — перебували під знаком запеклої та дедалі непримиреннішої боротьби за найвищу владу в державі. У вересні—жовтні 1993 р. конфлікт спричинив державну кризу. Опозицію президенту склали голова Верховної Ради Росії Р. Хасбулатов і віце-президент О. Рудькой. У союзі з ними виступили націонал-патріоти і прокомуністичні сили, які мріяли про відродження імперського статусу Росії. Після референдуму у квітні 1993 р., на якому більшість голосів подано за переобрання Верховної Ради, а за переобрання президента — меншість, Єльцин наприкінці вересня цього ж року видав указ про розпуск Верховної Ради. Частина депутатів, які не погодилися з цим рішенням, оголосили президента усунути від влади — Рудькой призначив себе виконуючим обов'язки президента Росії. Невдоволені рішенням президента Єльцина відмовилися залишити приміщення Верховної Ради («Білого дому») і почали готувати збройний переворот. За допомогою зброї (у Москву були введені танкові частини, які 3-4 жовтня 1993 р. розстріляли «Білий дім»), Єльцин придушив виступ. Приблизно 150 — а можливо, й більше — переважно непричетних людей загинули у вуличних боях.

Ці трагічні події потрясли світову громадськість, але разом з тим вони поклали кінець двовладдю, посилили позиції президента Росії. Отже, питання, хто є найвищою владою в державі, вирішили гармати, і президент Єльцин вийшов із цієї боротьби однозначним переможцем, але демократії було завдано важкого удару, а російський парламентаризм відтоді перебуває в постійному занепаді. Розстріл «Білого дому» не призвів до прискорення реформ. Навпаки, президентська влада, не відчувуючи більше загрози своєму існуванню з боку парламенту, сповільнила темп реформ в економіці. Росія повернулася назад на свою звичну орбіту, а це з державно-правової перспективи означало посилення президентської влади. Сам Єльцин не залишив сумніву в тому, що Росія дієздатна лише як президентська держава, при цьому він міг посилатися на історію та погляд переконливої більшості своїх земляків. Кілька тижнів після придушення парламенту в одному з інтерв'ю він сказав: «А чого ви хочете? У країні, яка звикла до

тільки і пожди, в країні, в якій не сформувалися чіткі групи за інтересами, в якій носії інтересів не визначені, а нормальні партії зойно починають формуватися; у країні, де повсюдно панує правничий нігілізм, – ви хочете в такій країні покласти вагу повністю або насамперед на парламент? Весь час ваша власна рівновага влади полягає у демократичній системі. Нині Росія зміщує цю рівновагу на користь президента»⁹⁷. Панівна роль керівника держави щодо парламенту – ось що відрізняє російський парламентаризм від європейської норми.

12 грудня 1993 р. набула чинності схвалена на загальноросійському референдумі нова Конституція, згідно з якою Російська Федерація перетворилася на президентську республіку з двопалатним парламентом – Федеральними зборами (верхня палата – Рада Федерації, нижня – Державна Дума)⁹⁸. Поряд з правом вести законодавчу діяльність Дума має ухвалювати бюджет, затверджує запропонованого президентом голову уряду, але не міністрів. Вона може відхилити кандидатуру президента на посаду голови уряду, а за певних обставин – висловити урядові недовіру. Але це для неї – ризикований крок: президент може розпустити парламент і призначити дочасні вибори. На практиці після 1993 р. до цього жодного разу не доходило, бо депутати цінують свій статус і знають, що нові вибори – доволі ризикована справа. Від 1993 р. російські президенти систематично зміцнювали виконавчу гілку (особливо президентську вертикаль). Це відбувалося завдяки можливості широко тлумачити конституцію, а пізніше, за Путіна, – і в обхід конституції. На федеральному рівні було створено Адміністрацію президента і Раду національної безпеки – два потужні апарати, які утворили щось на кшталт «надураду». Парламентом дедалі більше керують з Адміністрації президента.

1993 р. було проведено також вибори до російського парламенту, в якому пропрезидентському блоку «Вибір Росії» протистояла опозиційна більшість, що складалася з представників Ліберально-демократичної партії Росії (лідер В. Жириновський), провідників Комуністичної партії Російської Федерації (Г. Зюганов) та близької до неї Аграрної партії Росії.

Політичне життя у 1995–2008 роках. В Росії довгий час зберігалася загроза комуністичної реставрації, особливо після парламентських виборів 1995 р., коли КПРФ отримала найбільшу кількість голосів виборців. На президентських виборах 1996 р. лідер комуністів Зюганов – головний опонент Єльцина, набрав третину голосів російських виборців, і обраному на новий строк президенту РФ Б. Єльцину довелося мобілізувати всі зусилля для зміцнення своїх позицій, особливо в регіонах Росії, неодноразово змінювати в кінці 90-х років прем'єр-міністрів і уряд. Став більш жорстким курс Росії щодо республік Федерації, а також стосовно країн СНД. Водночас активізувалося імперське шовіністичне крило політиків і урядовців Росії. Так, лідер Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновський вимагав повернути їй Польщу й Фінляндію. Висувалися також територіальні претензії до України, особливо з боку мера Москви Ю. Лужкова. Взагалі російська громадська думка ніяк не може до кінця змиритися із втратою імперського статусу своєї держави. До сьогодні актуальна думка В. Винниченка: «Російський демократ закінчується там, де починається національне питання».

В грудні 1999 р. в Росії відбулися чергові парламентські вибори і в Державній Думі зміцнилися пропрезидентські партійні фракції – партія «Єдність» мала змогу контролювати Думу. Але несподівано для росіян і світової громадськості Борис Єльцин у телевізійному зверненні до громадян Росії 31 грудня 1999 р. заявив про добровільне дострокове складання своїх повноважень президента і призначив виконувачем обов'язків голови держави прем'єр-міністра В. Путіна. Добровільна відставка президента РФ Б. Єльцина – перший в історії цієї держави подібний прецедент, що з розумінням був зустрінутий демократичною громадськістю у всьому світі.

У березні 2000 р. були проведені нові президентські вибори в Росії, на яких перемогу одержав *Володимир Путін*, переобраний на цю посаду 2004 року. Головна політична сила, яка забезпечила підтримку Путіну – партія «Єдина Росія». 3 березня 2008 р. відбулися чергові вибори

⁹⁷ Цитата за: Зимон Г. Від Думи до Думи // Критика. – 2008. – №1-2.

⁹⁸ На думку деяких російських аналітиків, конституція 1993 р. суттєво не відрізняється в правах голови держави від «Основних державних законів Російської імперії» від 23 квітня 1906 р., де мовлять названо «впливцюю самодержавною владою». Але конституція 1993 р. фактично ставить президента над і поза парламентом, урядом і судочинством. «Народне представництво виникло в нас не для обмеження влади, а для відняття її і зміщення влади: в цьому полягає його відмінність від заідоєвропейського», – писав видатний російський історик початку ХХ ст. В. Ключевський. Сучасний російський історик Ю. Піловаров шутиє цей явищеко російського історика про «смуту» на початку ХVII ст. і проводить паралелі із сучасністю: «Те, що ми бачимо нині, є не лише і не просто «поверненням» до ріднянських часів. Це повернення вгладі. Повернення до того, що було завжди, незважаючи на численні реформи, поверховий політичний плюралізм тощо». А також – «У нашій країні панує самодержавна політична культура».

президента Росії, на яких з великим відривом від інших кандидатів переміг ставленик Путіна Дмитро Медведєв, який отримав більше 70% голосів виборців. З травня 2008 р. Д. Медведєв офіційно виконує обов'язки президента Російської Федерації.

Довіра людей до парламенту є низькою. З опитаних у рамках World Values Survey близько 2000 р. тільки 10 % стверджували, що довіряють парламентові; церкві тим часом довіряв 41 %, армії – 31 %. Найвищий капітал довіри мав Путін: йому висловили довіру 47% опитаних. Інші опитувані засвідчують іще вищі результати на користь президента. Такі цифри доводять, що президентський устрій має в суспільстві тривкий фундамент⁹⁶.

Партійне життя Росії у 90-х рр. ХХ ст. Важливою причиною посилення влади президента Росії є відсутність сильних, дієздатних політичних партій, що пов'язали би парламент і суспільство. Натомість консолидувалися так звані «партії влади», що їх створила виконавча влада, і залишилися залежною від неї. Без незалежних від виконавчої влади політичних партій не міг сформуватися незалежний і самостійний парламент. Так до кінця 1990-х партією із найбільшою підтримкою в суспільстві залишалася перезаснована 1993 р. «Комуністична партія Російської Федерації» та її союзники. КПРФ від часу парламентських виборів 1999 р. постійно й неухильно втрачає виборців і 2003 р. отримала лише 12,6 % голосів.

Ліберальні й демократичні партії («Яблуко», «Союз правих сил»), ніколи не отримували понад 10 % голосів, а на виборах 2003 р. зазнали поразки, не подолавши 5%-го бар'єру, тож відтоді вони більше не представлені в парламенті. Причини цього різні: посилена дискримінація демократичних партій через керовані владою ЗМІ, брак усвідомлення необхідності демократичної альтернативи в суспільстві й нездатність демократичних партій до спільних дій та формування привабливих політичних альтернатив; погану репутацію самих партій (проведене близько 2000 р. міжнародне порівняльне дослідження World Values Survey показало, що за цим показником вони опинилися на останньому місці серед громадських інституцій: їм довіряє лише 5% населення). Значна кількість партій – а в 1990-х роках їх існувало кількості – перебувала у зворотній пропорційній залежності до їх значення. Політики теж дискредитували партії. Єльцин не захотів ні вступити до котроїсь із них, ані навіть явно підтримати. Це стосувалося і «його» партії «Демократичний вибір Росії», що була Єльциновою найважливішою опорою в парламенті та суспільстві. Упередження та несприйняття політичних партій виявилися також у тому, що в 1990-х роках отримання посади у виконавчій владі часто було пов'язано з виходом із партії. До 2003 року членство в партії та посада в уряді були несумісні. Проіонуючи в березні 1998 р. на посаду прем'єр-міністра Сергєя Кірієнка, Єльцин наводив як аргумент на його користь те, що той не має жодних «зв'язків із будь-якими партіями чи рухами». А прем'єр-міністр Сергєй Стєпашин у серпні 1999 р. сказав в інтерв'ю, що не симпатизує жодній партії: «Стати на бік котроїсь партії суперечить посаді, яку я обіймаю». Це зневажливе ставлення до політичних партій мало далекосяжні наслідки для парламентаризму та демократії. Замість демократичних партій, що представляли би суспільні інтереси, сформувалися «партії влади», які захищають інтереси апаратів і корпорацій.

Від 1993 р. на місці владних партій у парламенті були одна чи декілька «партій влади». За Єльцинового правління «партії влади» постійно були в Думі в меншості, що створювало постійне джерело напружених стосунків між парламентом і президентом. Оскільки «партія влади» є «продовженою рукою» відповідного президента чи його уряду, вона стоїть і падає разом із ним. «Демократичний вибір Росії» на чолі з Єгором Гайдаром на виборах у грудні 1993 р. здобув у парламенті 17,1 % місць. Проте його разом із командою дуже швидко витіснили з уряду, й у грудні 1995 р. партія здобула на парламентських виборах лише 4,4% голосів, після чого саморозпустилася і сформувалася наново вже як опозиційна партія «Союз правих сил».

Другою «партією влади» в першій Думі 1993-1995 рр. була «Партія єдності і злагоди», яка 1993 р. здобула 6,8 %, але потім не брала участі у виборах. Для прем'єр-міністра Черномірдіна було створено власну «партію влади» – «Наш дім – Росія», що на виборах до Думи 1995 р. отримала 12 % голосів, але 1999 р. не пододала 5 %-го бар'єру і зникла з політичного об'єкту.

На цьому тлі історія «партії влади» від 1999 р., тобто від приходу до влади Путіна, виглядає дуже успішною. За декілька тижнів перед парламентськими виборами в грудні 1999 р. президентська адміністрація створила нову партію «Єдність/Ведмідь», яку підтримували сильний

⁹⁶ Дані за: Зимон Г. Від Думи до Думи // Критика. — 2008. — № 1-2.

адміністрації і потужна кампанія в ЗМІ. Водночас Кремль подбав, щоби численні губернатори, які перед тим були в партії «Вітчизна/Вся Росія», перейшли до «Єдності» і посприяли перемозі цієї нової партії у своїх регіонах. Наприкінці листопада тодішній прем'єр-міністр Путін підтвердив свою близькість до «Єдності», не вступаючи до неї. Так стало зрозуміло, що «Єдність» було задумано як нову партію влади. Тому вже влітку 1999 р. Єльцин призначив Путіна своїм наступником.

Після парламентських виборів 1999 р. та президентських 2000 р. дещо опозиційна партія щодо «Єдності» «Вітчизна/Вся Росія», яку очолювали мер Москви Ю. Лужков та экс-прем'єр-міністр Є. Прімаков залюбки об'єдналися з пропрезидентською «Єдністю», утворивши партію «Єдина Росія». «Єдина Росія» стала найпопулярнішою силою в третій Думі (1999–2003); у четвертій Думі (2003–2007) вона ще більше зміцнила позиції, здобувши на виборах у грудні 2003 р. вже майже 50 % місць, а через приєднання більшості «незалежних» депутатів фракція зросла до понад двох третин членів парламенту. Після втрати двох ліберально-демократичних опозиційних партій і скорочення фракції КПРФ Дума стала на шлях перетворення на однопартійний парламент. У 2008 р., напередодні президентських виборів, безпартійний Путін очолив «Єдину Росію». Дума перетворилася на легко керований інструмент Адміністрації президента, втративши самостійність. Цього було досягнуто тотальними маніпулюваннями на виборах із відповідним застосуванням політехнологій, однак, окрім цього, це є наслідком браку розуміння демократії у виборців і обранців¹⁰⁰.

Взаємини центру та регіонів. Війна в Чечні та її наслідки. Непросто складалися в Росії взаємини центру і регіонів — насамперед Татарстану та Чечні, які заявили про повний суверенітет і відмовилися підписати Федеративний договір. Президент багатого на нафту Татарстану примусив центр визнати асоційований статус своєї республіки в Росії і домогся підтвердження гасла «Сильні регіони — сильна Росія».

Одним з найважливіших чинників сучасної історії Росії стало т. з. «чеченське питання». У 1991 р. чеченський народ, підкорений ще в XIX ст. Російською імперією після довготривалої жорстокої війни, проголосив свою незалежність і президентом Чеченської республіки Ічкерія обрав генерала Д. Дудаєва. Росія, продовжуючи імперські традиції і намагаючись залякати інших суб'єктів Федерації від спокус до відокремлення від Росії, у грудні 1994 р. розпочала наступ своїх військ на Чечню з метою швидкого приборкання нескореного народу. Однак невідготовлені російські війська, укомплектовані переважно молодими солдатами, понесли великі втрати. Оговтавшись, Росія влаштувала у Чечні криваву бійню — весь світ вразила «зачистка» чеченського села Самашки, яке було знищене разом з жителями. Однак зломити прагнення до незалежності чеченського народу, який російські засоби масової інформації протягом довгого часу називали «незаконними бандитськими угрупованнями», не вдалося.

Переговори між сторонами почалися лише після того, як один з польових командирів-чеченців Ш. Басаєв шляхом терористичного акту в селищі Будьонівск (Ставропольський край Росії, 1995 р.) поставив Росію у безвихідне становище. Влітку 1996 р. вона змушена була вивести з Ічкерії свої війська. Отже, перша російсько-чеченська війна (1994–1996 рр.), під час якої навесні 1996 р. загинув Дудаєв, закінчилася для Росії безрезультатно. Були укладені Хасав'юртовські угоди про припинення вогню.

Протягом 1996–1998 рр. бойові дії то розгорталися, то вщухали, не надаючи переваг жодній з воюючих сторін. У травні 1997 р. Єльцин і новий президент Чечні Р. Масхадов підписали у Москві угоду про врегулювання стосунків двох країн.

Але у жовтні 1999 р., після вторгнення чеченських військ на територію Дагестану, Росія розпочала нову великомасштабну воєнну кампанію проти Ічкерії, яка вразила світову громадськість своєю жорстокістю. До початку 2000 р. ціною чисельних жертв Росія відновила свій контроль над республікою. Чеченські терористи-„шахіди” не змирилися з ситуацією і у жовтні 2002 р. захопили 800 заручників у театральному центрі в Москві на Дубровці. В операції звільнення заручників антитерористичні сили застосували присипляючий газ, в результаті чого загинуло більше 100 мирних громадян. У серпні-вересні 2004 відбулися нові теракти — підірив

¹⁰⁰ У 1996–1997 рр. Дума ухвалила 35% проектів законів, які запропонував президент, 1999 р. їх було вже 60%, а від 2000 р. — майже 100%. А от із законодавчих ініціатив Дули завершуються ухваленням закону не більше ніж 20–30%. Дані за: Зинмон Г. Від Думи до Думи // Критика. — 2008. №1-2.

бомби у Москві біля станції метро «Ризька» та у салонах літаків, захоплення школи у Беслані (Дагестан), де загинули більше 300 чоловік.

Намагання протистояти терактам призвело до посилення особистої влади президента В. Путіна — тепер глави регіонів повинні призначатися з Москви, утворюється нове силове відомство тощо.

Зовнішня політика. Концепція зовнішньої політики Росії, яка вважає себе прямою спадкоємицею Радянського Союзу на міжнародній арені, визначається її претензіями на відродження статусу наддержави, що повинна впливати на долю євразійського регіону та світу. Зокрема, вона оголосила територію колишнього Союзу зоною своїх національних інтересів і в 90-ті роки постійно втручалася у внутрішні справи суміжних держав. Претензії на особливий статус Росії в пострадянському просторі Москва обґрунтовує потребою захисту прав людини в колишніх радянських республіках, в частині з яких стоять російські війська (в тому числі і в Україні, російські війська виконують миротворчі функції у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії¹⁰¹, Таджикистані). Втім мається на увазі захист 25-мільйонного російського, яке залишилося поза територією Росії, і т. з. «російськомовного» населення, що мешкає там. Про це свідчать відносини РФ з державами Балтії, Молдовою (проблема Придністров'я), Україною та деякими іншими суверенними республіками.

Після певної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в кінці 1993 р. — підписання з США Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), Росія відновила і боротьбу за лідерство у світовій політиці. Маючи ядерну зброю, вона часто протистоїть ініціативам США, намагається зберегти контроль над державами СНД. Розходження між Росією й США мають місце у питанні щодо Югославії (США підтримують хорватів і мусульман, Росія — сербів) і щодо розповсюдження ядерної зброї (Росія постачає в Іран комплектуючі для ядерного реактора). Росія активно протистоїть розширенню НАТО на схід за рахунок країн Східної Європи і лише після підписання Основного положення Акту про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між Росією і НАТО (травень 1997 р.) її позиція з цього питання дещо пом'якшала. Покращилися відносини Росії з Китаєм, традиційно дружні відносини — з Індією. Проте не вирішена територіальна проблема з Японією (Курильські острови).

Українсько-російські відносини. Українці в Росії. Проголошення суверенітету Росією та Україною поклало початок двостороннім відносинам двох сусідніх держав, що розвивалися далеко непросто. Вже при створенні СНД і розробці його базових документів виявились різні підходи двох країн до інтеграційних процесів на пострадянському просторі. У 1992 р. російсько-українські стосунки різко загострилися у зв'язку з проблемою розподілу Чорноморського флоту і питанням про статус Криму. Російська влада, граючи на національних почуттях росіян і використовуючи той факт, що більшість населення Криму становлять росіяни, ніяк не може змиритися з тим, що у 1954 р. Крим було передано зі складу Росії до України. Тому й до сьогодні нагнітаються пристрасті навколо застарілого Чорноморського флоту, його кількості, базування у Севастополі російського флоту тощо. Після кількох місяців суперечок сторони досягли компромісу: у Дагомисі і в Ялті президенти Росії і України Б. Єльцин і Л. Кравчук підписали угоди, згідно з якими до 1995 р. Чорноморський флот мав бути розділений порівну між двома країнами, а до того часу — використовуватися ними спільно.

Нарешті, незважаючи на роки протистояння, яке деякі політики навіть називали «холодною війною», 31 травня 1997 року підписано «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», якому передувала низка угод, головними з яких були три щодо статусу Чорноморського флоту. Згідно з цими угодами, Росія відмовилася від претензій на Севастополь, де розміщено її флот, вона відшкодує витрати, пов'язані з базуванням свого Чорноморського флоту в Україні. Широкомасштабний договір двох суверенних держав остаточно закріпив непорушність російсько-українських кордонів, курс держав на довгострокове стратегічне співробітництво і, на думку багатьох, став справжнім проривом у відносинах між Росією і Україною. Але залишилося ще чимало проблем у двосторонніх відносинах: не проведена остаточно демаркація (уточнення на карті) російсько-українського кордону, не розв'язано питання щодо боргів, існують інші фінансово-торговельні проблеми та час від часу загострюється питання

¹⁰¹ На початку серпня 2008 р. відбувся російсько-грузинський конфлікт за територію Південної Осетії.

ратифіковані договори про державний кордон та співробітництво при використанні Азовського моря та Керченської протоки та утворення Єдиного економічного простору (СЄП).

В Росії проживає 4,3 млн. українців¹⁰³, 40 % з яких визнають рідною мовою українську. Тут діють такі культурні товариства і організації українців, як „Славутич” (Москва, голова — українець, радянський космонавт П. Попович), «Просвіта», «Славутич-Коліма», Кубанський хор тощо.

6. Пострадянські країни наприкінці ХХ— на початку ХХІ століття.

Частина пострадянських країн, крім країн Балтії, входять до міждержавного об'єднання СНД. Від самого початку створення і до сьогодні СНД не має чіткої форми. Щодо майбутнього СНД є два протилежні погляди. «Проросійський» погляд: СНД — це варіант відтворення Союзу (чи Росії, як вважають країни праві діячі на кшталт В. Жириновського), «проукраїнський» — СНД є формою «цивілізованого розлучення» колишніх радянських республік. Близькі до «проукраїнського» розуміння СНД і Закавказькі держави. Вони вважають головним завданням Співдружності сприяння кожному з членів в досягненні цілковитої незалежності і свого самостійного місця на міжнародному ринку. Все це ускладнювало взаємовідносини між державами-членами СНД та їх і без того складне соціально-економічне і політичне становище.

Соціально-економічне та політичне становище країн Балтії. Найстабільніша економічна і політична ситуація після розпаду СРСР склалася у колишніх радянських республіках Прибалтики — Латвії, Литві, Естонії, що відмовилися брати участь в СНД. Протягом 1,5-2 років урядам цих країн вдалося створити конкурентноздатне економічне середовище, підняти життєвий рівень населення, сформувати цивілізовані політичні структури. Основна політична проблема регіону — взаємовідносини титульних націй у цих державах з чисельним російськомовним населенням цих країн. Закони про громадянство прибалтійських республік — одні з найжорсткіших у Східній Європі. Велика частина населення — переважно вихідці з Росії та України, які проживають у цих країнах не з 1939-1940 рр. (моменту окупації їх СРСР) — не мають громадянства. Країни цього регіону стали членами ЄС та НАТО.

Всі три країни Балтії — парламентські республіки.

Ситуація в Білорусії. Білорусія стала президентською республікою. Президент Білорусії Александр Лукашенко, обраний вперше на цю посаду в 1994 р., із застосуванням сили пригнічуючи опозицію, встановив в цій республіці сильне президентське правління і фактично перетворив її на авторитарний «комуністичний заповідник». Тут зберігається планова економіка.

У 1995 р. на всенародному референдумі позитивно вирішені питання щодо об'єднання з Росією, офіційного статусу російської мови та повернення білоруської радянської символіки. У 1996 р. Білорусія і Росія уклали Договір про утворення співтовариства двох держав, 1999 р. — Договір про союзну державу. Лукашенко активно виступає проти розширення НАТО на Схід, має добросусідські відносини з Україною, які дещо ускладнилися після української „помаранчевої революції”.

Черговий референдум 2004 р. надав права Лукашенку балотуватися на посаду президента поза установлений термін. Виходячи з цього у березні 2006 р. О. Лукашенко був переобраний на посаду президента більше ніж 80% голосів виборців (щоправда ні Євросоюз, ні США не визнали результати цих виборів такими, що відповідають вільному волевиявленню білоруського народу).

Середній рівень життя в країні достатньо високий, як для пострадянських країн, тому особливого незадоволення авторитарними діями свого президента громадяни країни поки не виявляють (наприклад середня пенсія в країні досягає в еквіваленті 300-м американським долларам). Головні причини стабільного економічного розвитку — жорсткий державний контроль за економічною діяльністю, недопущення створення великого бізнесу («олігархів»), пільгові ціни на російський газ, перевага в економіці країни легкої та харчової промисловості (група «Б»).

Ситуація в Молдові. Молдавія стала парламентською республікою. Ситуація в Молдові¹⁰⁴ після проголошення незалежності ускладнилася конфліктом у Придністров'ї між

¹⁰² Близько 17 млн чоловік.

¹⁰³ За офіційними російськими даними, за неофіційними — понад 15 млн чоловік.

¹⁰⁴ Президентом Молдови були М. Снегур, П. Лучинський. Останній президент з 2004 р. — комуніст Володимир Вороні.

самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою (ПМР)¹⁰⁵ і центральним урядом Молдови (1992-1994). Жителі Придністров'я, переважно росіяни і українці, налякали перспективою можливого об'єднання Молдови з Румунією і підтримали розташовану на цій території 14-ю російською армією на чолі з генералом Лебедем, проголосили утворення ПМР. Спроби Молдови за допомогою зброї придушити самопроголошену державу не вдалися. Після примирення політична ситуація стабілізувалася, досягнуто угоду про виведення російської армії з території республіки. В 1997 р. в Москві за посередництва президентів Росії та України була підписана угода, що надавала широку автономію Придністров'ю з правом самовизначення, якщо в майбутньому Молдова з'єднається з Румунією (частина правих політиків виступає за приєднання Молдови до Румунії). Широку автономію має Гагаузьська республіка на півдні країни.

Україна і Молдова мають добросусідські відносини, наша країна разом з Росією є гарантом миру у Придністров'ї. У березні 2006 р. ускладнилася ситуація на українсько-придністровському кордоні, оскільки Україна, як і інші держави світу, визнає існування республіки Молдова і вимагає оформлення митних документів за молдавським зразком.

Держави Закавказзя: Вірменія, Азербайджан, Грузія. Розпад СРСР супроводжувався посиленням політичної нестабільності на Кавказі: тривали бойові дії в Нагірному Карабасі між Вірменією і Азербайджаном. Проблема Нагірного Карабаху виникла ще у першій половині ХХ ст., коли він, заселений вірменами (православні), був переданий Ленініном, на угоду турецькому лідеру К. Ататюрку, до складу Азербайджану (мусульмани). З початком перебудови населення Арцаху (історична назва Карабаху) проголосило утворення Нагірно-Карабаської республіки і почало збройну боротьбу за її приєднання до Вірменії. У відповідь на це азербайджанці вчинили у Баку погром вірмен. Затяжна вірмено-азербайджанська війна закінчилася лише 1994 року.

Президентом Вірменії (президентська республіка) до 1998 р. був дисидент радянських часів *Левон Тер-Петросян*, проте подолати економічну відсталість та політичну нестабільність країни йому не вдалося. З 1998 р. президентом є *Роберт Кочарян*.

Першим президентом Азербайджану став *Абульфаз Ельчібей* — прихильник Туреччини та орієнтації на ісламський світ. Проте 1993 р. він був силою усунутий від влади колишнім радянським лідером республіки *Гейдаром Алієвим* (1993-2003). Після його смерті державу очолив, «вигравши» президентські вибори, його син *Ільхам Алієв*.

Першим президентом Грузії став дисидент радянських часів *Костянтин Гамсахурдіа*, проте 1992 р. його було усунуто від влади і президентом став колишній радянський міністр закордонних справ *Едуард Шеварднадзе* (1992-2003). Грузія пережила збройний конфлікт в Абхазії між абхазькими сепаратистами, підтриманими російськими військами, і грузинськими урядовими військами (1992-1995). Абхазія проголосила незалежність (президент *Е. Ардзінба*).

Складна ситуація склалася і в Осетії. За радянських часів її північна частина стала автономною у складі Росії, а південна — Грузії. Південна Осетія, за підтримкою Росії, проголосила незалежність, проте її, як і Абхазію не визнано світовим співтовариством.

В ході «революції троянд» (листопад 2003 р.) на зміну Е. Шеварднадзе, який проводив проросійський курс та довів країну до зубожіння, прийшов *Міхаїл Саакашвілі*. З приходом нового керівництва відносини країни з Росією загострилися, щоправда 2006 р. грузинське керівництво таки домовилося про вивід з території країни російських миротворців. Економічна ситуація після революції змінювалася мало, що призвело до позачергових президентських виборів 5 січня 2008 р., на яких знову переміг Саакашвілі. 2009 року між російськими та грузинськими військами відбувся військовий конфлікт в Південній Осетії, після цього ця самопроголошена республіка і надалі перебуває під російським контролем.

Держави Центральної Азії: Казахстан, Туркменістан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан. У країнах Центральної Азії (до 1993 р. — Середня Азія) після проголошення незалежності взято курс на посилення традиційних для цього регіону авторитарних режимів. Рівень життя в регіоні один з найнижчих у світі, найгірша ситуація в Таджикистані.

Зоною політичної стабільності в Середній Азії можна назвати *Казахстан*¹⁰⁶ та *Туркменістан*¹⁰⁷. Казахстан утворив з Росією та Білорусією митний союз. Туркменістан не бере участі в СНД і для жителів цього міждержавного об'єднання в'їзд до країни за візами.

¹⁰⁵ ПМР беззмінно з моменту її утворення очолює президент Ігор Смирнов.

¹⁰⁶ Казахстан — президентсько-парламентська республіка, яку з квітня 1990 р. очолює *Нурсултан Назарбаєв*.

Узбекистан президентська республіка¹⁰⁸. У 1999 р. країна вийшла з Ташкентського договору про СНД.

В Киргизії¹⁰⁹ першим президентом був Аскар Акаєв, проте в березні 2005 р. тут відбулася «революція тюльпанів» і новим лідером країни з лишка став лідер «Народного руху Киргизстану» Курманбек Бакієв. 2010 року в результаті перевороту Бакієва усунуто, тимчасовим лідером країни стала Роза Отунбаєва.

У Таджикистані розгорнулася громадянська війна між різними територіальними, етнічними та політичними групами (ходжентці, каратегінці, бадахшанці). Опозиція виступала під прапорами демократії та ісламу. Переможцем став Емомалі Рахмонов, який і очолив країну¹¹⁰.

У 1994 р. між Казахстаном, Узбекистаном та Киргизстаном працює угода щодо єдиного економічного простору. Крім того Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова є учасниками міждержавного угруповання ГУАМ¹¹¹, головними питаннями якого є економічне співробітництво.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти план-конспект: «Росія у 1991-2004 рр».
2. Скласти план-конспект розвитку однієї із республік колишнього СРСР (Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Країни Центральної Азії).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Опишіть розвиток СРСР від завершення епохи Й. Сталіна до «перебудови» М. Горбачова.
2. Охарактеризуйте труднощі післявоєнної відбудови і шляхи їхнього подолання в СРСР.
3. Визначте значення в історії СРСР ХХ з'їзду КПРС.
4. Визначте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Брежнєва.
5. Охарактеризуйте основні напрями реформ нового керівництва СРСР на чолі з М. Горбачовим. Які наслідки для країни мали ці реформи?
6. Охарактеризуйте Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва, М. Горбачова.
7. Визначте причини й наслідки путчу 1991 року.
8. Визначте причини розпаду СРСР, а також здобутки, проблеми, перспективи нових незалежних держав на пострадянському просторі.
9. Покажіть на карті кордони СРСР та кордони держав, що постали після його розпаду;
10. Охарактеризуйте внутрішньополітичну ситуацію та зовнішньополітичні пріоритети нових незалежних держав, що утворилися (відновилися) після розпаду СРСР.
11. Дайте власну оцінку трансформаційним процесам на пострадянському просторі.
12. Поясніть поняття і терміни: «депортація», «десталінізація», «хрущовська відлига», «дисидентство», «експансія».
13. Назвіть дати повоєнного періоду «сталінізми», повоєнного голоду в СРСР, хрущовської «відлиги», ХХ з'їзду КПРС, політу у космос першої людини (Ю. Гагаріна), роки перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва, «косигінських» економічних реформ, війни СРСР в Афганістані, перебування при владі в СРСР М. Горбачова, спроби реакційного перевороту в СРСР (ГКЧП), розпаду СРСР та утворення СНД.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. СРСР у 1945-1991 рр.
2. Відновлені та нові незалежні держави у 1991-2004 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 129-185
2. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 — 2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь. — 2004. — С. 292-312.

¹⁰⁸ Туркменістан — президентська республіка. До 2007 р. головою держави був Сапармурат Ніязов (парламент присвоїв йому титул Туркмен-баші — «батько туркменів»), з 2007 р. — Гурбангули Бердімухаммедов.

¹⁰⁹ З 1989 р. Узбекистан очолює президент Іслам Каримов.

¹¹⁰ Киргизія — президентська республіка.

¹¹¹ Емомалі Рахмонов — голова держави з 1992 р., з 1994 р. — президент країни.

¹¹² В ГУАМ з 1999 по 2005 р. входив також Узбекистан. В цей період назва міжнародної організації була ГУУАМ.

Лекція № 12
США І КАНАДА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ПЛАН

1. США у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.
2. Канада у повосенний період
3. Країни Латинської Америки

1. США у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.

Зміцнення міжнародного статусу США внаслідок Другої світової війни. Особливості економічного розвитку. Сполучені Штати Америки — президентська республіка, федерація (50 штатів, столичний округ Колумбія), має територіальні володіння у Вест-Індії та Океанії. Столиця — м. Вашингтон. Президент — голова уряду і держави — обирається раз на 4 роки. Законодавча влада — двопалатний Конгрес (сенат і палата представників). За владу борються дві партії — Демократична і Республіканська.

США — беззаперечний економічний, політичний і військовий лідер світу у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття, одна з найбільших країн за розмірами, територією, населенням та природними ресурсами. Населення — 272,4 млн.¹¹². ВВП (на 2006 р.) складає близько 13 трильйонів доларів (1-е місце у світі), на душу населення — понад 40 тис. доларів за рік (3-є місце у світі). Країна — член так званого «ядерного клубу», до якого входять країни, що володіють ядерною зброєю. Знаходиться на постіндустріальній стадії розвитку: в сільському господарстві зайнято лише 3% працюючих, у промисловості — 28%, решта — в сфері послуг. За обсягом промислового виробництва посідає перше місце у світі, найбільший у світі експортер сільськогосподарської продукції, найбільший експортер озброєння, капіталу і послуг.

У ході війни США, що зазнали відносно невеликих втрат (405 тис. загиблих), стали фінансово-економічним і воєнно-політичним лідером західного світу. За роки війни США створили 12-мільйонну армію. Національний дохід за 5 років війни виріс у два рази, тут було зосереджено 73% світового запасу золота; США випускали 50% світової продукції. Основні конкуренти або тимчасово вибули з боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили в фінансово-економічну залежність (Велика Британія, Франція). США володіли атомною зброєю і впливали на хід подій у всіх регіонах світу завдяки сучасному флоту і військово-морським базам (близько 2300 баз у світі). Швидко розвивалися електротехнічна, хімічна галузі промисловості завдяки державному регулюванню економіки. У країну збільшився «імпорт ідей і мозку» — з Європи переїхали видатні фізики А. Ейнштейн, Дж. Франк, Н. Бор, чимало німецьких спеціалістів з ракетних програм (наприклад В. фон Браун), що сприяло науково-технічному зростанню, розгортанню НТР.

Великими проблемами були: високий рівень безробіття в основному за рахунок фермерів, що збанкрутували (за 5 років їхня кількість скоротилася на 500 тисяч, у 1950 р. безробітні склали 4,7 млн. чоловік), розгортання страйкового руху і боротьби національних меншин за свої права, реконверсія (перехід промисловості на мирні рейси).

Внутрішня політика Г. Трумена. Наростання консервативних тенденцій у внутрішньополітичному житті. Першим повосенним президентом після смерті Ф. Д. Рузвельта став у квітні 1945 року демократ Гаррі Трумен (1945-1952). При Рузвельті він — аптекар за фахом — займав пост віце-президента. У внутрішній політиці президент Трумен:

- оголосив так званий «справедливий курс», спрямований на реконверсію в промисловості, забезпечення воякам, що демобілізувалися, чималих пільг («Солдатський бильд про права» — пільги в освіті, кредитуванні житла і бізнесу);

- у 1947 р. він запровадив антиробітничий закон Тафта-Хартлі, що обмежував права профспілок;

- згідно з наказом Трумена про перевірку на лояльність державних службовців (1947), активізувалась діяльність Міністерства юстиції та Комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності Конгресу США. Вони виявляли «підривні» організації, переслідували та позбавляли

¹¹² На 2001 рік.

роботи їх членів, особливо активістів Компартії США. За допомогою новоствореного ЦРУ (організатор і перший директор — відомий розвідник А. Даллес), на початку 50-х років переслідування комуністів набуло свого апогею. Почалося справжнє «полювання на відьом» — пошуки «ворогів» американської нації. Ці події отримали назву «маккартизм» за іменем сенатора-республіканця від штату Вісконсин Дж. Маккарті, який у 1950 р. заявив, що державний департамент США «переповнений комуністами». У країні спалахнула антикомуністична істерія, прихильники маккартизму залякували, шантажували своїх опонентів. Протягом чотирьох років в США 10 млн. чоловік пройшли перевірку за різними програмами «лояльності». З державних органів було звільнено близько 7 тис. службовців, ряд керівних діячів компартії за звинуваченням в антиамериканській діяльності отримали різні терміни тюремного ув'язнення;

• у 1948 р. в рамках чергової виборчої кампанії Трумен домагається збільшення мінімальної зарплати, розширення системи соцзабезпечення, зокрема будівництва дешевого державного житла.

Обмеження демократії, пов'язане з маккартизмом, суперечило основним принципам традиційного американського суспільства. Воно викликало протест мільйонів американців, призвело до падіння авторитету Трумена та його уряду, поразки Демократичної партії на президентських виборах 1952 року.

Зовнішня політика Г. Трумена. В зовнішній політиці президент висунув доктрину американського лідерства в світі, головними інструментами якої стали:

• монополія на ядерну зброю;

• економічне та технічне лідерство США після Другої світової війни;

• політика «стримування комунізму». Ця політика стала основою зовнішньополітичного курсу адміністрації Трумена з 1946 р. і відповіддю на загострення протистояння з СРСР у міжнародних справах.

Зазначений зовнішньополітичний курс дістав подальший розвиток та конкретизацію в т. з. «доктрині Трумена», проголошеній у березні 1947 р., про право США втручатися у внутрішні справи зарубіжних країн у разі виникнення небезпеки для їх демократичного (капіталістичного) розвитку.

Поряд з нею розгортався «план Маршалла», висунутий державним секретарем США Д. Маршаллом в червні 1947 р. з метою економічної допомоги країнам Західної Європи і ствердження в них політичного впливу США та їхніх цінностей (запроваджений у життя протягом 1948-1951 рр.).

4 квітня 1949 р. з ініціативи США утворено військово-політичний блок НАТО (Північно-Атлантична організація), який включав у себе дві північноамериканські держави (США та Канада) і капіталістичні країни Західної Європи. Головна мета блоку в повосний період — протистояти загрози поширення комунізму і впливу СРСР у світі (наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. мета блоку змінилася — це запобігання та протистояння міжнародному тероризму і тоталітаризму, поширенню у світі ядерної зброї).

США, з санкції ООН, втрутилися у війну в Кореї (1950-1953), підтримуючи законний і в той же час проамериканський уряд Південної Кореї на чолі з Лі Сян Маном. На Південну Корею напала прорадянська комуністична Північна Корея на чолі з колишнім капітаном Червоної армії Кім Ір Ченом. Війна не принесла перемоги жодній з сторін і закінчилася на тих же позиціях, що й розпочалася — на лінії 38-ї паралелі (цей кордон і до сьогодні поділяє корейський народ на дві держави — процвітаючу високоіндустріальну Республіку Корею (Південна Корея) та тоталітарну, озброєну ядерною зброєю проте економічно відсталу Корейську Народно-демократичну республіку (КНДР)).

Президентство Д. Ейзенхауера. Прославлений американський генерал Дуайт Ейзенхауер — герой Другої світової війни (командуючий Другим фронтом та американськими військами в Європі, нагороджений радянським орденом «Перемога»), обіймав посаду президента США від Республіканської партії два терміни — вісім років (1952-1960). Однак його військові заслуги не могли запобігти економічній кризі, що розпочалася в США після завершення війни в Кореї і повторилася у 1957 р. На противагу демократам, що в уряді робили ставку на університетських професорів, президент Ейзенхауер набрав до уряду більше десятка мільйонерів. Він скоротив податки монополіям та заможним верствам, скасував контроль над цінами та зарплатою, скоротив

федеральні соціальні видатки. Результатом президентства Ейзенхауера стало небачене посилення воєнно-промислового комплексу (ВПК), розбалансування економіки, зростання безробіття, страйкової боротьби та інфляції. Саме при ньому в США починається і масовий рух негрівського населення (становило 20 млн. чоловік) за свої громадянські права. Цей рух був спрямований проти пережитків расової дискримінації, найбільш розповсюдженим з яких була сегрегація — роздільне навчання білих і чорних дітей та інші подібні явища.

Головною особливістю розвитку американської економіки у повоєнні роки був початок НТР, результати якої впроваджувалися насамперед у ВПК. Саме в роки президентства Ейзенхауера Міністерство оборони — Пентагон, стало однією з найвпливовіших сил країни: військові витрати держави досягли у 1960 р. 60 млрд. доларів. США першими у світі розпочали науково-технічну революцію, широко впроваджуючи автоматизоване виробництво та ЕОМ.

У 50-і рр. рівень безробіття та інфляція були порівняно невисокими, доходи населення постійно зростали. Однак, з іншого боку, у зв'язку з тим, що середня зарплата американця була більшою, ніж у європейця, собівартість американських товарів була вищою, ніж європейських. Це призвело до падіння американської частки ВНП у світовому виробництві з 62% (1946) до 45% (1960). Водночас неухильно зростали прибутки американських монополій. Не випадково в оточенні президента США в цей час була популярною теза: «Те, що добре для країни, добре для «Дженерал моторс» і навпаки».

Щодо зовнішньої політики США, то вона цілком вкладалася в рамки «холодної війни», хоча від відверто антирадянської політики Трумена її відрізнялася більш суперечливим характером. Заслугою Ейзенхауера є закінчення Корейської війни у 1953 р. Війська Північної і Південної Кореї завдяки зусиллям американського експедиційного корпусу генерала Макартура були розведені по 38-й паралелі, де вони знаходилися до конфлікту. Його здобутком також є участь у воєнних конфліктах, поліпшення відносин з СРСР (у 1959 р. відбувся візит лідера СРСР М. Хрущова до США). З іншого боку, США підтримували Францію у її війні в Індокитаї, взяли участь в створенні у 1954 р. СЕАТО — блоку держав Південно-Східної Азії та прилеглих до неї районів Тихого океану. США продовжували також генеральну лінію своєї зовнішньої політики на досягнення ядерної переваги над СРСР і зменшення його впливу в світі, що знайшло відображення в «доктрині виволонення» Д. Даллеса (1954), «доктрині Ейзенхауера» (1957) та інших міжнародних акціях США.

Неоліберальна політика адміністрації Дж. Кеннеді та Л. Джонсона у 60-х рр. ХХ століття. Стан економіки. Наприкінці 50-х років президент Ейзенхауер під тиском корпорації «Боїнг» розгорнув будівництво бомбардувальної авіації далекої дії з ядерними зарядами. Ракетно-ядерні системи були згорнуті. Коли в 1957 році СРСР випробував свої перші ракети, стало зрозуміло, що вони набагато швидше долетять до США, ніж американські «Боїнги» до СРСР. Критикуючи цей факт, а також переконуючи американців що тільки він зможе подолати кризу в країні, на президентських виборах 1960 року переміг молодий демократ з католицького клану ірландського походження 43-річний демократ *Джон Кеннеді* (1960-1963).

Залучившись підтримкою своєї сім'ї і допомогою братів (один — міністр юстиції, другий — сенатор), президент оголосив програму «Нові рубежі» як продовження лінії Рузвельта. У цей час Америка переживала не найкращі часи: по зростанню виробництва США відстали від Західної Європи та Японії, безробіття сягало 7%, падала конкурентоспроможність американських товарів. «Ми прийшли до керівництва країною після 7 місяців кризи, 3,5 років стагнації, 7 років в'ялого економічного зростання, 9 років падіння фермерських доходів», — говорив новий президент.

Суть нової програми полягала у відродженні Америки як світового лідера за рахунок розширення функцій держави в економіці, зменшенні інфляції. У її основі — ідеї неолібералізму (неокейнсіанства) економістів Дж. Гелбрейта. Джон Гелбрейт критикував думку, що на економічному ринку сили перебувають у стані вільної конкуренції. Він вважав, що «суспільство словживання», створене в США, не достатньо збалансоване. Воно спрямовує занадто багато ресурсів на виробництво споживчих товарів і недостатньо — на суспільні потреби й розвиток інфраструктури. Гелбрейт також критикував думку про те, що державні витрати не здатні знизити безробіття. Його підхід до розвитку суспільного сектора відповідав економічним поглядам Кейнсі. У своїй книзі «Суспільство достатку» (The Affluent Society, 1958) він документально підтверджує

тенденцію вільно-ринкового капіталізму створювати приватну пишноту й суспільну вбогість і твердо вірив у роль уряду в економічному плануванні.

Складові частини «Нових рубежів»: підготовка кадрів за новими стандартами; розумне розміщення робочої сили, приділення більшої уваги співвідношенню цін і зарплати; поліпшення загальної і спеціальної освіти; розширення асигнувань на соціальне забезпечення; допомога районам з хронічною депресією; скорочення податків, навіть якщо це загрожувало дефіцитом бюджету; поліпшення становища негрів.

Розширено страхування по безробіттю, розпочато перевлаштування районів хронічної депресії, піднято мінімум зарплати з 1 долара за годину до 1,25 доларів для 1,3 млн. робітників, збільшено масштаби житлового будівництва. На початок реалізації програми у 1961 р. Кеннеді вимагав від конгресу 5 млрд. доларів.

Здійснення програми «Нові рубежі» призвело до інтенсивного економічного піднесення — до 7 % на рік. ВВП зріс за п'ять років на 35 % — з 503 до 683 млрд. доларів. Ціни у цей час зросли тільки на 2,5 %, а безробіття зменшилося до 4,6 %, зарплата зростає на 19 %. Майже все виробництво було автоматизоване, збільшилася кількість ЕОМ у виробництві, позбавилася ділова активність американського суспільства в цілому, що підвищило популярність Кеннеді серед різних верств населення.

Президентство Кеннеді було недовгим — улюбленця американців вбито у листопаді 1963 р. в Далласі. Існують сотні версій щодо можливих організаторів замаху, але й досі «вбивство століття» залишається нерозкритим, хоча офіційно було засуджено Л. Освальда.

По смерті Кеннеді його посаду до нових виборів автоматично посів віце-президент *Ліндон Джонсон* (1963-1968), який переміг на чергових виборах 1964 р. і продовжив ліберальний курс демократів. Новий президент США у січні 1964 р. висунув план побудови «Великого суспільства», основою якого була «беззастережна війна бідності». Головним заходом цієї «війни» став «Закон про економічні можливості» (1964), згідно з яким було створено новий державний орган — управління економічних можливостей. У його функції входило: допомога найбіднішим верствам населення шляхом створення «трудоих корпусів» для професійної освіти молоді; надання довгострокових кредитів і безкоштовної медичної допомоги бідним сім'ям і дрібним бізнесменам, що розорилися, будівництво дешевого державного житла. Результатом цього стало зростання соціальних витрат, що склали у кінці 60-х рр. 40 % соціального бюджету.

Зовнішня політика демократів. Карибська криза. У зовнішній політиці, дотримуючись курсу з позиції сили, Кеннеді висунув доктрину «гнучкого реагування» на конфлікти у світі. Однією із заслуг зовнішньої політики президента стало відвернення ядерної війни під час Карибської кризи 24-28 жовтня 1962 року. Уряд СРСР на чолі з М. Хрущовим у жовтні 1962 р. намагався розмістити на Кубі, де в 1959 р. відбулася антидиктаторська революція і до влади прийшов уряд лівих сил на чолі з Ф. Кастро, ядерні ракети середнього радіусу дії. Ракети таємно перевозилися цивільними кораблями. У відповідь США розпочали військово-морську блокаду острова. Світ опинився на межі ядерної війни між США і СРСР. Однак, здоровий глузд переміг — внаслідок жорстких переговорів між М. Хрущовим та Дж. Кеннеді загроза воєнного конфлікту, що міг перерости у третю світову війну, була відвернута.

Війна в Індокитаї. Великою зовнішньополітичною помилкою адміністрації Л. Джонсона стало розв'язання найнепопулярнішої серед американців війни у В'єтнамі (1964—1973), що тривала майже 10 років. Щорічні витрати на її ведення склали 25-30 млрд. доларів. США намагалися підтримати свого союзника — Південний В'єтнам і не допустили поширення комунізму з В'єтнаму Північного, який підтримували СРСР і КНР. Війна тривала до 1973 р. і завершилася виведенням американських військ, що втратили близько 60 тис. чоловік (в'єтнамців загинуло 3 млн. чол.), з Індокитаю при президенті Р. Ніксоні. У 1975 р. В'єтнам було об'єднано під владою комуністів. Ганебна війна в Індокитаї призвела до падіння авторитету США як супердержави, розконала американське суспільство, сформувала в ньому т. з. «в'єтнамський синдром», що і сьогодні дає про себе знати.

Друга половина 60-х років стала в США роками перелому. Завершився цикл підйому в економіці, який у ринковому господарстві, як правило, чергується зі спадом виробництва. Подальше зростання державних витрат загрожувало диспропорціями в економіці. Почалося

падіння виробництва і президент Джонсон був змушений збільшити податки, скоротити на 6 млрд. доларів федеральні витрати. Зросло невдоволення серед населення.

Рух за громадянські права. В цей період посилювався негритянський рух, який став одним з важливих напрямів соціального протесту в США. Афроамериканці (негри), які складали понад 10% населення США, піднялися на боротьбу за свої права. Вони застосовували такі масові форми руху проти расизму, як бойкот, марші, вуличні походи і «рейди свободи». Визнаним лідером негритянського руху в США був протестантський священик *Мартін Лютер Кінг*, який очолював Конфедерацію християнського керівництва Півдня і прагнув згуртувати весь рух на основі ненасильницьких методів боротьби. Важливим результатом піднесення цієї боротьби стало прийняття в 1964-1965 рр. законів про громадянські права негрів. Але вони мало змінили в реальному становищі негритянського населення США. Тому в середині 60-х років почався новий етап боротьби негрів, який відзначався крайньою жорстокістю, справжніми повстаннями в чорних гетто багатьох міст Півночі із застосуванням зброї з обох сторін. Така «расова війна», що супроводжувалася пожежами, масовими погромами, насильством й вбивствами, набула особливого розмаху в 1966-1968 рр., коли, зокрема, почала активно діяти радикальна негритянська партія «Чорні пантери». Активізувалися і расисти, які з провокаційною метою руками найманого вбивці у квітні 1968 р. застрелили М. Кінга під час мітингу в м. Мемфісі.

Водночас у США активізувався і молодіжний рух, що критично сприймав існуючі в американському буржуазному суспільстві відносини між людьми. Однією з цікавих форм молодіжного протесту був досить масовий рух т. з. «хіпі», учасники якого прагнули іноді вкрай оригінальним способом (одягалися в лахміття, відмовлялися від правил гігієни, пропагували «свободу» кохання, вживання алкоголю й наркотиків) висловити своє презирство до традиційних цінностей, до моралі американського суспільства.

США у 70-і рр. XX століття. В таких складних економічних і соціально-політичних умовах перемогу на нових виборах отримала Республіканська партія і президентом США у 1969 р. став республіканець *Річард Ніксон* (1968-1974) — колишній віце-президент за Ейзенхауера, одна з найкolorитніших постатей американської політичної еліти. Виходець зі скромної небагатої сім'ї, адвокат за фахом і дуже хирий політик, він продовжив неоліберальний курс Кеннеді-Джонсона, впровадив контроль за цінами, посилив соціальну захищеність американців. Почавши у 1971 р. здійснення програми оздоровлення економіки, розрахованої на три роки, Ніксон домогся стабілізації цін та зарплати, збільшення пенсій і соціальних витрат. Його заслугою є й розпочата структурна перебудова економіки, спрямована на розвиток наукомісткого виробництва. Саме Ніксону вдалося закінчити 10-річну американсько-в'єтнамську війну: у січні 1973 р. у Парижі укладено угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.

У міжнародних відносинах Ніксон висунув концепцію переходу від «ери конфронтації» до «ери переговорів» між США і СРСР. У 1972 р. Ніксон двічі відвідав Москву, де були підписаний принциповий документ «Основи взаємовідносин між СРСР та США» та укладені важливі радянсько-американські угоди: Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) та Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСН-1), які «законсервували» рівень озброєнь. Ці зовнішньополітичні акції сприяли зростанню популярності президента США. В цьому ж році Ніксон вдруге був обраний президентом, але після «Уотергейтської справи», що тримала в напрузі все американське суспільство півтора року, в серпні 1974 р. був змушений подати у відставку. Хронічною хворобою американської політики є невідповідність між партійною приналежністю більшості членів конгресу і партійною приналежністю президента. Так трапилося і на цей раз: більшість конгресменів були демократами, а Ніксон — республіканцем. В ході виборчої кампанії республіканці з адміністрації президента встановили в готельному комплексі «Уотергейт» — штаб-квартирі демократів — підслуховуючі апарати. Ці протиправні дії було викрито і вони коштували Ніксону, який заперечував свою причетність до них, посади президента.

Економічна криза 1974-1975 років. Віце-президент, а з 1974 р. президент США *Джеральд Форд* (1974-1976) не зміг впоратися із закономірною економічною кризою 1974-1975 років, яку посилювало підвищення цін на нафту її основними постачальниками — арабськими країнами. Це привело до інфляції, зростання цін і безробіття та різкого зменшення прихильників Форда. Одна з небагатьох заслуг цього президента — підписання у 1975 р. в Гельсінкі багатосторонньої угоди

про безпеку і співробітництво в Європі, яка підбила остаточні підсумки Другої світової війни і зафіксувала непорушність кордонів європейських країн.

Закінчилася депресія і трохи поліпшилася ситуація в економіці США за часи президентства *Джیمмі Картера* (1976-1980) — у минулому спеціаліста з ядерних реакторів. Політику його адміністрації можна охарактеризувати як пошук компромісного шляху між ліберальним і консервативними курсами. Однак більшість її законопроектів щодо поліпшення умов життя населення відхилилися консерваторами, які відстоювали інтереси корпорацій та монополій. Втім, за допомогою впровадження програми збереження енергоресурсів, розширення видобутку вугілля, розвитку АЕС і підвищення цін на енергоресурси йому вдалося «втягнути» США з економічної кризи.

Другий етап науково-технічної революції. На другу половину 70-х років припадає в США новий (другий) етап науково-технічної революції, що теж сприяла цьому. Науково-технічні досягнення цього періоду в основному мали місце в ресурсо- та енергозберігаючих технологіях. Однак швидкими темпами розвивалися і ті галузі американської індустрії, що були безпосередньо пов'язані з НТР: виробництво комп'ютерів, інформаційні технології, кібернетика, авіакосмічна промисловість і т. д.

У зовнішній політиці Картер спочатку продовжив курс розрядки. У 1979 р. в ході зустрічі з радянським лідером Л. Брежневим у Відні він підписав радянсько-американський договір ОСО-2. Цей договір мав значно зменшити рівень ядерних озброєнь обох сторін (5 % наявної на той час ядерної й термоядерної зброї було достатньо для знищення життя на планеті Земля). Але інтервенція СРСР в Афганістан у 1979 р. перешкодила цьому процесу. Картеру вдалося започаткувати процес врегулювання близькосхідного конфлікту: за його ініціативою у 1979 р. а Кемп-Девіді (США) відбулися переговори між Ізраїлем і Єгиптом, які завершилися підписанням мирної угоди. І, нарешті, саме у період президентства Картера в Америці розпочалася кампанія на захист прав людини в усьому світі, проти антидемократичних режимів в інших країнах.

Президентство Р. Рейгана, «рейганоміка». Економічне піднесення 80-90-х років. Дж. Картер втратив популярність, коли провалилась операція «Кіготь орла». У 1979 р. в Ірані було скинуто монархію і США надали політичний притулок екс-шахові. У відповідь в Ірані було захоплено в заручники 52 громадян США. Американці розірвали дипломатичні відносини з Іраном, заморозили іранські кошти в американських банках. Для визволення заручників і була розроблена операція «Кіготь орла». Але зіткнення в повітрі літака і гелікоптера з десантом призвело до провалу операції. Це, в свою чергу, стало основною причиною поразки Картера на президентських виборах.

У виборчій кампанії головний конкурент Картера Р. Рейган критикував також такі прорахунки конкурента у зовнішній політиці, як підтримка антидемократичних, хоч і антикомуністичних, режимів у Латинській Америці — Сомоси в Нікарагуа, Піночета в Чилі.

В результаті виборів президентом США став губернатор штату Каліфорнія, колишній актор Голлівуду, 69-річний республіканець *Рональд Рейган* (1980-1988). Це один з найпопулярніших у США, після Ф. Рузвельта, президентів. З його ім'ям пов'язана політика неоконсерватизму, яку він наполегливо втілював у життя. За його прізвищем таку політику в США інколи називали «рейганомікою».

Суть неоконсерватизму, на відміну від неолібералізму, який панував в США протягом майже всього післявоєнного періоду, полягає в тому, що держава зменшує втручання в економіку, провадить приватизацію державних підприємств і регулює економіку за системою «монетаризму» — через систему кредитів і податків, а не безпосередньо, як неоліберали. Ідея монетаризму належить американському економісту Фулбрайту.

Неоконсерватизм передбачає:

- скорочення соціальних витрат;
- обмеження прав профспілок;
- згортання малоефективних галузей виробництва;
- стимулювання притоку іноземного капіталу;
- розвиток найновіших наукомістких галузей виробництва – радіоелектроніки, приладобудування, космонавтики тощо.

Спочатку «рейганоміка» вимагала від населення значних жертв, але вже в 1983 р. вона почала давати позитивні результати і сприяла подоланню кризових явищ в економіці США. За Рейгана була завершена структурна перебудова економіки, зріс приплив іноземного капіталу (відсоток річних дивідендів за валютними рахунками збільшили з 6 до 25 %), розпродано у приватну власність збиткові підприємства й галузі виробництва, зменшилося безробіття, зріс добробут т. з. середнього класу, а це — більшість американців. Приріст валового національного продукту був найбільшим за всі повоєнні роки, а американські товари на ринках Європи навіть потіснили японські. «Рейганоміка» знову перетворила США на один із найбільш життєздатних і динамічно розвинених центрів світового співтовариства.

Зовнішньополітична стратегія. Зовнішню політику адміністрації Рейгана можна поділити на два періоди, що збігаються з його двома строками президентських повноважень — 1981-1984 рр. і 1985-1989 роки. У перший з них було взято курс на відновлення військово-промислової могутності США у світі. За цей період значно зросли, зокрема, військові витрати (тільки на розгортання програми стратегічної оборонної ініціативи (COI) — т. з. програми «зоряних війн» пішли сотні мільярдів доларів). У вирішенні проблем міжнародного життя домінували силові підходи з боку США, про що свідчили збройні акції проти Гренади, Сальвадору, Лівану, Лівії, рішуча боротьба проти міжнародного тероризму та жорстка американська реакція на вступ і дії радянських військ в Афганістані та введення військового стану в Польщі в 1981 р. В рамках т. з. «доктрини неоглобалізму» адміністрацією США взято курс на ліквідацію СРСР, який Рейган назвав «імперією зла», а у 1983 р. оголошено «хрестовий похід» проти комунізму. Патріотизм і антикомунізм (особливо після збиття 1 вересня 1983 р. над Сахаліном радянським винищувачем за наказом із Кремля південнокорейського пасажирського літака, який порушив повітряний простір СРСР) американців за Рейгана досягнув апогею. Недарма найпопулярнішим кіногероєм 80-х рр. став Рембо у виконанні С. Сталлоне — символ американської міцї, борець за ідеали США у В'єтнамі. Афганістані.

Тільки в другій половині 80-х років після приходу до влади в СРСР М. Горбачова з його курсом на «перебудову» та «нове політичне мислення для СРСР та усього світу», шляхом переговорів на вищому рівні почався пошук виходу з глухого кута радянсько-американського протистояння. Процес нормалізації відносин між США та СРСР був не простим, але в результаті було досягнуто великого прогресу на шляху обмеження і скорочення ядерних озброєнь (у грудні 1987 р. обома державами підписаний історичний за своїм значенням Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності), та й взагалі відбувся поворот до розрядки міжнародної напруженості. Отже, розпочавши своє президентство як прихильник «жорсткої лінії» в міжнародних справах, Рейган завершував його з репутацією «миротворця».

Дж. Буш-старший. Економічне піднесення у 80-ті рр. завершилося спадом на початку 90-х, коли на пост президента був обраний республіканець *Джордж Буш-старший* (1988-1992). Тому адміністрація Буша, зіткнувшись з негативними наслідками «рейганоміки», насамперед з дефіцитом торговельного та платіжного балансів¹³, повинна була займатися головним чином внутрішніми проблемами, однак не послабляла своєї зовнішньополітичної активності.

Зовнішньополітичними здобутками США стали: припинення нахабної агресії Іраку в Кувейті і швидкий розгром іракських військ диктатора С. Хусейна (січень 1991 р. — операція «Буря в пустелі»), еволюція радянсько-американських відносин від діалогу до співробітництва, підписання в липні 1991 р. договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (договір «Старт-1»), визнання незалежних держав, у тому числі й України, що утворилися після розпаду СРСР.

Політичний курс Б. Клінтона. Однак у рядових американців почали з'являтися сумніви щодо політики республіканців, особливо щодо їх нібито надмірного захоплення зовнішньополітичними проблемами, і новим президентом у 1993 р. став лідер демократичної партії *Уільям (Біл) Клінтон* (1992-2000), навколо якого було створено імідж т. з. «людини з натовпу», яка живе інтересами пересічного американця. Новий президент проголосив т. з. «центристський» курс, обіцяв більше уваги приділяти внутрішнім проблемам Америки, зокрема одним з головних своїх завдань оголосив реформу системи охорони здоров'я.

¹³ США вперше в 1914 р. з країни-кредитора перетворилися на країну-боржника.

Свою діяльність на посту президента Клінтон розпочав з реалізації плану «економічного відродження» США та підняття рівня добробуту американських громадян. Серед основних напрямів цього плану були: програма стимулювання економіки з метою створення нових робочих місць за рахунок державних інвестицій в різні проекти та довгострокових капіталовкладень в розвиток інфраструктури (транспорт, зв'язку та ін. галузей), охорони навколишнього середовища, будівництва житла, удосконалення технологічної бази, реформи систем освіти та перекваліфікації і охорони здоров'я, приватного сектора тощо. Сюди ж належала програма зниження бюджетного дефіциту за рахунок скорочення державних витрат на оборону та неефективні програми, звільнення федеральних службовців тощо. В основному план вдалося втілити в життя і американські виборці підтримали Клінтона на виборах 1996 р.: він був переобраний президентом США на другий строк до 2000 р., не дивлячись на те, що в конгресі США переважають республіканці. Популярність Клінтона різко впала у зв'язку з «сексуальним скандалом» 1999 р., викликаним некоректною поведінкою президента по відношенню до однієї з колишніх працівниць Білого Дому та неправдивими свідченнями за приводу цього у суді. Проте підсумки 8-річного перебування при владі Клінтона вражаючі: щорічне економічне зростання країни протягом 8 років (до 10 % за рік), різке зменшення безробіття — створено 22 млн. робочих місць, зростання добробуту більшості американців.

Політичний курс Дж. Буша-молодшого. На виборах 2000 р. змагалися кандидат від Республіканської партії губернатор штату Техас Джордж Буш-молодший (син колишнього президента США Дж. Буша-старшого) та кандидат від Демократичної партії віце-президент Альберт Гор. Виборча система США, яка не мінялася майже 200 років, «дала збій». По-перше, виявилася невідповідність між голосами виборців та виборщиків. Якщо рахувати голоси громадян США, які приймали участь в голосуванні, то перемогу повинен був здобути Гор. Проте підраховують голоси виборщиків, а за цими результатами переміг Буш. По-друге, кількість голосів, підрахованих комп'ютером в штаті Флорида не відповідала дійсності. Розпочався ручний перерахунок голосів, який виявив, що велику кількість голосів, відданих за Гора було передано Бушу. Верховний Суд США припинив ручний підрахунок голосів. Перемогу на виборах отримав Джордж Буш-молодший (на виборах 2004 р. переобраний на другий термін).

Економічна і політична стабільність у США — результат переважання у суспільстві «середнього класу», тобто дрібних і середніх власників, хоча приблизно 22 % національного багатства належить 2,5 % населення. У США, за даними американського журналу «Економіст» (1998), 170 мільярдерів, 250 тис. декамільйонерів (ті, що мають 10 мільйонів доларів), 4,8 мільйона мільйонерів. Наприклад, до числа найбагатших американців належить Білл Гейтс — голова комп'ютерної фірми «Microsoft». Він став першим в історії людства мультимільярдером (а в 1975 році, коли була заснована його компанія, частка капіталу самого Гейтса складала лише в 98,5 долари).

Зростання ролі США у міжнародних відносинах після розпаду СРСР і комуністичного блоку. Зовнішня політика адміністрації Клінтона визначалася насамперед занепадом комуністичних режимів у Східній Європі, розвалом СРСР та завершенням «холодної війни». Перемога в ній США перетворила Америку на безсумнівного світового лідера. Для неї характерним є глобальний підхід до розв'язання світових проблем, за якого посилюється увага до боротьби з міжнародним тероризмом, наркоти́змом, до миротворчих операцій в «гарячих точках» планети розцінюються як засоби забезпечення національної безпеки США. Пріоритетними зовнішньополітичними напрямками діяльності адміністрації Клінтона стали зміцнення інститутів безпеки в Європі, формування нової стратегії НАТО та його розширення на Схід, активна участь в сучасних інтеграційних процесах та лібералізації світової торгівлі. Помітними тенденціями лишаються активізація миротворчих зусиль США в світі (Югославія, Сомалі, Близький Схід та ін. регіони), розвиток конструктивних відносин з новоутвореними державами на пострадянському просторі, насамперед з Росією (незважаючи на розходження позицій з цілого ряду міжнародних питань) та Україною. Зокрема, 90-ті роки були позначені активними зусиллями США в урегулюванні югославської кризи та досягненні миру на Балканах. Важливим етапом в цьому складному процесі стали Дейтонські мирні угоди стосовно Боснії і Герцеговини 1995 р., які, на жаль, не принесли очікуваного миру на Балканах. 24 березня 1999 р. з ініціативи США війська НАТО розпочали бомбардування Югославії, мотивуючи свої дії геноцидом сербського

керівництва на чолі з С. Мілошевичем проти албанців. Ця вимушена військова акція була неоднозначно сприйнята світовим співтовариством.

У відповідь на терористичний акт 11 вересня 2001 р., коли арабські терористи захопили чотири пасажирських літаки та спрямували їх на Нью-Йорк та Вашингтон, США, під гаслами боротьби з міжнародним тероризмом, вторглися в Афганістан (2001), де ліквідовано фундаменталістський мусульманський уряд талібів, а 2003 р. — в Ірак (лідер країни С. Хусейн захоплений в полон і після суду страчений 2007 р.).

Українці у США. Українсько-американські відносини. Українська громада (діаспора) в США є однією з найзгуртованіших і найчисельніших: українці посідають 21-е місце серед усіх етнічних груп цієї країни. За даними перепису населення США 1990 р., в країні (в основному в містах штатів Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Каліфорнія) проживало 740,8 тис. осіб українського походження. Переважна більшість з них (понад 80%) — це вихідці або нащадки емігрантів із західноукраїнських земель — Галичини, Буковини і Закарпаття. Важлива роль у збереженні етнічної ідентичності та національно-культурної самобутності американців українського походження належить численним громадсько-політичним та культурним організаціям української діаспори (серед них — Український конгресовий комітет Америки, Українсько-американська координаційна рада, Союз українок Америки, Спілка української молоді Америки, Ліга американських українців, Лемко-Союз, «Батьківщина», «Черемош» та ін.), розгалуженій системі освіти, релігійним громадам різних конфесій. Зміцненню єдності української діаспори в США в останні роки сприяли такі історичні й драматичні події, як святкування тисячоліття прийняття християнства на Русі у 1988 р., Чорнобильська катастрофа 1986 р., проголошення в 1991 р. суверенітету України та Акту про її незалежність і підтвердження його на всеукраїнському референдумі того ж таки року. Громадське, культурне, наукове життя української діаспори надзвичайно інтенсивне: виходять газети й журнали, радіопередачі тощо. Серед науковців відомий Український інститут Гарвардського університету, користуються авторитетом вчені-українознавці Ю. Шевельов, Дж. Грабович, Ф. Сисин, Т. Гунчак, Б. Винар, Р. Шпорлюк, а відомі історики В. Маркусь і О. Прицак обрані зарубіжними членами Національної академії наук України.

Велику підтримку надає українська діаспора налагодженню контактів та співробітництву США з Україною. Не в останню чергу завдяки їй США вже 25 грудня 1991 р. визнали незалежну Україну і встановили з нею дипломатичні відносини. Першим заокеанським послом у нашій державі у 1992-1993 рр. був американець українського походження Роман Попадюк. Важливим в українсько-американських відносинах став 1994 рік, проголошений в США «роком України». Підписання тристоронньої угоди (США, Росії, України) про без'ядерний статус України стало поштовхом до поліпшення американсько-українських взаємин. Цьому сприяли підписання на міждержавному рівні Хартії українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва, державний візит до України президента США Б. Клінтона в травні 1995 р., в ході якого було підписано важливі документи, утворення в 1996 р. і діяльність українсько-американської міждержавної комісії «Кучма-Гор», візити президента України Л. Кучми до США у 1997 році.

5 червня 2000 р. відбувся останній візит Б. Клінтона в Україну, результатом якого стало офіційне рішення Уряду України про закриття 15 грудня 2000 р. Чорнобильської АЕС.

Україна співпрацює з військово-політичним блоком НАТО за програмою «Партнерство заради миру». У відповідності до цієї програми регулярно проводяться військові навчання українських вояків та солдат альянсу, на яких відпрацьовуються миротворчі операції, операції з допомоги мирному населенню в разі катастроф, аварій тощо. У 2002 р. відносини України і США різко погіршилися у зв'язку з підозрою США, щодо того, що Україна постачала радарні установки «Кольчуга» Ірану. США вважала, і вважає, Іран своїм ворогом у зв'язку з поширенням «іранського тероризму» та ядерною програмою Ірану.

Після президентських виборів в Україні у 2004 р. відносини з США покращилися. У 2005 р. США визнали Україну країною з ринковою економікою, відмінили поправку Джексона-Веніка щодо нашої держави (відповідно до цього закону в Україну було заборонено продавати новітні технології, оскільки тут порушувалися права людини¹¹⁴).

¹¹⁴ Цей закон США приймали ще проти СРСР, який порушував права людини, проте після проголошення незалежності України його не спішили відмінити.

2. Канада у повоснийний період

Політика ліберальної та консервативної партії після Другої світової війни. Канада — конституційна монархія, федеративна країна, входить до Співдружності країн, яку очолює Велика Британія. Голова держави — британський монарх, у Канаді його представляє генерал-губернатор, а генерал-лейтенанти — у провінціях, з яких складається ця держава. Найвищий законодавчий орган — двопалатний парламент (сенат і палата громад). Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром. Столиця — м. Оттава. За владу борються Ліберальна й Прогресивно-консервативна партії. З лютого 2006 р. прем'єр-міністр Канади Стивен Харне (консерватор).

У ході Другої світової війни, з якої Канада вийшла без тяжких втрат, національний дохід країни навіть виріс удвічі і вона вийшла на третє місце серед промислово розвинутих країн, перетворившись на високорозвинену індустріальну державу, активного учасника міжнародної політики. Скориставшись послабленням Великої Британії, Канада фактично домоглася національної незалежності, а в економічному відношенні ставала все більш залежною від США. Так, протягом 1945-1956 рр. США збільшили свої довгострокові капіталовкладення в Канаді більш ніж в 2,5 рази — до 13 млрд. доларів.

У роки свого урядування Ліберальна партія Канади трималася неоліберальної політики й курсу на економічну й військово-політичну інтеграцію із США. Здобутками її керівництва стали: пенсії по старості, надання французькій мові рівних прав з англійською у масштабах всієї країни, стимулювання розвитку економічно відсталих регіонів (особливо провінції Квебек), зміцнення єдності країни шляхом конституційної реформи (1982).

Схожу політику провадили й консерватори. Після 1957 р. їхній уряд знизив податки, покращив систему соціального забезпечення, впровадив програму допомоги безробітним. Протягом 60-х років, незважаючи на періоди закономірного економічного спаду, Канада за обсягом промислового виробництва посіла сьоме місце в світі і водночас залишилася серед найбільших експортерів зерна.

Проблема Квебеку. Складною проблемою Канади є відносини між англо-канадським (59,1 %) і франко-канадським (29 %) населенням. В економіці та політиці переважають англоканадці. Франкоканадці (особливо провінція Квебек, де проживає більшість з них) не мали ні політичної, ні культурної автономії. У період економічних труднощів у Квебеці поширився рух за відокремлення від Канади, що знаходив підтримку у Франції. Компромісом стало прийняття з ініціативи прем'єр-міністра Канади П. Трюдо (вихідця із франкоканадської громади) у 1969 р. закону про державний статус французької мови, тобто вона була зрівняна у правах з англійською.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. ця проблема загострилася. Франко-канадські терористи з організації «Фронт визволення Квебеку» у 1970 р. захопили англійського дипломата, вбили одного з міністрів провінційного уряду Квебеку. Ліберальний уряд Трюдо за допомогою військових приборкав терористів, але проблема Квебеку залишилася найгострішою у внутрішньополітичному житті Канади.

Конституційна реформа 1982 року. 17 квітня 1982 р. була проведена конституційна реформа — набрала чинності нова конституція Канади — «Конституційний акт 1981 р.», який скасував Акт про Британську Північну Америку 1867 року (документ, за яким Канада жила з середини XIX століття). Втім, Канада залишилася членом Британської Співдружності. Ця конституція завершила офіційне становлення Канади як повністю суверенної федеративної держави, розширила повноваження провінцій. Однак нерозв'язаність проблеми франко-канадців та статусу Квебеку в Конституції 1982 р. (представники цієї провінції не підписали конституцію), стала основою подальшого загострення національного питання в країні. Проблема квебекського сепаратизму знову постала на початку 90-х рр., коли у цій провінції прийшли до влади партії, що виступають за розширення прав Квебеку. Вони домоглися проведення у 1995 р. референдуму про незалежність Квебеку, результати якого (49 % його учасників висловилися за незалежність, 51 % — проти) ще раз засвідчили гостроту цієї проблеми. У зв'язку з цим уряд вимушений був у 1997 р. внести зміни до конституції країни, зокрема, розширити автономний статус Квебеку, аж до надання йому права на відокремлення в разі волевиявлення більшості його населення, яким планує скористатися радикальна частина сепаратистських політичних сил провінції.

Соціально-економічний розвиток країни у 80-90-ті роки. Після економічних криз 1974-1975 і 1980-1982 рр. та приходу до влади уряду консерваторів на чолі з Б. Малруні у 1984 р., економічна ситуація в країні стала змінюватися на краще. Політика «відкритих дверей», заохочування приватного підприємництва, зменшення соціальних видатків призвели до поживлення економіки і зниження безробіття. Канада — експортер сільськогосподарської продукції. За рівнем продуктивності праці та механізації аграрної галузі вона посідає одне з провідних місць у світі по виробництву цих товарів. І це при тому, що територія країни знаходиться у зоні ризикованого сільськогосподарського виробництва. Канада вирізняється високим рівнем пенсійного забезпечення, належним рівнем життя і заробітної плати. Обсяг ВВП на початку 90-х рр. дорівнював 23,8 тис. дол. на душу населення. Згодом ситуація дещо погіршилася, що змусило уряд зменшити фінансування освіти й охорони здоров'я. До економічних проблем додалися політичні, пов'язані з невдалими спробами у 1992 р. вирішити національну проблему, що привело до поразки консерваторів. У другій половині 90-х років з приходом до влади уряду лібералів на чолі з Ж. Кретьєном, що перемогли на виборах в 1993 р., вдалося зменшити рівень безробіття з 11 до 9,6 % і вивести країну із смуги економічного застою.

**Писанка.
м. Вегрівіль,
провінція Альберта,
Канада**

Зовнішня політика, встановлення відносин з Україною. Українці в Канаді. У зовнішній політиці Канада співпрацює з США (останні мають свої воєнні бази у Канаді, існує об'єднана рада оборони США і Канади), з 1949 р. вона є членом НАТО, брала активну участь у Корейській війні (1950-1953), підтримувала англо-франко-ізраїльську інтервенцію в Єгипті (1956), виконувала миротворчі функції у Нікарагуа, Югославії, Камбоджі тощо. У деяких питаннях позиції Канади й США розходяться: Канада не підтримала ідею створення багатонаціональних ядерних сил НАТО, не брала участі у в'єтнамській війні. Протягом 80-х — 90-х років Канада намагалася виконувати роль свого роду буферу між Радянським Союзом (Росією) і США, між Францією і США, між т. з. Третім світом і США, що сприяло піднесенню її авторитету в світовій політиці.

Канада вже наступного дня після всеукраїнського референдуму — 2 грудня 1991 р., визнала незалежну Україну і встановила з нею дипломатичні відносини. Першим послом України у Канаді став колишній політичний в'язень, відомий правозахисник та громадсько-політичний діяч Л. Лук'яненко. Українсько-канадські відносини сьогодні є інтенсивними та багатобічними, в них активну участь бере чисельна українська діаспора в Канаді.

Українці — одна з найбільших етнічних меншин Канади: за переписом населення 1991 р. в країні проживало 1 млн. 54 тис. осіб українського походження, що складає 3,8 % всього канадського населення. Українці живуть переважно у провінціях-преріях Канади: Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альберта, Британська Колумбія. У цих провінціях українська мова, література, історія є складовими частинами шкільної програми. Понад 200 місцевостей в Канаді мають українські назви. Наукове, культурне, релігійне, спортивне життя українців дуже інтенсивне. Цікавим є факт, що удвоєно більше як ста років перебування українців у Канаді (перші українські поселенці з'явилися у канадському порту Галіфакс у 1891 р.) побачили світ понад 250 українських періодичних видань: одне з найстаріших і найпопулярніших з них сьогодні — тижневик «Український голос», виходить з 1910 р. Всесвітньо відомі заснований у 1976 р. Канадський інститут українських студій Альбертського університету на

**Канадський хокеїст
українського походження
Уейн Гредцян**

чол з професором Богданом Кравченком, Центр українознавства при Торонтському університеті під керівництвом дійсного члена Королівського наукового товариства (академії) Канади Павла Мигочи. Серед видатних канадців українського походження — 24-й генерал-губернатор Канади Рамон (Роман) Джон Гнатишин, віце-президент Канадської телекорпорації Іван Фекал, художник Василь Курилик, бізнесмен і меценат Петро Яцик, історики Іван Рудницький і Орест Субтельний.

3. Країни Латинської Америки

Країни Латинської Америки. Прискорення економічного розвитку латиноамериканських країн під час Другої світової війни і в післявоєнні роки. Країни Латинської Америки (Мексика, Центральна та Південна Америка), які значно раніше, ніж африканські держави, отримали незалежність, у роки Другої світової війни надзвичайно прискорили свій економічний розвиток. Причинами цього були:

- віддаленість від фронту воєнних дій;
- потреба воюючих держав у сировині.

Через це підвищилися ціни на сільськогосподарську продукцію, що її постачала в Європу Латинська Америка. Це призвело до солідних валютних накопичень країн регіону. Зросла їхня частка у світовій торгівлі: у 1949 р., наприклад, на країни Латинської Америки припадало 12 % усього експорту капіталістичних країн.

Все це створювало сприятливі умови для здійснення реформ, зокрема проведення т. з. імпортозамінної індустріалізації під поміркованими націоналістичними гаслами. Після війни у провідних країнах цього регіону (Мексика, Аргентина, Бразилія, Чилі, Уругвай, Венесуела) активно формувався державний сектор в економіці, а самі вони переходили з групи аграрних до категорії індустріально-аграрних — понад 50% ВВП вироблялося у них у промисловості.

Позиції європейських країн у Латинській Америці послабилися, посилилася експансія США. Північна Америка висунула ідею міжамериканського співробітництва, що за умови економічної переваги цієї країни призвело до її контролю над багатощими надрами латиноамериканських держав (нафтові промисли Венесуели і Мексики, мідь Чилі й Перу та ін.). Обсяг американських інвестицій зріс з 3,7 млрд. у 1939 р. до 6,3 млрд. доларів у 1949 році. З метою зміцнення миру й безпеки у регіоні, розв'язання спірних питань, організації спільних дій на випадок агресії, сприяння вирішенню політичних, економічних і правових проблем у 1948 р. країни Латинської Америки і США заснували Організацію американських держав. ОАД стала першим воєнно-політичним блоком західних держав після Другої світової війни, спрямованим насамперед проти комуністичної небезпеки в регіоні, створеним з метою протидії проникненню СРСР у Латинську Америку.

Однак сильний вплив США в цьому регіоні поступово зменшувався. На початку 60-х рр. США починають проводити більш гнучку політику щодо країн Латинської Америки. У рамках програми «Союз в ім'я прогресу», укладеної у 1961 р., передбачено допомогу США цим країнам у боротьбі із соціальною і політичною несправедливістю, сприяння їм у ліквідації неписьменності і злиднів. Уже на початку 70-х рр. це дало певні позитивні результати. Проте з 70-х рр. темпи зростання економіки країн цієї групи почали падати. Це пов'язано з тим, що Європа, яка до цього імпортувала з Латинської Америки продукти харчування, забезпечила себе своєю сільськогосподарською продукцією (так звана «зелена революція» 70-х рр.). Частка країн Латинської Америки у світовому експорті скоротилася до 5-6%. Темпи зростання економіки особливо знизилися у роки економічної кризи 1980-1982 років. Став заважати великий державний сектор в економіці, зростали інфляція, соціальна напруга.

Вихід було знайдено у модернізації економіки, відході від системи протекціонізму, активнішому включенні у світове господарство, залученні іноземного капіталу, переході до експортноорієнтованої економіки. Держава підтримувала розвиток конкурентоспроможних галузей виробництва, отримані прибутки спрямовувалися на розвиток відсталих галузей і підприємств. Розпочався розвиток наукомісткого виробництва, підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. На сьогодні 6 країн цього регіону є достатньо розвинутими (Аргентина, Мексика, Венесуела, Чилі, Уругвай, Бразилія). Лідирує Бразилія, яка з 1995 р. стала вже й космічною країною (запущено власний супутник).

Нестабільність політичного життя країн регіону: втручання іноземних держав, військові перевороти, диктаторські режими. Ліквідація військово-диктаторських режимів і відновлення конституційного ладу в ряді країн регіону. У політичному відношенні Латинська Америка протягом багатьох післявоєнних років становить собою регіон нестабільності, де часто відбувалися воєнні перевороти, панує засилля диктаторських режимів. Процеси демократизації мали тут т. з. «хвильовий» характер:

- 1944-1945 рр. — хвиля буржуазних революцій, демократизація Гватемали, Еквадору, Перу; посилення позицій демократії в Аргентині, Мексиці, Бразилії;
- 1944-1945 рр. — воєнні диктатури встановлені у 18 країнах регіону: Перу, Венесуелі, Колумбії, Парагваї, Кубі, Гватемалі, Гондурасі, Нікарагуа та ін.;
- кінець 50-х — початок 60-х рр. — ліквідація диктаторських режимів у Перу, на Гаїті, в Гондурасі, Колумбії, Венесуелі, на Панамі, на Кубі, в Сальвадорі та Домініканській республіці;
- друга половина 60-х рр. — встановлення воєнних диктатур у Бразилії, Болівії, Аргентині та ін.;
- 80-90-ті рр. ХХ ст. — повільна демократизація.

Кубинська революція 1959 року. Ф. Кастро. Важливою сторінкою антидиктаторського руху в Латинській Америці стала революція 1959 р. на Кубі. Група повстанців — націоналістично настроєної молоді на чолі з *Фіделем Кастро* — після трьох спроб захопити владу (1952 р. — штурм казарм «Монкадо», 1956 р. — висадка з шхуни «Гранма», 1 січня 1959 р. — захоплення влади) ліквідувала проамериканський режим диктатора Батісти. Зіткнувшись з активним опором США, які мали на Кубі значну власність, що підлягала націоналізації, Кастро пішов на зближення й тісне співробітництво з СРСР і вирішив будувати на Кубі соціалізм за радянським зразком. Це призвело до встановлення комуністичної диктатури самого Ф. Кастро, яка незважаючи на перманентні кризи в кубинському суспільстві, існує і сьогодні.

Інтеграційні процеси в регіоні. Поступово в регіоні ліквідуються воєнно-диктаторські режими, відновився конституційний лад у Гватемалі, на Гаїті та в інших країнах. Процеси демократизації та вирівнювання темпів розвитку економіки сприяли посиленню регіональних інтеграційних процесів. Виникли Латиноамериканська та Карибська асоціація вільної торгівлі (1960), об'єднання країн басейну ріки Ла Плата (1969), Андська група (1969). Найбільше об'єднання, що утворилося у 1975 р. Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС), куди увійшло 26 держав. У 1991 р. президенти Аргентини, Бразилії, Уругваю та Парагваю підписали угоду про створення Спільного ринку країн півдня Америки. У регіоні діє Міжамериканський банк розвитку. З 1994 р. Мексика є членом Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА), до якої входять США і Канада.

Економічні труднощі 80-90-х років. Отже, на кінець ХХ ст. країни Латинської Америки становлять собою регіон, досить міцно інтегрований в систему світових господарських зв'язків вже не в якості відсталого сировинної периферії і практично без диктаторських режимів. Протягом цього століття населення Латинської Америки збільшилося майже в 10 разів і становить 500 млн. чоловік, причому найбільшу соціальну групу складають тепер середні верстви міського населення. Водночас складними проблемами регіону залишилися: низький життєвий рівень основної маси населення — понад 40% латиноамериканців, головним чином індіців, перебувають за межею злиденності; проблема зовнішньої заборгованості, яка зростає з 20 млрд. доларів в 1970 р. до 500 млрд. доларів в середині 90-х років; організована злочинність, зокрема нелегальне виробництво наркотиків, діяльність наркомафії та тероризм, що вимагає активізації спільних зусиль міжнародного співтовариства в боротьбі з ними; проблема захисту навколишнього середовища від забруднення й токсичних відходів виробництва, що є актуальним для всього людства.

Провідні країни регіону: Бразилія, Аргентина, Мексика. Найбільшою країною Латинської Америки є Федеративна Республіка Бразилія, що охоплює 40% території та майже одну третину населення (160 млн.) цього регіону. У 1946 р., до влади у Бразилії прийшов маршал Дутра, усунувши Варгаса, котрий пересував при владі з 1930 р. Однак у 1950 р. президентом країни знову обрано Жетуліу Варгаса, який спробував відродити в бразильському суспільстві свою роль «батька нації», але зазнав невдачі. Втім, чвертьвікова «епоха Варгаса» наклала свій відбиток на всю подальшу історію Бразилії.

Яскравою сторінкою життя Бразилії було президентство Жоселіно Кубічека (1956-1960). Він проводив політику зміцнення національного суверенітету, прискорення економічного розвитку при збереженні миру в суспільстві. Історичною подією в житті Бразилії стало перенесення в квітні 1960 р. столиці країни з Ріо-де-Жанейро до нового міста — Бразилія, яке побудоване за проектом всесвітньо-відомого архітектора Оскара Німейєра.

З 1964 по 1985 рр. — період правління військових, ідеологічну основу режиму яких складала т. з. «доктрина національної безпеки». У цей час придушувалася політична активність населення, особливо підривна комуністична діяльність, зате в економіці впроваджувалася «бразильська економічна модель» розвитку:

- прискорено накопичення капіталу за рахунок посилення експлуатації трудящих;
- створено державний сектор в економіці і проведено техніко-економічну модернізацію країни;
- залучено іноземний капітал.

У результаті цих процесів прискорилися темпи економічного розвитку: 1968-1974 рр. — період бразильського «економічного дива». Так, впродовж цих семи років середньорічний приріст ВВП перевищував 11 %, а промислового виробництва — 12 %.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. військові під тиском опозиції змушені були піти на деяку лібералізацію політичного життя: оголошено амністією політичним в'язням, послаблено цензуру, дозволена діяльність політичних партій. У 1985 р. на виборах переміг опозиційний Демократичний союз, у 1988 р. прийнята нова, найдемократичніша в історії Бразилії, конституція. Політичне життя поступово нормалізувалося.

За останні десятиріччя країна вийшла на 1-е місце в Латинській Америці по ВВП, на 8-е місце у світі по розвитку промисловості і на 2-е місце у світі по обсягу й експорту сільськогосподарської продукції. Створено державний сектор, що контролює залізничний транспорт, зв'язок, добування і переробку нафти тощо. У 1994 р. проведена грошова реформа, яка призупинила інфляцію. Земля в основному належить латифундистам. З 1985 р. проводиться аграрна реформа. Основні експортні культури — кава, какао-боби, цукор, соя, бавовна. Бразилія — космічна країна, вона запустила у космос власний штучний супутник.

Зовнішня політика змінюється — від активної підтримки США у роки існування військових режимів (підтримали війну у В'єтнамі) до більш поміркованої. Бразилія виступає за перетворення Південної Атлантики на безядерну зону.

Аргентинську Республіку називають найбільшою «європейською» країною Латинської Америки. І це через те, що майже все її населення — білі: близько третина жителів країни — нащадки європейських іммігрантів, що принесли з собою культурні цінності західної цивілізації.

З 1946 по 1955 р. президентом Аргентини був генерал Х. Д. Перон. Він відіграв головну роль у державному перевороті 1943 р., коли від влади були усунені військові. Лідер т. з. руху хустилістів («хустія» з іспанської — справедливистів) Перон розпочав процес націоналізації економіки та банків. Країна перетворилася з боржника на кредитора, покращилося становище трудящих. У зовнішній політиці Перон намагався проводити незалежний від США курс. Поступово режим Перона став набувати авторитарних рис. Його проголосили «вождем нації». Незадоволені верхівка Аргентини — латифундисти, торгово-фінансові кола, армія — у 1955 р. здійснила військовий переворот.

З 1955 по 1973 р. у країні при владі перебували військові, які не змогли вирішити наболілих проблем розвитку Аргентини. У 1973 р. на загальних виборах знову переміг Перон, який повернувся в Аргентину з еміграції. Здійснення програми широких демократичних реформ перервалося у зв'язку зі смертю президента (1974). З 1976 по 1983 р. при владі знову перебували військові. Для цього періоду характерна частина зміна курсу, прийняття протилежних економічних програм. Тільки за 1981 — 1982 рр. змінилося 6 президентів. За роки правління військових збільшився зовнішній борг Аргентини — він становив 2/3 вартості ВВП, галопувала інфляція, масово порушувалися права людини. З квітня по червень 1982 р. Аргентина воювала з Британією за Фолклендські острова. Поразка у війні та катастрофічний стан економіки призвели до падіння режиму військових. У 1983 р. проведено загальні вибори. Після цього економічне і політичне життя країни поступово стабілізувалося. Чимала заслуга в цьому належить лідеріві

найвпливовішої в країні партії пероністів К. Менема, обраного президентом Аргентини у 1989 р. і переобраного на новий президентський термін у 1995 році.

На сьогодні Аргентина в економічному відношенні — одна з найбільш розвинутих країн регіону. Промисловість становить 29 %, сільське господарство — 15,4 %, фінанси і сфера послуг — 53,4 % економіки. Стрімко розвиваються металургія, нафтохімія, машинобудування й електротехніка. На селі земля в основному належить латифундистам, базовим є тваринництво: країна є одним з найбільших у світі експортерів м'яса.

Після Другої світової війни на відміну від переважної більшості країн Латинської Америки характерними рисами розвитку Мексики були:

- економічна стабільність (50-80-ті рр. — зростання економіки приблизно 6 % на рік. Виняток — економічна криза 1980-1982 рр., коли ВВП зменшився на 5 %, а промислове виробництво — на 10 %);

- політична стабільність (з 1946 р. при владі в країні знаходиться Інституційно-революційна партія (ІРП), мета якої — «мексиканський конституційний соціалізм»).

Індустріалізація проходила поступово, у середині 60-х рр. кількість зайнятих у промисловості перевищила 50 %. Основну роль у промисловості відіграють державні підприємства. На державний сектор в економіці припадає 15-20% підприємств. Базові галузі (добування нафти і газу, енергетика, нафтохімія, зовнішня торгівля) належать державі на 50-90 %. Мексика перетворилася на індустріально-аграрну країну, яка за більшістю економічних показників займає перші місця у Латинській Америці.

Важливі позиції в економіці країни займає й іноземний капітал (головним чином — США), однак він не є тут домінуючим. У 1973 р. прийнято закон про «мексиканізацію» економіки — держава примусила продати національному капіталові не менше 51% акцій іноземних підприємств. У сільському господарстві зайнято 35 % населення. Мексика однією з перших у регіоні розпочала аграрну реформу. Держава викупує землю у поміщиків-латифундистів і передає селянам. На селі існує як приватне, так і кооперативне господарство (східно).

Партійне життя розвинуте слабко. Крім ІРП існують лівоцентристські партії: Соціалістична народна партія, Партія демократичної революції, права партія — Партія національної дії. Проте вони не становлять серйозної конкуренції ІРП. Велику роль у внутрішньополітичному житті країни відіграють профспілки.

На початку 80-х рр. загострилася політична боротьба у зв'язку з курсом президента М. де ла Мадрида на приватизацію економіки. ІРП розкололася, з неї вийшла Демократична течія на чолі з К. Карденасом. У 1988 р. на виборах ІРП ледь виборола 50,3% голосів, а на останніх парламентських виборах у 1997 р. вона вперше зазнала поразки, отримавши 39% голосів. Суспільно-політичну ситуацію в країні загострило й те, що на початку 90-х рр. на півдні Мексики активізувалися ліворадикальні групи («сапатісти»).

У зовнішній політиці Мексика поступово відходить від проамериканського курсу, виступає за мирне вирішення конфліктів у Центральній Америці, за загальне й повне роззброєння. Країна є активним учасником інтеграційних процесів в регіоні, особливо в Центральній Америці, де вона вже давно займає домінуюче становище.

Українці в країнах регіону. Українська діаспора розвинута в таких країнах регіону, як Аргентина, Бразилія, Уругвай. За чисельністю осіб українського походження Аргентина є другою, після Бразилії, країною Латинської Америки. Так 1997 р. українська громада Аргентини відзначала віковий ювілей початку еміграції до цієї країни: сьогодні в ній проживають від 100 до 250 тис. українців. Основна частина — у столиці Буенос-Айресі, провінціях Місьйонес і Чака. Громадське і культурне життя цієї діаспори різноманітне: є театр ім'єні Т. Шевченка, виходять українські газети тощо. У містах встановлені пам'ятники Шевченку, князю Володимирі. Вулиці міст (у тому числі і столиці) носять імена Шевченка, Шашкевича, Франка, князя Володимира, України.

Українська діаспора в Бразилії налічує 200-400 тис. чоловік. Українці проживають в основному у штаті Парана, 85 % — у сільській місцевості. Розвинулось їхнє громадське і культурне життя: є українські суботні школи, дитсадки, газети, встановлено пам'ятники Т. Шевченку. Найвідомішою українською поетесою у Бразилії є В. Вовк.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Підготувати індивідуальне повідомлення на тему:

1. Кубинська революція (мета, рік захоплення влади, лідер, наслідки).
2. США у 1945-1960 рр.
3. США у 60-х роках.
4. США у 70-х роках.
5. США у 80-90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст.
6. Країни Латинської Америки – шлях від диктатури до демократії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Опишіть становище Сполучених Штатів Америки у другій половині 40-х – 70-х роках ХХ століття.*
2. *Охарактеризуйте: стратегію «Нових рубежів» Дж. Кеннеді, епоху Р. Рейгана, «Нову економічну філософію» Б. Клінтона.*
3. *Проаналізуйте причини утвердження США як провідної країни сучасного світу.*
4. *Дайте власну оцінку діяльності Г. Трумена, Д. Ейзенхауера, Л. Джонсона, Р. Ніксона, Д. Кеннеді, Д. Картера, Р. Рейгана; Дж. Буша (старшого, молодшого), У. Клінтона, Б. Обами.*
5. *Проаналізуйте головні етапи повоєнного розвитку Канади, особливості економічного, соціального та політичного розвитку країни в повоєнний час.*
6. *Визначте причини, суть та наслідки вирішення проблеми Квебеку.*
7. *Визначте суть та значення конституційної реформи в Канаді 1982 року.*
8. *Охарактеризуйте Кубинську революцію 1959 року та визначте причини і наслідки Карибської кризи 1962 року.*
9. *Проаналізуйте процес ліквідації військово-диктаторських режимів та відновлення конституційного ладу в країнах Латинської Америки.*
10. *Проаналізуйте особливості розвитку нових індустріальних країн латиноамериканського регіону на сучасному етапі та розвиток українсько-американських відносин на початку ХХІ століття.*
11. *Поясніть поняття і терміни: «реконверсія», «наддержавна», «двополюсний світ», «маккартизм», «сегрегація», «расизм», «уотергейт», «неоконсерватизм», «монетаризм», «рейганоміка», «хунтизм».*
12. *Назвіть дати утворення військово-політичного блоку НАТО; війни у В'єтнамі, світової економічної кризи (викликана різким підвищенням цін на нафту арабськими країнами-постачальниками нафти), президентства Р. Рейгана, операції «Буря в пустелі», терористичного акту, здійсненого арабськими терористами на території США, антитерористичної акції американських та британських військ в Іраку, періоду перебування при владі останнього за часом президента США.*

КОНТУРНІ КАРТИ

1. США та Канада у другій половині ХХ століття.
2. Латинська Америка у другій половині ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомолов О. О неолібералізм // *Міжнародна життя*. — 1999. — № 2.
2. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. *Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл.* — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 46-82
3. Газін В.П., Копилов С.А. *Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.* — К.: Либідь. — 2004. — С. 332-381, 170-182.
4. Іваницька О.П. *Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник.* — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 27-125.

Лекція № 13
КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ПЛАН

1. «План Маршалла» та його роль у відбудові економіки Західної Європи.
2. Інтеграційні процеси в сучасній Європі. Розширення Євросоюзу та НАТО на початку ХХІ століття.
3. Велика Британія у повоєнний період. Урядування М. Тетчер.
4. Франція у повоєнний період. Встановлення П'ятої республіки. Політика Шарля де Голля.
5. Німеччина у другій половині ХХ століття. Розкол та об'єднання країни.
6. Італія у другій половині ХХ століття. Італійське «економічне диво».

1. «План Маршалла» та його роль у відбудові економіки Західної Європи.

Після Другої світової війни настала нова епоха політичного розвитку Європи. Характерною особливістю цього розвитку була боротьба між *капіталізмом* і *соціалізмом* (комунізмом), між *демократією* і *тоталітаризмом*. У повоєнний період Європа розколотася, передусім за політичними ознаками, на *Західну* та *Східну*.

У країнах *Західної Європи* йшли, не без впливу США, демократичні в своїй основі реформи і зміни в партійно-політичних структурах (щоправда в деяких країнах диктаторські режими існували до 70-х рр.: в Греції, Іспанії, Португалії). Західноєвропейські країни були визволені в ході Другої світової війни англо-американськими військами (крім Австрії). Для цього регіону *характерні риси*:

- в економіці — провідна роль приватної власності, невелика частка державного сектора, ринкова економіка; переважання постіндустріальних, індустріально розвинених або індустріально-аграрних країн;

- у внутрішній політиці — демократичний політичний режим (за виключенням Португалії, Іспанії, Греції до 60-70-х рр.), багатопартійна система;

- у зовнішній політиці — широкі економічні та політичні зв'язки в середині регіону (Євросоюз), широкі зв'язки з США, переважна участь в НАТО.

План Маршалла та відбудова економіки Західної Європи. У ході Другої світової війни економіка багатьох європейських країн, особливо Німеччини, була зруйнована. Цілі міста з їх виробничими потужностями знищені — Варшава, Дрезден, Ковентрі, Берлін та ін. Після закінчення війни країни Західної Європи за рахунок власного виробництва могли забезпечувати свої потреби, наприклад, у алюмінії, міді, бавовні та зерні на 40 %, свинцю та цинкові на 30 %, салі та вершковому маслі на 15 %, рідкому паливі та м'яси лише на 10 %. Інфляція сягала небачених розмірів. Найстабільнішою одиницею обміну в Німеччині стала пачка американських цигарок. Лише США за роки війни зміцнили свій економічний потенціал, зокрема подвоїли своє промислове виробництво і стали власниками двох третин всього промислового виробництва та золотого запасу світу. Вони вкрай потребували стабільного зовнішнього ринку для збуту своїх товарів, вкладання інвестицій тощо, щоб запобігти падінню виробництва, зростанню безробіття.

За цих умов 5 червня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл виступив у Гарвардському університеті з програмою «відновлення та розвитку» Європи. Ця програма, що дістала назву «*план Маршалла*», передбачала:

- допомогу економіці США, яка полягала у зменшенні перенасиченості ринку товарами й капіталами, полегшенні проведення реконверсії;

- забезпечення відродження економіки Європи, шляхом надання їй допомоги;

- зміцнення європейської демократії та недопущення подальшої радянської експансії в Європі.

Країни Європи мали відзвітувати про стан економіки, втрати за роки війни, валютні резерви, плани використання допомоги. Європейці запросили 29 млрд. доларів допомоги, а надано було лише 13 млрд. доларів строком на 4 роки (діяв з 1948 до 1951 р.), причому дві третини цієї суми випали чотирьом провідним європейським державам — Великій Британії, Франції, Італії та ФРН.

На Паризькій конференції у липні 1947 р. 17¹¹⁵ західноєвропейських країн приєдналися до цього плану, а саме: Австрія, Бельгія та Люксембург, Данія, Франція, Західна Німеччина (ФРН), Греція, Ісландія, Ірландія, Італія (разом з Трієстом), Нідерланди, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія. Пізніше до плану приєдналася азіатська країна — Тайвань (Китайська Республіка). У квітні 1948 р. з кожною з цих країн США уклали відповідні угоди, згідно з якими європейські країни, одержуючи американську допомогу, повинні були дотримуватися досить жорстких умов:

- відмовитися від націоналізації промисловості,
- надати свободу приватному підприємництву,
- однобічно знизити митні тарифи на імпорт американських товарів,
- вивести комуністів із складу своїх урядів,
- обмежити торгівлю з країнами, що відмовляться від «плану Маршалла».

СРСР і під його тиском країни Східної Європи не прийняли цей план, розглядаючи його як механізм втручання у внутрішні справи європейських держав (хоча, наприклад, уряди Польщі та Чехословаччини бажали приєднатися до «плану Маршалла», проте Москва у жорсткій формі не рекомендувала цього робити).

«План Маршалла» почав реалізовуватися в липні 1948 р. і вже через три роки досяг, на думку відомого англійського політолога професора П. Джонсона, «дивовижного успіху». Реалізація плану американської допомоги країнам Західної Європи здійснювалася по трьох основних напрямках:

- поставки продовольства, одягу, палива та добрив у вигляді дотацій;
- поставки промислового обладнання за рахунок міжнародних позик;
- поставки сировини, сільськогосподарських машин, промислових товарів й запасних частин, що фінансувалися під гарантії уряду США.

Результатами впровадження «плану Маршалла» стало:

- в економіці — швидке відродження економіки країн Західної Європи, зростання їх експорту; піднесення життєвого рівня населення; посилення інтеграційних процесів в економіці. За 1947-1950 рр. обсяг промислової продукції зріс в цих країнах більш ніж наполовину, а в окремих базових галузях економіки й того вище;
- в політиці — стабілізація їх внутрішньополітичного становища, збереження демократії та поглиблення демократичних засад державного устрою.

Водночас мірою поглиблення співробітництва й інтеграції США та країн Західної Європи і під впливом загострення міжнародної обстановки та протистояння на європейському континенті «план Маршалла» став перетворюватися на програму надання допомоги військового характеру. Це сприяло, з одного боку, післявоєнному розколові Європи, формуванню військово-політичного блоку Західних держав і США — НАТО, посиленню «холодної війни», а з іншого — дедалі більшій залежності західноєвропейських держав від США.

2. Інтеграційні процеси в сучасній Європі. Розширення Євросоюзу та НАТО на початку XXI століття.

Європейська інтеграція у другій половині XX — на початку XXI ст. Європейський Союз. Першим кроком до економічної інтеграції країн Західної Європи став «план Шумана», названий за прізвищем міністра закордонних справ Франції (1950 р.). Мета плану — зробити неможливою підготовку нової війни в Європі. Для цього пропонувалося взяти під міжнародний контроль виробництво вугілля і сталі в Європі. В 1951 р. 6 країн — Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург — підписали угоду про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС). Це стало першим міждержавним об'єднанням країн Західної Європи і заклало фундамент спільних європейських структур.

Своєрідним продовженням «плану Шумана» стало об'єднання в *Європейське Економічне Співтовариство («Спільний ринок»)* у 1957 р. тих самих шести країн Західної Європи згідно з «Римським договором». Пізніше до них приєдналися Велика Британія, Данія, Ірландія (1972), Греція (1981), Іспанія, Португалія (1986), Австрія, Швеція, Фінляндія (1995). Члени ЄС

¹¹⁵ Підручник «Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. Веселитися історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. шкільної освіти навч. зб. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. — 33» помилково відносить кінець дії плану до 1952 р., а не до 1951 року.

зобов'язалися проводити єдину економічну і соціальну політику, ввести єдині ціни на сільськогосподарську й промислову продукцію, поступово ліквідувати митні бар'єри в торгівлі одне з одним, досягти створення валютного союзу тощо.

З часом мета ЄЕС змінилася — головним завданням об'єднання стала необхідність створити конкуренцію таким економічним центрам світу як США і Японія, оскільки жодна країна Європи сама не в змозі конкурувати з ними. Для цього у 1985 р. країни-члени ЄЕС вирішили створити спільний економічний простір з вільним пересуванням своїх товарів, капіталів, послуг, робочої сили. 7 лютого 1992 р. у м. *Маастріхт* (Нідерланди) 12 країн ЄЕС підписали «Договір про Європейський Союз», що передбачає поетапну трансформацію ЄЕС в новий економічний, валютний, а в перспективі — і політичний союз.

Вищими органами ЄС є *Європарламент* (з 1959 р.), *Рада ЄС* та *Єврокомісія*. Раду ЄС очолює голова Ради, який змінюється за принципом ротації кожні півроку. Єврокомісія складається з 25 комісарів (одна країна — один єврокомісар). Очолює Єврокомісію президент. Кожен комісар відповідає за певний напрямок роботи. Кожного комісара пропонує уряд країни, він проходить співбесіду з президентом Єврокомісії і затверджується Європарламентом. Всі рішення Єврокомісії є виключно рекомендаційними. 2010 р. запроваджено посаду міністра закордонних справ ЄС.

З 1 листопада 1993 р., коли він набув чинності, на території Європи з'явилося нове геополітичне утворення — *Європейський Союз (ЄС)*.

Маастріхтський договір створив політико-правові умови для нового етапу європейської інтеграції. У його межах дозволено вільне пересування робочої сили, капіталів, цінних паперів, а з 1995 р. діють *Шенгенські угоди* про вільне пересування громадян країн-членів ЄС.

З 1 січня 1999 р. в Євросоюзі, хоча й не на всій території, діє спільна валюта — *євро* (1 євро=100 євроцентам).

Основна мета і напрямки діяльності Союзу — подальше економічне і валютне об'єднання; створення єдиного внутрішнього ринку Європи; забезпечення охорони навколишнього середовища і соціального захисту європейців; посилення Західноєвропейського Оборонного союзу, до якого входять 10 країн, і поліпшення його співробітництва з ОБСЄ і Радою Безпеки ООН тощо. Головними з 11 установ Союзу є Європейський фонд освіти, Євроагентство з охорони навколишнього середовища, Євроагентство по експертизі медичних препаратів, Європейський Валютний Інститут, головним завданням якого є введення єдиної валюти — євро. Координують діяльність ЄС саміти — регулярні зустрічі «на вищому рівні» — глав держав країн-членів ЄС.

Умови членства в ЄС: досягнення європейських стандартів у виробництві; зниження інфляції до 1,5 % на рік; дефіцит бюджету до 3 % від ВВП.

Розширення ЄС. Поступово Європейський союз розширюється. У 2004 р. до союзу увійшли колишні республіки СРСР країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва), країни колишнього «соціалістичного табору» — Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, а також середземноморські держави Кіпр та Мальта. 3 грудня 2005 р. Македонія отримала статус офіційного кандидата на вступ до ЄС. У цьому ж році розпочалися переговори про вступ до ЄС Хорватії. Підписаний ряд документів з Туреччиною та Україною (21 лютого 2005 р.), проте конкретні перспективи входження цих країн до Союзу не ясні.

1 січня 2007 р. до ЄС увійшли *Болгарія* та *Румунія*, які взяли на себе зобов'язання створити в країнах умови для ефективної боротьби з корупцією та реформувати законодавство. Всього на 2011 р. до ЄС входять 27 країн.

29 жовтня 2004 р. голови 25 країн-членів ЄС підписали в Римі європейську конституцію, що передбачає посаду президента ЄС (повинен призначатися Радою ЄС на 2,5 роки), міністра іноземних справ ЄС, скорочення складу Єврокомісії (дві третини від кількості країн-членів ЄС); розширення повноважень Європарламенту (затвердження бюджету ЄС, вирішення проблем, пов'язаних зі станом громадянських свобод, прикордонного контролю та міграції), співробітництво правоохоронних та судових структур країн-членів ЄС); збереження принципу консенсусу при вирішенні питань зовнішньої політики та безпеки, соціального забезпечення, податків та питань культури; відмову від принципу консенсусу з інших питань та заміна його принципом «подвійної більшості» (рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували не менше 15 країн, що представляють не менше 65% населення ЄС); відміна права «вето» для однієї країни (можливо зупинення дії певного рішення, якщо проти нього виступили мінімум 4 держави).

Для вступу у дію Євроконституції її необхідно ратифікувати у всіх країнах-членах ЄС — або голосуванням у парламенті або на всенародному референдумі. 10 країн вирішили ратифікувати Євроконституцію на референдумі: у 2005 р. такі референдуми пройшли у Іспанії, Франції, Нідерландах, Люксембурзі, Данії, Португалії, проте у Франції, Нідерландах та Данії більшість населення проголосували проти. У Великобританії та Чехії референдуми пройшли 2006 р., в Ірландії та Польщі його терміни ще не визначені. Виступ населення проти ратифікації Євроконституції не означає розпаду ЄС, оскільки продовжують діяти попередні угоди.

Рада Європи. Важливою міжнародною міжурядовою організацією, що виникла у 1949 р. році є Рада Європи. Головною метою цієї організації, до якої входять понад 40 країн Європи, є захист прав людини. При Раді діють Європейська Комісія з прав людини, Європейський Суд з прав людини, Європейський Центр Молоді, Європейський Молодіжний Фонд, Інформаційний Центр охорони природи. З листопада 1995 р. членом Ради Європи стала Україна, що накладає на неї обов'язки по прискоренню проведення економічних реформ і демократизації суспільства.

Інтеграція зачепила і освітні процеси в Європі. У 1999 р. було розпочато так званий Болонський процес, який передбачає взаємне визнання дипломів вищих навчальних закладів, координацію їх діяльності тощо.

Участь України в інтеграційних європейських процесах. Зберігаючи дружні відносини з країнами СНД, країнами-сусідами, Україна послідовно продемонструвала свій європейський вибір. В прийнятих Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики України» (1993 р.) перспективною метою було визначено членство в Європейському Союзі.

На початку 90-х Євросоюз визначив 13 країн, які можуть претендувати на повноправне членство (України в цьому переліку не було). Поступово країни-сусіди України входили до цього стабільного в економічному та соціальному плані об'єднання, кордони Європи стали наблизитися до України.

У червні 1994 р. у Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 р. ратифікована членами-учасниками ЄС Угода про партнерство та і співробітництво між Євросоюзом і Україною, реалізація якої сприяє утвердженню України в об'єднаній демократичній Європі.

У грудні 1999 р. Європейська Рада (найвищий орган ЄС) затвердила спільну стратегію ЄС щодо України, яка розрахована на 4 роки. Цей документ хоча й не стверджував, що Україну в недалекому майбутньому запросять до Союзу, все ж передбачав підтримку процесів демократичних і ринкових економічних процесів перетворень у ній.

Помітним кроком до Європи стало входження України до впливової правозахисної організації — Ради Європи 1995 року.

Угода про партнерство та співробітництво, Спільна стратегія визначили критерії, що їх у найближчі 10-15 років повинна досягнути Україна: стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії й законності в країні; наявність ефективної ринкової економіки, її конкурентоспроможності; готовність у повному обсязі прийняти законодавче надбання Союзу (80 тис. сторінок норм європейського права).

Хоча у посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради у 2002 р. «Європейський вибір. Концептуальні основи економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки» і визначалися конкретні шляхи євроінтеграції, проте до реальних кроків фактично не дійшло. Ми не стали до 2003 р. членами Світової організації торгівлі, до 2004 р. не проведені переговори і не підписано Угоду про асоціацію України та ЄС, не проведені переговори про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС тощо.

Проте вперше відносини між нашою державою і ЄС протягом першого десятиліття існування України як незалежної держави були скоріше наміром, ніж реальним входженням України до європейського політичного, правового і економічного простору. Україні за цей час не надано статусу хоча б асоційованого члена ЄС. Одного бажання вступити, не реформувавши систему влади та економіки, виявилось не достатньо.

З приходом до влади після президентських виборів 2004 р. в Україні нового керівництва перед Україною можуть відкритися нові можливості щодо Євросоюзу. 21 лютого 2005 р. ЄС підписав план дій з Україною. У той же час, на думку керівництва ЄС, про повноправне членство нашої країни в Союзі допоки можна не мріяти, оскільки Україні ще багато треба зробити для того,

щоб довести, що в країні є повноцінна демократія, яка відповідає європейським стандартам, а також необхідно провести політичні, економічні та соціальні реформи.

НАТО. Процеси інтеграції в Європі зачепили й воєнну сферу. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні створений *Північноатлантичний союз (НАТО)* — військово-політичний блок країн Європи і Північної Америки.

Договір уклали 10 країн Західної Європи (Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, Португалія, Норвегія, Данія, Ісландія) і 2 північноамериканські країни (США та Канада). Штаб-квартира знаходиться у Брюсселі (Бельгія).

Найвищий орган блоку — *сесія Рад НАТО*, що скликається двічі на рік. У період між сесіями керівні функції здійснюють постійна *Північноатлантична рада* і *Комітет військового планування*. Офіційні мови НАТО — англійська і французька.

Північноатлантична рада складається з представників всіх держав-членів у ранзі послів і проводить свої засідання не менше, ніж один раз на тиждень під головуванням Генерального секретаря НАТО. Рішення приймаються одногolosно.

Вищим органом військової організації блоку з 1966 р. є Комітет військового планування. Він збирається на сесії двічі на рік на рівні міністрів оборони.

До органів НАТО також відносяться *Група ядерного планування* (засідання двічі на рік на рівні міністрів оборони) і *Військовий комітет* (засідання не менше ніж два рази на рік на рівні начальників генеральних штабів та цивільного представника Ісландії — країни-члена блоку, що не має збройних сил). Військовий комітет керує командуванням двох зон — Європи та Атлантики. Головне верховне командування сил НАТО в Європі очолене верховним головнокомандуючим (завжди — американський генерал), якому підпорядковані три театри військових дій в Європі: Північноєвропейський, Центральноєвропейський та Південноєвропейський.

В часи «холодної війни» діяльність блоку була спрямована проти комуністичних країн на чолі з СРСР, а після розпаду Радянського Союзу і «соціалістичного табору» у Східній Європі необхідність збереження блоку аргументується загрозою з боку міжнародного тероризму, продовженням політики «ядерного стримування», загрозою тоталітаризму.

Кількість країн-членів НАТО постійно зростає: у 1952 р. до блоку увійшли Греція і Туреччина; у 1955 р. — Німеччина; у 1982 р. — Іспанія; у 1999 р. — Чехія, Польща, Угорщина. Останнє розширення НАТО відбулося 2004 р., коли членами блоку стали Болгарія, Словаччина, Словенія, Румунія, а також колишні прибалтійські республіки СРСР — Латвія, Литва та Естонія. У квітні 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО запрошення до альянсу отримали Албанія та Хорватія. Питання про прийняття Македонії було заблоковано Грецією з причини назви країни (Греція не визнає Македонію під такою назвою, оскільки на території Греції існує провінція з такою ж назвою), а питання про приєднання України і Грузії до Плану дій щодо членства у НАТО перенесене на грудень 2008 року (активними противниками членства цих двох країн виступили Франція та Німеччина). Останнє розширення відбулося 2009 р. — до блоку увійшли *Хорватія та Албанія*.

На початок 2011 р. НАТО складається з 26 країн світу. Блок довів свою життєздатність і на сьогодні головною метою є боротьба з міжнародним тероризмом, спільний захист країн-членів блоку від агресії, військово-політичне співробітництво.

3. Велика Британія у повосвний період. Урядування М. Тетчер.

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (Англія, Шотландія, Уельс, Північна Ірландія) становить собою конституційну монархію. Голова держави — спадковий монарх, з 1952 р. — королева Єлизавета II. Столиця — м. Лондон. Законодавча влада належить монархові й двопалатному парламентові (палата лордів, палата громад). Виконавча влада — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром. За владу борються дві партії — лейбористів і консерваторів.

Втрати Великої Британії у війні порівняно невеликі — загинуло 400 тис. чоловік, промислові центри істотно не постраждали. Але вона втратила значну частину торгового флоту, багато зовнішніх ринків і 25% закордонних капіталовкладень, контроль над своїми безмежними колоніями.

Після перемоги у липні 1945 р. на чергових виборах до влади замість консерваторів, лідером яких був Черчіль, прийшли лейбористи на чолі з К. Етллі. Під впливом просоціалістичних настроїв у британському суспільстві новий уряд провів низку реформ, спрямованих на посилення ролі держави в економіці: у 1945 р. націоналізовано Англійський банк, 1946 — вугільну промисловість, 1947 — залізниця, електроенергетичну промисловість, 1948 — газову промисловість. Колишні власники отримали 2,5 млрд. фунтів стерлінгів компенсації. Лейбористи здійснили низку соціальних реформ — скасовано антиробітничий закон 1917 р. (відновлено права профспілок), прийнято закон про соціальне страхування й охорону здоров'я, значна увага приділялася житловій проблемі. Однак націоналізація базових галузей не сприяла економічному піднесенню і у 1951 р. до влади знову прийшли консерватори на чолі з У. Черчиллем, політика яких привела до пожвавлення економічного життя Великої Британії.

Ліквідація Британської колоніальної імперії. Британія була найбільшою імперією у світі, але зростання національно-визвольного руху в другій половині ХХ ст. призвело до її занепаду. Повоєнні роки були початком розпаду імперії і вже з 1947 р. назва «Британська імперія» в офіційних документах остаточно замінюється терміном «*Британська співдружність націй*», до якої увійшли Британія й колишні колонії, які здобули незалежність. Протягом 1948-1970 рр. Британська імперія остаточно розпалася. Більшість незалежних країн, членів Співдружності, визнають британського монарха головою своєї держави, деякі (Гана, Кенія, Шрі-Ланка) мають власного голову держави. У 1950 р. повністю незалежною стала Індія — «перлина в короні Британської імперії». Після війни Бірма, Ірландія, Південно-Африканська Республіка вийшли із Співдружності. Кінець британського колоніального володарювання завдав важкого удару по Великій Британії, однак створена нею нова форма інтеграційних відносин 49 держав (близько 900 млн. населення) Співдружності сприяла економічному й зовнішньополітичному піднесенню країни.

Розпад колоніальної імперії зробив для Великої Британії актуальним питання про участь країни в європейській інтеграції, адже традиційно ця острівна держава більше тяжіла до США, ніж до інших країн Європи. Та й європейці, особливо Франція, насторожено ставилися до взаємин з англійцями. І лише з 1 січня 1973 р. Британія за прем'єр-міністра консерватора Е. Хіта увійшла до ЄЕС, причому європейці висунули до неї досить жорсткі умови, зокрема зобов'язали Велику Британію перераховувати в бюджет «Спільного ринку» 25% її надходжень в національну скарбницю. Втім, результатом приєднання країни до європейської інтеграції стало значне зростання конкурентоспроможності британських товарів.

Одна з найскладніших і найболючіших внутрішніх проблем Великої Британії — проблема Ольстеру (Північної Ірландії), яка набула особливої гостроти наприкінці 60-х років. Третина населення *Ольстеру* — корінні жителі-ірландці, що сповідують католицизм, а політична й економічна влада належить решті — англійцям-протестантам. Діти-католики не мали права відвідувати школу разом з дітьми-протестантами, виборчі права ірландців обмежувалися майновим цензом. Рух «Шин Фейн» (з ірландської — «Ми самі») на чолі з Джері Адамсом й Ірландська республіканська армія (ІРА) — екстремістська організація католиків, яка не гребує терористичними методами, борються за приєднання Ольстеру до Ірландії. У 1969 р. британський уряд увів до Північної Ірландії війська, але це тільки загострило ситуацію. ІРА постійно чинила терористичні акти і на території Англії. Тільки у 1995 р. ІРА заявила про припинення своєї терористичної діяльності. Однак «проблема Ольстеру» й сьогодні залишається «болючою точкою» Великої Британії.

Консервативні уряди М. Тетчер і Дж. Мейджора, їх соціально-економічна стратегія. «Тетчеризм». 70-ті рр. були дуже важкими для Великої Британії — вона пережила дві економічні кризи: 1970-1971, 1974-1975 років. Її частка у світовому промисловому виробництві зменшилася з 10,2 % у 1948 р. до 5,4 % у 1975. За 15 років фунт стерлінгів знецінився на 30 %, і лейбористський уряд Британії навіть звернувся по допомогу до Міжнародного валютного фонду (МВФ), що вразило національну гідність британців, які звикли до того, що ця фінансова організація допомагає лише відсталім країнам «третього світу». За таких умов у 1979 р. до влади приходять уряд консерваторів на чолі з *Маргарет Тетчер*.

«Залізна леді», як її називають у світі, насамперед завдяки своїм особистим рисам, перевершила всі політичні рекорди Британії: вона — перша жінка — лідер консерваторів, перша

жінка на чолі уряду, перша жінка — головнокомандувач збройних сил, перший за 200 років історії Англії прем'єр-міністр, який займав цей пост три строки (урядувала більше 10 років). Хто міг чекати такого від провінційного хіміка?

Тетчер стала активно впроваджувати у життя *неоконсервативну* політику: період її урядування часто називають «тетчеризмом», в основі якого переконання, що люди не можуть бути рівними, а тому держава не повинна дбати про всіх, а лише створити всім рівні умови для свободи дій і дбати, щоб ніхто не порушував закони ринкової економіки. Тому було різко скорочено соціальні витрати, продано у приватну власність ряд нерентабельних галузей (21 державна компанія), обмежено права профспілок. Фактично повністю згорнута збиткова вугільна промисловість. Тетчер витримала страйк шахтарів, що тривав більше року (1984-1985).

В основу діяльності уряду Великої Британії була покладена жорстка монетаристська концепція обмеження грошової маси в обігу, що привело до різкого скорочення інфляції. З метою стимулювання капіталовкладень зменшено податки на великі прибутки. Тетчер продовжила структурну перебудову економіки. Збільшено вагу наукомістких галузей, енергетики. З 1980 р. Британія забезпечила себе нафтою, яку добуває у Північному морі, і навіть її експортує. Стрімко розвивалися машинобудування, металургія. Проведено приватизацію житла — дві третини сімей стали власниками будинків або квартир.

У 1990 р. М. Тетчер втратила вплив як у партії — виступала проти участі Британії в об'єднаній Європі, так і в суспільстві — ввела подушний податок, якого Британія ніколи не знала. Втім, вона гідно зійшла з політичного олімпу, добровільно пішла у відставку. На її місце прийшов новий лідер консерваторів Дж. Мейджор, призначений в листопаді 1990 р. королевою прем'єр-міністром. Курс наймолодшого в історії Великої Британії глави уряду (47 років) в цілому став продовженням «тетчеризму», лише у зовнішній політиці Мейджор намагався посилити участь країни у європейській інтеграції.

Політика лейбористського кабінету Т. Блера. У травні 1997 р. після чергових виборів до влади після 17-річного перебування в опозиції прийшли лейбористи на чолі з Т. Блером. Основні завдання, що поставив перед собою новий уряд — врегулювати ситуацію в Ольстері, розширити права історичних регіонів (Шотландії, Уельсу), скоротити безробіття, посилити зовнішню політику і вплив Великої Британії у світі.

З червня 2007 р. прем'єр-міністром країни став лейборист Гордон Браун.

Зовнішньополітичні пріоритети Великої Британії. У зовнішній політиці Британія підтримує тісні стосунки з США і стала головним стратегічним партнером Америки на міжнародній арені (на її території розміщені американські ракети й бази). Вона, єдина з європейських країн, активний член всіх трьох воєнних блоків — НАТО, СЕНТО, СЕАТО. У 1982 р. Велика Британія перемогла у воєнному конфлікті з Аргентиною через *Фолклендські (Мальвінські) острови*, що сприяло, зокрема, згуртуванню нації навколо політики Тетчер.

Українці в Британії. Українсько-британські відносини. Велика Британія має дипломатичні зв'язки з Україною на рівні посольств. У лютому 1993 р. в Лондоні була підписана Угода між Великобританією та Україною про принципи взаємовідносин та співробітництва. Розвитку британсько-українського діалогу сприяли візити президента України Л. Кучми у Велику Британію в 1995 р. і прем'єр-міністра Великої Британії Д. Мейджора в Україну в 1996 р. У Великій Британії, переважно у містах, проживає 20-30 тис. українців — в основному це колишні вояки УПА, дивізії СС «Галичина». Тут діють «Союз українців у Великій Британії» (СУБ), Ілуст, Спілка Української Молоді (СУМ). Показовим є той факт, що СУБ передав свій центральний дім у Лондоні під приміщення посольства України.

4. Франція у повоєнний період. Встановлення П'ятої республіки. Політика Шарля де Голля.

Франція — з 1958 р. президентська республіка, унітарна держава. Столиця — м. Париж. Президент — голова уряду й держави. Законодавча влада належить двопалатному парламенту (національні збори і сенат). До складу Франції входять «заморські департаменти» (Мартініка, Гваделупа та ін.) і «заморські території» (Нова Каледонія, Полінезія).

Співвідношення політичних сил після визволення. Політична боротьба в 40-х — 50-х роках. Четверта республіка. Поразка у червні 1940 р. ліквідувала режим Третьої республіки

(відлік республік йде за конституціями), на півдні Франції існував нацифашистський режим маршала Петена. Промислове виробництво за роки війни скоротилося у 3, сільськогосподарське — у 2 рази. У 1944-1946 рр. у Франції існувало правління Тимчасового режиму.

Після визволення зазнало змін політичне життя: праві партії, що були при владі до 1940 р., дискредитували себе співробітництвом з фашистами. Популярності набули ліві — соціалісти і комуністи. Тимчасовий уряд, що його очолював героєм Франції, лідер руху «Вільна Франція» бригадний генерал Ш. де Голль, для поліпшення економічної ситуації націоналізував вугільні шахти, заводи авіакомпаній, автомобільну фірму «Рено», Французький банк, 4 найбільших кредитних банки. Провів соціальні реформи: збільшив заробітну плату, підвищив пенсії ветеранам війни, скасував податки з малих зарплат.

Але державний устрій визначено не було. Двічі проходили вибори до Установчих зборів, тричі проводився референдум — всенародне голосування з найважливіших питань суспільно-державного життя, результати якого є обов'язковими для влади. Останній референдум відкинув ідею повернення до Третьої республіки. Нарешті, після референдуму 13 жовтня 1946 р. у грудні прийнято конституцію *Четвертої республіки*. Франція стала парламентською республікою. Четверта конституція — найдемократичніша в історії Франції. Відповідно до неї розширено соціальні й політичні права трудящих, гарантовані рівні права на участь у діяльності профспілок, охорону здоров'я, освіту, матеріальне забезпечення, відпочинок, дозвілля; жінки отримали рівні права з чоловіками. Однак за конституцією було послаблено виконавчу владу, що негативно вплинуло на наступний розвиток країни. Не прийнявши Конституцію 1946 р., де Голль у січні 1948 р. пішов у відставку.

Уряди Четвертої республіки мали на меті вивести країну з економічної кризи — у 1947 р. запроваджено перший в історії Франції загальний план модернізації і реконструкції. Наслідком впровадження цього плану, а також отриманої за «планом Маршалла» допомоги від США, стало перевищення наприкінці 40-х рр. довоєнного рівня економічного розвитку: у середині 50-х рр. розпочалося бурхливе економічне піднесення. У зовнішній політиці взято курс на західноєвропейську інтеграцію — у 1949 р. Франція вступила до НАТО. Намагаючись зберегти колоніальну імперію уряд проводив війни з колоніями, які домагалися незалежності (1946-1954 рр. у В'єтнамі, 1956-1962 рр. в Алжирі). Проте було визнано незалежність Лаосу і Кампучії (1954), Марокко і Тунісу (1956).

Нова конституція не принесла бажаної політичної стабільності у Франції. За 12 років існування Четвертої республіки змінилося 25 урядів, що дало підставу правим партіям критикувати конституцію за перебільшений демократизм.

Становлення П'ятої республіки. Ш. де Голль. У травні 1958 р. в умовах політичної нестабільності спалахнув заколот реакційного офіцера, яке вимагало від Парижа встановлення «сильної влади», активізації воєнних дій проти Алжиру, який прагнув незалежності. Все це свідчило про кризу Четвертої республіки. Тому у червні 1958 р. Національні збори надали Ш. де Голлю право сформувати новий уряд. Прихід до влади де Голля означав народження нової, П'ятої республіки, заснованої на режимі сильної влади президента.

У жовтні 1958 р. було прийнято нову, п'яту, конституцію. Франція стала *президентською республікою*. Шарль де Голль писав конституцію «під себе». Президент згідно з основним законом має великі повноваження: він обирається на 7 років шляхом всенародного голосування, формує уряд, є його головою і одночасно верховним головнокомандувачем, призначає всі вищі цивільні та військові посади, має право на розпуск національних зборів і призначення нових виборів, майже одноосібно визначає внутрішню і зовнішню політику.

Ш. де Голль став президентом Франції у грудні 1958 р. Головними наслідками його приходу до влади були відновлення правопорядку в країні, її фінансова стабільність. За роки його президентства підвищено конкурентоспроможність французьких товарів, стимульовано розвиток нових наукомістких галузей, здійснено докорінну реконструкцію металообробної, хімічної, авіаційної промисловості, збільшено податки, підвищено тарифи на газ, електроенергію, транспорт. Протягом 1958-1961 рр. обсяг промислового виробництва зріс на 60%. Франція перетворилася на сучасну індустріальну державу, стала найбільшим експортером в Європі зерна, молочної продукції, вина. Розрахувавшись з усіма своїми боргами до 1965 р., вона знову стала державою-кредитором.

Протягом 1960 р. більшість французьких колоній стали незалежними — на їхніх територіях виникло 14 держав. У 1962 р. підписано перемир'я між Францією і Тимчасовим урядом Алжирської Республіки, яка стала незалежною. Зростає самостійність французької зовнішньої політики, що, зокрема, виявилось у протистоянні Франції та США з ряду міжнародних питань. У 1966 р., наприклад, війська Франції виведені з-під командування НАТО, штаб-квартира НАТО переміщена з Парижа до Брюсселя (Бельгія). Вислано за межі Франції всі американські війська, штаби і військові бази, створено ядерну зброю.

Травневі події 1968 р. Однак з часом в суспільстві посилювалося невдоволення президентським правлінням де Голля і наприкінці 60-х рр. Францію охопила небачена політична криза. У відповідь на скорочення соціальної допомоги трудящим, збільшення внесків на соціальне страхування, зростання безробіття у березні-червні 1968 р. застрайкували студенти університету Нантера (передмістя Парижа), потім університету Сорбонна. Їх підтримала 600-тисячна демонстрація робітників. Протягом травня-червня кількість страйкуючих зростає до 10 мільйонів. Франція стояла на порозі комуністичного перевороту. Тільки жорстоке придушення поліцією цих акцій та деякі поступки уряду (підвищено зарплату, збільшено тривалість відпусток, здійснено реформу освіти) впорядкувало ситуацію.

Невдовзі де Голль, розуміючи, що втрачає підтримку (на референдумі у 1969 р. населення не підтримало його ідею адміністративної реформи), пішов у відставку.

Франція наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Президенти Ж. Помпиду (1969-1974) і В. Жіскар-д'Естен (1974-1981) продовжили в цілому політику де Голля. Так, всім колоніям було надано статус заморських департаментів — їхні жителі отримали рівні з французами права, зменшено державне втручання в економіку, розширено соціальне законодавство. Однак життєвий рівень населення Франції падав і практично всю другу половину 70-х років країна була охоплена страйковим рухом.

У 1981 р. в умовах економічної кризи і соціального незадоволення до влади прийшов блок лівих на чолі з лідером Французької соціалістичної партії Ф. Міттераном, обраним президентом. А після парламентських виборів в цьому ж році увесь уряд (34 міністрів з 41) на чолі з П. Моруа складався з представників соціалістичної партії. В перші роки його діяльності було проведено націоналізацію ряду великих банків, промислових підприємств, розширено права трудящих. Продовжено курс на об'єднання Європи, створення загальноєвропейських інститутів.

У 1986 р. на парламентських виборах перемогли праві партії. Президент-соціаліст Міттеран був змушений призначити прем'єр-міністром лідера неоголістської партії «Об'єднання на захист Республіки» Ж. Ширака, уряд якого насамперед скасував контроль над цінами, скоротив державний сектор і соціальні видатки, зменшив державне регулювання економіки.

Посилення інфляції, падіння курсу франка, зростання безробіття викликали незадоволення політикою уряду — і на президентських виборах 1988 р. Міттеран переміг Ширака, який теж висунув свою кандидатуру.

Однак на нових парламентських виборах 1993 р. перемогли праві партії, а на президентських виборах 1995 р. новим президентом став лідер правих сил, мер Парижа Ж. Ширак. Він узяв рішучий курс на т. з. «нове піднесення» Франції, шлях до якого на думку нового президента лежить через прискорення реформ в дусі неоконсерватизму та європейської інтеграції. Однак в результаті перемоги на парламентських виборах влітку 1997 р. лівих сил, уряд очолив соціаліст Л. Жоспен, що ускладнило внутрішньополітичну ситуацію у Франції.

У 2005 р. внутрішньополітична ситуація у Франції загострилася — взимку «кольорові» громадяни країни виступили проти зменшення їх прав, що вилилося в погроми у передмісті Парижу, а навесні Францію охопили виступи молоді. Студенти та молоді робітники влаштували демонстрації в столиці, виступаючи проти нового закону, за яким роботодавці отримали право звільняти молодих працівників віком до 26 р. з роботи без пояснень причини.

У 2007 р. президентом країни обраний лідер голлістської партії «Союзу за народний рух» *Ніколя Саркозі*.

Зовнішня політика цієї держави спрямована на підвищення ролі Франції у світі, перетворення її на європейського лідера, дистанціювання від зовнішньополітичного курсу США. Так Франція виступала за політичне врегулювання конфлікту на Близькому Сході, засудила агресію США у В'єтнамі, покращила відносини із своїм давнім суперником і сусідом —

Німеччиною та іншими країнами. При де Голлі Франція вела незалежну від США зовнішню політику, вийшла з військової організації НАТО, створила власні ядерні сили, поліпшилися французько-радянські відносини.

За президента Ширака Франція виступила проти бомбардування Югославії американськими військами (1999 р.) та вторгнення в Ірак (2003 р.).

Взаємини Франції з Україною. Франція визнала Україну 1992 року. У 1997-1998 рр. відбулися взаємні візити президента Л. Кучми у Францію та Ж. Ширака в Україну. Товарообіг між країнами та французькі інвестиції в нашу державу загалом невеликі.

У Франції, в основному у містах, проживає близько 40 тис. українців, більшість з яких належать до української католицької церкви. Центри культурного життя українців — Париж і Сарсель, де діють Наукове товариство ім. Т. Шевченка, товариство ім. М. Шапквича. Українську мову вивчають у Сорбоннському університеті. Серед наукових діячів Франції відомі історики українського походження, професори Сорбонни А. Жуковский (історик-українознавець) і В. Косик (спеціаліст з української історії Другої світової війни).

5. Німеччина у другій половині ХХ століття. Розкол та об'єднання країни.

Федеративна Республіка Німеччина — парламентська республіка. Складається із земель. Кожна земля має свою конституцію, парламент (ландтаг) і уряд. Законодавчу владу здійснює двопалатний федеральний парламент — бундестаг (палата депутатів) і бундсрат (палата земель). Виконавча влада — уряд на чолі з канцлером. Президент обирається на 5 років. Столиця — м. Берлін (до 1990 р. — Бонн). Основні партії, що борються за владу — правочентристська ХДС/ХСС, лівоцентристська СДПН та партія центру — ВДП. З 2005 р. федеральний канцлер Ангела Меркель (ХДС/ХСС).

Розкол Німеччини на ФРН і НДР. У ході війни Німеччина зазнала тяжких втрат: 13 млн. загиблих (18 % населення), промислове виробництво скоротилося до 30% порівняно з довоєнним рівнем, висока інфляція. За рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій країну було окуповано СРСР, США, Великою Британією і Францією. Німеччину поділили на 4 зони: Східна Німеччина відійшла до радянської зони, Західна — до США, Британії і Франції. Для спільного управління було створено Контрольну Раду з головних керівних осіб усіх 4-х зон. Берлін також поділили на 4 частини. Політика окупаційних властей мала бути спрямована на демілітаризацію (роззброєння), денацифікацію (викоринення нацизму) і демократизацію (утвердження демократичного ладу) Німеччини.

У грудні 1946 р. окупаційні зони США і Британії об'єднано у *Бізонію* (з 1948 р. Тризонія — приєдналася Франція). Там починають формуватися органи влади, фінансові установи, політичні партії — створюються основи демократичної країни. 20 червня 1948 р. у західній зоні проведена грошова реформа, що зупинила інфляцію, ліквідувала «чорний ринок». Збільшилося промислове виробництво, а у 1949 р. досягнуто його довоєнного рівня, чому сприяло і приєднання Західної Німеччини до «плану Маршалла»: їй надано 3,9 млрд. доларів стартової допомоги. 8 травня 1949 р. Парламентська рада, утворена з представників західнонімецьких земель, за ініціативою окупаційної влади затвердила «Основний закон Федеративної Республіки Німеччини», що проголосив Західну Німеччину демократичною федеративною державою: до її складу увійшло 11 земель. Виникла нова держава зі столицею у м. Бонн. Після парламентських виборів новообраний парламент 7 вересня 1949 р. затвердив Конституцію ФРН і обрав голову першого західнонімецького уряду: канцлером ФРН став 73-річний лідер партійного блоку ХДС/ХСС *Конрад Аденауер*.

У відповідь на це в радянській окупаційній зоні була спеціально обрана Німецька рада. 7 жовтня 1949 р. вона проголосила утворення Німецької Демократичної Республіки, її столицею став східний Берлін (західна зона міста стала самоврядною територією, пов'язаною з ФРН). Отже, Німеччина, населення якої прагнуло до того, щоб країна після Другої світової війни була єдиною, мирною і демократичною, фактично стала першою ареною зіткнення супердержав у «холодній війні». Саме їхня не поступливість та амбіції спричинили розкол Німеччини на ФРН і НДР, що засвідчило поділ повоєнного світу на дві ворожі частини.

Західнонімецьке «економічне диво». У перші роки урядування канцлера К. Аденауера (1949-1963 рр.) було проведено економічні реформи, результатом яких стало стрімке зростання

приросту промислової продукції (9,6 % на рік), зростання обсягу виробництва у чотири рази до 1965 року. Такі темпи розвитку отримали назву німецьке «економічне диво» — Німеччина вийшла на одне з перших місць у світі. Автори реформ — Аденауер і міністр економіки Людвіг Ерхард, який став у 1963 р. другим канцлером Західної Німеччини (1963-1969 рр.).

Аденауер та Ерхард разом з групою неоліберальних економістів створили теорію «соціального ринкового господарства», за якою особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція мають поєднуватися з елементами державного регулювання. При цьому держава постійно дбає про найменш захищені верстви населення — низькооплачуваних робітників, студентів, пенсіонерів. Для попередження циклічних криз в економіці держава використовувала важелі кредитної й податкової політики, провівши реформи грошової, кредитно-валютних та податкових систем. Капіталовкладення в економіку ФРН, наприклад, зросли з 18,3 млрд. марок у 1950 р. до 41 млрд. марок у 1955 році.

Німецькому «економічному диву» сприяли такі чинники:

• у ході війни значною мірою вдалося зберегти промисловий потенціал західної частини Німеччини;

• невеликі репарації (відповідали 5 % промислового потенціалу);

• велика кількість дешевої робочої сили (із Східної Пруссії, Судетів репатрійовані понад 10 млн. німців);

• кошти за «планом Маршалла» йшли, головним чином, на оновлення виробництва, створення нових галузей (електроніка, нафтохімія та ін.);

• великий попит на всі види продукції;

• невеликі воєнні витрати;

• розвиток нових наукоємних галузей, широке впровадження досягнень НТР;

• використання світового досвіду, зарубіжних ліцензій та патентів тощо;

• працелюбність, дисциплінованість, шілеспрямованість й талант німецької нації.

Складний характер у ФРН мав процес формування партійно-політичної структури суспільства. Основні політичні партії, які борються за владу, — Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), які утворили правий блок ХДС/ХСС, лівоцентристська Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і центристська Вільна демократична партія (ВДП), які часто виступають спільною коаліцією.

Безперечною заслугою двадцятирічної ери «Християнських демократів» в ФРН (1949 — 1969) стало «німецьке економічне диво» — відродження економічного потенціалу Німеччини і перетворення її на передову державу Західної Європи. На початку 70-х рр. ФРН вийшла на перше місце в Європі за темпами зростання економіки, особливо у галузі переробки міндобирів, текстильної промисловості, будівельній індустрії. Безробіття стало найменшим у Європі — 4,45 %.

У внутрішній політиці соціал-демократичні уряди В. Брандта (1969-1974 рр.), а з 1974 р. — Г. Шмідта (1974-1982 рр.), запроваджували широкі соціальні програми — скорочено військову строкову службу, надано виборче право особам, які досягли 18 річного віку, збільшено розміри пенсій, виплат по безробіттю, розширено права профспілок, створено найкращу в Європі систему медичного обслуговування і пенсійного забезпечення. Однак зростання витрат на соціальні програми зменшувало вкладення у виробництво, вело до економічних нетаргетів, інфляції, безробіття. Через це вільні демократи вийшли із коаліції з СДПН і підтримали блок ХДС/ХСС і у 1982 р. канцлером став голова ХДС Г. Коль (1982-1998).

Уряд Г. Коля дотримувався неоконсервативного напрямку в регулюванні економіки. Запроваджено програму згоргання соціальних витрат, скорочено асигнування на державний сектор, впроваджено заходи, які стимулюють приватне підприємництво. В результаті економіка ФРН швидко одужала, країна стала найбільшим експортером товарів у світі, а наслідком НТР й постійної економічної модернізації стало збільшення основи західнонімецького суспільства — заможного середнього класу. У 1987 р. Коль знову був обраний канцлером і саме йому судилося стати першим канцлером об'єднаної Німеччини.

Об'єднання Німеччини. Об'єднанню Німеччини сприяли прихильна позиція нового керівництва СРСР на чолі з М. Горбачовим, активні дії в такому напрямку канцлера ФРН Г. Коля та підтримка даного процесу з боку провідних держав світу. 12 вересня 1990 р. в Москві СРСР,

США, Велика Британія і Франція, а також НДР та ФРН підписали Договір про остаточне врегулювання питань стосовно Німеччини. Одночасно був парафійований (набув чинності) Договір про добросусідство, партнерство та співробітництво між СРСР та ФРН. Зміну зовнішньополітичного становища об'єднаної Німеччини і непорушність європейських кордонів закріпив також документ, підписаний 1 жовтня в Нью-Йорку міністрами закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції, НДР та ФРН про припинення з об'єднанням Німеччини чинності чотиристоронніх угод стосовно Берліна та всієї Німеччини. Таким чином, об'єднання Німеччини стало великою історичною подією міжнародного значення, яка підвела ризик під підсумками Другої світової війни і завершила важливий етап післявоєнної історії Німеччини та Європи. Процес об'єднання Німеччини здійснювався в декілька етапів.

Наслідком проведеного в НДР у червні 1990 р. референдуму став Договір про економічний, валютний та соціальний союз між НДР і ФРН, згідно з яким, зокрема, з 1 липня в Східній Німеччині вводилася західнонімецька грошова одиниця — марка. Народна палата НДР прийняла рішення про виходження НДР в ФРН з 3 жовтня 1990 року.

Економічні і соціальні здобутки та проблеми 90-х років. 3 жовтня 1990 р. здійснився акт історичної справедливості — німецькі землі і народ об'єдналися у спільній державі, назва якої залишилася — Федеративна Республіка Німеччини, а столицею став Берлін. Того ж року відбулися вибори до бундестагу (парламенту ФРН). Блок ХДС/ХСС — ВДП знову переміг і канцлером об'єднаної Німеччини знову обрано Г. Коля. Основною проблемою його уряду стало подолання економічної відсталості нових (східних) федеральних земель (з 3 тис. підприємств колишньої НДР, наприклад, 70 % потребували негайної модернізації та кредитувань), трансформування їх соціально-економічної та політичної структур та їх інтеграція у загальнонімецьку економічну й політичну системи. На виборах до парламенту восени 1998 р. перемогу отримали соціал-демократи у союзі з партією зелених. «Ера Коля» закінчилася. До того ж, на початку 2000 р. внаслідок політичного скандалу, що розгорнувся навколо протиправних фінансових порушень керівництва фракції ХДС/ХСС під час виборчої кампанії, відбулася відставка Коля з посад голови ХДС і парламентської фракції.

Канцлером ФРН у 1998-2005 рр. був соціал-демократ Г. Шредер. У 2005 р. новим канцлером вперше в історії Німеччини стала жінка *Ангела Меркель* (ХДС/ХСС).

Німеччина на міжнародній арені. Зовнішня політика ФРН у післявоєнний період зазнавала змін — від конфронтації з країнами соціалізму (50-60-ті рр.) і орієнтації на США до «нової східної політики» і мирного співіснування (70-90 рр.).

Перетворення ФРН на провідну західноєвропейську державу поставило перед нею нові завдання в галузі зовнішньої політики. Адже політика невизнання країн Східної Європи — своїх безпосередніх сусідів, що проводилась урядами християнських демократів, завела дипломатію ФРН в глухий кут, загрожувала, зокрема, втратою для Західної Німеччини величезного східноєвропейського ринку. Ініціаторами зміни зовнішньої політики ФРН виступили соціал-демократи, які разом з кількома демократами у 1969 р. здобули перемогу на виборах до бундестагу і сформували коаліційний уряд на чолі з лідером СДПН В. Брандтом. Він та міністр закордонних справ ФРН В. Шеєль стали творцями «нової східної політики», спрямованої на поліпшення відносин з соціалістичними країнами — СРСР, НДР та ін. У серпні 1970 р. між СРСР і ФРН укладено договір про визнання непорушності кордонів у Європі, узаконено кордон між ФРН і НДР. У 1970 р. ФРН підписала договір з Польщею (визнати її кордони), у 1972 р. — з НДР (взаємне визнання німецьких держав відкрило їм шлях в ООН), у 1973 р. — з Чехословаччиною (ФРН визнала недейсними Мюнхенський диктат 1938 р. щодо цієї країни); установила дипломатичні відносини з Болгарією, Угорщиною. Збільшився товарообмін з цими країнами: в 70-і рр. ФРН стає головним економічним партнером країн Східної Європи на Заході. Результатом «нової східної політики» ФРН стало й укладання чотиристоронньої угоди між СРСР, США, Францією і Великобританією про статус Західного Берліну, а також початок «розрядки» міжнародних відносин в Європі і світі в цілому.

ФРН відіграла провідну роль в розробці Заключного акта Гельсінської наради (1975). Після об'єднання німецьких земель ФРН взяла курс на ліквідацію на своїй території американських воєнних баз і виведення американських військ, а також збройних сил СРСР (до кінця 1994 р.) із східної частини країни. Головним пріоритетом ФРН на сучасному етапі є поглиблення процесу

європейської інтеграції у відповідності до національних інтересів. Вона — активний член ЄЕС і НАТО, одна з головних ініціаторів і учасників економічної допомоги Заходу посткомуністичним країнам Східної Європи, здійснює, зокрема, фінансову компенсацію колишнім «остарбайтерам».

Українсько-німецькі відносини. ФРН активно співпрацює у сфері бізнесу з Україною, має з нею дипломатичні відносини на рівні посольств. У червні 1993 р. була підписана Спільна декларація про основи відносин і співробітництво між Україною і Німеччиною. Нині завершується робота над Договором про дружбу і співробітництво, який має стати фундаментом для українсько-німецького стратегічного партнерства в Європі в ХХІ столітті. У Німеччині проживає понад 20 тис. українців, які мешкають переважно у великих містах — Мюнхені, Дюссельдорфі, Гамбурзі. Тут діють наукові установи — Український вільний університет (з 1945 р.), відділення Української Вільної академії наук, видаються журнали, наприклад «Український історик», газети тощо.

6. Італія у другій половині ХХ століття. Італійське «економічне диво».

Політична боротьба в країні після визволення. Проголошення республіки. Італія сильно постраждала у ході війни: загинуло 500 тис. чоловік, 3 млн. лишилися без житла, обсяг промислового виробництва скоротився вдвічі, не вистачало продовольства, безробітними були 2 мільйони чоловік. Але, не дивлячись на окупацію англо-американськими військами, вона зберегла свою державність і головним для неї було питання політичного устрою — залишатися монархією чи стати республікою. Ідею республіки обстоювали активні учасники антифашистського руху Опору італійські Комуністична (ІКП) та Соціалістична (ІСП) партії, а за монархію виступали створені у 1944 р. правочентристські Християнсько-демократична (ХДП) та Ліберальна партії, що боролися за владу.

2 червня 1946 р. у країні проведено референдум з питань державного устрою і вибори до Установчих зборів. На референдумі 55 % виборців проголосували за встановлення республіки. Цей день став в Італії національним святом — Днем Республіки, яка офіційно була проголошена 18 червня. На виборах до Установчих Зборів більшість здобула ХДП, друге місце посіли соціалісти, третє — комуністи. Сформовано перший повоєнний коаліційний уряд, до якого увійшли представники ХДП, ІСП та ІКП. Але боротьба між соціалістами і комуністами, з одного боку, і християнськими демократами, з іншого, розкол в рядах соціалістів призвели до того, що у травні 1947 р. в результаті урядової кризи до влади прийшов однопартійний уряд християнських демократів.

За умов гострої політичної боротьби йшла робота над новою конституцією, яка набрала чинності 1 січня 1947 року. Її впровадження з січня 1948 р. остаточно ліквідувало монархію в Італії. Конституція — великий здобуток демократичних сил. У ній проголошені основні демократичні права — на працю, соціальне забезпечення, створення профспілок, рівноправ'я чоловіка й жінки. Згідно з конституцією, Італія — унітарна держава, парламентська республіка, в якій «держава та католицька церква незалежні та суверенні». Голова держави — президент, який має переважно представницькі функції. Законодавча влада — двопалатний парламент (палата депутатів і сенат). Виконавча влада — рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Розвиток Італії як демократичної та незалежної держави гарантувався і мирним договором з Італією країн антигітлерівської коаліції, що був підписаний 10 лютого 1947 р. на Паризькій мирній конференції.

У 1948 р. в Італії відбулися вибори в перший республіканський парламент, на яких Християнсько-демократична партія, що набула масового характеру (понад 1 млн. членів) і активно підтримувалася всіма правими силами, Ватиканом і США, отримала перемогу і сформувала практично однопартійний уряд на чолі з лідером ХДП А. де Гаспері. Економічний курс Італії був спрямований насамперед на нагромадження капіталів для переобладнання виробництва за рахунок власних засобів і з допомогою кредитів, що надійшли після приєднання країни до «плану Маршалла». Значну частину цих кредитів отримали провідні монополії Італії: 35 % — «Фіат» (автомобілебудування), 4 0% — «Монтекатіні» (хімічне виробництво), «Едісон» (енергетика), «Оліветті» (електроніка) та деякі інші кампанії, навколо яких формувалося сучасне ділове життя. Почала змінюватися структура італійської економіки: швидко розвивалися нові галузі промислового виробництва і водночас уповільнилися темпи зростання сільського господарства. Масова міграція в місто сільського населення, особливо із малорозвинутого Півдня Італії, поряд з різким зростанням продуктивності праці вела до різкого зростання числа безробітних, багато з

яких змушені були шукати роботу за кордоном. Все це сприяло загостренню боротьби між робітниками і підприємцями. За цих умов керівництво монополій, зацікавлене у стабільності виробництва, почало здійснювати т. з. політику «патерналізму» — будівництво для своїх робітників дешевих квартир, соціальних закладів, розвивати систему охорони здоров'я тощо.

Політика лівоцентристських і правоцентристських урядів у 60-70-х рр. XX ст. У 50-ті — на початку 60 рр. в Італії склалася сприятлива економічна кон'юнктура і вона вступила в період швидкого індустріального розвитку, обганяючи за темпами середньорічного приросту промислової продукції (в середньому він становив 15 % на рік) всі західноєвропейські країни, а в світовому масштабі поступаючись лише Японії. Почалося так зване «італійське економічне диво»: за 1950-1963 рр. загальний обсяг її промислового виробництва зріс втричі. Цьому сприяли такі чинники:

- швидке оновлення основного капіталу;
- державна допомога приватним монополіям;
- приєднання до «плану Маршалла» та приплив приватного іноземного капіталу;
- запровадження у виробництво науково-технічних новацій;
- участь у процесі європейської економічної інтеграції (з 1957 р. Італія член ЄЕС);
- відкриття власних запасів нафти;
- високий внутрішній попит на товари;
- постійний величезний резерв робочих рук і низька заробітна плата.

Зробивши за роки «економічного дива» значний крок вперед в своєму економічному розвитку і зайнявши 4-е місце у Західній Європі і 6-е — у світі, Італія залишилася країною гострих соціальних й політичних проблем. До того ж, наприкінці 60-х рр. на зміну зростанню прийшла економічна криза. У 70-ті рр. економічний розвиток загальмувався, інфляція досягла 20% на рік. Все це ще більш загострило внутрішньополітичні проблеми в країні.

З часу проголошення республіки і понині в Італії існує багатопартійна політична система, а представницькі установи формуються на основі пропорційної виборчої системи. Характерною особливістю політичного життя Італії є те, що жодна з існуючих партій не набирає на виборах до парламенту більшості голосів. Традиційно всіх випереджала найбільш масова й впливова Християнсько-демократична партія. З 1948 р. і до початку 90-х рр. в Італії змінилося понад 40 урядів, але владу (пост прем'єр-міністра та ключові міністерські портфелі) незмінно зберігала ХДП, у коаліцію з якою входили ті чи інші партії. ХДП, програма якої ґрунтується на ідеях християнської демократії, має велику популярність серед населення. До початку 60-х рр. при владі були переважно правоцентристські коаліції (ХДП, ліберали, республіканці), у 60-80-ті рр. лівоцентристські (ХДП, ІСП, ІКП). Правоцентристи роблять ставку на розвиток приватного підприємництва і згоргання соціальних витрат, ліві — на розширення державної власності і збільшення витратів на соціальні потреби.

Італія у 80-90-х роках. 80-ті рр. характеризувалися політичною нестабільністю: посилювся вплив італійської мафії — таємної мережі злочинного світу та неофашистських ліворадикальних терористичних угруповань («червоні бригади»). У 1978 р. за спробу досягти порозуміння з комуністами вбито голову ХДП А. Моро, у 1980 р. вибухнула бомба на вокзалі у Болоньї (загинули 85 чоловік), у 1981 р. викрито таємну масонську ложу «Пі-2», члени якої намагалися здійснити державний переворот. У 1982 р. вчинено замах на Папу Римського. Вищі ешелони влади дедалі більше втягувалися у спекуляцію, розквітала корупція державного апарату, вище чиновництво зрослося з мафією.

1992-1994 рр. відзначилися гострою політичною кризою, наслідком якої стали втрата впливу в суспільстві головних політичних партій Італії та поява цілком нових сил. Голова ради міністрів Дж. Андреотті (ХДС) був змушений піти з поста за звинуваченням у хабарництві. Недовго були прем'єр-міністрами і керівник політичного руху «Вперед, Італія» мультимільонер С. Берлусконі, і безпартійний Л. Діні. Акція уряду й поліції «Чисті руки», спрямована на боротьбу з корупцією у вищих ешелонах влади, в ході якої суду було піддано понад 2 тис. осіб, в тому числі ряд вищих державних діячів та керівників мафії, не дала суттєвих результатів, але засвідчила глибину моральної кризи італійського суспільства і стала початком занепаду партійно-політичного механізму, що виник у ході руху Опору.

В середині 90-х рр. в країні сформувалися два основних виборчих блоки — правоцентристський на чолі з С. Берлусконі (рух «Вперед, Італія»), Християнсько-демократичний центр та партія Національний альянс) та лівоцентристський на чолі з відомим економістом й підприємцем Р. Проді (Демократична партія лівих сил, ліве крило Народної партії та Ліги Півночі), які виборюють державну владу. У 2001-2006 рр. прем'єр-міністром Італії був С. Берлусконі («тефлоновий Сільвіо», як прозвали його італійці).

У квітні 2006 р. в республіці пройшли чергові парламентські вибори, що принесли, з невеликою перевагою, перемогу лівим центристам на чолі з Р. Проді.

У зовнішній політиці Італія активно співпрацює із США (на її території розміщені американські військові бази — у Неаполі, Ліворно та ін.), була одним із засновників і є активним членом НАТО та ЄС. У 50-ті рр. вела активну політику на Близькому Сході, намагаючись поширити свій вплив на країни — постачальники нафти. На початку 60-х рр. стали розвиватися відносини із соціалістичними країнами. Зокрема, Італія виступила за мирне врегулювання конфлікту у В'єтнамі, однак на початку 80-х рр. відносини з соціалістичними країнами погіршилися у зв'язку зі «справою Антонова». Громадянина Болгарії Антонова італійська влада звинуватила в участі у замаху на Папу Римського.

Українсько-італійські відносини. Італія одна з перших країн Заходу в січні 1992 р. визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини. Успішно розвиваються українсько-італійські ділові контакти. У 1995 р., наприклад, укладено договір між Кременчуцьким автомобільним заводом і фірмою «Івеко» про спільне виробництво мікроавтобусів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Письмово охарактеризуйте одну із названих країн:

1. Велика Британія

А) загальна характеристика Великої Британії — політичний режим; форма державного устрою; форма правління; партії, що борються за владу; показати на карті; столиця держави;

Б) ім'я монарха Великої Британії, з якого року при владі; прізвище сучасного прем'єр-міністра, його партійність; з якого року при владі;

В) роки перебування при владі, партійність М. Тетчер; причини, суть та наслідки реформ М. Тетчер; визначити характер реформ — неоліберальні чи неоконсервативні;

Г) основні напрямки зовнішньої політики Великої Британії.

Зовнішня політика характеризується за схемою:

[Риторичне твердження з указанням періоду] — [приклад з указанням року]

Наприклад:

— у Британській імперії після Другої світової війни розгорнувся процес деколонізації — у 1947 р. здобула незалежність Індія, до кінця 60-х рр. Британія вивела всі свої війська з країн Азії;

— дипломатичні відносини з Україною після здобуття нею незалежності — у 1993 р. у Лондоні підписано Договір про принципи відносин і співробітництва.

2. П'ята республіка у Франції

А) загальна характеристика П'ятої республіки у Франції — дата утворення; причини утворення; політичний режим; форма державного устрою; форма правління; партії, що борються за владу; показати на карті; столиця держави;

Б) прізвище сучасного президента, його партійність; з якого року при владі;

В) роки перебування при владі, партійність Ш. де Голля; основні заходи внутрішньої політики Ш. де Голля;

В) основні напрямки зовнішньої політики Франції.

Зовнішня політика характеризується за схемою:

[Риторичне твердження з указанням періоду] — [приклад з указанням року]

Наприклад:

— поєднання у колоніальній політиці у часи Четвертої республіки (1945-1958 рр.) відкритих воєнних дій проти колоній з політичними маневрами — 1946-1954 рр. — війна у В'єтнамі, проте 1954 р. визнали незалежність; 1956-1962 р. — війна в Алжирі; надання незалежності В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі (1954 р.), Марокко і Тунісу (1956 р.);

— дипломатичні відносини з Україною після здобуття нею незалежності — 1992 р. Франція визнала незалежність України; візит Президента Л. Кучми до Франції (1997 р.), візит президента Франції Ж. Шірака до України (1998 р.).

3. ФРН

А) загальна характеристика ФРН — дата утворення ФРН; політичний режим; форма державного устрою; форма правління; партії, що борються за владу; показати на карті; столиця держави (столиця ФРН до об'єднання та після);

Б) прізвище сучасного канцлера, його партійність; з якого року при владі.

В) причини повоєнного розколу Німеччини; характеристика «економічного дива» в ФРН; визначити термін «економічне диво»; роки «економічного дива» в ФРН; фактори, які сприяли «економічному диву»; показники «економічного дива»; передумови об'єднання Німеччини, дата об'єднання;

Г) основні етапи зовнішньої політики ФРН у повоєнний період.

Зовнішня політика характеризується за схемою:

[Риторичне твердження з указанням періоду] — [приклад з указанням року]

Наприклад:

— намагання ФРН у повоєнний період (50-і рр.) стати юридично рівноправним з державами-переможцями у Другій світовій війні, країнами Європи — в 1952 р. скасавоано окупаційний статут ФРН, в 1954 р. дозволено сформувавши армію (бундесвер);

— ускладнення відносин з США на початку ХХІ ст. — уряд Г. Шредера не підтримав військовоу операцію США в Іраку (2003 р.).

4. Італія

А) загальна характеристика Італії — політичний режим; форма державного устрою; форма правління (з якого року); партії, що борються за владу; показати на карті; столиця держави;

Б) прізвище сучасного прем'єр-міністра, його партійність; з якого року при владі;

В) характеристика «економічного дива» в Італії; визначити термін «економічне диво»; роки «економічного дива» в Італії; фактори, які сприяли «економічному диву»; показники «економічного дива»;

Г) основні напрями зовнішньої політики Італії у повоєнний період.

Зовнішня політика характеризується за схемою:

[Риторичне твердження з указанням періоду] — [приклад з указанням року]

Наприклад:

— постійне співробітництво з країнами Заходу у повоєнний період (50-і рр.) — Італія одна з засновниць НАТО (1949 р.), ЄЕС (1957 р.);

— дипломатичні відносини з Україною після здобуття нею незалежності — у 1991 р. визнала суверенітет України; відкрито посольство; відбувся офіційний візит Президента Л. Кучми до Італії; укладено договори (1995 р. — про Дружбу і співробітництво; 2002 р.).

Обсяг роботи — до 20 речень

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте наслідки Другої світової війни для країн Західної Європи та визначте характер змін в розстановці політичних сил у повоєнному світі.

2. Визначте роль плану Маршалла у відбудові повоєнної Європи.

3. Приведіть факти, які свідчать про перетворення Спільного ринку на економічний, валютно-фінансовий і воєнно-політичний союз. Дайте власну оцінку перспективам участі України у інтеграційних процесах в Європі наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.

4. Проаналізуйте основні політичні, економічні, соціальні еволюції у країнах Західної Європи в другій половині ХХ століття:

А) реформи М. Тетчер та «третій шлях» Т. Блера у Великій Британії;

Б) соціально-економічний та політичний розвиток Четвертої Республіки, становлення П'ятої республіки у Франції (1958 рік);

В) процес проголошення республіки в Італії та державну програму боротьби з мафією в Італії; «

Г) нову східну політику» В. Брандта у ФРН.

5. Охарактеризуйте німецьке та італійське «економічні дива»,

6. Охарактеризуйте внутрішньополітичне становище Італії наприкінці ХХ століття – на початку ХХІ століття.

7. Проаналізуйте передумови, хід та наслідки об'єднаних процесів у Німеччині 1989-1990 років.

8. Зіставте специфіку соціально-економічного та політичного розвитку Франції, Німеччини та Великої Британії в 70-ті роки ХХ – на початку ХХІ століття.

9. Покажіть на карті зони окупації Німеччини, трансформацію Британської та Французької колоніальних імперій.

10. Аргументовано оцініть політичних діячів: Л. Ерхарда, Г. Колля, Шарля де Голля, М. Тетчер.

11. Поясніть поняття і терміни: «репатріація», «грошова реформа», «економічне диво», «соціальне ринкове господарство», «центризм», «лейборизм», «тетчеризм», «третій шлях», «еліта», «мафія», «корупція», «патерналізм», «тероризм», «радикалізм».

12. Назвіть дати прийняття «плану Маршалла», розколу Німеччини, утворення ФРН і НДР, створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС або Спільний ринок), встановлення П'ятої (президентської) республіки у Франції, урядування в Британії прем'єр-міністра М. Тетчер, об'єднання Німеччини, референдум в Італії про долю монархії, укладення договору про Європейський Союз (ЄС).

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Зони окупації в Німеччині (до 1951 р.) та Австрії (до 1955 р.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 83-128.
2. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 — 2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь. — 2004. — С. 111-169, 209-245, 408-436.
3. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 — 2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 126-316.
4. Колосовичев В. Ф. Франсуа Миттеран: политик и человек // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1.
5. Перегудов С. П. Тони Блэр // Вопросы истории. — 2000. — № 1.
6. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / Пер. з англ. — Київ, 2001.
7. Трубайчук А., Шевченко В. Шарль де Голль. — Київ, 1997.

Лекція № 14
**КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

... звільнишся сам – будеш вільним,
звільнять тебе – будеш рабом...
Леся Українка

ПЛАН

1. Встановлення комуністичних режимів у Східній Європі в повоєнний період (1946-1947 рр.). Східноєвропейська модель соціалізму: спільні та відмінні риси від радянської.
2. Демократичні революції 1989-1991 рр.: причини, особливості та наслідки.
3. Країни Східної Європи у повоєнний період:
  - а) Югославія в повоєнний період. Громадянська війна 1992-1995 рр. і розпад країни: причини, конфліктуючі сторони та наслідки.
  - б) НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.

1. Встановлення комуністичних режимів у Східній Європі в повоєнний період (1946-1947 рр.). Східноєвропейська модель соціалізму: спільні та відмінні риси від радянської.

Встановлення комуністичних режимів. «Народна демократія». Відносини в середині радянського блоку. Східна Європа (в політичному значенні) — країни Східної та Центральної Європи в другій половині ХХ століття, в яких після Другої світової війни були встановлені прорадянські комуністичні режими (Польща, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія). Ці країни перебували під впливом СРСР. Східна Європа комуністичними ідеологами зараховувалися до країн «народної демократії». Після революційних подій 1989-1991 рр. в цьому регіоні термін «Східна Європа» фактично зник з політичного лексикону, а особливо після приєднання більшості країн цього регіону до ЄС та НАТО.

«Народна демократія» — перехідна форма політичного режиму в країнах Східної Європи в другій половині ХХ ст. від демократії європейського зразка до тоталітаризму радянського зразка. З точки зору комуністичних ідеологів в СРСР — тимчасова перехідна форма політичного режиму від «антидемократичного» (в європейських та північноамериканських країнах) до «справжньої демократії» радянського зразка в країнах Східної Європи.

У Східній Європі, країни якої звільнені від нацистської Німеччини Радянською армією, в повоєнний період відбувалося становлення тоталітарно-комуністичних режимів. Для країн цього регіону характерні наступні риси:

- у внутрішній політиці — диктаторські режими з «культу особи», однопартійна комуністична система (допускалося існування дрібних партій, проте при владі завжди перебували комуністи: ПОРП у Польщі, КПЧ у Чехословаччині, УПТ (пізніше УСРП) в Угорщині, РРП (пізніше РКП) в Румунії, БРП (пізніше БКП) в Болгарії тощо;

- в економіці — провідна роль державної власності (повне одержавлення власності в СРСР; існування кооперативної та дрібної приватної власності в частині країн Східної Європи); переважання індустріально-аграрних або аграрних країн; економіка планова, розвиток за п'ятиріччями; переважання групи промисловості «А» (добувна, важка, військова); колективізація;

- у зовнішній політиці — надзвичайно тісні економічні та політичні зв'язки з СРСР, участь в «соціалістичній інтеграції» — РЕВ та ОВД.

Визволення Європи від фашизму відкрило для країн Східної Європи шлях до проведення антифашистських демократичних перетворень і утвердження демократичного ладу. Ще в ході війни у 1943-1945 рр. у Східній Європі рух опору фашизму став переростати в народно-демократичні революції. Цьому процесу активно сприяв СРСР і його війська, що з 1944 р. знаходилися на цій території. Однак саме ця присутність частин Радянської армії змінили характер внутрішніх процесів в даному регіоні і сприяла в кінцевому підсумку тому, що країни Східної Європи виявилися в орбіті впливу СРСР.

Після ліквідації фашизму і відновлення незалежності Болгарії, Албанії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Югославії там розпочався процес консолідації колишніх опозиційних партій і рухів і утворення широких багатопартійних коаліцій, що дістали назву національних або вітчизняних фронтів. В кінці 1944 р. в Болгарії, Угорщині і Румунії, в 1945 р. — в Чехословаччині і Польщі вони створили коаліційні уряди, головним завданням яких було знищення залишків окупаційних режимів і відродження демократії. Комуністів і аграріїв, демократів і націоналістів та представників інших партій, що входили до цих урядів, на першому етапі післявоєнних перетворень об'єднувало бажання формування основ нового конституційного ладу, проведення вільних виборів, відбудови економіки, налагодження матеріального забезпечення населення, вирішення нагальних соціальних проблем. Зокрема, коаліційними урядами цих країн були ліквідовані монархії (Румунія, Болгарія, Югославія), проведені загальні вибори у представницькі органи влади і аграрні реформи, створений державний сектор в економіці за рахунок націоналізації власності фашистів та їх посібників, колективізація (щоправда в деяких країнах вона проведена стовідсотково — Болгарія, а в деяких навіть відмінена — Югославія).

Характер цих перетворень у 1945-1946 рр. дав назву новому державному порядку, що утверджувався в країнах Східної Європи, як режим «народної демократії». Деякі лідери, зокрема Г. Димитров у Болгарії, вважали його своєрідною формою соціалізму, радянське ж керівництво вбачало у «народній демократії» лише перехідний період до соціалізму радянського зразка. До речі, в Албанії та Югославії нові керівні органи відразу очолили комуністи. Як правило, ці уряди мали фасадний характер — розсекречені документи свідчать про їх підконтрольність СРСР. В апараті працювало багато радянських радників. Таким чином до 1947-1948 рр. комуністи зосередили всю повноту влади в таких країнах Східної Європи, як *Польща, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія та Албанія.*

Наростання внутрішньої нестабільності в країнах Центральної та Східної Європи в 50-80-х рр. РЕВ та ОВД. Вже з кінця 1946 р. розпочалися накопичуватися суперечності в національних фронтах між різними партіями щодо подальшого шляху розвитку країн Східної Європи. Праві партії вважали, що завдання, проголошені в програмах національних фронтів, вже виконані і виступали за подальший розвиток своїх країн шляхом традиційної демократії з орієнтацією на Захід при збереженні дружніх відносин з СРСР. Водночас, на хвилі розчарування більшістю населення цих країн у традиційних системах демократії західного зразка, що не змогли відвернути світову війну, пішли в наступ комуністичні партії. Почалося оформлення лівих блоків за участю комуністів, соціал-демократів та їх союзників, які за підтримкою СРСР, зокрема радянської воєнної адміністрації, органів державної безпеки і створеного при коаліційних урядах інституту радянських радників, поступово відтіснили ліберальні та інші праві партії з урядів і відігравали все більш значну роль у формуванні та проведенні політики нових режимів. Саме місцеві компартії, що виступали за поглиблення революційної соціально-економічних перетворень, були головним знаряддям перетворення країн Східної Європи на сателітів СРСР, який переслідував мету якнайшвидшого вступу цих країн на соціалістичний шлях. Протягом 1947-1948 рр. у східноєвропейських країнах компартії практично повністю витіснили з уряду своїх колишніх союзників і проголосили курс на будівництво «основ соціалізму» — почалася перебудова суспільства за радянським зразком, так звана «радянізація» цих країн.

Ідейно-теоретична слабкість керівництва комуністичних партій, що зосередили у своїх руках всю повноту влади, відсутність досвіду державного будівництва привели до механічного копіювання моделі державно-бюрократичного соціалізму в СРСР. У той же час вирішальний вплив на хід подій в цих країнах виявили зовнішні фактори: великі симпатії та популярність серед широких верств населення східноєвропейських країн Радянської армії — армії визволительниці від нацизму та СРСР, суспільно-політичний устрій якого здавався багатом через недостатню обізнаність більш прогресивним й справедливим, а також потужний тиск з боку радянського керівництва, яке для підтримки «соціалістичного курсу» молодих комуністичних режимів здійснив ряд енергійних заходів. Зокрема, для спрямування «вірного» напрямку дій компартій на шляху будівництва соціалізму й контролю над ними, замість ліквідованого у 1943 р. Комуністичного Інтернаціоналу, восени 1947 р. було створено Комуністичне інформаційне бюро. Переконавши країни Східної Європи відмовитися від «плану Маршалла», СРСР надав їм значну економічну допомогу: допомагав в промисловому будівництві, поставляв обладнання, сировину та

продовольство. Все це сприяло зміцненню політичної та економічної залежності країн Центральної та Східної Європи від СРСР і швидкому утвердженню в них тоталітарного режиму, основними напрямками якого були:

- затвердження, як правило, однопартійної політичної системи, фактичне злиття державних органів управління з комуністичним партійним апаратом, формальна декларація прав та свобод громадян, що знаходилися під постійним наглядом органів безпеки;

- становлення планово-бюрократичного управління економікою, що була майже повністю одержавлена, курс на прискорення індустріалізації на основі націоналізації промисловості, сфери фінансів, торгівлі, колективізацію сільського господарства, згортання дрібнотоварного виробництва.

Колективізація, зокрема, мала насильницький характер, кошти з села йшли на розвиток важкої промисловості. Утворення колективних господарств у формі землеробських кооперативів розпочалося навесні 1948 р. і завершилося: у Болгарії — у 1958 р., Албанії, НДР і Чехословаччині — 1960 р., Угорщині — 1961 р., Румунії — 1962 року. У Польщі та Югославії цей процес зупинився на початковій фазі. Наслідками колективізації стали спад сільськогосподарського виробництва, посилення урбанізації.

Одночасно за «сталінським досвідом» поширився політичний терор як проти буржуазних партій та їх лідерів, так і проти місцевої комуністичної еліти. У 1949—1952 рр. в країнах Східної Європи в ході політичних процесів й репресій були ліквідовані т. з. «національне» крило комуністичних партій, що виступали за збереження державного суверенітету своїх країн. Найбільш гучними процесами були: в Угорщині над відомими комуністичними діячами Л. Райком і І. Надем та керівником партії дрібних селянських господарів З. Тільди, в Болгарії — першим секретарем ЦК БКП Т. Костовим і лідером БЗНС Н. Петковим, в Польщі — комуністичним лідером В. Гомулкою та керівником народної партії С. Миколайчиком, в Румунії — політичними діячами О. Александреску та Л. Патрашкану, в Чехословаччині — генеральним секретарем ЦК КПЧ Р. Сланським, комуністичним діячем Л. Новомеським та словацьким президентом Й. Тісо та інш. Водночас почалося формування культу власних вождів — Б. Берута у Польщі, К. Готвальда у Чехословаччині, М. Ракоші в Угорщині, Г. Георгіу-Деж в Румунії, Й. Б. Тіто в Югославії, Г. Димитрова в Болгарії, Е. Ходжі в Албанії.

Встановивши в східноєвропейських країнах «народної демократії» слухняні йому тоталітарно-комуністичні режими, Радянський Союз почав оформлення їх союзу під своїм домінуванням — так званого «соціалістичного табору», який, за задумом Москви, мав стати форпостом проти «імперіалістичної агресії». Насамперед, з метою міцніше пов'язати їх політичними узами, СРСР домігся, щоб кожна з держав уклала з ним і між собою договори про дружбу, взаємодопомогу та повоєнне співробітництво. У 1948 р. на засіданні Комінформу були закріплені ідеологічні та політичні основи «соціалістичного табору» — право СРСР на втручання у внутрішні справи інших країн соціалізму, визнання універсальності радянської моделі соціалізму і пріоритетність завдань соціалістичного будівництва.

У 1949 р. була утворена *Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)*, покликана координувати економічний і науково-технічний розвиток країн Східної Європи та господарські зв'язки між ними, напрямки економічної інтеграції, тобто перетворити їх на єдиний господарський комплекс, від якого країни Східної Європи не могли б відірватися.

Створенням цими ж країнами для спільної оборони і координації зовнішньополітичної діяльності у 1955 р. військово-політичного блоку — *Організації Варшавського Договору (ОВД)*, завершився процес оформлення «соціалістичного табору» під егідою СРСР, що протистояв «імперіалістичному блоку» західних держав на чолі з США протягом всього періоду «холодної війни» до кінця 80-х років. Країнами-членами РЕВ та ОВД стали *Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР, Чехословаччина, Албанія і НДР* (член РЕВ з 1950 р.). Югославія до обох зазначених організацій не входила.

Уже в повоєнний період в країнах Східної Європи розпочалися антирадянські виступи — у 1950 р. у НДР, 1956 р. радянськими військами була придушена народна революція в Угорщині, 1968 р. війська ОВД придушили «Празьку весну» в Чехословаччині, Польщу «лихоманило» у 70-80-і роки. Головними причинами цих виступів були масові репресії, результати колективізації, націоналізація власності, тотальне панування комуністичної партії.

2. Демократичні революції 1989-1991 рр.: причини, особливості та наслідки.

Передумови і причини революцій, їх характер, спільні риси та особливості.

Встановлення демократичного ладу в східноєвропейських країнах. Наприкінці 40-х рр. у країнах Східної Європи запанував державний устрій тоталітарного типу, на зразок радянського. Комуністичні і робітничі партії, які прийшли до влади у цих країнах, були цілком залежні від Москви і тому виявляли свою лояльність до неї запозиченням й копіюванням всіх методів і форм радянської системи влади та управління. Навіть планування економіки у більшості з них здійснювалося у формі п'ятирічок. Насаджування такої моделі супроводжувалося насильним руйнуванням попередніх порядків й національних традицій, що стало однією з основних причин гострих внутрішніх криз, які за 40 років не обмянули практично жодної країни соціалізму.

В результаті здійснення форсованої індустріалізації при значній економічній підтримці СРСР, на середину 50-х років країни Східної Європи створили значний економічний потенціал і в цілому завершили перехід до індустріально-аграрного типу суспільства. Втім, ціна, яку заплатили за це східноєвропейські народи, виявилась надто високою: зростання виробництва супроводжувалося збільшенням диспропорцій в розвитку народного господарства. Зокрема, надання переваги важкій та оборонній промисловості при занедбанні сільського господарства та виробництва споживчих товарів не сприяли підвищенню життєвого рівня населення, що створювало велику соціальну напругу в суспільстві. Темпи розвитку націоналізованої промисловості і колективного сільського господарства з кожним роком уповільнювалися насамперед через екстенсивні методи виробництва та командно-адміністративну систему управління економікою. Відсутність конкуренції, економічних стимулів до праці погіршували якість продукції. Державний монополізм призводив до зростання цін. У цілому темпи розвитку економіки і життєвий рівень населення держав Східної Європи відставали від індустріально розвинутих країн Заходу, хоч, наприклад, Чехословаччина до війни була однією з найрозвинутіших у Європі держав.

Першою спробувала вийти за межі радянської системи Югославія за часів правління Й. Б. Тіто у 1948-1953 рр. За це вона була «відлучена» Сталіним від соціалізму. Внутрішня нестабільність виявилася і у спалахах народного невдоволення: у Східній Німеччині (1953), Угорщині та Польщі (1956), Чехословаччині (1968-1969). Однак усі ці народні повстання й виступи, як і спроби проведення економічних реформ у 60-ті роки в Угорщині, Польщі, Чехословаччині та Югославії, спрямованих на ринкову модернізацію соціалізму, були або придушені радянськими військами чи зазнали занепаду через непослідовність їх проведення й опір консервативних сил.

За 40 років свого панування у Східній Європі тоталітарні режими, незважаючи на окремі спроби реформування соціалістичної системи, не вирішили основних *проблем внутрішнього життя*:

- в економіці не змогли забезпечити вищий порівняно з капіталістичними країнами рівень розвитку і матеріального достатку; не оволоділи здобутками НТР;
- у соціальній сфері стали гальмом на шляху формування громадянського суспільства; суспільне життя було повністю одержавлене, будь-яка ініціатива за його межами переслідувалася;
- у політиці призвели до ліквідації основних політичних прав і свобод людини, на зміну республіці або монархії прийшов напівфеодальний режим радянського типу.

Тоталітарно-комуністичні режими стали гальмом прогресу, хоч і мали деякі позитивні риси — безкоштовну освіту та охорону здоров'я тощо. Після періоду «застою» 70-х років у 80-ті рр. країни соціалізму ввійшли у смугу системної кризи. Її першими симптомами стало погіршення економічної ситуації і, відповідно, поява нових соціальних проблем: безробіття, інфляції та падіння життєвого рівня. Наприклад, навіть в найзаможнішій з країн «соціалістичного табору» — НДР, споживання на душу населення становило близько 40% від американського рівня, а в інших країнах соціалізму цей показник був ще нижчим. А відставання у таких галузях, як обчислювальна техніка, інформатика, електроніка було вражаючим. Товари цих країн мали низьку якість і були неконкурентоспроможними на світовому ринку. Правлячі верхівки морально розклалися, загрузили в спекуляції і корупції — особливо клани Живкова у Болгарії, Хонеккера у НДР і Чаушеску в Румунії. В країнах зростало масове невдоволення існуючими порядками.

Політичне банкрутство керівництва правлячих партій, неефективність адміністративно-командних методів управління та небажання більшості населення жити по-старому, в умовах тоталітарно-комуністичного режиму, — все це визначило виникнення у другій половині 80-х років в країнах Східної Європи своєрідної революційної ситуації. Тому, коли в результаті горбачовської «перебудови» в СРСР змінилася політична ситуація і він вже не міг, як раніше, контролювати становище в цих країнах, Східною Європою прокотилася хвиля революцій. Вони мали народний, демократичний, анти тоталітарний характер. Поштовхом до революцій стали перебудовні процеси в СРСР, відмова нового радянського керівництва від «доктрини Брежнєва» і визнання права народів Східної Європи самостійно обирати шлях свого розвитку.

За характером революції були антикомуністичні, демократичні, антирадянські.

Спільні риси цих революцій:

- вони розгорталися майже одночасно — в другій половині 1989-1990 рр.;
- широка участь у революційних подіях народних мас: масові страйки, демонстрації, акти громадянської непокорі;
- основну роль у цих революціях відіграли: інтелігенція, зокрема, т. з. дисиденти, які виступили ініціатором перетворень;
- студентство, що було каталізатором усіх подій, першим розпочинало виступи;
- до влади прийшли колишні дисиденти;
- робітники — основна маса страйкарів і демонстрантів;
- спільна мета — прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих комуністичних і робітничих партій, встановити дійсно демократичну форму правління і на основі широкої демократії та ринкової економіки оновити політичне й соціально-економічне життя суспільства. У зовнішній політиці — позбулися впливу СРСР і радикальна переорієнтація на Захід, «повернення до цивілізованої Європи».

Особливості революцій в країнах Східної Європи:

- події у Польщі розпочалися раніше від усіх, ще на початку 80-х рр., і були розтягнуті у часі;
- партійна верхівка Угорщини добровільно склала свої владні повноваження;
- у Чехословаччині події розгорталися мирним, безкровним шляхом;
- Болгарія, Албанія і Румунія були одними з останніх, що позбулись тоталітарного режиму, а особливість румунських подій — у їхньому кривавому характері;
- революція в Югославії йшла паралельно з розпадом країни і призвела до тривалого міжнародного конфлікту і війни.

Демократичні революції в Центральній та Південно-Східній Європі стали найважливішою історичною подією другої половини ХХ ст. Їхнім результатом стали не тільки кардинальні внутрішні зміни в країнах регіону, але й нова розстановка сил в Європі. Закінчилася конфронтація між Сходом і Заходом, прийшов кінець тривалій «холодній війні».

Революції у Східній Європі у 1989-1990 рр. призвели до розпаду тоталітарних режимів, та до поступового перетворення колишніх соціалістичних країн на держави з ринковою економікою і громадянським суспільством, демократичним суспільним устроєм. Відбулося утворення нових держав на терені Чехословаччини та Югославії.

Основними напрямками демократичних перетворень в країнах Центральної та Південно-Східної Європи стали: формування багатопартійної політичної структури, становлення політичного плюралізму, демократичного громадянського суспільства та правової держави; відновлення регулюючої ролі ринку і повноцінних товарно-грошових відносин; перехід до конвертованої валюти, до багатокладності економіки та співіснування різноманітних форм власності, включаючи визнання приватної власності і ринку найманої робочої сили; демонтаж командно-адміністративної системи, децентралізація та демократизація господарського життя.

Таким чином, з початку 90-х років ХХ ст. в східноєвропейських країнах розпочався процес крутої ломки політичних і економічних структур авторитарно-бюрократичного «соціалізму» і переходу до нової системи політичних та соціально-економічних інститутів сучасного демократичного суспільства.

Стрімкість і на перший погляд легкість зламу комуністичного ладу викликала в східноєвропейських країнах хвилю ейфорії й сподівань на так саме швидке розв'язання усіх суспільних проблем, що накопичувалися десятиліттями, і входження чи, точніше, повернення до

західної цивілізації. Втім, суспільство в цілому не було готове до сприйняття західної моделі розвитку, що надзвичайно ускладнювало проблеми постсоціалістичного перехідного періоду в країнах Східної Європи. В більшості з них радикальна ломка економічного механізму, що супроводжувалася широким процесом приватизації, повною лібералізацією ринкових відносин, введенням конвертованості національних валют, демонтажем колишньої системи державного регулювання привела до глибокого економічного спаду. «Стрибок в ринок» виявився для них тяжким випробуванням: криза переросла в стагнацію виробництва та інфляцію, привела до спаду життєвого рівня, диференціації прибутків й соціальної поляризації суспільства. Лише Угорщина, Польща, Чехія та частково Словаччина, Словенія і Хорватія досить швидко подолали економічну кризу і з 1993 р. в них почалися позитивні зміни.

Значний комплекс соціально-економічних проблем, що постав перед східноєвропейськими країнами в постсоціалістичний період, негативні настрої чисельних соціальних груп (за соціологічним опитуванням у 1994 р. від 50 до 70 % населення цих країн були невдоволені демократичними перетвореннями) відбилися й на їхньому політичному житті. У 1993-1994 рр. виникли суперечності в лавах демократичних сил і колишньої дисидентської опозиції, в активний політичний наступ перейшли ліві партії. Вони перемогли на парламентських виборах в Польщі, Угорщині, Болгарії, Словаччині. Соціалісти перебувають при владі і в новій Югославії після розпаду колишньої федерації. Повна руйнація всіх політичних структур відбулася в Албанії після державного перевороту 1997 р. Лише втручання миротворчих міжнародних сил запобігло повному хаосу в цій країні. Однак зміна державного ладу в країнах Центральної і Південно-Східної Європи носить незворотний характер і вони, хоча й різними темпами, просуваються шляхом демократичних перетворень до «єдиної» Європи.

3. Країни Східної Європи у повосинний період:

а) Югославія в повосинний період. Громадянська війна 1992-1995 рр. і розпад країни: причини, конфліктуючі сторони та наслідки.

Комуністи при владі в Югославії. Й. Б. Тіто. Конфлікт з СРСР. Курс на розвиток самоврядування. Загострення міжнаціональних відносин та політичної ситуації в країні. У ході Другої світової війни в Югославії набув широкого розмаху партизанський рух. У листопаді 1942 р. тут утворилася Народно-визвольна Армія Югославії під командуванням комуніста, хорвата за етнічним походженням *Йосипом Брозом Тіто*. Створене у 1942 р. Антифашистське віче народного визволення Югославії проголосило себе вищим законодавчим і виконавчим органом влади і утворило тимчасовий уряд на чолі з Тіто. Ним насамперед були проведені націоналізація промислових підприємств (до кінця 1945 р. понад 70 % з їх числа) та аграрна реформа.

У листопаді 1945 р. після виборів до Установчих зборів (скупщини) влада перейшла повністю до рук комуністів, монархію було ліквідовано, проголошено утворення *Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ)*. До її складу входило шість республік: Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина та два автономних краї — Воєводина та Косово. Однак головні пости в керівництві країни належали сербам. Прийнята в січні 1946 р. Конституція ФНРЮ узаконила однопартійну систему і фактично закріпила в країні тоталітарний комуністичний режим.

Тіто, підтримуючи тісні контакти з СРСР, водночас вважав, що його республіка має право на особливий статус серед країн соціалізму і розпочав проводити самостійний політичний курс. Так, він без погодження зі Сталіним, надав допомогу грецьким комуністам, пропонував створити Балканську федерацію. Але головною причиною радянсько-югославського конфлікту стало запровадження в Югославії на рубежі 40 — 50-х років дещо іншої, ніж в СРСР, моделі суспільного розвитку — т. з. «самоврядного соціалізму». Незадоволення Сталіна не мало меж — Тіто був проголошений «агенгом імперіалізму». Інформбюро комуністичних та робітничих партій в 1948-1949 рр. під тиском Сталіна розпочало наклепницьку кампанію проти югославського керівництва. Югославію перестали вважати соціалістичною

Йосип Тіто

країною. У вересні 1949 р. СРСР в односторонньому порядку розірвав договір про дружбу і співробітництво, укладений з Югославією у квітні 1945 р., відкликав з республіки своїх фахівців та дипломатичних представників. Фактично до середини 1953 р. були перервані дипломатичні відносини та інші контакти між двома колишніми союзниками у війні. Ці стосунки почали поступово нормалізуватися лише після приходу в СРСР до влади Хрущова.

Опинившись у міжнародній ізольованості (під тиском СРСР відносини з Югославією розірвали й інші соціалістичні країни), Тіто згорнув кооперування села, розпустив нерентабельні кооперативи і повернув землю власникам-селянам. Була припинена прискорена індустріалізація. Підприємства були передані в управління трудовим колективам. Поширилися ринкові відносини. Зовнішня торгівля була зорієнтована на Захід. Втім, країна залишалася типовою тоталітарною державою — влада належала одній партії. Однак поступово почала набувати реального змісту альтернативна сталінській системі модель «самоврядного соціалізму». З 1952 р. введено самоврядування в громадах, районах і містах — двопалатні народні комітети. Комуністична партія була реформована у Союз комуністів Югославії (СКЮ) за національно-територіальним принципом. З 1963 р. країна стала називатися *Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією (СФРЮ)*.

У 60-х роках режим Тіто, залишаючись авторитарним за своєю суттю, зазнав подальшої лібералізації в економічному відношенні. Реформи 1966-1970 рр. розширили права підприємств, республік і країв щодо питань економіки й політики. Було змінено курс національної валюти — динара, що полегшило експортно-імпортні операції. США та їх західні союзники приділяли СФРЮ особливу увагу, допомагали їй кредитами тощо. У 1974 р. була прийнята нова Конституція СФРЮ, що ввела в країні інститут президентства. Президентом СФРЮ без обмеження мандату (тобто довічно) був обраний Й. Тіто, який в цьому ж році став довічним головою СКЮ.

Однак весь час діяла «міна уповільненої дії» — міжнародні суперечності в СФРЮ й протиріччя в республік та 2 автономних країв за державні пости, розподіл коштів, за більшу самостійність тощо. Особливо обмежувалися права албанців, які компактно проживають в автономному краї Косово. У 1981 р. там відбулися заворушення, що спалахнули з новою силою навесні 1988 року.

Розпад СФРЮ. Проголошення незалежності югославських республік. Громадянська війна. Участь міжнародних організацій у врегулюванні конфлікту на Балканах. У кінці ХХ ст. виявилось, що «дитя Версальської системи» — Югославія та її спадкоємці після Другої світової війни СФРЮ дійсно «штучне». Утворившись значною мірою примусовим поєднанням трьох цивілізацій — західноєвропейської католицької (Словенія і Хорватія), східноєвропейської православної (Сербія, Чорногорія, Македонія) і мусульманської (Боснія і Герцеговина) — країна стала розпадатися.

Причинами розпаду Югославії стали:

- смерть Тіто (1980 р.) й поразка проведеної його спадкоємцями національної політики: у 1980 р. був впроваджений інститут колективного керівництва в особі Президії СФРЮ, головою якої по черзі на 1 рік ставав кожний з 8 суб'єктів федерації. Аналогічно було реорганізовано й керівництво Союзу Комуністів Югославії. Однак кожне нове керівництво використовувало свої повноваження, як правило, на користь своєї республіки або краю. Зокрема, особливо загострилися суперечності між Сербією (православні) і Хорватією (католики) з питань контролю над Югославією;

- розпад світової соціалістичної системи наприкінці 80 — на початку 90-х рр. ХХ ст.;
- сплеск націоналізму в Європі (причому не тільки в країнах Центральної та Східної Європи).

Короткочасне економічне диво в середині 1980-х рр. закінчилося стрімкою інфляцією й розвалом економіки, що привело до загострення відносин між економічно більше розвиненими Сербією, з одного боку, та Хорватією і Словенією, з іншого. В 1990 р. у всіх шести республіках СФРЮ були проведені місцеві вибори. Переможу на них усюди одержали націоналістичні сили, що виступали за посилення власних республік.

Кульмінація кризи і початок розпаду СФРЮ — червень 1991 року. Саме тоді Хорватія, де на виборах перемогла Хорватська демократична співдружність на чолі з Ф. Тулджманом, і Словенія, очолювана лідером блоку «Демос» М. Кучаном, проголосили свою незалежність — 25 червня 1991 року.

8 вересня 1991 р. незалежність проголосила Македонія (оскільки сусідня Греція, уряд якої не бажав визнавати Македонію під такою назвою, бо південна частина Македонії є територією Греції, то офіційно країна отримала назву «Колишня югославська Республіка Македонія»). 5 квітня 1992 р. Боснія і Герцеговина проголошена незалежною державою, проте на її території розпочалася війна між мусульманами-боснійцями, хорватами та сербами-боснійцями (1992-1995 рр.).

Тим часом Югославія, у якій залишалося дві республіки, перетворилася з квітня 1992 по 2003 р. у Союзну Республіку Югославію (СРЮ), а з 2003 по 2006 р. — на конфедеративний Державний Союз Сербії й Чорногорії. На чолі Сербії залишався комуністичний уряд С. Мілошевича.

У 1995 р. за ініціативою американської дипломатії між воюючими сторонами — боснійцями, сербами та хорватами — підписано Дейтонську угоду, що погасила вогнище громадянської війни (1992-1995 рр.).

Протягом 1996-1998 рр. ситуація на Балканах нормалізувалася. Однак 1998-1999 р. становище в регіоні ускладнилося через:

- шовіністичну політику Сербії, яку очолювали колишні комуністи;
- сепаратизм косовських албанців, які вимагали незалежності або приєднання до Албанії.

У Косово США, що використовували мандат ООН, намагалися зарадити етнічному конфлікту між сербським і албанським населенням. Фактично це призвело до відділення від Сербії автономного краю Косово, що виявився під протекторатом війська НАТО (KFOR) та адміністрації ООН (з червня 1999 р.). На початку 1999 р. ситуація набула такої гостроти, що НАТО вимушено було удатися до крайніх заходів — застосувати воєнну силу і здійснити бомбардування Союзної республіки Югославії. Ця акція була неоднозначно сприйнята у світі, зокрема засуджена Росією. Лідер Югославії С. Мілошевич був переданий міжнародному суду в Гаазі і звинувачений у злочинах проти людяності під час громадянської війни. Проте, не доживши до вироку, він помер 2006 року.

Ця подія підштовхнула лідерів Чорногорії до від'єднання від Сербії і 22 травня 2006 р. в Чорногорії пройшов референдум, на який було винесено питання про незалежність країни. Більше 55 % чорногорців проголосували за незалежність своєї батьківщини. Югославія остаточно припинила існування з виходом із союзу *Чорногорії 3 червня 2006 року*.

Сербію і далі роздирають етнічні протиріччя:

- вимагає розширення своїх прав Воєводина — автономний край на півночі Сербії.
- на півдні Сербії, в автономному краї Косово, за підтримки США, посилюється рух албанських сепаратистів, що призвів до проголошення незалежності *Косово 17 лютого 2008 року*.

Частина країн світу прийняли безпрецедентне у післявоєнній історії рішення — визнали незалежність краю¹¹⁶, хоча це рішення протирічить нормам міжнародного права щодо територіальної цілісності країн.

Українці в південнослов'янських державах. На території колишньої Югославії проживають близько 50 тис. українців: у 1995 р. українство відзначило 250-річчя найстаршої в світі української діаспори в цій країні. Більшість з них — у Сербії (автономний край Воєводина), головним чином на селі. З 1990 р. діє Союз русинів і українців Югославії, який об'єднує українців Воєводини, Хорватії, Боснії і Герцеговини.

б) НДР, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.

НДР у другій половині ХХ століття. Радянська військова адміністрація у своїй зоні окупації Німеччини з перших післявоєнних днів заклала основи соціалістичного режиму радянського зразка. Завдяки їй відновили свою діяльність Комуністична і Соціал-демократична партії Німеччини, які у 1946 р. об'єдналися у Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЕПН). У *жовтні 1949 р.*, після проголошення *Німецької Демократичної Республіки (НДР)*, були обрані перший президент країни — В. Пік — колишній лідер КІН і перший прем'єр-міністр — О. Гротеволь — колишній лідер СДПН. Розвиток економіки йшов директивно — за дворічним

¹¹⁶ У лютому 2008 р. незалежність Республіки Косово визнали 22 країни світу, в тому числі постійні члени Ради Безпеки ООН (США, Велика Британія, Франція), а також Австралія, Австрія, Албанія, Бельгія, Італія, Німеччина, Польща, Туреччина, пострадянські країни — Латвія, Естонія та інші (навіть дві країни, що не визнали світом — Тайвань та Турецька республіка Північного Кіпру). Україна офіційно не сформулювала позицію щодо цього суперечливого питання.

(1949 — 1950 рр.) та п'ятирічними планами. Відразу ж було націоналізовано майже всю промисловість, проведено соціалістичну аграрну реформу — примусово створювалися кооперативи.

Та вже події 1953 р. виявили небажання німців йти цим шляхом. У травні цього року уряд підвищив норми виробітку робітників на 10 %, не вистачало товарів широкого вжитку, почалися страйки, учасники яких вимагали відставки першого секретаря СЄПН В. Ульбріхта, проведення вільних загальнонімецьких виборів, виводу радянських військ. 17 червня 1953 р. в Берліні та інших містах НДР страйкувало близько 500 тис. чоловік — це було справжнім народним повстанням. За допомогою радянських військ повстання було придушено, тисячі демонстрантів опинилися за ґратами, 20 — були розстріляні за вироком суду, сотні німців загинули під радянськими танками. Ці події були першим антисоціалістичним виступом проти нав'язування тоталітарного режиму сталінського зразку в країнах Східної Європи.

Після смерті в 1960 р. президента НДР В. Піка вищим органом влади стала Державна рада, головою якої було обрано першого секретаря ЦК СЄПН В. Ульбріхта. Взявши курс на «побудову соціалізму на німецькій землі», нове керівництво НДР провело серію реформ, що сприяло розвитку економіки і поліпшенню матеріального становища населення (життєвий рівень громадян НДР був вищим, ніж рівень життя населення інших соціалістичних країн, хоча дедали більше поступався рівню життя західних німців), але водночас слухняно виконувало вказівки «старшого брата» по «соціалістичному табору» — СРСР. Це викликало протест серед населення, однією з форм якого була масова втеча східних німців через відкритий кордон із Західним Берліном в ФРН: лише за першу половину 1961 р. таким чином втекло 100 тис. чоловік. У відповідь на це кордон був закритий, а в ніч на 13 серпня 1961 р. в Берліні було споруджено сумно відомий *Берлінський мур* (4 м. заввишки і 46 км завдовжки), який пильнували прикордонники НДР, які одержали наказ без попередження відкривати вогонь по перебіжчиках. Цей бетонний мур не лише розділив німців, але й став зловісним символом-пам'ятником «холодної війни» між соціалістичним Сходом і капіталістичним Заходом Європи. За час існування Берлінського муру біля нього було вбито 78 перебіжчиків з «соціалістичного раю» до «капіталістичного пекла», а на всьому кордоні між НДР і ФРН було вбито 224 чоловіки. Незважаючи на це, щорічно близько 250 тис. громадян НДР «голосували ногами» проти комуністичного режиму — втікали на Захід.

Прихід до керівництва НДР та СЄПН *Еріка Хонеккера* в 1971 р. призвів до згортання політики реформ і консервації режиму радянського типу. Більше від того, саме за часи його правління відбулося оформлення суспільства тоталітарного соціалізму, характерними ознаками якого були: узурпація влади в державі і суспільстві єдиною партією (СЄПН), всевладдя партійно-бюрократичного апарату, монопольна власність держави на засоби виробництва, екстенсивний розвиток економіки і розподільча система, що планово й централізовано управляються, тотальний контроль над суспільством і суспільною свідомістю, ставка на репресивні засоби утримання влади, у випадку НДР — все більше втручання в життя громадян т. з. «штازی» — системи державної безпеки, ігнорування соціальних проблем суспільства, прав його громадян. В НДР дедали більш виразно визрівала суспільно-політична криза, що посилювалася загостренням економічних проблем (в кінці 80-х рр. державний борг складав величезну суму — понад 20 млрд. доларів) та небажанням і неспроможністю її керівництва визнати гостру необхідність проведення докорінних змін в суспільстві. Навіть процеси перебудови, демократизації й гласності, що розпочалися у другій половині 80-х років в СРСР, революційні зміни в Польщі та Угорщині не знайшли підтримки у авторитарно-бюрократичного керівництва держави і СЄПН, де навпаки, культ особи Хонеккера набував потворної форми.

Поворотним моментом в історії Східної Німеччини і всієї німецької нації стала осінь 1989 р. Саме 7 жовтня, коли в НДР помпезно відзначалося 40-річчя «першої соціалістичної держави на німецькій землі», в багатьох містах республіки почалися небувалі за масовістю антиурядові мітинги та демонстрації, що призвели до падіння тоталітарного режиму Е. Хонеккера. Спочатку соратники по СЄПН звільнили його зі всіх посад, погім було сформовано на коаліційній основі новий уряд НДР на чолі з Х. Модровим, першим кроком якого було відкриття своїх кордонів із Західним Берліном і ФРН і вже 10 листопада 1989 р. населення розібрало горезвісний Берлінський мур. Так в НДР розпочалася народна антитоталітарна революція, метою якої було не лише повалення комуністичного режиму, але й об'єднання двох німецьких держав. СЄПН, керівництво

якої пішло у колективну відставку і яка перейменувала себе в Партію демократичного соціалізму, у березні 1990 р. програла вибори у парламент. На них перемогу здобув правий блок «Альянс за Німеччину» на чолі з Християнсько-демократичним союзом, лідер якої — Л. де Мез'єр сформував останній уряд НДР і впевнено, за активної підтримки з боку партійних і державних установ ФРН, повів Східну Німеччину до об'єднання з Західною в єдиній державі, про що мріяв німецький народ протягом всього повоєнного періоду.

Встановлення комуністичного режиму в Польщі та ставлення народу до нього. Внутрішньополітична ситуація в Польщі по закінченні Другої світової війни була дуже складною. В боротьбі за владу протистояли дві політичні сили, що брали участь в антифашистському русі Опору — створений партіями соціалістичної орієнтації Польський комітет національного визволення, підтримуваний СРСР, та Крайова рада Народова, орієнтована на підтримку емігрантського польського уряду. Кожна із сторін мала значну підтримку серед населення, тому після визволення Польщі Радянською армією був утворений коаліційний Тимчасовий уряд національної єдності. Однак за короткий час з нього було витіснено буржуазних діячів на чолі з колишнім прем'єр-міністром емігрантського уряду, лідером «Польського сторонництва людového» (ПСЛ) С. Миколайчиком. У 1947 р. на виборах в перший післявоєнний польський парламент — Законодавчий Сейм, переміг Демократичний блок, що складався з політичних партій соціалістичної орієнтації (у 1948 р. вони об'єдналися в Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Президентом Польщі став Б. Берут. Новий соціалістичний режим за підтримки СРСР розпочав перетворення за радянським зразком. Деякий час ПСЛ намагалася чинити збройний опір новій владі, але сили були нерівними.

На південному сході Польщі до 1947 р. діяли загони УПА. Польсько-українська різанина тривала до моменту проведення урядом т. з. акції «Вісла». Під приводом боротьби з УПА влада виселила і розפורшила по території Польщі українців, що споконвіку жили тут. У ході цієї злочинної акції було виселено понад 140 тис. українців.

Кризи 50-80-х років. Будівництво основ соціалізму в Польщі відбувалося за радянським варіантом: створення держсектору в економіці, планування соціально-економічного розвитку за 3-, а потім 6-ти річним (1950-1955) планом, прискорена індустріалізація і примусова колективізація тощо. Формально Польща була багатопартійною, але в її політичному житті домінувала ПОРП, яка копіювала досвід КПРС, в т. ч. запровадила систему репресій. У 1952 р. була ухвалена Конституція ПНР — Польської Народної Республіки, ліквідований інститут президентства і створений колективний орган керівництва — Державна Рада. У 1953 р. уряд ПНР вимушений був підвищити ціни на 100 %, ввести картки на м'ясо і жири, що привело до падіння життєвого рівня поляків. У червні 1956 р. у Познані розпочалися антиурядові заворушення, які були жорстоко придушені (вбито 75 чол., майже одну тисячу — поранено) владою. Однак нове керівництво ПОРП на чолі з В. Гомулкою вимушене було піти на поступки: розпустити колгоспи, провести реабілітацію невинно засуджених, покращити відносини з католицькою церквою.

Схожа ситуація (підвищення цін на основні продукти) повторилася і у 1970 році. Регіон, що був охоплений незадоволенням, збільшився. Це були міста Гданськ, Гдиня, Щецин. Масові виступи робітників підтримали студенти. Акти непокорі були жорстоко придушені військами: вбито 44 чол. і понад 1 тис. — поранено. Керівництво ПОРП з метою пом'якшення кризи знов замінити лідера партії. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано Е. Герєка. Було скасовано підвищення цін, розпочався процес оновлення економіки, насамперед за рахунок великих кредитів у розвинутих західних країн, внаслідок чого ситуація в країні тимчасово нормалізувалася. Однак назрівала нова соціально-політична криза: на початку 80-х років знову розпочалася стагнація економіки, зовнішній борг Польщі досяг 27 млрд. доларів. Після кривавих подій 1970 р. активніше почала діяти опозиція, яка у 1976 р. утворила «Комітет захисту робітників» (КОР) та «Комітет громадської самооборони» (КОС) на чолі з Я. Куронем, А. Міхником та іншими інтелектуалами-дисидентами, що розгорнули широку кампанію по захисту прав людини і викриттю соціалістичного режиму.

Створення «Солідарності». Економічні реформи, політична боротьба. В 1980 р. ПНР охопила нова, найбільш тривала й гостра політична криза. Влітку по країні прокотилася хвиля страйків, робітники портових міст перейшли до створення «вільних», не підконтрольних державі профспілок. Наймасовішою стала Незалежна профспілка «Солідарність», яку очолив електрик

гданської судноверфі *Лех Валенса*. Осередки «Солідарності» почали утворюватися по всій країні. Вже восени 1980 р. кількість її членів перевищила 9 млн. чол. Незалежна профспілка, підтримувана впливовою в польському суспільстві католицькою церквою, перетворилася на потужний демократичний суспільно-політичний рух, що активно протистояв режиму ПОРП. Чергова зміна партійного керівництва не стабілізувала ситуацію в країні. Радянське керівництво, налякане перспективою приходу до влади в Польщі демократичних сил, погрожувало військовим втручанням в польські справи за чехословацьким сценарієм 1968 р. і воно вимагало негайного запровадження в країні надзвичайного стану. У 1981 р. Головою Ради Міністрів і першим секретарем ЦК ПОРП було обрано міністра оборони генерала В. Ярузельського. Саме він і оголосив 13 грудня 1981 р. у Польщі воєнний стан: було заборонено діяльність всіх опозиційних організацій, інтерновано їхніх керівників і активних діячів (майже 6,5 тис. чол.), введено армійське патрулювання міст і сіл, військовий контроль за роботою підприємств. Таким чином вдалося уникнути радянської окупації країни, проте це вже була агонія комуністичного режиму в Польщі.

Протягом 80-х років економічна й суспільно-політична криза в ПНР поглибилася і влада вимушена була піти на переговори з опозицією. У лютому-квітні 1989 р. відбулися переговори «за круглим столом» між різними політичними силами Польщі. Вони завершилися угодою про проведення демократичних реформ, а саме: про легалізацію всіх політичних об'єднань країни, в т. ч. «Солідарності», про проведення вільних виборів, також про відновлення поста президента і відновлення двопалатного парламенту. На виборах, що відбулися в червні, майже всі місця у верхній палаті — Сенаті завоювали представники «Солідарності» та інших демократичних партій. Президентом країни було обрано Ярузельського, а прем'єр-міністром став Т. Мазовецький — один з лідерів «Солідарності». Розпочався демонтаж тоталітарної державної моделі. На початку 1990 р., остаточно втративши підтримку народу, саморозпустилася ПОРП і незабаром Ярузельський склав свої повноваження президента. В грудні 1990 р. на перших прямих президентських виборах перемогу здобув лідер «Солідарності» Л. Валенса. Комуністичний режим в Польщі зазнав повного розпаду.

Почалися економічні реформи, розроблені міністром фінансів Л. Бальцеровичем. Вони відомі як *«шокова терапія»*. Протягом короткого часу було скасовано контроль над цінами, введено вільну торгівлю, приватизовано велику частину державного сектора. Ціною значного падіння життєвого рівня населення (на 40 %), збільшенням кількості безробітних (до 2 млн. чол.) внутрішній ринок Польщі було стабілізовано. Але незадоволення населення виявилось в обранні до парламенту в 1993 р. в основному колишніх комуністів — представників Союзу лівих демократичних сил (СЛДС), а у 1995 р. президентом Польщі став лідер СЛДС О. Квасневський (1995-2005 рр.), який разом з новим лівоцентристським урядом продовжив політику реформ, посиливши акцент на соціальному захисті населення.

На сьогодні Польська Республіка є однією з країн Східної Європи, що найбільш динамічно розвивається: щорічний приріст валового внутрішнього продукту складає 4-5%. Цікаво відзначити, що провідні західні держави списали дві третини боргів Польщі за її внесок в розвиток демократичного процесу в Східній Європі. Чітко простежуються й зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні орієнтири нової польської влади — інтеграція в ЄС та входження в інші європейські структури — на початку 1999 р. Польща стала членом НАТО.

Після чергових президентських виборів 2005 р. до влади прийшли «праві» — президентом став Л. Качинський, а його брат-близнюк — головою Сейму (польського парламенту). 2010 року президент Качинський загинув в авіакатастрофі в Росії.

Становище українського населення в Польщі. Відносини України і Польщі на сучасному етапі. Відносини Польщі з Україною мають багату й досить складну історичну традицію та сучасну надійну договірну основу. Польща першою у світі визнала незалежність України. В травні 1992 р. був підписаний Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Польщею та Україною. Дві сусідні великі держави активно співробітничать у загальноєвропейських структурах. Польща є важливим торговельним партнером України: 1996 р. товарообіг між двома країнами сягав 1,5 млрд. доларів США. У 1997 р. президенти Польщі і України підписали Спільну заяву «До порозуміння і єднання», у якій українська сторона принесла офіційні вибачення за сталінські репресії проти поляків, антипольські дії УПА і післявоєнну депортацію поляків, а польська сторона — за операцію «Вісла». Цей документ став виявом волі польського і

українського народів поставити крапку на багатовікових конфліктних стосунках, подолати негативні стереотипи у сприйнятті один одного й будувати подальші взаємовідносини на основі добросусідства, співпраці і стратегічного партнерства двох держав, що є важливим для створення нової системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Становище українців у Польщі (300-350 тис.), що проживають розсіяно в західних і особливо північних регіонах країни і становлять автохтонну етнічну групу (їхні предки споконвіку проживали на землях Бойківщини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, що входять до складу Польщі), до останнього часу було важким. Тривало їхнє ополчення. Після падіння комуністичного режиму ситуація стала поступово покращуватися. У 1990 р. у Варшаві створено Об'єднання українців у Польщі, що нараховує сьогодні понад 10 тис. членів.

Встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині після Другої світової війни.

Одним із наслідків завершення Другої світової війни були визволення від фашизму і воз'єднання Чехії і Словаччини та відродження єдиної Чехословацької Республіки. Щоправда, згідно з договором між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р., Закарпатська Україна, що у міжвоєнні роки входила до складу ЧСР, була воз'єднана з Україною в складі СРСР. Утворений антифашистськими силами різної політичної орієнтації Національний фронт чехів і словаків (НФ) 5 квітня 1945 р. в м. Кошице сформував коаліційний уряд і проголосив урядову програму дій. Вона передбачала проведення демократичних перетворень, в тому числі збереження політичного плюралізму і демократичних прав та свобод. Однак Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) за радянської підтримки поступово нарощувала свій вплив в державних структурах і суспільстві. В результаті перемоги на виборах в Установчі Національні збори (парламент) в травні 1946 р. вона сформувала новий коаліційний уряд на чолі з лідером КПЧ К. Готвальдом. Президентом республіки залишився Е. Бенеш.

У цей період були націоналізовані великі підприємства, банки, ліквідовано велике землевладіння. Щоб залучити на свій бік селян, КПЧ вимагала проведення радикальних соціально-економічних реформ, зокрема аграрної. Загострювалося протистояння комуністів з опозиційними демократичними партіями НФ і президентом. З метою повного захоплення влади в Чехословаччині і встановлення «диктатури пролетаріату» за підтримкою СРСР велася активна підготовка до комуністичного дутчу. З метою протистояти диктату КПЧ у лютому 1948 р. міністри від опозиції подали у відставку, сподіваючись, що президент не прийме її і розпустить уряд. Однак КПЧ, спираючись на незаконні озброєні формування т. з. народної міліції і створені ними заводські ради робітників, змусила президента Бенеша прийняти відставку міністрів від опозиції і сформувати новий, здебільшого соціалістичний за складом уряд на чолі з Готвальдом. Наслідком лютневого комуністичного перевороту стало проголошення курсу на соціалістичне будівництво за радянським зразком, що знайшло відображення в прийнятій у травні 1948 р. новій Конституції ЧСР. Відмовившись її підписати, Бенеш подав у відставку, а новим президентом ЧСР був обраний лідер чехословацьких комуністів *Клемент Готвальд*.

Події 1968 року. З кінця 50-х і до кінця 60-х років Чехословаччина розвивалася досить спокійно і успішно завдяки значному економічному потенціалу, що мала країна ще до війни. За рівнем добробуту населення ЧСР значно випереджала інші країни соціалістичного табору. Та зростання життєвого рівня не примирило народ із втратою демократичних свобод. Прагнення до справжньої демократії в чехословацькому суспільстві посилюлися після того, як на початку 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ став *Олександр Дубчек*. Він був переконаним прихильником соціалізму, проте не у радянській його формі. Новий лідер та його однодумці розробили програму політичних і економічних реформ, покликану побудувати «соціалізм з людським обличчям». Це означало, що засоби виробництва повинні бути передані державними органами трудовим колективам. У політичній галузі мали гарантуватися демократичні свободи (слова, друку, мітингів, зборів). Терпимішим мало б бути ставлення до приватної ініціативи. Тобто йшлося про такий собі «ринковий соціалізм». Цю програму підтримало населення, було знято ідеологічні обмеження на радіо, на телебаченні, у пресі. Розпочалася загальнонаціональна дискусія про подальший розвиток країни, в якій активну участь брали новостворені неформальні суспільно-політичні організації. Особливо активно демократизація відбувалася навесні 1968 р., тому ці події і отримали назву «*Працька весна*».

Радянське керівництво зрозуміло загрозу цих подій для справи комунізму. Адже Чехословаччина могла розпочати відродження ринкової економіки — головного зла у світі з точки зору комуністів. Чехословаччина могла подати поганий приклад для інших країн соціалізму. А що, як і вони забажають побудувати соціалізм не радянського зразка, а «соціалізм з людським обличчям». У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. 5 держав-членів ОВД (СРСР, Болгарія, НДР, Польща, Угорщина) ввели до Чехословаччини війська. Прикриваючись гаслом «загрози соціалізму», на практиці було застосовано «доктрину Брежнєва». О. Дубчека заарештували. Інтервенція військ ОВД викликала негативну реакцію в Чехословаччині і в усьому демократичному світі. Однак західні держави за проханням чехословацького керівництва не втрутилися в ситуацію і пражка весна закінчилася поразкою комуністів-реформаторів. Комуністичну партію і країну очолив «вірний брежнєвець» *Густав Гусак*. Нове ортодоксальне комуністичне керівництво Чехословаччини розгорнуло активні дії по соціалістичній нормалізації в партії та суспільстві. Воно відмовилося від економічних і політичних реформ, здійснило широку чистку КПЧ, з якої було виключено майже 500 тис. членів. Почалися роки застою та наростання кризових явищ в чехословацькому суспільстві. Активізувалася опозиція комуністичній владі.

Радянські танки на вулицях Праги (1968 р.)

«Оксамитова» революція 1989 року, відновлення демократичного ладу. Застійні явища в економіці, ідеологічний тиск КПЧ і політичні репресії влади стали основою для посилення дисидентського руху в Чехословаччині. На початку 1977 р. група діячів культури виступила із програмною заявою з гострою критикою соціалістичної системи в Чехословаччині, яка дістала назву «Харті-77». Її підтримала значна частина чехословацької інтелігенції, яка утворила нелегальну організацію під тією ж назвою. Поступово їй вдалося збудити суспільну думку проти існуючого ладу. Через 21 рік після Празької весни у ході так званої «оксамитової революції» — тобто ненасильницьким шляхом, комуністичний режим було повалено. Головна причина революції — відсутність демократичних свобод і економічне відставання від Заходу. Чехословаччина, яка у 1948 р. за рівнем економіки була на 7-му місці у світі, за 40 років соціалістичного будівництва опинилася на 40-му.

Революція почалася 17 листопада 1989 р. у Празі з багатотисячних маніфестацій студентів, жорстко розігнаної владою. Опозиційний Громадянський форум, головою якого був один із засновників «Харті-77», відомий чеський драматург *Вацлав Гавел*, і керівництво КПЧ пішли на переговори. Під тиском громадської думки керівництво КПЧ пішло у відставку. В грудні 1989 р. був сформований коаліційний уряд національної згоди і оновлений склад Федеральних Зборів обрав головою парламенту О. Дубчека, а президентом країни — В. Гавела і на вимогу словаків змінив назву країни на Чехословацьку Федеративну Республіку (ЧСФР).

Чехословаччина рішучо встала на шлях демократичних перетворень. Акцент в економічних реформах, започаткованих відгоді, робився на приватизації об'єктів державної власності за бізнес-планом, що дало змогу підвищити ефективність виробництва і головне не допустити зниження життєвого рівня населення.

Розпад федерації, утворення незалежних Чеської та Словацької республік, їхнє внутрішнє становище та зовнішня політика. Після падіння комуністичного режиму в країні загострилося національне питання: в Словаччині дедалі сильнішим ставав рух за її відокремлення від Чехії. Прагнення словаків до національної незалежності та економічні суперечності між двома республіками стали основною причиною поділу країни. *1 січня 1993 р.* Чехословацька федерація за згодою обох сторін була поділена на дві держави — Чеську і Словацьку Республіки. Після «оксамитового розлучення» в обох державах були проведені президентські вибори. Президентом Чеської Республіки став В. Гавел, який був переобраний і на другий термін, а Словацької — М. Ковач, якого на наступних виборах замінив Р. Шустер. В економічних реформах Чехія завдяки рішучим діям уряду правих партій В. Клауса в першій половині 90-х років істотно випереджає Словаччину, де уряд лівих партій В. Меч'яра проводив поміркований курс реформ.

3 ініціативи Чехії була створена Вишеградська група країн (Чехія, Польща, Угорщина), метою якої є якнайкраще входження до ЄС. Чехія і Словаччина стали членами Ради Європи, бажають стати членами НАТО: у 1999 р. Чехія була прийнята до НАТО. Президент Чехії — Вацлав Клаус. Словаччина — парламентська республіка, прем'єр-міністр Роберт Фіцо, президент — Іван Гашпарович.

Відносини з Україною. Українське населення у Словаччині. Обидві країни мають добросусідські відносини з Україною. У Чехії проживають понад 15 тис. українців, у Словаччині — близько 40 тисяч. Активно діють різноманітні українські установи, організації, підтримуються тісні контакти з історичною батьківщиною, особливо із Закарпатською областю.

Встановлення комуністичного режиму в Угорщині. Ще у ході визволення Угорщини радянськими військами наприкінці 1944 р. був сформований коаліційний уряд Угорського національного фронту незалежності, який складався з комуністів, соціал-демократів і представників Партії дрібних сільських хазяїв (ПДСХ), якій належала перевага й керівництво в уряді. Розпочалося проведення соціально-демократичних перетворень. 1 лютого 1946 р. в Угорщині була скасована монархія і проголошена республіка. Протягом двох років точилася гостра політична боротьба між правими і лівими партіями. Вона стосувалась питань націоналізації промисловості і банків, проведення аграрної реформи і кооперування села. Поступово за підтримки сталінського керівництва СРСР ініціатива переходила до лівих партій. Вони отримали більшість на парламентських виборах 1947 р. і в 1948 р. об'єдналися в Угорську партію трудящих (УПТ) на чолі з М. Ракоші, а також створили Угорський народний фронт. До 1949 р. було націоналізовано 90% промисловості, фінанси, значну частину торгівлі, розпочалася кооперація на селі. У серпні 1949 р. Угорщину проголошено Народною Республікою, що було закріплено в Конституції УНР. В країні розгорнулося будівництво соціалізму за радянським зразком з п'ятирічними планами розвитку, репресивними методами розправи з опонентами тоталітарного режиму.

Політична боротьба 1953-1956 років. У 1953-1956 рр. у верхніх ешелонах влади точилась жорстока політична боротьба між лідером УПТ М. Ракоші — пристрасним прибічником сталінських методів адміністративно-командного керівництва, та головою уряду І. Надєм, котрий намагався демократизувати угорське суспільство. Ракоші і його оточення виступали за прискорення індустріалізації і колективізації, посилення репресій тощо: поступово створювався культ Ракоші. Він і його прихильники виступили проти рішень XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Сталіна. Їм вдалося в 1955 р. звільнити з поста прем'єра і виключити з УПТ Надя. Боротьба всередині партії перейшла у протистояння в суспільстві.

Революція 1956 року. Режим Я. Кадара. У країні активізувався опозиційний рух, рушійною силою якого стала творча інтелігенція. 23 жовтня 1956 р. у Будапешті відбулася масова студентська демонстрація, яку підтримали трудящі столиці: число демонстрантів досягло 200 тис. чол. Спроба органів держбезпеки розправитися з виступами викликала найбільше серед соціалістичних країн повстання — справжню народну революцію проти прорадянського тоталітарного режиму. Її причини — криза командно-адміністративної моделі розвитку за радянським зразком, її невідповідність реаліям Угорщини, зниження життєвого рівня населення. Повсталих підтримав новий уряд *Імре Надя*, заявивши про вихід Угорщини з ОВД, радянські війська були виведені зі столиці. В результаті цього повстання запалало з новою силою: розпочалися розгром партійних комітетів, органів держбезпеки, розправа з їхніми працівниками.

За цих умов у м. Сальнок утворився паралельний уряд на чолі з *Яношем Кадаром*, який знову «запросив» до країни радянські війська. Повсталих підтримала міжнародна громадськість — Генеральна Асамблея ООН у листопаді 1956 р. вимагала від СРСР припинити агресію. Проте повстання, яке тривало до 6 листопада, було жорстоко придушено радянськими військами: загинуло понад 3 тис. чол., страчено 500 чол., майже 30 тис. засуджено. Значними були й втрати радянських військ: 720 загинилих, 1540 поранених. Надя та його найближчі прибічники, що знайшли притулок в посольстві Югославії, яка рішуче засудила воєнну акцію СРСР, були звідти виманені, засуджені і у 1958 р. страчені (у 1989 р. І. Надя було виправдано за відсутністю у його діях складу злочину). Розправа з угорськими повстанцями викликала глибоке обурення в світі і ще раз продемонструвала йому справжню сутність радянського тоталітарного режиму. На десятиліття

в Угорщині запанував режим Кадара, який очолив комуністичну партію, що отримала нову назву — Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП).

Однак і він був змушений піти на деякі ліберальні реформи у 1966-1970 рр.: згідно з новим виборчим законом, допускалася наявність двох і більше кандидатів на одне місце у виборчих органах влади (1966); економічна реформа 1968 р. передбачала переважно економічні методи управління господарством, розширювалися права підприємств, підвищився життєвий рівень населення. Режим Кадара був найбільш ліберальним серед соціалістичних країн Східної Європи. Це дало змогу журналістам назвати Угорщину *«найвеселішим баракком соціалістичного табору»*. Однак до середини 80-х років в УНР були вичерпані ресурси інтенсивного розвитку, швидко зростала зовнішня заборгованість країни (з 8 млрд. доларів у 1986 р. до 20 млрд. у 1989 р.), неодноразово підвищувалися ціни, скорочувалася зарплата тощо, що посилювало критичний настрій угорської громадськості, яка вимагала рішучих перетворень в економічному й політичному житті суспільства.

Революційні перетворення 1988-1990 років. Демократичні перетворення розпочалися в Угорщині у 1988 р., коли конференція Угорської соціалістичної робітничої партії критично оцінила свою діяльність і визнала за необхідне проведення реформ. Я. Кадар, який впродовж трьох десятиріч очолював партію, поступився своїм постом. УСРП відмовилася в ході «круглого столу» (використавши досвід Польщі) від монополії на владу. У 1989 р. вона саморозпустилася і проголосила створення нової, Угорської соціалістичної партії (УСП), яка поряд з іншими партіями включилася в боротьбу за місце в новому парламенті. На виборах до парламенту у березні — квітні 1990 р. переміг опозиційний УСП Угорський демократичний форум. Його лідер — Й. Анталл, став головою уряду, а вільний демократ А. Гьонц — президентом. У 1991 р. з країни виведені радянські війська. Всі ці події пройшли мирним шляхом — відбулася революція «зверху». Однак демократи не змогли за короткий строк вирішити наболілі проблеми угорського суспільства — і на виборах 1994 р. до влади знову прийшли ліві, які сформували уряд на чолі з Д. Хорном. Втім, це не змінило ні внутрішньополітичного курсу країни, спрямованого на відбудову ринкової економіки і становлення громадянського демократичного суспільства, ні зовнішньої політики країни, головною метою якої є інтеграція в європейські міжнародні структури.

Сучасне становище. Зовнішньополітичні пріоритети. Українці в Угорщині. Українсько-угорські відносини. Угорщина входить до Ради Європи, є членом ЄС, а у 1999 р. вона разом з Польщею і Чехією стає членом НАТО. Ця держава одна з перших визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні стосунки. Плідно розвивається угорсько-українське співробітництво в різних сферах, зокрема у Карпатському еврорегіоні та з питань національно-культурного розвитку національних меншин. Угорщина — парламентська республіка, прем'єр-міністр — Ференц Дюрчань, президент — Ласло Шоймо.

Ліквідація монархії і встановлення комуністичного режиму в Румунії після війни. У серпні 1944 р. Радянська Армія, успішно здійснивши Яссько-Кишинівську операцію, вступила у центральні райони Румунії. 23 серпня 1944 р. комуністи організували збройне повстання, в результаті якого фашистська диктатура Й. Антонеску була повалена. Новий уряд, призначений королем Михаєм, складався в основному з представників правих партій. Але у березні 1945 р. до влади прийшов лівий Національно-демократичний фронт. Розпочалося проведення аграрної реформи.

У 1947 р. були заборонені праві партії, у грудні того ж року Румунію проголошено республікою. Вся повнота влади перейшла до Румунської робітничої партії (РРП), яку до 1965 р. очолював Г. Георгіу-Деж. Вона взяла курс на будівництво соціалізму. Розпочалася прискорена індустріалізація, націоналізація та кооперація селян, був прийнятий перший п'ятирічний план на 1951-1955 р. У 1952 р. була прийнята нова конституція Румунської Народної Республіки, яка зафіксувала досягнутий рівень розвитку країни, серед позитивних здобутків якого були розвиток нафтохімічної і нафтопереробної промисловості (Румунія мала нафтові родовища), ліквідація неписьменності та деякі інші успіхи. Водночас стверджувалися командно-адміністративні методи керівництва суспільством.

Правління Н. Чаушеску. В 1965 р. керівником правлячої партії, яку було перейменовано на Румунську комуністичну партію (РКП), стає *Ніколае Чаушеску*. У 1967 р. він обійняв також

посаду голови Державної ради країни. Розпочалося зміцнення тоталітарної системи, згорання останніх залишків демократичних прав і свобод громадян, запровадження режиму особистої безмежної влади диктатора.

Після того, як Чаушеску засудив в 1968 р. радянську інтервенцію в Чехословаччину, західні країни вслякю сприяли зміцненню «самостійного» політичного курсу Румунії, надаючи їй значні кредити і допустивши її товари (переважно продукти нафтопереробки) на світові ринки. Однак після зростання світових цін на нафту у 1974 р. румунська нафтопереробна промисловість залишилася без сировини. Це привело до економічної кризи: було запроваджено карткову систему на продукти харчування, хронічно не вистачало електроенергії, з кожним роком зростала фінансова заборгованість західним державам. Саме необхідністю виплати боргів — з 1975 по 1989 рр. Румунія сплатила західним кредиторам близько 21 млрд. доларів за надані кредити — Чаушеску виправдовував жорстоку внутрішню політику «затягування поясів», водночас оточивши себе та своїх рідних небаченою розкішшю. Авторитарна система влади, антинародна діяльність розгалуженої служби безпеки диктатора «Секурітате», репресії проти інакомислячих, різні волюнтаристські програми й непродумані кампанії, насильницька асиміляція угорського населення Трансільванії та інших національних меншин країни, атмосфера постійного страху і становище на грані голоду населення — ось головні результати 25-річного правління клану Чаушеску. Все це викликало зростання напруги в суспільстві, де назривала революційна ситуація.

Революція 1989 року, крах тоталітарного режиму. Не менш страшною була й розшлата за роки диктатури. Народна революція почалася несподівано у м. Тімішоара. Саме тут в грудні 1989 р. влада розстріляла демонстрацію парафіян і молоді. Остання проводилася на захист священика-угорця, якого міське керівництво з політичних мотивів вирішило перевести на роботу в село. Було вбито близько 100 чоловік, поранено 200. 21 грудня 1989 р. за наказом Чаушеску в столиці проведено мітинг на підтримку існуючого режиму. Однак ситуація не покращилася. Тоді був запроваджений надзвичайний стан і виданий наказ стріляти в маніфестантів. Але зупинити революцію вже було неможливо. Через 4 дні в результаті масових заворушень Чаушеску і його дружина були затримані під час спроби втекти з країни. Після поспішного судового засідання розстріляні просто на вулиці.

Нове співвідношення суспільно-політичних сил. Зовнішня політика. 26 грудня 1989 р. влада перейшла до Фронту національного порятунку на чолі з І. Ілієску — колишнім комуністом, якого переслідували за часів диктатури Чаушеску. На виборах у жовтні 1992 р. він був обраний президентом. Розпочалося ринкове реформування економіки, але спадщина старого режиму була настільки тяжка, що певних позитивних результатів реформи не дали. В країні загострилася політична боротьба. В 1996 р. новим президентом Румунії був обраний лідер Румунської демократичної конвенції Е. Константінеску. Пріоритетними завданнями нової влади було визначено прискорення і поглиблення економічних реформ, швидка інтеграція країни у західні структури, зокрема в НАТО, одним з умов чого є врегулювання територіальних суперечок з сусідніми країнами. Румунія парламентська республіка, прем'єр-міністр Келін Попеску Терічіану, президент Траян Басеску.

Українське населення в Румунії. Українсько-румунські відносини. В 1997 р. після тривалих й складних переговорів був підписаний Договір про відносини добросусідства та співробітництва між Румунією і Україною, що підтверджував, зокрема, непорушність українсько-румунського державного кордону. Розв'язання політичних і територіальних проблем українсько-румунських відносин (за винятком спірного питання про розподіл континентального шельфу та навколо о. Зміїний у Чорному морі, на який претендує Румунія) відкрило широкі можливості для двостороннього й регіонального співробітництва, зокрема щодо покращення становища національних меншин. Якщо в Україні мешкає 300 тис. румунів, то у Румунії налічується за офіційними даними 65 тис. українців (за неофіційними — близько 250 тис.). Вони — корінне населення Південної Буковини, Мараморщини, Банату та Добруджі, яке в «епоху Чаушеску» зазнавало значних утисків й денационалізації. Сьогодні поступово громадське й культурне життя українців відроджується. У 1990 р. вони об'єдналися в Союз українців у Румунії, а у 1996 р. заснували Демократичний союз українців в Румунії, які приділяють значну увагу відродженню культурно-освітньої діяльності в українських селах.

Прихід комуністів до влади після війни в Болгарії. Ліквідація монархії. Після вересневого повстання 1944 р. в Болгарії влада перейшла до рук Вітчизняного фронту, провідну роль в якому відгравали комуністи — члени Болгарської робітничої партії (БРП). Коаліційний уряд в основному складався з представників правих партій, але комуністам належали ключові міністерства — внутрішніх справ, юстиції. Було проведено аграрну реформу. У вересні 1946 р. відбувся референдум, за результатами якого було ліквідовано монархію і Болгарію проголошено Народною Республікою. Уряд до 1949 р. очолював голова Болгарської робітничої партії Г. Димитров. У грудні 1947 р. прийнята нова Конституція країни, яка узаконила всевладдя комуністів і проголосила будівництво основ соціалізму за радянським зразком: розпочато індустріалізацію країни та кооперування селян. 50-ті рр. стали роками розквіту культу Генерального секретаря ЦК БРП В. Червенкова (1950-1954).

Правління Т. Живкова. В 1954 р. Болгарську комуністичну партію (БКП, колишня БРП) очолив *Тодор Живков*, який взяв курс на прискорене будівництво соціалізму. За короткий час було націоналізовано 98% промисловості, а у 1958 р. Болгарія першою серед країн соціалізму завершила кооперування селянства. Наприкінці 60-х рр. уряд сповістив про побудову основ соціалізму. Болгарія перетворилася на індустріально-аграрну країну. Водночас вона зберігала високі темпи зростання сільськогосподарського виробництва й стала великим постачальником його продукції на світовий ринок. В 1971 р. були прийняті нова програма БКП та нова Конституція НРБ, що проголосили план побудови «розвинутого соціалістичного суспільства» в Болгарії. Монополія БКП на владу знайшла вияв в зосередженні всіх важелів державного управління в руках сімейного клану Живкова. В тоталітарному суспільстві не допускалося інакомислення, думки рядових комуністів ігнорувалися, друга політична партія країни — Болгарський землеробський народний союз, була цілком залежною від компартії.

У 70-і рр. розпочинається спад виробництва, а з початку 80-х — наростання кризових явищ в болгарському суспільстві. Загострило ситуацію в країні і рішення Живкова у 1984 р. асимілювати турецьке населення півдня Болгарії (1 млн. з 9 млн. жителів країни): туркам примусом нав'язувалися болгарські прізвища. Живков, як і інші керівники-диктатори країн соціалізму, негативно поставився до горбачовської перебудови в СРСР, але в суспільстві усвідомлювалася необхідність рішучих реформ.

Революція 1989 року. В листопаді 1989 р. на пленумі ЦК БКП Живков був звинувачений в злочинних методах керівництва і вимушений був піти у відставку. Падіння авторитарного режиму Живкова сприяло поступовій ліквідації монополії компартії на владу, в якій відбулися радикальні зміни і з початку 1990 р. вона стала називатися Болгарською соціалістичною партією (БСП).

За короткий час на політичній арені Болгарії виникло понад 50 різних партій. Головною опозиційною силою в країні став створений у грудні 1989 р. Союз демократичних сил (СДС), до якого увійшли 16 партій, об'єднань і рухів. Його очолив Ж. Желев, який після виборів у болгарський парламент — Великі народні збори, незважаючи на перемогу БСП, у серпні 1990 р. був обраним депутатами президентом країни.

Сучасне становище Болгарії. Переорієнтація зовнішньої політики. Українсько-болгарські відносини. В липні 1991 р. була прийнята нова демократична Конституція Республіки Болгарії. Почалися ринкові перетворення, але слабкість економіки, орієнтація на СРСР, відсутність досвіду приватизації спричинили різкий спад виробництва. На середину 1994 р. 60% населення за рівнем доходів опинилися за межею бідності. Це привело до загострення політичного протистояння в болгарському суспільстві. На виборах 1994 р. перемогла соціалістична партія, але й вона не змогла розв'язати економічні проблеми: результатом стало катастрофічне падіння ВВП (середня заробітна плата стала складати 7 доларів на місяць, тоді як при демократах — 30), інфляція досягла 150% за рік. Це стало причиною повернення демократів до влади. З 1996 р. президент Болгарії — лідер СДС П. Стоянов. Демократи перемогли і на парламентських виборах 1997 року. На сьогодні зовнішньоекономічні та політичні зв'язки Болгарії поступово переорієнтовуються на Захід. Болгарія — асоційований член Європейського Союзу, домагається вступу до НАТО. На сьогодні середня заробітна платня в країні складає близько 100 доларів на місяць, а пенсія — 50.

У 1992 р. у Софії укладено Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною і Болгарією. Важливим чинником болгарсько-українських відносин є чисельна болгарська національна меншина в Україні — понад 230 тис. чол.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Які фактори вплинули на перемогу комуністів у боротьбі за владу в післявоєнній Югославії? Назвіть повеноного лідера Югославії та роки його перебування при владі.
2. Назвіть причини розриву відносин між СРСР та Югославією в повоєнний період.
3. Визначте головні риси югославського «самоврядного соціалізму» і наслідки його запровадження.
4. На які держави розпалася Югославія наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.? Покажіть їх на карті.
5. Між якими країнами і коли відбулася громадянська війна? Причини війни.
6. Які головні причини розпаду Югославії?
7. Які заходи та коли здійснювалися міжнародними організаціями і країнами світу для врегулювання ситуації в Югославії?

Заповнити подієво-хронологічну таблицю по одній з країн Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Чехія і Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, НДР).

[Назва країни]	
Дата	Подія
	[Назва підпункту за підручником]
	[Назва підпункту за підручником]

Методичні рекомендації до складання таблиці:

Оскільки інколи в підручнику не зазначені дати для основних подій в історії країни або дата визначається приблизно («після того...», «в кінці року...» тощо), то головною колонкою в таблиці є колонка «Подія». Необхідно виділити, в хронологічному порядку, основні події в історії країни і, якщо в підручнику зазначені дати, поставити їх в колонку «Дати».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте основні заходи, запроваджені місцевими комуністичними партіями, які свідчать про встановлення у країнах Центральної та Східної Європи прорадянських режимів по закінченню Другої світової війни.
2. Опишіть політичну, економічну й військову інтеграцію в країнах світового соціалізму в 50-80-х рр. ХХ століття. Покажіть на карті кордони Центрально- та Східноєвропейських держав після Другої світової війни.
3. Проаналізуйте основні фактори та напрямки становлення прорадянських режимів, причини кризових явищ у 60-70-і рр. ХХ століття в країнах регіону.
4. Оцініть діяльність Г. Гусака, Т. Живкова, Я. Кадара, Й. Тіто, Н. Чаушеску.
5. Охарактеризуйте демократичні революції кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., методи їх здійснення в регіоні та наслідки.
6. Дайте власну оцінку трансформаційним процесам країн регіону на сучасному етапі, ролі країн Центральної та Східної Європи в інтеграційних світових процесах сучасності.
7. Поясніть поняття і терміни: «експансія», «Празька весна», «соціалізм з людським обличчям», «оксамитові революції».
8. Назвіть дати встановлення комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі, антирадянських виступів в Польщі, утворення НДР, об'єднання Німеччини, «Празької весни» у Чехословаччині, розпаду Чехословаччини, народної революції в Угорщині, демократичних революцій в країнах Центральної та Східної Європи, громадянської війна в Югославії.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Європа у другій половині ХХ століття.
2. Революції 1989-1991 рр. у країнах Центральної та Східної Європи.
3. Югославська криза.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 186-236.
2. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: «Круглый стол» // Новая и новейшая история. — 2000. — № 2.

3. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 317-407.
4. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь. — 2004. — С. 33-51, 85-110, 258-291, 313-331, 382-407, 437-536.
5. Кривогуз И. Л. Крушение «реального социализма» в Европе и судьбы освободившихся народов. — Москва: 2001.
6. Кыров А. Л. Советская карательная акция в Венгрии (Хроника событий 1956 г. по материалам военного архива) // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. — Москва: 1997.
7. Постолювський Р. Л., Пугач Є. Я., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1953). — Харків, 2000.
8. Пронько В.А. Угорщина. Трагедія 1956 р. // Український історичний журнал. — 1997. — №5
9. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие / Под ред. Г. Н. Севастьянова. — Москва, 2001.
10. Страшнюк С. Ю., Пугач Є. П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). — Харків: 1998.
11. Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века: В 3 т. Т. 1. Становление «Реального социализма». 1945-1965. — Москва: 2000.

ПЛАН

1. Деколонізація країн Азії та Африки та її етапи (1945-1990 рр.).
2. Японська «економічне диво». Розвиток Японії на сучасному етапі.
3. Утворення КНР. Політика економічних реформ у Китаї у кінці ХХ століття.
4. Індія в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.
5. Створення держави Ізраїль (1947 р.). Виникнення палестинської проблеми.
6. Характеристика країн Африки.

1. Декolonізація країн Азії та Африки після Другої світової війни та її етапи (1945-1990 рр.).

Особливості розвитку країн Сходу в 40-90-ті роки. Розпад колоніальної системи. Після Другої світової війни у колоніях на території Азії та Африки склалися умови для здобуття державної незалежності багатьма народами. Цьому сприяло багато чинників:

- економічне зростання колоній під час Другої світової війни;
- капітуляція Японії в ході Другої світової війни;
- послаблення позицій Британії, Франції, Нідерландів в ході Другої світової війни та, відповідно, зміни в їхній колоніальній політиці;
- зміцнення національної буржуазії, інтелігенції, робітничого класу, професійних військових, здатних до самостійного управління своїми країнами;
- виникнення патріотичних партій та організацій, що під гаслами національної єдності проголосили курс на досягнення незалежності своїх країн;
- посилення національно-визвольних рухів;
- «холодна війна» між СРСР і США, які давали можливість маневрувати колишнім колоніям та новим державам між великими державами.

Колоніалізм — явище неоднозначне. З одного боку, він руйнував традиційну структуру життя Сходу, нав'язував на місцях незвичний європейський стандарт економічних і суспільних відносин, що призводило до енергійного опору колонізаторам. З другого ж боку, колоніальний капітал підштовхував соціально-економічний розвиток цих країн, втягував у ринкові відносини європейського типу. Однак в ХХ ст. колоніалізм в основному вже вичерпав себе історично і за умов, коли під час боротьби з гітлерівським нацизмом людство охопила ідея національної свободи і незалежності, він став анахронізмом і був приречений.

Етапи деколонізації. Історично закономірний процес деколонізації можна поділити на такі етапи:

- 1945 — середина 50-х рр. — в основному відбулося визволення народів Азії;
- середина 50-х — середина 60-х рр. — визволення народів Північної і Тропічної Африки;
- початок 70-х рр. — 1990 р. — остаточний занепад колоніалізму, визволення Південної Африки.

Великобританія розв'язала свої колоніальні проблеми переважно мирним шляхом: у 1947-1950 рр. стали незалежними її найбільші колонії — Індія, Пакистан, Бірма, Цейлон. Франція і Нідерланди намагалися зупинити процес деколонізації за допомогою війни: 1946-1954 рр. — війна Франції в Індокитаї, 1954-1962 рр. — в Алжирі; 1945-1950 рр. — війна Нідерландів в Індонезії.

Світова громадськість та ООН підтримали процес деколонізації. 14 грудня 1960 р. ООН прийняла декларацію «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам», яка поставила цей процес під міжнародний контроль і прискорила його. Саме в цей рік — «рік Африки» — 17 країн Африки отримали незалежність. Останньою колонією у світі була Намібія, яка отримала незалежність від ПАР у 1990 році. На сьогодні у світі існують лише залежні території (наприклад, британський Гібралтар) чи заморські департаменти (наприклад, французька Каледонія).

Шляхи розвитку незалежних держав. Звільнившись від колоніальної залежності й здобувши політичну самостійність, молоді держави не стали економічно незалежними. Країни Азії та Африки залишилися аграрно-сировинними придатками колишніх метрополій, залежали від

постачання машин, обладнання, припливу зовнішніх інвестицій. Відсталість, війни, епідемії, голод, фінансова заборгованість, етнічні й територіальні проблеми стали для них звичними явищами. Перед молодими новоутвореними країнами постали такі загальні складні проблеми визначення шляхів подальшого розвитку:

- вироблення власної внутрішньої і зовнішньої політики;
- встановлення характеру влади і форми суспільно-політичного устрою;
- економічна орієнтація.

Щодо державно-політичного устрою молодих держав Азії та Африки, то після здобуття незалежності в них почали створюватися політичні інститути переважно за західними зразками: були прийняті конституції, обиралися парламенти як представницькі законодавчі органи влади, засновувалися пости президентів або законодавчо оформлювалася монархічна влада, утворювалися політичні партії тощо. Однак всі ці інститути через цивілізаційну специфіку афро-азійських суспільств одержували особливе внутрішнє «забарвлення»:

- як правило, в цих країнах затверджувалася однопартійна система влади на чолі з визнаним лідером, всенародним вождем;
- патерналістська (від лат. слова *«pater»* — батько) система влади, яка формувалася за етнічними, племінними й т. п. принципами;
- важливу роль в суспільстві відігравала армія, яка часто втручалася в державні справи.

Соціально-політична нестабільність країн регіону проявлялася в другій пол. ХХ ст. в революційні, державних переворотих, воснних заколотах, громадянських війнах, міждержавних конфліктах тощо.

Труднощі економічного розвитку молодих держав. Складними були проблеми і в розбудові економіки. Більшість країн Азії та Африки обрала т. з. капіталістичний шлях розвитку — ринкові відносини, приватну власність, обмеження втручання держави в економіку. В основному, це країни з багатими природними ресурсами, порівняно високим рівнем розвитку промисловості.

Слаборозвинуті країни за умов експансії СРСР на Схід обирали т. з. *соціалістичний шлях розвитку* — відмову від приватно-ринкових відносин, перевагу державного сектора в економіці. Завдяки пропаганді Комінтерном (пізніше — Комінформбюро) марксистських положень, вирішальній перемозі СРСР над фашизмом, безпосередній підтримці радянських військ на шлях соціалізму в Азії стали Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос, Камбоджа. Пізніше комуністичні режими було встановлено в Африці (Малі, Ефіопія, Сомалі, Танзанія, Мозамбік, Гана, Конго, Гвінея, Ангола та ін.). СРСР підтримував будь-які режими, які заявляли про свою відданість ідеям соціалізму (Нікарагуа, Сальвадор, Афганістан). Щоправда, ці режими радянського зразка, як правило, були нестійкими.

В останній чверті ХХ ст. країни Азії та Африки, наслідуючи позитивний приклад країн Латинської Америки, переглянули стратегію свого розвитку: політику протидії світовій економіці вони змінили на політику пристосування її до своїх потреб. Ці країни розпочали форсовано розвивати свій експортний потенціал і сприяли ввезенню іноземного капіталу, що привело до прискореної модернізації більшості країн регіону. Їм вдалося створити вітчизняну промисловість, впровадити нові технології, а так звана «зелена революція» за підтримки США та інших країн Заходу зняла загрозу масового голоду. Йде процес поступового формування демократичних інституцій в країнах Азії та Африки.

Становлення і розвиток нових індустріальних країн Сходу. Колишні колоніальні країни активно борються за новий світовий економічний порядок, за якого враховувалися б і їхні інтереси; вони намагаються боротися проти економічної залежності від розвинутих країн. Вдалося це не багатьом. Так, новими індустріально розвинутими країнами стали т. з. *«азійські тигри»*: Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, орієнтиром для яких стала Японія. З 60-х років вони мають найбільш високі середньорічні темпи економічного розвитку в світі: на кінець 90-х років темпи економічного зростання цих країн досягли 8,8 % на рік (у Європі в середньому — 3,7 %), збільшувався їхній валютний запас (Тайвань посідає 1-2 місця у світі за валютним резервом — 82,5 млрд. доларів). Цим країнам вдалося синтезувати традиційних «східних» відносин і приватно-ринкових засад. Так, якщо Гонконг і Сінгапур процвітають завдяки чудовому геополітичному становищу (перехрестя важливих морських шляхів), то Південна Корея і Тайвань — завдяки цілеспрямованій політиці уряду і наполегливій праці населення.

Вирішальну роль в економічних досягненнях цих країн відігравала сильна, по суті, диктаторська державна влада. Вона, зокрема, цілеспрямовано стимулювала розвиток експортних галузей економіки, що поступово завойовували зовнішні ринки: високотехнічна продукція «азіатських тигрів» користується великим попитом на світовому ринку через її якість та відносно низькі ціни. Важливим було й те, що ці країни одержували економічну та фінансову допомогу з боку США та Японії. Не менш істотним чинником досягнень цих країн була специфічна національно-релігійна ментальність їхніх суспільств з особливим ставленням людей до праці, дисципліни, влади і порядку.

До нових *індустріальних країн* інколи зараховують й чимало інших держав — передусім країни Південно-Східної Азії (*Індонезію, Малайзію, Таїланд, Філіппіни*) та деякі інші.

Міжнародні об'єднання країн Азії та Африки. Маючи спільне колоніальне минуле і багато спільних проблем, насамперед економічних, розв'язати які неможливо без допомоги світового співтовариства, країни Азії та Африки намагаються проводити скоординовану зовнішню політику, виступати на міжнародній арені організовано та єдиним блоком. Першою спробою цих країн, які ще називають країнами «третього світу» або країнами, що розвиваються, виступити на світовій арені єдиною силою, була Бандунзька конференція 1955 р. Тут обговорювалися проблеми економічного та культурного співробітництва, прав людини та національного самовизначення народів і була прийнята Декларація про сприяння загальному миру та співробітництву. У 1964 р. 77 країн Азії та Африки утворили міжнародне об'єднання «Група 77». Його метою була стабілізація цін на експортну сировину, а також те, щоб домогтися пільг для збуту товарів на ринках розвинутих держав, фінансових інвестицій в економіку молодих країн. На початку 90-х рр. у це об'єднання входило 129 країн, в яких, наприклад, видобувається 2/3 використовуваної західними країнами нафти, більше 50% інших сировинних товарів.

Також діють такі регіональні об'єднання, як Ліга арабських держав (1945), Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) (1960), Організація африканської єдності (1963), Організація «Ісламська конференція» (1969). Але найбільш впливовим міжнародним об'єднанням країн, що розвиваються, є Рух несприєднання, що виник у 1961 р. за ініціативою п'яти авторитетних у світі лідерів — Дж. Неру (Індія), Й.-Б. Тіто (Югославія), Г. Насера (Єгипет), Сукарно (Індонезія) та К. Нкруми (Гана). В основу діяльності цього міжнародного об'єднання, учасниками якого є понад 100 країн світу з різними режимами, покладена політика несприєднання до воєнних союзів й блоків, концепцію якої висунув Дж. Неру. Вищий форум Руху несприєднання — Конференція глав держав та урядів його учасників, що з 1970 р. скликається регулярно раз на три роки. На цих конференціях, наприклад, приймалися рішення на підтримку в'єтнамського народу в його війні з США, на захист прав арабського народу Палестини, проти режиму апартеїду на Півдні Африки, за припинення радянського воєнного втручання в Афганістані та американського — в Латинській Америці. Рух несприєднання і сьогодні, незважаючи на радикальні зміни в світі, залишається авторитетною міжнародною організацією, про що свідчать його боротьба за ядерне роззброєння, за перебудову міжнародних економічних відносин на користь країн, що розвиваються, за рівноправне міжнародне співробітництво. Він домігся, зокрема, визнання проблем країн, що розвиваються, як проблем глобальних.

Відносини України з державами Азії та Африки. Україна є спостерігачем Руху несприєднання. Вона намагається потрапити на багатий сировиною ринок цього регіону та експортувати сюди наукомістку продукцію та вироби важкої промисловості. Великий крок у цьому напрямку зроблено у 1997-1998 рр., коли було укладено торговельні угоди з Китаєм та Пакистаном. Політичні й економічні зв'язки України з африканськими країнами розвиваються слабо через політичну нестабільність цього регіону.

2. Японське «економічне диво». Розвиток Японії на сучасному етапі.

Сан-Франциський мирний договір. Після прийняття Японією умов Потсдамської конференції про капітуляцію вона в жовтні 1945 р. була окупована американськими військами, що діяли від імені союзницьких держав. З того часу і до початку 1952 р., коли вступив в силу Сан-Франциський мирний договір, верховна влада в Японії належала американській окупаційній адміністрації на чолі з Головнокомандуючим союзницькими окупаційними силами генералом Макартуром. Ця адміністрація діяла згідно з визначеними союзниками принципами

демілітаризації та демократизації Японії. Вже в жовтні – грудні нею було видано чимало важливих декретів в цьому напрямку: були ліквідовані збройні сили, військові установи, таємна поліція, відмінені фашистські закони, заборонені мілітаристські та шовіністичні організації, відновлена діяльність політичних партій, в т. ч. комуністичної, з тюрем звільнювались політ'язні, прийняті закони про свободу слова й друку, про працю й профспілки, про загальне виборне право, що розповсюджувалось тепер і на жінок.

У 1946 р. в Японії були проведені перші парламентські вибори, на яких перемогли правотристоронні партії. Парламент прийняв нову конституцію Японії, яка вступила в дію 3 травня 1947 р. Японія проголосувала конституційною монархією, а стаття 9 конституції проголосувала відмову від війни як засобу вирішення міжнародних суперечок, відмову від армії і флоту. Важливі демократичні перетворення були здійснені в економічній та соціальній сферах: були ліквідовані найбільші монополістичні корпорації сімейного типу (Міцубісі, Міцуї, Сумітомо) і заборонено створення картелів та інших монополістичних об'єднань. У 1946 р. розпочалася аграрна реформа (ліквідовано поміщицьке землеволодіння), у 1947 р. було введено нове трудове законодавство (8-годинний робочий день), проведено реформу освіти і школи (школа відокремлена від церкви і навчання здійснювалося з 5 років) тощо. Всі ці перетворення створювали нову, демократичну ситуацію в країні, дали поштовх активізації економічного життя. Вже на початок 50-х років Японія досягла довоєнного рівня виробництва. Однак з розгортанням «холодної війни», особливо після перемоги комуністів в Китаї в 1949 р. та початком війни в Кореї в 1950 р., змінилася й політика американської окупаційної влади в Японії – розпочався наступ на ліві сили, які виступали проти США, а також згортання деяких демократичних процесів. Це змусило американців прискорити підготовку мирного договору з Японією, що повинен був ліквідувати її статус як окупованої країни.

Міжнародна конференція з врегулювання відносин з Японією проходила у вересні 1951 року в Сан-Франциско. З 51 країни, делегати яких перебували на конференції, мирний договір з Японією не підписали СРСР, Польща і Чехословаччина. Вони вважали його умови неприйнятними для себе. На підписання договору не були запрошені Китай та Індія, не передбачалося виплати їм репарацій. Не було врегульовано й територіальне питання. Згідно з договором, Японія визнавала незалежність Кореї, втрачала частину Курильських островів, Південний Сахалін, Тайвань, Пескадорські острови. Японія до сьогодні не погоджується з передачею СРСР групи Курильських островів — Ітуруп, Кунашир, Шикотан, Хабомаї. У 1952 р. між Японією і США був укладений «договір безпеки», за яким США отримали право розмістити свої війська на японських островах, а Японія — створити сили самооборони, на які можна було витратити 1% валового національного доходу.

Японське «економічне диво». З середини 50-х років розпочинається п'ятнадцятирічне феноменальне зростання японської економіки, т. з. японське «економічне диво», у результаті якого країна стала однією з найрозвинутіших держав світу. У 50-60-ті роки середньорічні темпи приросту промислового виробництва в Японії склали понад 15%, щорічні темпи зростання валового внутрішнього продукту — 11%, що в 2-3 рази перевищували темпи зростання в провідних країнах Заходу. На початок 70-х років Японія посіла друге місце в світі за обсягом національного валового продукту і згодом вийшла на перше місце по виробництву сталі, кораблів, радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів, копіювальної техніки, кіно- і фотоапаратури, оптики та автомобілів. Її питома вага в економіці країн капіталістичного світу зростає з 1,7% в 1950 р. до 10,1% в 1970 році. Ці грандіозні економічні успіхи стали можливими завдяки кільком причинам.

По-перше, окупаційна адміністрація США провела в Японії серію радикальних реформ.

По-друге, важливу роль у піднесенні економіки Японії відіграли тісні економічні відносини з США, зокрема американські кредити та воєнні замовлення, коли американці під час війни у Кореї і В'єтнамі використовували потужності японських підприємств і допомагали будувати нові.

По-третє, японці розгорнули систему збирання науково-технічної інформації, використовували найновіші науково-технічні досягнення, впроваджували їх у виробництво, вкладали великі кошти в купівлю патентів й ліцензій на найпріоритетніші відкриття й технології (ноу-хау). З 1960 р. правляча ЛДПЯ почала здійснювати програму «Подвоєння національного прибутку» («План Ідзанагі»), розрахований на 10 років. Згідно з цим планом, Японія мала посісти провідні місця в багатьох галузях виробництва, підвищити якість своїх товарів, налагодити випуск

експортноспроможної продукції. Скорочено податки і ставки банківського кредиту, що призвело до піднесення приватної ініціативи, розширення виробництва. Найбільшу увагу приділено новим галузям – електроніці, нафтохімії, виробництву синтетичних матеріалів. Створювалися сприятливі можливості для великих механізованих ферм.

По-четверте, незначна частка воєнних витрат (1% ВВП), багатогалузева структура концернів, що дозволяло маневрувати в залежності від кон'юнктури зовнішнього ринку, і зростання експорту, що забезпечувало надходження в країну валюти.

Але головним «винуватцем» «економічного дива» був працелюбний народ Японії. До останнього часу зарплата японця була в десятки разів нижчою, ніж у розвинутих західних країнах. Японцям властиві такі риси, як відданість національним традиціям і релігії, велика працьовитість та дисциплінованість, сумлінне ставлення до навчання й праці. Ефективно працює система патерналізму – довговічний найм на роботу, за яким оплата праці й пенсійне забезпечення зростають залежно від віку й трудового стажу на одному підприємстві, що стає для працівника «другою родиною».

Отже, завдяки вищезазначеним чинникам, на початок 70-х рр. Японія стала одним з центрів світового господарства, поряд із США і Західною Європою. Її експортні можливості за 20 років зросли у 90 разів, а валютні запаси — у 116 разів.

Внутрішня та зовнішня політика урядів ліберально-демократичної партії. Японія на сучасному етапі. На тлі економічного зростання відбулась стабілізація політичного життя в Японії. З 1955 р. при владі незмінно перебуває Ліберально-демократична партія (ЛДП), яка у внутрішній політиці дотримується курсу на розвиток ліберальної демократії і намагається поєднувати стрімкий економічний розвиток та піднесення життєвого рівня населення. У зовнішній політиці ЛДП відмовилася від виробництва, збереження й застосування ядерної зброї (доктрина «трьох без'ядерних принципів», 1968) і виступає за активне співробітництво з США: у 1960 р. між обома країнами укладено договір про взаємне співробітництво і гарантії безпеки. Згідно з ним США отримали право тримати сухопутні, військово-повітряні, військово-морські сили на території Японії, магі тут військові бази. Японія зобов'язалась укріплювати свій військовий потенціал спільно з США. Головною опозиційною партією є Соціалістична партія Японії, яка виступає за нейтралітет країни.

У 70-80-ті роки Японія вступила в смуту труднощів як економічного, так і політичного характеру. Країну вразила економічна криза 1974-1975 рр., інфляція, збільшення безробіття та ряд скандалів, викликаних зловживаннями й корупцією у вищих ешелонах влади.

У 1993 р. відбувся розкол всередині ЛДП і вперше на парламентських виборах вона зазнала поразки. У 1996 р. вона повернула собі посаду прем'єр-міністра, але колишнього авторитету в суспільстві ліберальні демократи вже не мають. 1998 р. став одним з найважчих в економічній історії повоєнної Японії. У цьому році всю Південно-Східну Азію охопила фінансова криза, що призвела до падіння курсу єни — національної японської валюти.

ЦЕ ЦІКАВО

В 2007 р. в Японії відкрився перший приватний вуз, в якому весь навчальний процес перенесений в Інтернет. У вузі є два факультети, де викладаються інформаційні дисципліни та дисципліни, пов'язані з «світовим культурним спадком». Курс навчання — чотири роки, вартість навчання — \$23 тис., освітній рівень — бакалавр.

Мой компьютер. — 2007. — №15. — С. 4.

3. Утворення КНР. Політика економічних реформ у Китаї у кінці ХХ століття.

Проголошення КНР. Культ особи Мао Цзедуня. Соціально-економічні експерименти комуністів Китаю. Після закінчення Другої світової війни у Китаї продовжилася громадянська війна між створеною комуністами Народно-визвольною армією (НВА), що мала 1,5 млн. (а з загонами самооборони — понад 10 млн. чоловік) і законним урядом президента *Чан Кайші*, що був лідером партії Гоміндан (Народна партія). Армія Чан Кайші нараховувала 4,3 мільйона осіб.

Комуністів Китаю підтримував СРСР, що передав КПК частину трофейної японської зброї розгромленої Квантунської армії. СРСР постачав китайським комуністам пальне, машини, обмундирування, продовольство, допомагав військовими спеціалістами. КПК була, по суті,

партію державної влади, що пропонувала більш реальну перспективу соціально-економічного розвитку Китаю, ніж Гоміндан. Теоретично комуністи захищали інтереси робітничого класу і селянства, однак робітників, зайнятих у промисловості, в Китаї нараховувалося 0,5% населення, а селянство навіть не думало про революцію. Рядовий китаєць в ідеях комунізму бачив не їхню антикапіталістичну суть, а продовження звичних для нього конфуціанських ідей сильної держави, колективних дій, відповідальних і порядних чиновників. Капіталістичні ідеї, які обстоювала партія Гоміндан, з їхнім акцентом на приватній власності не збігались з традиційними ідеалами китаїців. Тим більше, що клан Чан Кайші безсоромно грабував населення в роки свого правління. Після боїв 1946-1949 років війська Чан Кайші відступили на острів Тайвань, створивши там незалежну державу — Китайську Республіку, що до сьогодні не визнана жодною країною.

1 жовтня 1949 р. на території континентального Китаю проголошено *Китайську Народну Республіку (КНР)*, яку одразу ж визнав СРСР. КНР — найбільша за чисельністю населення країна світу, в ній проживає 1,3 млрд. чоловік. Головою держави став лідер комуністичної партії — *Мао Цзедун*, який намагався «китаїзувати» комуністичні погляди, наблизити їх до китайських традицій. Вся влада на місцях належала військово-адміністративним комітетам. З 1953 р. розвиток економіки Китаю йшов згідно з п'ятирічними планами. Середні темпи економічного зростання країни в першій п'ятирічці були нечуваними для світової економіки — 20% за рік. На 1956 рік було націоналізовано шляхом викупу майже всю промисловість, здійснено аграрну реформу: 300 млн. селян отримали 47 млн. гектарів землі. У цьому ж році завершено кооперування селян.

Після початку десталінізації ЦПР Мао, що не визнав курсу М. Хрушова, розпочав здійснювати багато в чому авантюрну політику «трьох червоних знамен» — «великого стрибка», «генеральної лінії» і «народних комун». «Генеральна лінія» означала форсоване будівництво комунізму через «великий стрибок». У 2-й п'ятирічці (1958-1962) було заплановано збільшити промисловий потенціал країни у 6,5 рази; щорічний приріст у промисловості повинен був складати 45% на рік, а сільського господарства — 20%. Гаслом «великого стрибка» стало висловлювання Мао: «Три роки упертої праці — десять тисяч років щастя»; було введено зрівнялівку в оплаті праці.

Нехтуючи економічними законами, комуністи запровадили казарменні умови життя — все населення було об'єднано в комуні (розпочалося впровадження в життя гасла «народних комун»). На селі ліквідовано не тільки приватну, а й особисту власність — спільними ставали домашня худоба, птиця, присадибні ділянки. Така політика призвела до голоду і катастрофічної нестачі товарів. Нещадно експлуатований трудовий ентузіазм народу, активно формувався культ особи Мао Цзедуна, якого було проголошено «Великим керманцем» китайського народу. Він розпочав претендувати на особливу роль Китаю як наддержави, яка повинна була очолити «третій світ», тобто країни, що розвиваються.

На 1959 рік стало зрозумілим, що такий курс комуністів призвів до занепаду китайської економіки. Збитки склали 100 млрд. юанів. За картковою системою на рік на одного чоловіка видавалося 180 кг крупи, 4,5 кг м'яса, 1,8 кг масла, 1,5 кг цукру, 5 м бавовняної тканини. Тому в 1961 році форсоване будівництво комунізму було призупинене, селянам повернули їхнє особисте майно, збільшили матеріальну зацікавленість в результатах праці.

Частина партійної верхівки, у тому числі міністр оборони Пен Дехуай, виступили проти такої політики Мао. Відповіддю на це стала «культурна революція», що пройшла в 1966-1976 роках. Її мета — знищити інакомудців у партії, органах влади, серед інтелігенції. По всій країні прокотилася хвиля погромів і бивствес викладачів, вчителів, що їх здійснювали молоді фанатики Мао — загони хунвейбінів («червоних охоронців») і цзаофанів («бунтівників»). Закривалися школи, вузи, наукові установи. У країні був встановлений військовий контроль, а новим гаслом стало: «Вся країна навчається в армії, весь народ — солдати». Збитки від таких дій склали 500 млрд. юанів, було репресовано понад 100 млн. осіб. Розгромивши до 1968 року опозицію, Мао, спираючись на армію, розігнав молодіжні загони — вони були відправлені в село на «перевиховання».

Смерть Мао Цзедуна і боротьба за владу. Реформи Ден Сяопіна. Після смерті китайського лідера у 1976 році в партії розпочалася боротьба за владу. Вона розгорталась між прибічниками «поміркового курсу» на чолі з *Ден Сяопіном* і вихованцями «культурної революції» на чолі з Хуа Гофеном. Щоб виправдати невдалі реформи Мао Цзедуна, Гофен звинуватив у всіх

негарздах його епохи радикальну маоїстську групу з представників шанхайської партійної еліти на чолі з Цзян Цин, так звану «банду чотирьох». Однак Гофен, що був прем'єром Держради, не мав авторитету Мао Цзедуна і не зміг стати національним лідером. Ним став начальник Генерального штабу НВА Ден Сяопін, з ім'ям якого пов'язані кардинальні зміни у житті китайського суспільства.

В грудні 1978 р., після III Пленуму ЦК КПК, розпочалися *економічні реформи*. Ден Сяопін розумів, що Китай відстав від сусідніх країн, які перетворилися на нові, індустріальні держави. Для нього не було особливо важливим те, що ринкові реформи не відповідають марксистським поглядам. Він казав: «Не важливо, якого кольору кішка, лише б вона справно ловила мишей». Спочатку було реформоване сільське господарство, оскільки 800 млн. населення проживало у сільській місцевості. Колгоспи були розформовані, земля віддана родинним бригадам в оренду спочатку на 10-15 років, а пізніше на більш довгі терміни. Основну частину врожаю було дозволено продавати за вільними цінами, а державні закупівельні ціни піднялися на 20%. Гасло «Збагачайтеся!», що було кинуте в маси, спрацювало — і Китай невдовзі повністю забезпечив себе продовольством. У 1984 році виробництво зерна на 50 % перевищило рівень 1975 року.

З 1984 р. розпочалися реформи у промисловості. Було надано певну господарську свободу підприємствам, зокрема право виходу на зовнішні ринки, стала заохочуватися підприємницька діяльність і залучення іноземного капіталу. Було скорочено бюрократичний апарат. Одночасно на східному узбережжі Китаю створено 61 спеціальну економічну зону навколо найбільших промислових міст — Шанхаю, Гуанчжоу та інших. Тут закордонні підприємці могли вільно вкладати свої капітали (за 16 років реформ було вкладено 181 млрд. доларів переважно китайською діаспорою). Китай також отримав кредити від США і Японії на модернізацію виробництва. За обсягом ВВП Китай зрівнявся з Японією, середньорічний приріст ВВП в 1979-1995 роках склав 9,8 %. За 15 років (1980-1995) ВВП зріс у чотири рази. Виробництво ВВП на душу населення склало 500 доларів на рік.

У 1982 році прийнято нову Конституцію Китаю, в яку увійшли сформульовані Сяопіном «чотири політичні принципи»: соціалістичний шлях розвитку; диктатура народу; керівництво КПК; марксизм-ленінізм та ідеї Мао Цзедуна. У 1987 році було оголошено про початок третього етапу реформ — політичного. Передбачалося поступово перейти до поділу державної влади і обмежити роль КПК. Однак виступ студентів у 1989 році на центральній площі Пекіна Тяньаньмень з метою пришвидшення цих реформ і жорстоке придушення цього виступу владою загальмували процес демократизації. Навпаки, партійний контроль в суспільстві посилювся.

КНР на міжнародній арені. До смерті Сталіна Китай був надійним союзником СРСР, однак Мао у 1957 році взяв курс на доцільність 3-ї світової війни. Оголошено, що ворогами Китаю є США — «загниваюча капіталістична країна», і СРСР — «соціал-імперіалістський хижак». Мао розраховував, що після 3-ї світової війни, в якій загинуть і США і СРСР, соціалізм запанує у всьому світі, а Китай стане лідером такого світу. З цієї метою Китай намагався втручатися у будь-які військові конфлікти, щоб розпалити їх. У 1959 р. Китай відібрав в Індії Тибет, у 1969 р. спровокував прикордонний конфлікт з СРСР на о. Даманському, у 1979 році розпочав зіткнення з В'єтнамом.

З початком економічних реформ Китай намагався вести помірковану лінію, укріплює торговельні зв'язки з Заходом. Ще в 70-х роках було нормалізовано відносини з США. У 1997 р. під юрисдикцію Китаю від Британії перейшов Гонконг (Сянган). Тут протягом 50 років було зберігатися ринкова економічна система (відповідно до проголошеного лідерами КНР гасла «Одна країна — дві системи»). Згідно з домовленістю у 1999 році до складу КНР відійшла колишня португальська колонія Аоминь (Макао). Питання о. Тайвань (*Китайської республіки*) до сьогодні не вирішено, КНР вимагає від усіх країн, з якими має дипломатичні відносини, невизнання цієї держави. Тайвань (Китайська республіка) являє собою високорозвинену індустріальну державу, не визану світом.

У 90-х роках КНР розширив економічне співробітництво з країнами Південної і Південно-Східної Азії, намагаючись стати конкурентом Японії. Китай є другим, після Росії, торговим партнером України. Новий імпульс українсько-китайським відносинам надав офіційний візит президента України Л. Кучми в Китай у 1995 році.

4. Індія в другій половині XX – на початку XXI століття.

Перемога народів Індії у боротьбі за незалежність. Індія як колонія Британії брала участь у Другій світовій війні: 3 млн. індійців воювали на фронті. Під час бойових дій у країні розвинулося машинобудування. Тому Індія виплатила всі борги Британії і вийшла з війни економічно зміцнілою. Однак країна була позбавлена адміністративної єдності. Причиною цього були багатонаціональний склад населення Індії, протистояння двох основних релігійних громад — індуїстів (близько 70 % населення), інтереси яких представляв Індійський Національний конгрес (ІНК), та мусульман (близько 25% населення), що були об'єднані Мусульманською лігою. Усе це завважало згуртуванню населення й послаблювало національно-визвольний рух. І все ж, у 1942 р. Британія погодилася надати Індії статус домініону, дозволила вибори до Установчих зборів, а у 1945 р. дала згоду на створення кабінету міністрів — Всеіндійської виконавчої ради за релігійною ознакою, як того бажала Мусульманська ліга. Ця пропозиція викликала обурення більшості індійського народу. Країною прокотилася хвиля антианглійських виступів і збройних повстань в армії і на флоті. У 1945 р. страйкували 800 тис. робітників. У лютому 1946 р. повстали 20 тис. матросів у Бомбеї.

У 1946 р. Індії надано статус домініону і проведені вибори по 2-х куріях — індуській і мусульманській. У серпні 1946 р. лідер ІНК Дж. Неру сформував Виконавчу раду. Але Мусульманська ліга відмовилася брати в ній участь. Розпочалися масові індо-мусульманські сутички. У 1947 р. згідно з «планом Маунбеттена» Індія поділилася на дві держави — Індію і Пакистан (у 1971 р. Східний Пакистан проголосив незалежність, утворивши Республіку Бангладеш). 15 серпня 1947 р. Індія стала незалежною, але реально отримала цей статус тільки згідно з Конституцією 26 січня 1950 року. Цей день вважається Днем незалежності країни.

Курс Дж. Неру у внутрішній і зовнішній політиці. З 1947 по 1964 р. Індію очолював видатний політик, філософ *Джавахарлал Неру*, який перебував під значним впливом лівоцентристських соціальних ідей, з симпатіями ставився до Радянського Союзу. У внутрішній політиці було взято курс на об'єднання країни, оскільки на її території існувало понад 500 князівств. У результаті Індія стала федеративною державою, що складається з 25 штатів і союзних територій. У промисловості створено державний сектор. Вся промисловість поділена на три групи. Перша — велика промисловість, оборонні галузі, залізниці, аерокосмічна і металургійна промисловість, зв'язок; електростанції були викуплені державою; це становило 14-17 % промислового сектора. Друга — легка та харчова промисловість, що залишилася у приватній власності. Третя — змішаний (приватно-державний) сектор, який охопив нові галузі промисловості: приладобудівну, нафтохімічну, радіоелектронну і автомобілебудівну (50 % промисловості).

Однак з часом курс Неру викликав опозицію з боку тих сил, які обстоювали цінності західного світу, критикували його соціалістичні експерименти та політику нейтралітету. Загострилася криза й виявився розкол в ІНК, а після смерті Дж. Неру у 1964 р. країну охопила загальна криза.

Уряд Індіри Ганді. На початку 1966 р. після затяжної економічної й політичної кризи ІНК та уряд Індії очолила донька *Неру Індіра Ганді*, яка наполегливо проводила курс свого батька як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Частка державного сектора в економіці збільшилася: у 1969 р. були націоналізовані 14 найбільших приватних банків, був прийнятий антимонопольний закон, націоналізовано імпорту бавовни тощо. Однак через падіння продуктивності праці на державних підприємствах, збільшення витрат на їхнє утримання новий прем'єр-міністр *Раджив Ганді* став провадити політику приватизації. За зразок було обрано японську економічну модель («переливання» грошей з прибуткових підприємств у неприбуткові, систему «патерналізму»).

Складною внутрішньою проблемою залишилося становище на селі, яке зупинилося на патріархальній стадії розвитку. Аграрна реформа не проводилася, 2/3 селян орендували землю у поміщиків. Великий відсоток становлять безробітні і ті, що живуть за межею бідності, жебраки. Не менш складною проблемою є територіальна цілісність Індії. Сикхи, що становлять основне населення штату Пенджаб, вимагають незалежності і створення держави Халістан. Збройні загони сикхів ведуть боротьбу з індійською армією і тепер. У цьому конфлікті загинули І. Ганді (вбита у 1984 р. своїми охоронцями-сикхами після того, як наказала ввести війська до священного храму

сикхів, де вони переховувалися) та її син Р. Ганді (підірваний в 1991 р. під час виборчої компанії жіночко-самовбивцею, яка була буквально «начинена» вибухівкою). З труднощами розв'язувалося національне питання, зокрема питання про державну мову, а також суперечності між окремими кастами.

Розвиток Індії у 80-90-х роках. Зовнішня політика. Після загибелі Р. Ганді внутрішньополітична ситуація залишилася нестабільною. На виборах перемагає то ІНК (лівоцентристська партія), то Джаната-парті (права партія). Однак Індія все впевненіше проводить більш реалістичну й прагматичну політику. В цілому за роки незалежності країна досягла значних успіхів в соціально-економічному розвитку. Вона увійшла в першу десятку держав світу за обсягом промислового виробництва, налагодила виробництво сучасної складної продукції, втричі зріс збір зерна, удвічі збільшилася кількість грамотних, підвищився життєвий рівень населення, створений могутній науково-технічний потенціал, включаючи космічні й ядерні дослідження. Втім, це не означає, що гострі проблеми розвитку Індії розв'язані. Серед найбільш складних проблем сьогодення Індії — значний зовнішній борг (понад 40 млрд. доларів), неписьменність майже половини населення країни, безробіття, значні соціальні контрасти.

Важкі проблеми вирішував індійський уряд і в зовнішній політиці: війни з Пакистаном у 1947, 1965, 1971 роках за князівство Кашмір; конфлікт 1954–1959 рр. з Китаєм за Тибет тощо. У 1998 р. Індія випробувала власну ядерну зброю, чим поставила міжнародне співтовариство перед проблемою поновлення гонки ядерних озброєнь.

5. Створення держави Ізраїль (1947 р.). Виникнення палестинської проблеми.

Утворення держави Ізраїль. Виникнення і загострення близькосхідної проблеми. Одним з важливих наслідків Другої світової війни стало утворення держави Ізраїль на Близькому Сході. Це на довгі роки висунуло близькосхідну кризу до числа центральних міжнародних проблем. Ідея утворення єврейської держави виникла ще у XIX ст. в австрійського журналіста Т. Герцля, який пропонував створити її на Близькому Сході або в Африці (в Уганді). У 1897 р. після конгресу *сіоністів* (партії, що виступала за утворення єврейської держави в Палестині) турецькому султанові запропонували продати землі в Палестині для утворення там єврейської держави (той, щоправда, відмовився). Після Першої світової війни мандат на Палестину отримала Велика Британія. Основну масу населення у Палестині становили араби, проте з початку XX ст. сюди розпочалася масова імміграція євреїв. Спроби Британії якось обмежити її не принесли результатів. Після Другої світової війни ООН позбавила Британію її мандату на Палестину, водночас в регіоні активізувався сіоністський рух.

29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН більшістю голосів прийняла резолюцію про розподіл Палестини на єврейську та палестинську держави (рішення №181):

- *єврейська держава Ізраїль* отримувала — 56,47 % території Палестини;
- *арабська держава Палестина* — 42,88 % території;
- *Єрусалим* з околицями (0,65 % території Палестини) виділявся у спеціальну зону під міжнародним контролем.

Не дивлячись на заперечення арабського світу, згідно з цією резолюцією ООН 14 травня 1948 р. була проголошена держава Ізраїль. Першим прем'єр-міністром нової країни став Давид Бен-Гуріон, а президентом — лідер партії сіоністів Хаїм Вейцман.

СРСР та США підтримали утворення Ізраїлю, розраховуючи створити свій форпост на Сході і сприяти розпадові Британської імперії. Араби-палестинці не змогли створити свою державу через відсутність попередніх політичних структур і демонструючи невизнання резолюції ООН. Сусідні арабські держави теж не визнали Ізраїль.

15 травня 1948 р. Єгипет і Саудівська Аравія, Трансйорданія, Сирія та Ліван, Ірак розпочали першу арабо-ізраїльську війну, але програли (1949), оскільки Ізраїль підтримали США, СРСР, деякі європейські країни. **Наслідки війни:**

- ізраїльська армія окупувала більшість території Палестини, захопивши 6,7 тис. кв. км арабських територій;
- Ізраїль в односторонньому порядку проголосив Єрусалим своєю столицею, незважаючи на постанову ООН про поділ міста та надання йому міжнародного статусу;
- Єгипет зайняв Сектор Гази;

- Трансйорданія окупувала західний берег річки Йордан;
- розпочалася масова еміграція палестинців (750 тис. чол.) до сусідніх арабських країн.

Наприкінці 50-х рр. у Кувейті виник «Рух за національне визволення Палестини» (ФАТХ) на чолі з Ясіром Арафатом. Встановивши контроль над Організацією визволення Палестини (ОВП, 1964), Арафат (з 1968 р.) став її лідером, а також головнокомандуючим палестинськими збройними силами. ОВП стала повноправним представником палестинських арабів у світі (1974). СРСР став на шлях відкритої підтримки арабських країн в їх конфлікті з Ізраїлем.

Розпочалося більш ніж 50-річне протистояння між євреями та арабами, яке включило в себе:

- «Шестиденну війну» (друга арабо-ізраїльська війна, 5-10 червня 1967 р.). Проти Ізраїлю об'єдналися Єгипет, Сирія, Йорданія, Ірак, заявили про готовність надати військову допомогу арабам Алжир, Кувейт, Ємен, Ліван, Судан. Перемога ізраїльтян стала найбільш значущою за наслідками — Ізраїль виграв війну, захопивши ще 70 тис. кв. км сусідніх арабських держав: Синайський півострів у Єгипту, Голанські висоти у Сирії, західний берег річки Йордан, що був до того окупований Йорданією, арабський Сектор Гази та Східний Єрусалим. Ізраїль встановив повний контроль над Акабською затокою. Кількість палестинських біженців зросла до 1,3 млн. чоловік;

- сутички на виснаження з Єгиптом на лінії Суецького каналу («війна на виснаження», 1967-1969, 1969-1970 рр.);

- «Війну Судного дня»¹¹⁷ або «Семиденна війна» (третья арабо-ізраїльська війна, 6-24 жовтня 1973 р.). Проти Ізраїлю знову виступили Єгипет, Саудівська Аравія, Йорданія, про підтримку акції заявили Сирія, Лівія, Кувейт, Катар. США підтримали Ізраїль, який погрожував використати проти арабів ядерну зброю, а арабські країни — СРСР. Арабам не вдалося повернути захоплені Ізраїлем території. Лише завдяки Кемп-Девідській мирній угоді між Ізраїлем та Єгиптом (25 березня 1979 р.) Ізраїль повернув Єгипту Синайський півострів в обмін на дипломатичне визнання («мир в обмін на землю»). Проте Ізраїль відмовився створити палестинську автономію на західному березі р. Йордан. Арабські держави засудили дії єгипетського президента Анвара Садата і під час військового параду він був убитий (ймовірно арабськими терористами, 1981 р.);

- військові дії Ізраїлю в Лівані та Сирії 1982 р. (ОВП перемістилася до Лівану, що й стало причиною окупації Ізраїлем південного Лівану).

Близькосхідна криза стала водночас складовою частиною глобального протистояння двох військових блоків — НАТО та ОВД, США та СРСР.

Поступово Арафат переходить до ідеї створення палестинської держави не замість Ізраїлю, а поряд з ним. У грудні 1987 р. на лівому березі р. Йордан і в секторі Газа розпочалося народне повстання без застосування зброї — «інтіфада», що пішло на спад після 1990 року. Паралельно один з лідерів палестинців Сектора Гази шейх Ахмед Ясин створив напіввійськову терористичну організацію ХАМАС («Ісламський рух опору»), що зайняла непримиримі позиції щодо Ізраїлю. Він закликав своїх прихильників до війни на повне знищення Ізраїлю.

15 листопада 1988 р. Національна рада Палестини в еміграції проголосила незалежність Палестини, визнавши право Ізраїлю на існування. В результаті тривалих тасмних переговорів¹¹⁸ було укладено ізраїльсько-палестинську угоду у Вашингтоні (13 вересня 1993 р.). Відповідно до неї:

- палестинці визнали право на існування Ізраїлю, відмовлялися від тероризму та методів насильницької анти ізраїльської боротьби;

- Ізраїль визнав ОВП повноважним представником палестинського народу, надавав палестинцям обмежену автономію на території Сектора Гази та західного берегу р. Йордан, ізраїльські поселення на цих територіях мали бути ліквідовані.

Невдоволення цією угодою виявив ХАМАС та організація «Аль-Джазіра» («Священна війна»), продовживши терористичні акти. Незважаючи на терор і спротив мусульманських радикалів, на президентських виборах в палестинській автономії 1996 р. переміг лідер поміркованих Я. Арафат.

З перемогою на виборах в Ізраїлі правих партій і приходом до влади прем'єр-міністра Б. Натаньягу (1997 р.) ситуація загострилася: Натаньягу виступив за передачу Палестині не 11 %

¹¹⁷ 6 жовтня — єврейське свято Йом Кіпур (Судний День).

¹¹⁸ Проходили під патронатом міністра закордонних справ Норвегії Й. Хольста.

території, як того бажають палестинці, а 9%. Він також виступив проти передачі до складу Палестини Єрусалиму. Новий прем'єр Ізраїлю Єгуда Барак (1999) до травня 2000 р. вивів всі ізраїльські війська з Лівану, зажадавши від палестинців енергійної боротьби з терористами у своєму середовищі.

Проте після антиарабського виступу Арієля Шарона на святому для мусульман місці — Храмовій горі в Єрусалимі 28 вересня 2000 р. розпочалася «друга інтифада» («інтифада аль-Аксі»). Вона тривала до 2004 р. — до кончини лідера ОВП Я. Арафата й знищення засновника ХАМАСу шейха Ахмеда Ясіна. Палестинську автономію очолив поміркований лідер Махмуд Аббас.

В 2005 р. Ізраїль остаточно вивів свої війська із Сектора Газа й розпочав втілення плану одностороннього розмежування з палестинцями — почалося будівництво бетонної стіни по кордону з палестинськими землями.

25 січня 2006 р. на виборах у Палестинську законодавчу раду здобув перемогу фундаменталістський ісламський рух ХАМАС, який вважається в Ізраїлі (а також у США і Європі) терористичною організацією. Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра Ізраїлю Ехуд Ольмерт заявив про припинення будь-яких контактів з новим палестинським урядом, доти поки рух ХАМАС не визнає право єврейської держави на існування й не відмовиться від збройної боротьби. Голова Палестинської адміністрації Махмуд Аббас заявив, що він залишається головнокомандуючим палестинськими силами безпеки (у рядах яких налічується до 50 тисяч бійців), всупереч протестам ХАМАС. Незважаючи на зусилля, ХАМАСу так і не вдалося досягти коаліційної угоди з ФАТХ, і представники ХАМАС склали абсолютну більшість у кабінеті міністрів палестинської автономії.

Наприкінці березня 2006 р. у Палестинській автономії загострився конфлікт між збройними угрупованнями, що суперничають, — «Батальйонами Салах ад-Дина» (бойове крило «Комітетів народного опору») і палестинськими службами безпеки разом з бойовиками воєнізованого крила руху ФАТХ — «Бригади мучеників аль-Аксі». До зими ситуація загострилася до межі громадянської війни.

У січні 2007 р. за посередництвом короля Саудівської Аравії Абдалли у Мецці було досягнуто домовленості між ФАТХ і ХАМАС про припинення вогню й створення уряду народної єдності. У червні знову спалахнули зіткнення між угрупованнями ФАТХ і ХАМАС. Махмуд Аббас розпустив уряд автономії й увів надзвичайний стан.

Найважливіші події післявоєнного розвитку Ірану, Афганістану. Ісламський фундаменталізм. Країни Середнього Сходу — Іран та Афганістан отримали незалежність ще на початку ХХ століття. У післявоєнний період цей регіон знаходився під особливо пильною увагою СРСР і Британії, пізніше — США. Даний регіон багатий корисними копалинами, особливо — нафтою, має вигідне географічне становище, торговельні шляхи, вихід до Індійського океану. У релігійному відношенні це мусульманська (ісламська) цивілізація, важливим догматом якої є беззаперечне підкорення Аллаху (ісламському Богу), владі та ісламській державі. В економічному відношенні це малорозвинені країни, які, однак, намагаються активно впливати на ситуацію в світі.

У 50-90-і рр. найнестійлішою в політичному відношенні країною є Ірак, де у 1958 р. була ліквідована монархія й проголошена республіка. Протягом наступних 20 років там відбулося 4 державні перевороти. Останній, 1979 р., привів до влади *Саддама Хусейна*, який встановив сильний авторитарний режим. Ним було розв'язано війну з Іраном (1980-1990), яка перетворила Ірак на країну-боржника, війну з Кувейтом (1991), що призвела до міжнародної ізоляції Іраку. Завдяки діям американських військ на чолі з генералом Шварцкопфом, що провели операцію «Буря в пустелі», агресія Іраку у Кувейті була припинена. Внутрішні проблеми — боротьба курдів за незалежність на півночі Іраку, шіїтські заворушення на півдні — ускладнюють політичну ситуацію в країні. Втримати владу Хусейну вдається поки що лише завдяки репресивним заходам по відношенню до супротивників диктаторського режиму.

Велику роль в регіоні відіграє іслам, діячі якого претендують на політичну владу. Яскравим підтвердженням цього є післявоєнна історія Ірану. Кінець 70-х рр. характеризувався загостренням кризи шахського режиму в цій країні (шах Мохаммед Реза Пехлеві правив, і досить успішно,

Іраном з 1941 р.), зростанням впливу мусульманського духовенства на чолі з аятоллою¹¹⁹ *Рухола Хомейні*. Останній розробив теорію ісламської революції і побудови ісламської держави. Приводом до початку революції став розстріл урядовими військами Ірану релігійно-політичного мітингу в одній з мечетей. Спроба шаха піти на поступки опозиції успіху не мала, країною прокотилася хвиля антишахських маніфестацій. У січні 1979 р. шах був змушений покинути країну, у лютому з еміграції у Франції повернувся Хомейні. 9 лютого 1979 р. монархію повалено, а 1 квітня Іран проголошено *Ісламською республікою* на чолі з Хомейні.

Кінцевою метою своєї діяльності Хомейні вважав утворення всесвітньої ісламської держави шляхом жорстокої боротьби із слугами Сатани — інтелігенцією, імперіалістами (передусім — американцями), комуністами. Хомейні припинив контакти своєї країни із західними державами, ліквідував американські воєнні бази, закрити іноземні фірми і банки. Він проводив курс на деісламізацію становища у деяких регіонах ісламського світу (спроба перевороту в Бахреїні (1981), антиурядові виступи шиїтів у Саудівській Аравії, криваві погроми у місті Мекка (1979) та ін.). Хвиля ісламського фундаменталізму охопила весь регіон. Світовою проблемою став також іранський тероризм. Після смерті в 1989 р. Хомейні до влади в Ірані прийшли т. з. «помірковані ісламісти», які виступають з прагматичних позицій і головним завданням Ірану вважають розв'язання економічних проблем та розвиток міжнародного співробітництва.

Ареною жорстокої громадянської війни став *Афганістан*, найвідсталіша країна регіону. Понад 90% населення — жителі села, що перебувають під владою феодалів. Центральна влада на чолі з королем Захір-Шахом (1933-1973 рр.), а після повалення монархії — прем'єр-міністром і головою держави М. Даудом (1973-1978) ніколи не контролювала всієї території; єдиної нації не склалося. Основна ворожнеча точиться між пуштунами і таджиками. Більшість населення неписьменна, панує іслам у найконсервативніших формах.

За цих умов у *квітні 1978 р.* групою радикально настроєних офіцерів був здійснений військовий переворот — т. з. «*квітнева революція*» — і незабаром проголошено Демократичну Республіку Афганістан. До влади прийшла Народно-демократична партія Афганістану (НДПА), керівники якої були прихильниками соціалізму і користувалися підтримкою керівництва Радянського Союзу. Розпочалися соціально-економічні реформи, які проводило керівництво країни на чолі з Н. Таракі, Х. Аміном, Б. Кармалем. Після жорстокої боротьби всередині уряду до влади прийшов Амін, який намагався послабити залежність Афганістану від СРСР. У грудні 1979 р. за підтримки радянських спецслужб до влади прийшов Кармаль, усунувши Аміна, у країну введено радянські війська (приблизно 100 тис. чол.). До січня 1980 р. вони взяли під контроль майже всю територію Афганістану і в країні розгорнулися перетворення за радянським зразком. Це ще більш ускладнило ситуацію, підняло населення на боротьбу з «г'яурами» (невірними). Після нікому не потрібної десятилітньої війни, під час якої загинуло понад 1 млн. афганців і понад 14 тис. радянських військових, радянські війська у лютому 1989 р. були виведені з країни. Але політична ситуація в Афганістані не нормалізувалася до сьогодні.

Зокрема, недовго пробув при владі прорадянськи налаштований Н. Наджибулла, який проголосив курс на примирення у країні. Воєнні дії 1995-1997 рр. між військами президента Раббані, який очолював Ісламське товариство Афганістану, і опозицією (Ісламська партія Афганістану на чолі з Г. Хекматіаром, Національний ісламський рух Афганістану — генерал М. Дустум, Партія ісламської єдності — Халілі, рух «Талібан» — Омар) призвели до підпорядкування «талібан» більшої частини території країни. Таліби (передусім студенти медресе — вищих мусульманських навчальних закладів), які захопили Кабул, жорстоко побили Наджибуллу, прив'язали до автомобіля і напівживого протягнули вулицями столиці. Його тіло з ротом набитим грошима, що символізувало продажність режиму, декілька днів висіло у Кабулі. Наслідками війни стала руйнація економіки, ускладнена землетрусом навесні 1998 р. на півночі країни.

Країни Південно-Східної Азії. Національно-визвольна боротьба у французькому Індокитаї. Країни Південно-Східної Азії (Бірма, Таїланд, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Малайзія, Філіппіни, Індонезія, Сінгапур) в роки Другої світової війни були окуповані Японією. Вони були використані нею як джерела сировини, ринки збуту і як воєнні бази. Після поразки Японії в регіоні розгорнувся національно-визвольний рух. У серпні 1945 р. у *В'єтнамі* та *Індонезії* перемогли

¹¹⁹ Аятолла («значення Аллаха») – найвищий релігійний посада у мусульман-шиїтів.

революції. В'єтнам був проголошений демократичною республікою 2 вересня 1945 р. Головою Тимчасового уряду та беззмінним керівником країни протягом наступних 24 років став *Хо Ші Мін*. Він встановив один із найбільш тривких комуністичних режимів у світі. 17 серпня 1945 р. була проголошена незалежність *Республіки Індонезія*. Її першим президентом став *Сукарно* (з 1968 року — *Сухарто*). Розвиток цієї країни пішов іншим, ніж В'єтнаму, більш демократичним шляхом. Однак країни-метрополії розпочали воєнні дії проти цих держав.

У вересні 1945 р. французькі війська захопили центральну і південну частини *В'єтнаму*. Однак завдяки допомозі СРСР в'єтнамській армії вдалося навесні 1945 р. розбити французький експедиційний корпус у районі Дьєнб'єнфу. У липні 1954 р. між Францією і В'єтнамом були підписані Женевські угоди, за якими незалежним став Північний В'єтнам (Демократична Республіка В'єтнам, ДРВ). На південь від 17-ї паралелі у Південному В'єтнамі розташувалися французькі війська. Угода передбачала поступове виведення французьких військ, проведення загальних виборів через 2 роки з метою об'єднання країни. У 1956 р. у Південному В'єтнамі були проведені вибори у Національні збори і прийнято конституцію. Одна із її статей забороняла будь-які дії, спрямовані на розповсюдження в країні комуністичних ідей, тобто була застереженням від комуністичної експансії Північного В'єтнаму. США, Великобританія, Франція визнали цю нову республіку і надали їй значну економічну й воєнну допомогу. Однак створений у 1960 р. Національний фронт визволення Південного В'єтнаму на чолі з комуністами, спираючись на підтримку ДРВ, розгорнув активні бойові дії проти сайгонського режиму, що поклало початок громадянській війні у В'єтнамі.

Американо-в'єтнамська війна. США, бажаючи втримати Південний В'єтнам під своїм контролем і не допустити встановлення там комуністичного режиму, поступово втягнулися у цю війну, а з 1964 р. розпочали активні воєнні дії проти ДРВ. Ця американо-в'єтнамська війна — найбільш кривава серед локальних війн ХХ ст. — тривала майже 10 років і завершилася перемогою В'єтнаму. В січні 1973 р. США підписали Паризьку угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. 2 липня 1976 р. В'єтнам було об'єднано і проголошено створення Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ) із столицею в Ханой. Крім всього, це була також і перемогою Радянського Союзу, його найбільшим успіхом у «холодній війні» з США.

В грудні 1976 р. Комуністична партія В'єтнаму на своєму з'їзді затвердила програму будівництва соціалізму в масштабах всієї країни. У 1980 р. була прийнята конституція СРВ. Однак соціалістичні експерименти закінчилися провалом, і з кінця 80-х рр. компартія поступово стала переводити економіку В'єтнаму на ринкові рейки. 1986 р. правляча комуністична партія розпочала економічні реформи, схожі з китайськими: зменшилося державне планування; надано свободу підприємствам; поліпшені умови діяльності дрібних приватних підприємств, надано пільги іноземному капіталові; у конституцію внесено статтю про приватну власність. Наслідком стало економічне зростання — В'єтнам вийшов на 3 місце у світі по експорту рису, припинено інфляцію, збільшилися іноземні інвестиції переважно від приватних підприємців зі Східної і Південно-Східної Азії. Середній приріст ВВП у країні — 8-9 % на рік. Змінилася і зовнішня політика СРВ. Наприкінці 80-х років вона вивела свої війська з Камбоджі і Лаосу, які до того були у сфері її впливу, нормалізувала відносини з Китаєм, який у 1979 р. розпочав проти В'єтнаму воєнні дії, а у 1995 р. були відновлені дипломатичні відносини між США і СРВ.

В *Індонезії* до 1949 р. точилася війна з країною-метрополією Нідерландами. Після періоду «ліберальної економіки» 1950-1957 рр., який характеризувався нестабільністю господарського життя, Сукарно уводив воєнний стан. Обмежено приплив іноземного капіталу, націоналізовано підприємства голландців і англійців, розпочалося здійснення аграрної реформи, створено великий державний сектор. Спроба комуністів захопити владу у 1965 р. була придушена військовими на чолі з генералом Сухарто. У 1968 р. він став президентом, встановивши «новий порядок», що спирався на переважальний вплив армії у всіх сферах життя. З цього періоду країна на чолі з Сухарто розвивалася переважно завдяки експорту нафти. У 70-80-ті рр. було денационалізовано промисловість і аграрний сектор. Зовнішня і внутрішня політика стали орієнтуватись на західні країни — іноземному капіталові надані пільгові умови для інвестицій. Прибутки вкладалися переважно у будівництво шляхів, систем зв'язку, розбудову банківської справи, що заохочувало іноземні інвестиції. Рівень життя порівняно невисокий — 800 доларів на душу населення на рік.

Після виборів 1987 р. режим Сухарто ще більше змінив і в XXI ст. країна вступає в умових відносного економічного піднесення та політичної стабільності.

«Червоні кхмери» у Камбоджі та їхня модель комунізму. Один з найтрагічніших періодів свого розвитку пройшла після війни інша країна Південно-Східної Азії — Камбоджа. Після отримання незалежності у 1954 р. там було відновлено монархію на чолі з принцом Сіануком. У 1970 р. в країні відбувся державний переворот і до влади прийшов уряд на чолі з генералом Лон Нолом. Камбоджа була проголошена Кхмерською Республікою, а монархія — ліквідована. Але у 1975 р. до влади прийшов націоналістичний ультралівий режим «червоних кхмерів» на чолі з Пол-Потом. Обравши за взірць маоздунівський Китай, він висунув ідею кхмерського соціалізму: ліквідація міст, торгівлі, грошей, сім'ї, створення сільськогосподарських комун. Було знищено фактично всю інтелігенцію та військових. Усі жителі Пном-Пеня (столиці Камбоджі) виселені у сільські місцевості за 72 години, вводилися примусові шлюбні. Знищено 3 млн. з 8 млн. населення. У 1978 р. В'єтнам за підтримки СРСР захопив Камбоджу, пол-потівців вигнали з країни і в січні 1979 р. була проголошена Народна Республіка Кампучія. Через 10 років в'єтнамські війська були виведені. Камбоджа поступово стала повертатися до мирного життя.

У 70-80-ті рр. при владі в країні перебував пров'єтнамський режим. Йому протистояли прибічники принца Сіанука, що правив країною до 1970 р., і «червоні кхмери», що контролювали великий регіон на кордоні з Таїландом. Тільки у кінці 80-х розпочався політичний діалог з метою досягнення єдності в державі. У 1989 р. В'єтнам вивів свої війська, у 1993 р. відбулися вибори, на яких перемогу здобули прибічники принца Сіанука, що знову очолив державу. У Камбоджі відновлено монархію. Але мирні ініціативи були зірвані у 1997 р., коли розпалася урядова коаліція і прибічники колишнього прем'єр-міністра Хун Сена розпочали громадянську війну.

Економічний розвиток країн Південно-Східної Азії. АСЕАН. Південну Корею, Гонконг, Сінгапур і Тайвань образно називають «азійськими тиграми». Через їхній швидкий «стрибок» із економічної відсталості до процвітання за останні 25 років. Можна виділити декілька причин такого успіху:

- поєднання багатотисячолітніх традицій конфуціанства (повага до авторитету і влади, висока культура праці, жертвовність в ім'я загального блага, вміння задовольнятися малим, відсутність прав і свобод західноєвропейського зразка тощо) з ринковою економікою;

- військова і фінансова підтримка з боку США, Південної Кореї і Тайваню, тривкі зв'язки Гонконгу і Сінгапуру з Великобританією;

- активне втручання держави в економіку — спонукання підприємців виявляти ініціативу, завойовувати міжнародні ринки; підтримка державою експортноорієнтованих галузей економіки.

У Південній Кореї (Республіці Корея), що виникла у 1948 р., у сфері послуг працює 52 % населення. Щорічне економічне зростання протягом останніх 50 років складає тут 4,5-13 %, дохід на душу населення становить понад 11 тис. доларів на рік. Економічне процвітання країни розпочалося з розвитку текстильної промисловості й експорту текстилю, ціни на який на світовому ринку були невисокими через низьку собівартість робочої сили. У країні панував авторитарний режим військових (1948-1960 рр. — Лі Син Ман, 1960-1979 — Пак Чжон Хі). Демократичні перетворення розпочалися у 1987 р., коли були проведені перші всенародні вибори і введено в дію демократичну конституцію країни. У 80-х рр. Корея стала світовим лідером по виробництву побутової техніки, кораблів, легковиків, взуття. Всесвітньо відомими протягом короткого часу стали корпорації «Самсунг», «Хюндай», «LG», «Деу» (з останньою в Україні створено спільне підприємство по виробництву легковиків на базі автозаводу ЗАЗ).

Китайська республіка (Тайвань) створена у 1949 р. Чан Кайші, що емігрував на острів з континентального Китаю після поразки у громадянській війні. 53 % населення країни зайняті у промисловості і торгівлі. Як і в Кореї, економічному зростанню тут сприяв авторитарний режим на чолі з президентом Чан Кайші (1949-1975) та його сином Цзян Цзинго (1975-1986). Демократичні перетворення утвердились лише після смерті останнього. Розпочавши з експорту рису на світовий ринок, правлячий режим поступово створив умови для розвитку таких галузей промисловості, як текстильна, виробництво одягу і взуття, іграшок; пізніше розвинулося машинобудування, наукомісткі галузі. На сьогодні на Тайвані резервний запас валюти, американських доларів, найбільший у світі.

У *Сінгапурі*, що став незалежною державою у 1965 р., понад третина населення зайнята у фінансовій галузі та сфері послуг. Місто Сінгапур — один з фінансових центрів світу і великий порт. Лідером правлячого в країні авторитарного режиму з 1959 по 1990 рік був прем'єр-міністр Лі Куан Ю. Головні статті експорту — електроніка та комп'ютерна техніка, продукти нафтохімії, легкої промисловості.

У *Гонконзі* (*Сянгані*), що перейшов під юрисдикцію Китаю від Великобританії 1 липня 1997 р., найвищий серед «тигрів» рівень доходів на душу населення — 24,5 тис. доларів на рік. Місто експортує до 90 % виробленої продукції (одяг, іграшки, годинники). На виробництві зайнято 28,5 % населення, стільки ж — у торгівлі, ресторанному і готельному бізнесі.

Швидкий економічний розвиток багатих корисними копалинами країн регіону йде завдяки переважно китайській буржуазії. Вона виявила тут надзвичайну підприємливість, дуже швидко створивши великі транснаціональні корпорації. У Федерації Малайзія власне малайська буржуазія контролює лише 30 % економіки, китайська — 60 %. На експорт ідуть каучук, олово, нафта, деревина, а останнім часом — електротехнічні вироби, комп'ютери. Щорічний приріст ВВП — 8-9 %.

Королівство *Таїланд*, яке довгий час було слабко розвинутою, політично нестабільною державою (за 60 років 17 державних переворотів), у 70-80 рр. перетворилося на найбільшого в світі експортера рису. У 80-х роках завдяки іноземним інвестиціям і технологіям експортними товарами стали електроніка, продукція хімічної й автоскладальної промисловості.

Молоді індустріальні країни прагнуть до регіонального об'єднання. У 1967 р. Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни утворили АСЕАН. Економічне об'єднання, безмитна торгівля в рамках Асоціації дали змогу підняти рівень виробництва й перетворити цей регіон на один із центрів світової економіки.

6. Характеристика країн Африки.

Здобуття незалежності народами африканського континенту. Економічний та політичний розвиток країн Африки у 90-х роках. До Другої світової війни формально незалежною країною у Африці була лише Лівія. Решта територій були колоніями Італії, Франції, Бельгії, Португалії. Однак початок 60-х рр. ознаменувався остаточним розпадом колоніальної системи у Тропічній і Південній Африці (за винятком колоній Португалії). Процес здобуття незалежності став незворотним. На політичній карті світу недовзі з'явилося понад 40 нових держав. Особливо плідним у цьому відношенні став 1960 р. — «рік Африки», коли незалежність здобули одразу 17 країн, у 1963 звільнилася Кенія, у 1964 — Замбія та ін.

Частина країн (Нігерія, Замбія, Камерун та ін.) одразу обрали шлях *ринкової економіки*. Завдяки багатим природним ресурсам, сильній президентській владі вони вийшли на перші місця в Африці за рівнем економічного розвитку. Інші (Конго, Гвінея-Бісау, Танзанія, Ангола, Мозамбік, Ефіопія, Бенін, Мадагаскар, Зімбабве) довгий час орієнтувалися на *планову економіку*. Економічний розвиток цих країн залишає бажати кращого, хоча деякі з них (Гана, Конго, Гвінея) мали непогані стартові можливості.

Португальська колоніальна система на півдні Африки також розпалася. Даний процес започатковано здобуттям незалежності Анголою у 1975 р. Цей факт пов'язаний як з національно-визвольним рухом у самій Анголі (Народний рух за визволення Анголи — МПЛА — на чолі з марксистом А. Нето), так і з ліквідацією авторитарного режиму у самій Португалії у 1974 році.

Щоправда, характерним явищем для більшості африканських країн, що отримали незалежність, були довготривалі громадянські війни та економічна залежність від колишніх країн-метрополій та інших розвинутих країн світу.

Країни Північної Африки — Туніс, Алжир, Марокко, що належать до арабського світу і об'єднані історичною арабською назвою Магриб («Захід»), до Другої світової війни були колоніями Франції, а Лівія — окупована Італією.

У тяжкій боротьбі народ Алжиру здобував свою незалежність. На чолі її стояла організація «Північна африканська зоря», утворена ще у 20-ті рр. ХХ століття. У 1947 р. Франція видала закон, згідно з яким алжирцям надавалися права французьких громадян, але без надання державної незалежності їхній батьківщині. Тому створений у 1946 р. Революційний комітет розпочав підготовку до збройного повстання. У 1954 р. Комітет був перетворений на «Фронт

національного визволення», створена армія і розгорнуто повстання. У відповідь Франція ввела до Алжиру війська. Збройна боротьба, в якій загинуло понад 1 млн. алжирців, точилася до 1962 р., коли Франція визнала незалежність Алжиру. Після всенародного референдуму він проголошений Народною Демократичною Республікою. Першим головою уряду, а згодом президентом АНДР став Ахмед Бен Белла.

Трохи раніше Франція визнала незалежність Марокко і Тунісу (1956). Лівія стала незалежною у 1951 р., коли нова конституція проголосила її об'єднаним королівством.

Марокко і Туніс обрали шлях ринкової економіки і демонструють сьогодні рідкісний для країн Африки приклад динамічного економічного розвитку. Алжир до початку 80-х рр. запроваджував планову економіку і орієнтувався на СРСР. Водночас зростала роль армії в суспільстві і державі. На початку 90-х рр. ця країна пережила політичну кризу, коли на виборах перемогли ісламські фундаменталісти. Світський уряд Алжиру був змушений скасувати результати виборів. Політична ситуація в країні залишається напруженою.

Лівія до 1969 р. була монархією. 1 вересня 1969 р. група офіцерів на чолі з 27-річним капітаном М. Каддафі захопила владу у свої руки. Відповідно до теорії «арабського соціалізму», автором якої є Каддафі, у 1977 р. Лівія проголошена Соціалістичною Арабською Народною Джамахірією (джамахірія — влада народу). На чолі держави став сам Каддафі (офіційний титул — лідер лівійської революції) і 4 його соратники по перевороту. Теорія «арабського соціалізму», викладена у «Зеленій книзі» Каддафі, є, з його точки зору, третьою після доктрин капіталізму і соціалізму. Вона включає положення раннього ісламу (ідеї рівності й соціальної справедливості), чимало марксистських ідей, положення арабського націоналізму і анархо-синдикалізму. Політичні партії тут заборонено. До останнього часу Лівія займала різку антиамериканську позицію, що дало підставу США звинуватити її керівництво в міжнародному тероризмі. У 1986 р. США нанесли ракетний удар з літаків по палацу Каддафі в Триполі, а у 1992 р. ООН проти Лівії були введені економічні санкції. Незважаючи на певну лібералізацію режиму Каддафі, який з середини 90-х років намагається відмежуватися від міжнародного тероризму і здійснювати сучасну трансформацію лівійського традиційного суспільства, ізоляція Лівії від інших країн світу зберігається. Завдяки експорту нафти загальний рівень життя населення, навіть за умов жорстокого авторитарного режиму, є порівняно високим.

Одне з провідних місць у регіоні займає Єгипет. Ця країна була формально незалежною від Британії ще з 1922 року. 23 липня 1952 р. таємна організація «Вільні офіцери» здійснила державний переворот. Монархія, на чолі якої стояв король Фарук, була ліквідована. У 1956 р. була прийнята нова конституція Єгипту, що проголосила колишню монархію республікою і обрала *Гамаля Насера*, керівника перевороту, першим президентом країни. На цій посаді він залишався до своєї смерті в 1970 році. Саме з його ім'ям пов'язані значні зміни у єгипетському суспільстві, що висунули цю країну на роль лідера арабського світу.

Насер хоч і був переконаним націоналістом, проводив прорадянський курс, зокрема націоналізував Суецький канал, що викликало у 1956 р. англо-французько-ізраїльську інтервенцію. Після втручання у події СРСР війська інтервентів були виведені з країни. З Радянським Союзом було укладено договір про дружбу і співробітництво (1958). Стратегічний курс президента був спрямований на утворення єдиної арабської держави. Тому в 1958-1961 рр. Єгипет і Сирія утворили Об'єднану Арабську Республіку, сподіваючись, що згодом до неї приєднаються інші арабські держави. З 1961 р. Єгиптом взято курс на «соціалістичне будівництво»: проведено націоналізацію промисловості (державний сектор склав 70% економіки: до нього увійшли залізниця, автотранспорт, будівельні компанії), аграрну реформу, у політичній сфері робилися спроби запровадити однопартійну систему. Криза прорадянської моделі суспільства, зниження життєвого рівня населення, поразки у конфлікті з Ізраїлем спричинили падіння авторитету Насера і міжнародну ізоляцію країни.

Президент *Анвар Садат* після передчасної смерті Насера повів політику «зворотного курсу»: налагодив тісні контакти з США, розпочав лібералізацію економіки і торгівлі, відкрив Суецький канал. Але у відповідь на Кемп-Девідську угоду, підписану ним 1979 р. під час святкування Дня незалежності в жовтні 1981 р. група військових розстріляла з автоматів і закидала гранатами трибуну Садата. Новий президент — *Хосні Мубарак* підтримав курс свого попередника. Відносини з арабськими країнами стабілізувалися, і Єгипет знову зайняв провідне місце у мусульманському

світі. Наприкінці 2010 р. по країнах Північної Африки прокотилася хвиля революцій, що розпочалася у Тунісі. Внаслідок «*фініксової революції*» в Єгипті Мубарак був усунений від влади та заарештований. Його звинувачують у розкраданні державних коштів, розстрілі демонстрантів-опозиціонерів на центральній площі Каїру Тахрір.

Рух за незалежність в Тропічній і Південній Африці поживався відразу після Другої світової війни. Проголошений на У Панафриканському конгресі в 1945 р. антиколоніальний курс приволоблених народів призвів до виникнення в країнах регіону політичних партій і профспілок, активізації їх діяльності з метою мирного здобуття незалежності. Але після проголошення незалежності в багатьох з цих країн загострилися міжетнічні конфлікти й внутрішньополітична боротьба, що нерідко виливалися у криваві сутички і громадянські війни. Через такі випробування пройшли, наприклад, Конго, Нігерія, Кенія, Ангола, Чад, Сомалі та чимало інших держав. Це, звичайно, стримувало розв'язання ними проблеми подолання економічної і культурної відсталості та гальмувало розвиток законодавчих інтеграційних процесів на континенті. Обрання, за підтримки СРСР, чималою кількістю африканських країн орієнтиром свого самостійного розвитку соціалізму (Гана, Замбія, Ефіопія, Бенін, Танзанія та ін.) та занепад соціалістичних експериментів також не сприяли успішному цивілізаційному розвитку цих держав.

Крах апартеїду на півдні Африки. Найбільш розвинутою в Африці країною з ринковою економікою є *Південно-Африканська Республіка (ПАР)*, — створена у 1961 р. після свого виходу з Британської Співдружності. Протягом тривалого часу там існувала система апартеїду — з 36 млн. населення політичні права мали лише 5 млн. білих, проводилася колоніальна політика щодо окупованої Намібії. В авангарді боротьби за соціальну й політичну рівність виступав Африканський національний конгрес (АНК), створений ще у 1912 р. як перша політична організація не лише в Південній, але й в Тропічній Африці. У 1990 р. Намібія, остання з колоній світу, здобула незалежність. У самій ПАР наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. поступово відійшли від апартеїду за президента *Фредеріка де Клерка*. 1994 р. у країні відбулися парламентські вибори, в яких уперше брали участь кольорові громадяни. Президентом обрано лідера АНК — чорношкірого *Нельсона Манделу*, який після 23-річного ув'язнення був звільнений у 1990 році. У 1998 р. міністром оборони країни вперше за всю її історію теж став чорношкірий. В економічному відношенні ПАР — розвинута індустріально-аграрна країна, багата на корисні копалини: є світовим лідером у видобутку золота, платини, алмазів тощо.

1993 р. на карті Африки з'явилася ще одна країна — *Еритрея* (колишня провінція Ефіопії), яка вела боротьбу за незалежність понад 100 років. Ефіопія втратила вихід до Червоного моря. У 1998 між Еритреєю й Ефіопією виник воєнний конфлікт за 400 кв. км землі — вихід до Червоного моря. Конфлікт загострився на початку 1999 року.

У 2011 р. незалежність проголосив і був визнаний країнами світу *Південний Судан*.

Проблеми «Чорного» континенту. Отже, основними проблемами «Чорного» континенту є:

- **в політиці:** встановлення у переважній більшості країн авторитарних режимів, постійні військові перевороти, етнічні протистояння, що нерідко приводять як до громадянських воєн, так і до воєн між країнами (громадянські війни в Руанді між народами тутсі та хуту, а також у Сомалі, Ліберії, Уганді); племінний сепаратизм;

- **в економіці:** гостра нестача матеріальних ресурсів, скорочення експорту традиційних сільськогосподарських культур і, відповідно, прибутків; катастрофічно низький рівень життя, постійний голод мільйонів людей; неспроможність африканських країн конкурувати з іншими країнами світу;

- **в соціальній сфері:** залишки родоплемінного ладу, неписьменність більшості населення, відсутність кваліфікованих кадрів у всіх ділянках господарства та політичного й культурного життя.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити хронологічну таблицю по одній з країн (Японія, Китай, Індія, країни Південно-Східної Азії, Близького і Середнього Сходу та Африки).

Дата	Подія
	[Назва підпункту за підручником]
	[Назва підпункту за підручником]

Методичні рекомендації до складання таблиці:

Оскільки інколи в підручнику не зазначені дати для основних подій в історії країни або дата визначається приблизно («після того...», «в кінці року...» тощо), то головною колонкою в таблиці є колонка «Подія». Необхідно виділити, в хронологічному порядку, основні події в історії країни і, якщо в підручнику зазначені дати, поставити їх в колонку «Дати».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Визначте етапи деколонізації, причини розпаду світової колоніальної системи та шляхи розвитку незалежних держав в Азії та Африці. Покажіть на карті держави, що утворилися після розпаду світової колоніальної системи.*

2. *Визначте чинники, що сприяли японському «економічному диву» в повоєнний період. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Японії наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.*

3. *Опишіть процес проголошення КНР, соціально-економічні експерименти китайських комуністів.*

4. *Охарактеризуйте причини та процес реформування економіки Китаю наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.*

5. *Опишіть боротьбу народів Індії за незалежність та його перемогу. Охарактеризуйте розвиток Індії наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.*

6. *Охарактеризуйте сутність близькосхідної проблеми та перспективи її врегулювання.*

7. *Порівняйте економічний та політичний розвиток країн Близького і Середнього Сходу (Туреччина, Іран, Ірак, Афганістан) в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття.*

8. *Проаналізуйте економічний та політичний розвиток країн Близького та Середнього Сходу наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, враховуючи сутність ісламського фактора.*

9. *Охарактеризуйте курс Дж. Неру та І. Ганді у внутрішній та зовнішній політиці Індії.*

10. *Опишіть процес здобуття незалежності народами Африки.*

11. *Визначте причини краху апартеїду на півдні Африки.*

12. *Дайте власну оцінку політичним діячам: Мао Цзедуну, Хомейні, І. Ганді.*

13. *Поясніть поняття і терміни: «Рух неприєднання», «культ особи», «культурна революція», «апартеїд».*

14. *Назвіть дати організаційного оформлення Руху неприєднання, початку ринкових реформ у Китаї, антитерористичної акція американський та британських військ в Іраку, «року Африки», здобуття незалежності Намібії.*

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Країни Східної Азії у другій половині ХХ століття.

2. Країни Середнього Сходу та Південно-Східної Азії у другій половині ХХ століття.

3. Країни Близького Сходу у другій половині ХХ століття.

4. Близькосхідний конфлікт. Палестинська проблема.

5. Африка у другій половині ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 237-317.

2. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 408-478.

3. Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2003. — С. 147-424.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХІ СТОЛІТТЯ

ПЛАН

1. «Холодна війна»: причини, початок
2. Міжнародні відносини в 50-60-і рр.
3. Розрядка міжнародної напруженості
4. Закінчення «холодної війни» (друга
5. Міжнародний тероризм на сучасно

1. «Холодна війна»: причини, початок

Періодизація міжнародних відносин
Початок «холодної війни». Умовно міжнародні відносини можна поділити на наступні *періоди*:

- 1946-1953 рр. – початок «холодної війни»
- 1953-1959 рр. – послаблення міжнародних відносин
- 1959-1969 рр. – посилення протистояння між країнами
- 1969-1979 рр. – розрядка міжнародних відносин
- 1979-1985 рр. – посилення міжнародних відносин
- 1985 – поч. 90-х рр. – закінчення «холодної війни»
- кінець ХХ – початок ХХІ ст. – прискорення глобалізації світу.

Після закінчення Другої світової війни вперше з'явилися позиції у світі країн-переможниць, особливо СРСР і США. Почалася боротьба за вплив у світі.

Перше ж розходження виникло через домовленість із Черчілем (1944), хотів мати від нього країн. США обстоювали принцип від нього країн. США обстоювали принцип запровадження там тоталітарних комуністичної армія, у 1945—1946 рр. були створені коаліції справ і державної безпеки посідали комуністичні апарату Л. Берії. Вибори 1946 р. були проведені на безальтернативній основі. Попередньо було домовлено із союзниками у справі Руанді між на

Розпочалося протистояння між СРСР і США в історії має назву «холодна війна». Радянські історики вважали її початком альних ресурсів Черчіля 5 березня 1946 р. у м. Фултон (США, штат Міссурі), в якій він сказав, прибутків: на Східній Європи опустилася «залізна завіса». Він закликав західні країни до відмови від афритояння СРСР у зв'язку з посиленням комуністичної загрози.

Західні історики датують початок холодної війни 1946 р., коли Йосип Сталін на перших повоеєних виборах в СРСР заявив про підлягання госпозвитку насамперед важкої індустрії. На Заході це зрозуміли як небажання СРСР збільшити кількість солдатів 1926 р. народження продовжили до 7 років (вони повернулися додому лише у 1951 р.).

Причинами «холодної війни» стали: ОТИ
▪ протистояння двох наддержав — СРСР і США з країн (Япо

¹²⁰ До сьогодні у всіх пострадянських підручниках з історії саме та

«холодної війни».

▪ бажання наддержав контролювати весь світ і поширити свою ідеологію на всю планету Земля (США — американський варіант ліберальної демократії, СРСР — сталінський варіант комунізму).

Складові компоненти «холодної війни»:

• активна участь в регіональних конфліктах (найбільш відомі — Корейська війна 1950-1953 рр., В'єтнамська війна 1964-1975 рр., арабо-ізраїльський конфлікт (з 1947 р.), Карибська криза 1962 р., війна в Афганістані 1979-1989 рр. тощо);

• згуртування воєнно-політичних блоків (США — НАТО, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК; СРСР — ОВД);

• гонка звичайних і ракетно-ядерних озброєнь;

• гонка у галузі космічних досліджень;

• боротьба розвідувальних служб (ЦРУ та КДБ) та пропагандистська війна;

• економічна війна та технологічна блокада;

• ідеологічні диверсії та стратегія взаємного залякування;

• боротьба за вплив у країнах, що розвиваються.

Доктрина Трумена. Складовою частиною «холодної війни» є «доктрина Трумена» — зовнішньополітичний курс президента США Г. Трумена. Вона була проголошена у листі президента до конгресу (12 березня 1947 р.). В основі доктрини лежав принцип «стримування комунізму» — необхідність стримувати експансію СРСР для захисту безпеки США. Основні її принципи сформулював радник посольства США у Москві, видатний політолог Дж. Кеннан, автор праці «Джерела радянської поведінки»:

• сутність демократії втілена в США — і тому повинна бути розповсюджена американцями у всьому світі;

• СРСР протистоїть «поширенню демократії», тому США повинні бути сильнішими від СРСР у кожній точці земної кулі, де тільки Радянський Союз виявить «схильність порушити мир і стабільність».

Безпосереднім практичним втіленням «доктрини Трумена» стало надання термінової фінансової допомоги Греції і Туреччині у розмірі 400 млн. доларів. США вважали, що ці країни опинилися під безпосередньою комуністичною загрозою, оскільки СРСР організував антиурядове повстання у Північній Греції та бажав отримати вихід до Егейського і Середземного морів.

Видатним кроком для зміцнення та поширення демократії та прав людини у світі стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН «Загальної декларації прав людини» 10 грудня 1948 року. В ній вперше в історії міжнародних відносин були визначені права і свободи людини. Хоча положення, які містяться в Декларації, є лише рекомендаціями і не мають юридичної сили, проте вони мають велике морально-політичне значення. Виходячи з цього документа, вироблено цілий ряд міжнародно-правових документів: Пакт про права людини (1966), Конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1965) тощо.

Протистояння НАТО і Варшавського договору. У період «холодної війни» були утворені військово-політичні блоки, що протистояли один одному в різних регіонах:

• в Європі НАТО¹²¹ (Північно-Атлантичний союз — воєнний блок капіталістичних країн, утворений 4 квітня 1949 р.) та ОВД¹²² (Організація Варшавського Договору — блок соціалістичних країн, утворений у травні 1955 р., розпався 1991 р.);

• в південній частині Тихого океану — АНЗЮС (1951 р.), до якого входили Австралія, Нова Зеландія, США. Блок був спрямований проти СРСР та його союзників, національно-визвольних рухів у Південно-Східній Азії;

¹²¹ Країни-членовники: США, Італія, Канада, Норвегія, Ісландія, Данія, Португалія, Велика Британія, Бельгія, Франція, Нідерланди, Люксембург. Мета — захист демократії та протистояння СРСР.

¹²² Складає: СРСР, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Польща, Болгарія, Албанія.

• в Азії — СЕАТО (1954-1977 рр.: США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Пакистан) , Багдадський пакт (1955 р., з 1959 р. — СЕНТО: Ірак, Іран, Туреччина, Велика Британія, Пакистан; перестав існувати 1965 р.).

Після введення у Західній Німеччині у червні 1948 р. нової грошової одиниці, яку союзники запропонували ввести і на території Берліну, СРСР запровадив у своїй зоні окупації власні гроші і організував блокаду Західного Берліну (союзницької зони окупації). Радянські війська перекрили всі сухопутні, повітряні і водні шляхи до американо-франко-англійської зони окупації. Блокада, що тривала 324 дні — з червня 1948 по травень 1949 р. — коштувала США і Великобританії 200 млн. доларів, оскільки вони через «повітряний коридор» регулярно забезпечували Західний Берлін усім необхідним.

Війна в Кореї. До краю загострила міжнародну ситуацію в Азії агресія Північної Кореї (КНДР) проти Південної (Республіки Корея) у 1950 році. Добре підготовлена Радянським Союзом північнокорейська армія до червня 1951 р. захопила столицю Південної Кореї Сеул. ООН засудила агресію, 15 країн світу згодилися надати свої війська і під прапором ООН відвернути агресію. Основну частину цих військ складала американські солдати. У результаті наступу американців на чолі з генералом Макартуром північнокорейські війська було швидко відкинуто. До жовтня 1951 р. американці оволоділи столицею КНДР Пхеньяном, дійшовши до кордону з Китаєм. На допомогу армії КНДР прийшли радянські спеціалісти і китайські частини. Пропозиція Макаурта використати проти південнокорейців ядерну зброю не знайшла підтримки серед керівництва США. Між воюючими сторонами розпочалися мирні переговори, що закінчилися укладенням перемир'я у 1953 р., у результаті чого обидві армії відійшли до довоєнної 38-ї паралелі.

2. Міжнародні відносини в 50-60-і рр. ХХ століття. Рух неприєднання.

Становлення руху неприєднання. Рух за мир. Певного покращення міжнародних відносин вдалося досягти з утворенням Руху неприєднання. Це міжнародне об'єднання держав, що виступають за неприєднання до військово-політичних блоків великих держав, визнають неприпустимість надання своєї території під військові бази іноземних держав як основні принципи своєї зовнішньої політики.

На Бандунзькій конференції (квітень 1955 р.), в якій взяли участь представники 29 країн Азії та Африки, що визволилися, вперше були сформульовані спільні для країн Азії і Африки найважливіші принципи їхньої зовнішньої політики. Рух неприєднання організаційно оформився у 1961 р. на Белградській конференції (Югославія). Тут були закріплені основні принципи мирного співіснування, запропоновані Індією, певні доповнення внесені до заключної декларації Гаванської конференції (1979). Лідерами Руху неприєднання стали Г. Насер, Дж. Неру і Й. Тіто.

Принципи неприєднання сформульовані у 1947 р. прем'єр-міністром Індії Дж. Неру як зовнішньополітичні принципи Індії.

10 принципів мирного співіснування:

- повага до основних прав людини та принципів ООН;
- повага до суверенітету та територіальної цілісності всіх країн;
- визнання рівноправності всіх рас і націй, великих і малих;
- утримання від інтервенції й втручання у внутрішні справи інших країн;
- повага до права кожної країни на індивідуальну чи колективну оборону згідно зі Статутом ООН;

• утримання від використання угод щодо колективної оборони в інтересах якоїсь із великих держав і від тиску на інші країни;

• утримання від агресії проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої країни;

• врегулювання всіх міжнародних спорів мирним шляхом;

• сприяння взаємним інтересам і співробітництву;

• повага до справедливості і дотримання міжнародних зобов'язань.

Основні критерії членства у Русі неприєднання — незалежна зовнішня політика, що визнає співіснування різних політичних і соціальних систем; підтримка національно-визвольних рухів; неучасть у військових союзах; заборона використання іноземних військових баз на території цих країн у ході конфліктів між великими державами; боротьба проти всіх форм насилля; невтручання

у внутрішні і зовнішні справи інших країн. У Росії неприєднання активну участь беруть колишні колонії Азії, Африки, Латинської Америки — всього понад ста країн.

Перша конференція країн, що не приєдналися відбулася 1-6 вересня 1961 року. З 1973 р. конференції Руху неприєднання проводяться регулярно кожних три роки. Рух неприєднання став важливим самостійним чинником світової політики і сьогодні пристосовується до нових реалій міжнародного життя.

Проблеми роззброєння. Втручання наддержав у внутрішні справи інших країн. У другій половині 50-х рр. прояви холодної війни трохи послабшали:

- покращилися відносини між СРСР і Китаєм, Японією, Югославією;
- Женевські переговори 1954 р. підвели ризик під франко-індокитайським конфліктом;
- у травні 1955 р. СРСР виступив з ініціативою щодо укладення міжнародної конвенції про скорочення озброєнь і заборону атомної зброї;
- під тиском світової громадськості, що вимагала зменшення військових бюджетів, вперше в історії ООН Генеральна Асамблея розглядала питання про повне і загальне роззброєння.

Однак реальних кроків у цьому напрямі зроблено не було. Адже СРСР і США пропонували взаємовиключні варіанти вирішення зазначеної проблеми.

Вторгнення англо-франко-ізраїльських військ у Єгипет (1956 р. — пов'язано з націоналізацією Суецького каналу, вторгнення СРСР в Угорщину; Берлінська (1961 р.) і Карибська (1962 р.) кризи зупинили переговорний процес.

Берлінська криза сягає своїм корінням у 1959 р. У цей час, коли на Женевській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США, Британії і Франції розглядалося питання про утворення німецької конфедерації з НДР і ФРН. Однак результатів переговорів не дали, і в ніч на 13 серпня 1961 р. радянська сторона збудувала Берлінський мур, що остаточно роз'єднав Берлін. Американське командування стало перекидати війська до Західного Берліна. 27 жовтня відстань між американськими і радянськими танками становила 200 метрів. Протистояння тривало добу і закінчилося виведенням військ. Тільки у 1971 р. була укладена 4-стороння угода щодо статусу Західного Берліну.

Кульмінацією збройного протистояння між СРСР та США стали події на Кубі у жовтні 1962 року — **«Карибська криза»**. Передумовами загострення відносин стали:

- невдале вторгнення кубинських найманців та опозиціонерів з території США на Кубу з метою повалення режиму Ф. Кастро, економічна та політична блокада Куби з боку США;
- воєнна допомога США Кубі.

У вересні 1962 р. розпочалася таємна доставка на Кубу радянських ракет СС-4, стратегічних бомбардувальників Іл-28, тактичних ракет «Місяць», що могли нести ядерний заряд. Проте розвідувальний літак американських ВПС У-2 виявив на території Куби радянські ракети.

Найбільшого загострення події набули 22 жовтня 1962 р., коли для всіх збройних сил США було встановлено стан бойової готовності і американці встановили військово-морську блокаду Куби. 24 жовтня СРСР розцінив дії США як агресію, було ухвалено рішення про проведення у країні заходів воєнного характеру, що викликало справжню паніку в СРСР та США. 27 жовтня радянські підрозділи ППО на Кубі збили американський розвідувальний літак У-2. Американські військові радники підбурювали президента завдати удару по Кубі, а радянські військові та Ф. Кастро пропонували Хрущову ударити по США. Світ стояв на порозі третьої світової війни. Тільки виважена позиція президента Дж. Кеннеді, своєчасна поступливість радянського лідера М. Хрущова, а також посередництво Генерального Секретаря ООН стали на заваді широкомасштабним бойовим діям — СРСР вивіз з Куби ядерні ракети та стратегічні бомбардувальники, а США зняли військово-морську блокаду Куби.

Договір про заборону випробувань ядерної зброї. Проте на початку 60-х рр., не дивлячись на попередні конфлікти, вдалося досягти домовленості про часткову заборону випробувань ядерної зброї. 5 серпня 1963 р. у Москві було підписано **договір про заборону випробувань ядерної зброї у 3-х сферах — атмосфері, космосі і під водою** — між СРСР, США та Британією. За короткий термін до нього приєднались понад 100 держав.

Крім близькосхідної проблеми, викликаної арабо-ізраїльським протистоянням, ситуацію в світі ускладнило воєнне вторгнення СРСР та деяких інших соціалістичних країн у Чехословаччину

1968 р. (придушення «Празької весни»), а також протистояння СРСР та Китаю (1969 р., конфлікт на Даманському острові).

3. Розрядка міжнародної напруженості (70-і – перша половина 80-х років). Гельсінська угода.

Нормалізація відносин ФРН із країнами Центральної та Східної Європи. З приходом до влади у ФРН уряду соціал-демократів на чолі з канцлером *Віллі Брандтом* та проголошенням ним « *нової східної політики*» покращилися відносини між Західною Німеччиною та СРСР, країнами Центральної і Східної Європи. Початок цьому процесові поклала німецько-радянська угода (серпень 1970 р.), де зафіксовано непорушність східного кордону ФРН. У цьому ж році укладено західнонімецько-польську угоду, згідно з якою обидві сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність одна одної та непорушність своїх кордонів. Договори про взаємне визнання кордонів укладені у 1972 р. між ФРН та НДР, у 1973 р. — між Чехословаччиною та ФРН (у цьому ж році Західна та Східна Німеччини стали членами ООН). ФРН також встановила дипломатичні відносини з Болгарією, Угорщиною.

У 1970 р. набрав чинності *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*.

У вересні 1971 р. укладено чотирьохсторонню угоду між СРСР, США, Францією і Великобританією про статус *Західного Берліну*, який визнано незалежною державою, заборонено застосування сили, всі спірні питання вирішено врегульовувати мирними засобами.

Радянсько-американські угоди. На початку 70-х рр., з приходом до влади у США президента Р. Ніксона, покращилися відносини між СРСР і США. Було проголошено курс на *розрядку*¹³³ міжнародної напруженості. У травні 1972 р. підписано:

- Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО — протиракетна оборона);
- Тимчасову угоду про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1 — обмеження стратегічних озброєнь);
- Договір про запобігання інцидентів у повітрі та у відкритому морі;
- Договір про «Основи взаємовідносин між СРСР і США», де йшлося про те, що розбіжності у ідеологічних і соціальних системах не є перешкодою для ділового співробітництва між двома країнами.

У червні 1973 р. укладена Угода про запобігання ядерної війни, а влітку 1974 р. — Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї, в листопаді цього ж року у Владивостоці підтверджено намір підписати договір ОСО-2 між СРСР (Лі. Брежнев) та США (Дж. Форд), сторони домовилися про кількість стратегічного озброєння на суші і на морі.

1975 р. відбувся спільний політ радянських космонавтів і американських астронавтів за програмою «Союз-Аполлон».

18 червня 1979 р. на зустрічі Л. Брежнева та Дж. Картера у Відні підписано *Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2)*, що обмежував кількість пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування, на підводних човнах і важких бомбардувальниках.

У другій половині 70-х рр. між СРСР та США встановлено *ядерний паритет* — обидві країни мали приблизно однакову кількість ядерної зброї.

Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. Велику роль у послабленні міжнародної напруженості відіграло підписання *33 державами Європи*, а також *США і Канадою* *Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЕ, Гельсінкі, 30 липня — 1 серпня 1975 р.).

Цим договором заборонено перегляд кордонів у Європі, всі держави-учасниці обіцяли дотримуватися прав людини та обмінюватися передовими технологіями.

Учасники наради взяли на себе зобов'язання у стосунках між різними державами керуватися такими *принципами*:

- суверенна рівність, взаємна повага прав;
- непорушність кордонів;
- незастосування сили або погрози силою;

¹³³ Автор терміну — Ш. де Голь.

- територіальна цілісність держав;
- мирне врегулювання спірних питань;
- невтручання у внутрішні справи;
- поважання прав і свобод людини;
- рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею;
- співробітництво між державами;
- сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Гельсінська нарада мала величезне значення для стабілізації ситуації в Європі та світі. Саме тут були сформульовані основні принципи європейського співіснування — заборона перегляду повоєнних кордонів у Європі та дотримання прав людини.

СРСР, підписуючи цей договір, бажав таким чином розширити економічні зв'язки з країнами Заходу. Проте останні поставили питання про розширення торгівлі у залежність від додержання СРСР прав людини. А оскільки в СРСР ніхто й не збирався їх додержуватися, то Захід в основному продавав за сировину застарілі технології. Крім того, СРСР став розміщувати на своїх західних кордонах нові ракети середнього радіусу дії — СС-20, що «накривали» всю Європу.

Ускладнювали міжнародні відносини проблеми врегулювання на Кіпрі та Близькому Сході, а також військовий переворот генерала А. Піночета у Чилі (1973).

Проблеми мирного врегулювання конфліктів на Сході. Після здобуття незалежності Кіпром (1960) виник конфлікт між греками та турками, які проживають на острові. 1974 р. греки-кіпріоти влаштували переворот з метою об'єднання з Грецією. Розвідка СРСР, зайнята пошуками доньки Л. Брежнєва Галини, не змогла вчасно повідомити керівництво Радянського Союзу про назріваючий конфлікт. Турки-кіпріоти, підтримані турецьким десантом, у відповідь утворили «Турецьку федеративну державу Кіпр». Питання єдності Кіпру не вирішено до сьогодні.

У 1973 р. Єгипет налав на Ізраїль, однак зазнав поразки. Новий президент Єгипту А. Садат переорієнтувався від СРСР до США. Позиції СРСР у цьому регіоні, як і в Латинській Америці, похитнулися. СРСР став втрачати вплив на Китай, однак посилив свій вплив в Індії.

1973 р. укладена Паризька угода по В'єтнаму. В результаті цієї угоди бойові дії в регіоні припинено і утворено Соціалістичну республіку В'єтнам (1976). У 1977 р. припинив своє існування блок СЕАТО, у 1979 — СЕНТО.

Радянсько-афганська війна. Економічна криза 70-х рр., наростання революційних і національних рухів, розміщення радянських ядерних ракет СС-20 у Східній Європі (Чехословаччина, НДР) призупинили процес розрядки і відновили «холодну війну». Остаточного занепаду політика розрядки зазнала у *грудні 1979 р.*, коли СРСР ввів війська до Афганістану. СРСР твердив, що США безпосередньо допомагають афганським «контрреволюціонерам». Радянська розвідка «засікла» у районі Пешавара радіогра, яка означала концентрацію американських військ у цьому районі. Коли до Афганістану ввели радянські війська, американців там не було. Це була чудово організована провокація з боку ЦРУ — СРСР перед усім світом постав як агресор. Так США помстилися СРСР за програв у в'єтнамській війні. Конгрес США відмовився ратифікувати договір ОСО-2, заборонив продаж зерна і технологій СРСР.

У 1980 р. адміністрація США на чолі з президентом Р. Рейганом бойкотувала Олімпіаду у Москві, а сесія Генеральної Асамблеї ООН засудила введення радянських військ до Афганістану і закликала до їх негайного виведення. У відповідь на введення радянських ракет американці почали розміщувати американські крилаті ракети у Західній Європі.

4. Закінчення «холодної війни» (друга половина 80 — початок 90-х рр. ХХ ст.).

Перехід від конфронтації до співробітництва в міжнародній політиці. Американсько-радянські угоди. Перша половина 80-х рр. — період погіршення міжнародних відносин. Але з приходом до влади в СРСР М. Горбачова розпочалася ера «нового мислення» у міжнародних відносинах. Міністром закордонних справ СРСР став *Едуард Шеварднадзе*, який прийшов на зміну А. Громико.

Основні елементи «нового мислення» — пріоритет загальнолюдських цінностей перед класовими, залучення СРСР до Гельсінського процесу захисту прав людини, обмеження виробництва і випробування ядерної зброї, скорочення озброєнь, схвалення ідеї спільного європейського дому.

Початок нормалізації радянсько-американських відносин поклала зустріч М. Горбачова з Р. Рейганом у Женеві (листопад 1985 р.). На наступній зустрічі у Рейк'явіку у жовтні 1986 р. керівники обох країн досягли угоди щодо суттєвого скорочення ядерних озброєнь. У результаті припинено розгортання стратегічних ядерних ракет в Європі, введено мораторій на ядерні випробування, підписано *Договір про повну ліквідацію ракет середнього радіусу дії* (до 2 тис. км, грудень 1987 р.), що стало початком реального ядерного роззброєння. Відповідно до договору з лютого 1988 р. розпочався *демонтаж радянських стратегічних ракет СС-20 та американських крилатих ракет*, разом з ракетами ліквідовувалося і пускове устаткування.

У відповідності з Женевськими угодами було виведено радянські війська з Афганістану (15 лютого 1989 р.) та Східної Європи, в Східній Європі розпочав розвалюватися «соціалістичний табір», радянські війська виведені зі Східної Європи. Кінцем «холодної війни» вважається спільна заява М. Горбачова і Дж. Буша-старшого на о. Мальта у листопаді 1989 р., де СРСР і США проголосили, що вони більш не є супротивниками.

Горбачов сприяв процесу об'єднання Німеччини (1990 р.). Країни колишнього соціалізму починають проводити незалежну політику, спрямовану на входження до НАТО та ЄЕС.

У грудні 1991 р. СРСР розпався, президент Дж. Буш-старший поздоровив свій народ з перемогою в «холодній війні».

У липні 1991 р. між СРСР та США укладений *Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1¹²⁴)*, що передбачав скорочення балістичних ракет наземного та морського базування, крилатих ракет та ядерних бомб з 21 тис. до 12 тис. з сумарного ядерного потенціалу СРСР та США. У цьому ж місяці припинили діяльність ОВД та РЕВ.

Формально процес примирення завершився підписанням Дж. Бушем і Б. Єльциним 1 лютого 1992 р. *Кемп-Девідської декларації*. Процес ядерного роззброєння продовжився і після розпаду СРСР:

- у січні 1993 р. між Росією (Б. Єльцин) та США (Дж. Буш-стар.) підписано *Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь — СНО-2*, що передбачав скорочення до 2003 р. ядерного потенціалу обох країн на 3-3,5 тис. одиниць озброєння;

- у травні 2002 р. В. Путін та Дж. Буш-мол. підписали *Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів до 2012 р. до 1700-2000 одиниць*.

На початку XXI ст. відносини між США і Росією погіршилися:

- щодо питання Югославії (Росія підтримувала Сербію, а США – албанців, які проживають на півдні Сербії);

- бажання США поставити нову систему ПРО в Східній Європі і вихід США 13 червня 2002 р. з договору про ПРО (1972 р). США запропонували Чехії та Польщі, як новим членам НАТО, розмістити на своїй території елементи власної протиракетної оборони.

Намаганням покращити ядерну безпеку світу стало підписання у Гаазі 75 країнами світу 25 листопада 2002 року Угоди про нерозповсюдження балістичних ракет, яка, щоправда, не має статусу офіційного договору.

Нова роль Центрально- і Східноєвропейських держав на міжнародній арені. Проблема врегулювання конфліктних ситуацій у світі. У липні 1990 р. нарада керівників НАТО внесла у свою воєнну доктрину зобов'язання не нападати на інші держави. Ядерну зброю було проголошено «зброєю екстремальної ситуації». Розпочався процес трансформації НАТО та його розширення на Схід. У 1999 р. членами НАТО стали три східноєвропейські країни: Польща, Чехія, Угорщина. Про своє бажання вступити до Альянсу заявили декілька інших держав Східної Європи, колишніх союзників СРСР по ОВД, а також окремі незалежні держави — колишні радянські союзні республіки.

Однією з основних проблем після розпаду СРСР стала наявність ядерної зброї у Росії, Україні, Білорусі та Казахстану. У 1993 р. між цими країнами укладені договори СТАРТ-1 і СТАРТ-2 про скорочення стратегічних озброєнь. Білорусь і Україна передали свою ядерну зброю Росії. У 1994 р. Україна приєдналася (із застереженнями) до Лісабонського протоколу Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), отримавши гарантії своєї безпеки від ядерних держав.

¹²⁴ Американська аббревіатура — СТАРТ.

США і Росія уклали договір про ліквідацію 80% хімічної зброї і відмову від її виробництва. Було також укладено договір про вдосконалення перевірок на місцях потужності ядерних вибухів. На Паризькій нараді у 1990 р. прийнято рішення про радикальне скорочення озброєнь і збройних сил у Європі. Однак непорозуміння між Росією та США наприкінці 90-х років поставили під загрозу розвиток процесу ядерного роззброєння та загальноєвропейського процесу скорочення озброєнь в цілому. Розбіжності виникли через різні позиції сторін в питаннях розширення НАТО на Схід, у врегулюванні близькосхідного і особливо югославського та чеченського конфліктів. Тільки після обрання В. Путіна президентом Росії в 2000 р. Росія нарешті ратифікувала договір СНО-2.

Технологічна революція, розвиток світової торгівлі, зростання транснаціональних корпорацій призвели до посилення інтеграційних процесів в Європі. У другій половині ХХ століття утворилися три економічні центри світу — США, Японія і Західна Європа. Західноєвропейські держави окремо не в змозі конкурувати ні з США, ні з Японією. Тому поступово, починаючи з другої половини 50-х рр., почався процес економічного, а згодом і політичного об'єднання Європи. На кінець 90-х рр. намічається завершення цього процесу. З 1974 р. 7 великих країн Європи проводять щорічні наради з цього питання. У 1992 р. в Маастрихті укладено угоду про їхній майбутній союз — створення Європейського Союзу (ЄС).

У 1949 р. створено Раду Європи, як регіональну міжурядову організацію, яка у 80-х рр. починає відігравати одну з провідних ролей в Європі. Мета організації — захист прав людини. З 1995 р. постійним членом Ради Європи стала Україна, яка у 1994 р. підписала Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС, що була ратифікована всіма її членами (1998 р.).

Падіння тоталітаризму у Східній Європі зробило актуальним питання про створення нової системи європейської безпеки. У листопаді 1992 р. на нараді країн-учасниць ЄЕС прийняті три важливі документи — «Хартія для нової Європи», «Спільна декларація 22 країн», «Договір про звичайні збройні сили в Європі», у яких узгоджено принципи воєнної доктрини, міжнародного співжиття, механізми загальноєвропейського процесу розвитку.

Проблема врегулювання конфліктних ситуацій у світі. Позитивному вирішенню питань роззброєння заважають постійні *регіональні конфлікти*:

- в Югославії (на початку 90-х рр. ХХ ст. між Сербією та Хорватією, наприкінці 90-х років — між Сербією та албанцями, що проживають в провінції Косово на півдні Сербії);
  - в Росії — дві російсько-чеченські війни;
  - арабо-ізраїльський конфлікт, що розпочався з утворення держави Ізраїль і триває з невеликими перервами до сьогодні;
  - конфлікти в африканських країнах (Руанда, Сомалі та ін.).
- До сьогодні у світі існує низка *невизнаних держав*:
- в Європі — Косово (більшістю держав визнається як частина Сербії);
  - на *пострадянському просторі* — Нагірно-Карабахська Республіка (більшістю держав визнається як частина Азербайджану), Придністровська Молдавська Республіка (більшістю держав визнається як частина Молдови); в Грузії — Абхазія та Південна Осетія;
  - в Азії — Вазіран (офіційно є частиною Пакистану), Тайвань (більшість держав визнається частиною території КНР), Таміл-Ілам (офіційно вважається частиною Шрі-Ланки), Турецька Республіка Північного Кіпру (більшістю держав визнається частиною Кіпру);
  - в Африці — на території Сомалі: Галмудуг, Пунтленд, Сомаліленд.

Невизначений статус мають: Палестина (частково окупована Ізраїлем), Західна Сахара (окупована Марокко). Сіленд (територія офіційно не визнається частиною якої-небудь держави, у тому числі Великобританії). Квазі-державне утворення — Мальтійський орден, який має статус спостерігача при ООН, дипломатичні відносини з 81-ою державою і іноді розглядається як карликівська держава. Існують також залежні і заморські території.

5. Міжнародний тероризм на сучасному етапі, його суть, причини виникнення та основні регіони поширення.

Тероризм у ХХ ст. був піднесений окремими політичними партіями і державами до рангу повсякденної політики. *Тероризм* — це тяжкий кримінальний злочин з політичним контекстом,

обов'язковою умовою терористів та їх дій є висування політичних вимог; позасудова розправа з противниками шляхом насильства з боку окремих осіб або організацій.

Головними причинами тероризму є:

- боротьба за незалежність окремих народів;
- релігійні протиріччя (християнства та ісламу) тощо;
- цивілізаційні протиріччя.

Так баскські сепаратисти в Іспанії (організація «Ета») вимагають незалежності Басконії; Ірландська республіканська армія (ІРА) — відокремлення Північної Ірландії від Великої Британії; курди, що проживають у Туреччині, Ірані та Іраку — створення власної держави (Курдистан); чеченські терористи — незалежності Чечні від Росії. Існують окремі арабські терористичні організації, що виступають проти поширення на арабський світ ідеалів демократії та християнства. «Терористом №1» у світі, на думку США, був до травня 2011 р. *Усама Бен-Ладен* — саудівський мільйонер, який фінансує міжнародну терористичну організацію «Аль-Каїда», та вважається організатором терористичного акту 11 вересня 2001 р. в США (убитий на весні 2011 р. американськими спецназівцями в Пакистані). В Росії «терористом №1» оголошений був чеченець *Шаміль Басаєв* (убитий російськими спецслужбами 2007 р.). Під постійною загрозою чеченських терористів перебуває населення Росії, особливо на Кавказі. Так 1 вересня 2004 р. було захоплено школу у Беслані (республіка Дагестан, Росія), здійснено терористичний акт у Москві на Дубровці на спектаклі «Норд-Ост» (при проведенні антитерористичної операції в Москві загинули глядачі, отруєні газом, що застосовувався спецслужбами); 2010 р., весна — вибух в московському метро.

Найгучнішим терористичним актом початку XXI ст. стала повітряна атака на Нью-Йорк та Вашингтон 11 вересня 2001 року. Арабські терористи спрямували пасажирські літаки на будівлю Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку та Пентагон. Кількість жертв перевищила 3 тис. чоловік

Жертвами міжнародного тероризму у XX ст. ставали не тільки монархи, керівники урядів, політичні лідери, державні чиновники, а й діячі культури, мистецтва, спортсмени і пересічні громадяни. Лише у другій половині XX ст. жертвами терору стали: Генеральний секретар ООН Д. Я. Гамамаршельд, у США — президент Дж. Кеннеді та його брат, сенатор Р. Кеннеді, борець за громадянські права Мартін Лютер Кінг, в Індії — прем'єр-міністр Індіра Ганді, її син, колишній прем'єр-міністр Раджив Ганді, король Саудівської Аравії Фейсал, прем'єр-міністр Швеції У. Пальме, президент Єгипту Анвар Садат, прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін та голова італійського уряду Альдо Моро, спроба вбивства Папи Римського Івана Павла II.

Небезпека, що її становить міжнародний тероризм, так само як і глобальні проблеми людства, вимагають спільних дій міжнародного співтовариства, яке за всіх своїх проблем все ж із оптимізмом і надією на краще майбутнє ввійшло у нове тисячоліття.

Внесок України у поліпшення загальної атмосфери безпеки у світі. Українські військові виконували миротворчі функції під час збройних конфліктів:

- розмінування у Лівані;
- в 90-х рр. XX ст. під час сербо-хорватського конфлікту українці під егідою ООН підтримували мир в Боснії та Герцеговині;
- на початку XXI ст. після вторгнення американських військ до Іраку, український батальйон приймав участь у підтриманні миру в іракській провінції Васід (2003-2005).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити хронологічну таблицю

Міжнародні відносини у другій половині XX — на початку XXI ст.

Період	Дата	Подія
Початок «холодної війни»	1945-1953 рр.	
	1953-1959 рр.	
	1959-1969 рр.	
Розрядка	1969-1979 рр.	

міжнародної напруженості		
Загострення міжнародних відносин	1979-1985 рр.	
Закінчення «холодної війни»	1985-1991 рр.	
Міжнародні відносини на сучасному етапі	Кінець XX – початок XXI ст.	

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте передумови та складові частини «холодної війни». Покажіть на карті поділ світу на два ворогуючі табори та військово-політичні блоки (НАТО, ОВД).
2. Назвіть основні етапи холодної війни та їх хронологічні рамки.
3. Покажіть на карті основні регіони міжнародної напруженості (війна в Кореї, Карибська криза, В'єтнамська війна, Афганська війна, війна в Югославії, близькосхідний регіон, Іракська кампанія).
4. Опишіть періоди особливого загострення міжнародної напруженості в 1950-1960 роки.
5. Охарактеризуйте особливості курсу на розрядку міжнародної напруженості.
6. Охарактеризуйте сутність «нового політичного мислення» М. Горбачова. Проаналізуйте процес завершення «холодної війни».
7. Визначте причини посилення міжнародного тероризму в другій половині XX століття. Наведіть відомі вам приклади міжнародного тероризму.
8. Проаналізуйте роль регіональних конфліктів в сучасному світі.
9. Дайте власну оцінку процесу розширення НАТО на Схід та місцю України в системі міжнародних відносин на початку XX століття.
10. Поясніть поняття і терміни: «холодна війна», «паритет», «розрядка», НАТО, ОВД, ЄС, «геополітика», доктрина обмеженого суверенітету, «доктрина Брежньєва», «нове політичне мислення», «багатополосний світ».
11. Назвіть дати «холодної війни», Паризького мирного договору, Всесвітнього дня прав людини, утворення блоку НАТО, війни у Північній Кореї, американо-в'єтнамської війни, утворення блоку ОВД, побудови Берлінського муру, Карибської кризи, Гельсінської угоди, війни СРСР в Афганістані, антитерористичної акції американських та британських військ в Іраку, останнього розширення НАТО та країни, що увійшли до блоку.

КОНТУРНІ КАРТИ

1. Міжнародні відносини після Другої світової війни у 1945-1991 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 318-355, 387-393.
2. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь. — 2004. — С. 537-607.
3. Головін Ю. Ізраїль: війна і перша інтифада. Матеріали до уроку. Всесвітня історія, 11 клас // Історія України. — 2005. — №9.
4. Дюрозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — Київ, 1995.
5. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 479-503.
6. Морозов Г. И. Международный терроризм // США: экономика, политика, идеология – 1997. — № 10.
7. Савченко М. Об'єднані нації — об'єднаний світ // Історія України. — 2005. — № 41.

Лекція № 17
КУЛЬТУРА КРАЇН СВІТУ
В ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

ПЛАН

1. Найважливіші наукові досягнення ХХ століття. Суть НТР.
2. Головні тенденції у розвитку світової культури в ХХ столітті. Модернізм та постмодернізм як явища культури.
3. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх подолання.

1. Найважливіші наукові досягнення ХХ ст. Суть НТР.

Загальна характеристика напрямів розвитку культури у ХХ ст. На сьогодні культурологи — фахівці, які вивчають культуру, нараховують понад 500 визначень цього складного поняття. Термін *культура* походить з латини і означав в давнину обробіток землі. Вперше цей термін використав римський оратор та філософ Цицерон у I ст. до н.е. у розумінні філософії, як «культури душі». Сучасне розуміння культури заклад німецький просвітник С. Пуфендорф у другій половині XVII столітті.

Найпростіше *культуру* можна визначити, як всі матеріальні та духовні цінності, створені людством у процесі свого розвитку. Виділяють *матеріальну* та *духовну культуру*, яка, у свою чергу поділяється на *освіту, науку* (точні та природничі науки, гуманітарне знання), *мистецтво* (образотворче мистецтво, кіно і театр, музику і танець тощо), *фізкультуру* та *спорт*.

Культурний розвиток у другій половині ХХ ст. відбувався під впливом процесів післявоєнної трансформації технологічних, економічних, соціальних і політичних основ насамперед західного демократичного суспільства. Для світової культури цього періоду характерні такі загальні тенденції:

- розвиток різноманітності і водночас прагнення до єдності культурного середовища;
- посилення уваги до життя конкретної людини, розуміння його самоцінності й пріоритетів;
- бурхливий розвиток науки, науково-технічна революція, інформаційний вибух, поява нових галузей науки;
- посилення релігійності населення, збільшення впливу релігійного фундаменталізму;
- падіння моральних цінностей, широке розповсюдження антиестетизму, посилення вседозволеності;
- розвиток освіти і охоплення нею дедалі більшої кількості населення.

Для сучасної культури характерний її поділ на *масову* й *елітну (елітарну)*. Термін «*масова культура*» виник у 50-х роках і означає культуру, творці якої орієнтуються на середньостатистичного споживача. Вони не намагаються підняти культурний рівень людини, а навпаки, самі свідомо «спускаються» до рівня посередності. Твори масової культури дають людині психічне розвантаження і не вимагають особливих розумових зусиль з її боку для сприйняття. Вони створюють нереальні образи, міфічних героїв, «загорнутих» у приємні обкладинки книжок, аудіо- та відеокасет та дисків. Це всілякі герої бойовиків (наприклад Рембо у виконанні С. Сталлоне), фільмів жахів (маньки з фільмів У. Крейвена), вестернів (ковбої у виконанні К. Іствуда), фантастичних фільмів (герої «Зоряних війн»), реклами тощо.

Елітна культура вимагає високого рівня інтелекту від глядача і слухача, його широкої ерудиції, співтворчості, вона розрахована на смаки обраних — еліти. Творці таких елітних творів ніколи не спускаються до рівня посередніх споживачів, а намагаються підняти їхній культурний рівень до рівня свого світосприйняття. Наприклад, до кінорежисерів елітарного кіно сучасності належать А. Тарковський (СРСР, фільми «Андрій Рубльов», «Сталкер»), Ф. Фелліні (Італія, фільм «Вісім з половиною»), «І корабель пливе»), М. Форман (США «Політ над гніздом зозулі»).

Вдосконалення системи освіти. Проблеми розвитку освіти в зарубіжних країнах. Розвиток освіти в індустріальних державах. Освіта — процес навчання і результати засвоєння систематизованих знань, умінь й навичок, потрібних для практичної та розумової діяльності людини. Це — необхідна умова якісної підготовки до життя, основний канал прилучення до культури, здобутків світової цивілізації. Головний шлях одержання систематичної освіти — навчання та виховання у навчальних закладах. Зміст освіти, її рівень визначаються потребами

суспільного виробництва, обумовлюються суспільними відносинами, станом розвитку науки, техніки, культури та рівнем розвитку власне шкільної справи і педагогічної думки.

До початку XIX ст. абсолютна більшість людей у світі була неосвіченою. У XIX ст. у країнах Західної Європи та Америки починається запровадження системи загальної обов'язкової освіти. Діяли різні типи шкіл: духовні, світські, платні й безкоштовні, початкові, середні, вищі, державні та приватні.

Перша половина XX ст. — період формування сучасної системи освіти: введено чіткий поділ навчальних закладів за рівнем освіти, запроваджено міжнародні дипломи, зароджується система професійної освіти тощо. У провідних європейських країнах і США запроваджено обов'язкове початкове навчання дітей до 14-15 років. Поряд з основами знань до шкільних програм вводилися предмети, що мали на меті підготувати учнів до певних професій, ведення домашнього господарства.

Світовими центрами вищої освіти стали університети Лондона, Кембриджа, Оксфорда, Единбурга — в Англії, Гарвардський, Колумбійський, Іллінойський університети — в США, Сорбонський університет — у Франції. Міжнародними центрами вищої технічної освіти стали технічні факультети університетів Кембриджа, Бірмінгема, Манчестера в Англії, Массачусетський технологічний інститут, Технологічний інститут Карнегі в США, Національний політехнічний інститут у Франції.

Одним з головних наслідків НТР у провідних постіндустріальних країнах світу стала невідповідність між суспільними вимогами розвитку і відставанням у рівні знань випускників шкіл та вузів. Тому в розвинутих країнах Заходу проведено низку реформ в освіті, метою яких є ліквідація неписьменності, встановлення відповідності між освітою та суспільними проблемами, удосконалення форм і методів навчання. Сьогодні у розвинutih державах практично всі, хто прагне вчитися, можуть здобути безкоштовну середню освіту. У цьому ж напрямку пішли і нові індустріальні країни — Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, а також Японія. Тут запроваджено обов'язкову середню освіту, піднесено її рівень до світових стандартів. У розвинutih країнах упроваджується система безперервного навчання. Високий рівень освіти був і серед населення колишнього соціалістичного табору, чого не можна сказати зараз в умовах важкої економічної кризи.

Технізація і комп'ютеризація освіти. З появою і широким розповсюдженням ПЕОМ у розвинutih країнах, розвитком інформаційних світових мереж, таких як Інтернет, можна говорити про надання духовному виробництву інформативного характеру. Ця універсальна інформаційна система була розроблена в 1969 р. з метою забезпечення надійного зв'язку в умовах воєнних дій. Створення на початку 80-х років персонального комп'ютера, а на початку 90-х — відповідного програмного забезпечення, дало можливість швидкими темпами розвивати систему Інтернет. На початок 2000 р. в світі було близько 100 млн. користувачів цієї системи, 80 % яких жили в найбагатших країнах світу.

Бурхливий розвиток сфери послуг (торгівля, банківська справа, інформаційні комунікації тощо) фактично створив новий середній клас з відповідною соціальною психологією. Особливо динамічні зміни почали відбуватися наприкінці 90-х років XX ст., коли «Інтернет» став в найбагатших країнах майже таким найбільш поширеним явищем, як телебачення в 70-ті роки. Вже зараз Інтернет фактично оволодів багатьма сферами повсякденного життя: від торгівлі за допомогою електронних каталогів до віртуальних знайомств між різними статями. Водночас досить поширеним явищем стало «хакерство» — комп'ютерна злочинність, «спамерство» — надсилання нав'язливої реклами через електронну пошту, розповсюдження електронних вірусів для комп'ютерів та мобільних телефонів. Боротьба між розробниками програмного забезпечення та хакерами стимулює подальший прогрес інформаційних технологій. Як і будь-яке суспільне явище, Інтернет має як позитивні, так і негативні якості. Зокрема, за даними медичних досліджень дедалі більше людей, зокрема молоді, потрапляють в залежність від «Інтернету», який замінює їм всі інші сфери життя-спілкування не на моніторі. «Інтернетоманія» стає серйозною соціально-психологічною проблемою.

З кожним роком у сотні разів збільшується обсяг і швидкість обміну інформацією, інформація перетворюється на товар, причому один з найдорожчих у сучасному світі. Поряд з глобальною електронною мережею розвиваються і такі форми передачі інформації, як

спутникове і кабельне телебачення. Збільшується також кількість абонентів телефонної мережі — широкого розповсюдження набули радіотелефони, стільникові, мобільні, супутникові телефони, телетайпи, телефакси, факсмодеми тощо, зростають тиражі газет і журналів. Цей процес теж не є однозначно позитивним, оскільки веде до серйозних порушень у психіці надзвичайно активних користувачів електронних мереж. Майже у всіх школах розвинутих країн вивчення комп'ютера є обов'язковим. Лідером виступає Японія.

Зростає залежність культури та освіти від рівня і характеру машинних технічних засобів виробництва і передачі інформації. Людина як творець культурних цінностей часто присутня тільки на початку цього процесу — на рівні складання комп'ютерної програми, а далі ЕОМ пише літературні твори, розробляє проекти будівель тощо. Для великих мас людей зразком припиняє бути Природа, Людина, а стає Машина. Останній вклоняються, наче божеству, чекаючи від неї вирішення найбільш наболілих проблем людського існування. Мислення людей стає дедалі більше технічним, моральні проблеми розвитку відходять на другий план, що веде до деградації особистості.

Проблеми освіти в країнах, що розвиваються, основні шляхи їх розв'язання. У країнах, що розвиваються, рівень освіти залишається вкрай низьким. Так на Середньому Сході частка писемного населення становить близько 20 %, в країнах Африки — близько 10 %. Посилюється розрив у рівнях освіти між населенням індустріальних та слаборозвинутих країн.

Найважливіші досягнення науки. Шведський хімік і підприсемець, винахідник динаміту (1866) **Альфред Бернард Нобель** (1833-1896), щоб увічнити своє ім'я в історії, більшу частину своєї спадщини (на той час велетенська сума у 9 млн. доларів) заповів благодійному фондові з умовою використовувати її на щорічне присудження п'яти премій його імені тим особам, які найбільше зробили «для добра людства». Відтак з 1901 р. починаючи, Нобелівську премію щорічно присуджують Шведська Королівська Академія наук та інші авторитетні установи цієї країни. Премії в галузі фізики; хімії; фізіології та медицини; літератури; економіки (Нобелівська премія у царині економіки — шоста — присуджується із 1969 р.) вручають у Стокгольмі, премію миру — в Осло 10 грудня, у день смерті А. Нобеля. На урочисту церемонію вручення найвищої і найпрестижнішої міжнародної відзнаки запрошується лауреат і члени його родини. Лауреат повинен виголосити перед високим зібранням свою Нобелівську лекцію.

Унікальність нагороди полягає у тому, що вона від початку свого присудження відразу отримала міжнародний статус. Нобелівський фонд — це незалежна, неурядова організація. Механізм відбору лауреатів суворий, але ефективний (хоча і не в усьому бездоганий, втім, кращого механізму поки що не вироблено). Доволі високою є грошова винагорода — в різний час її розмір (що має неухильну тенденцію до збільшення) коливався від 30 до 200 тис. американських доларів.

Початок ХХ ст. приніс велику кількість наукових відкриттів, що кардинально змінили уявлення людей про навколишній світ. В авангарді наукових досліджень була **фізика**:

- наприкінці ХІХ ст. Е. Резерфорд виявив три види випромінювання (альфа, бета, гамма), яке має місце при радіоактивному розпаді, у 1911 р. запропонував теорію атома (так звана планетарна модель атома);

- німецький фізик М. Планк обґрунтував квантову теорію світла (1900);

- датський фізик Н. Бор, спираючись на квантову теорію, доповнив її, обґрунтувавши стрибкоподібний перехід електрона з однієї навколоядерної орбіти на іншу (1913);

- німецький фізик А. Ейнштейн сформував основні положення спеціальної теорії відносності (1905), а пізніше розробив і загальну теорію відносності (1916);

- Фредерік та Ірен Жоліо-Кюрі відкрили штучну радіоактивність, отримавши радіоактивні ізотопи (1934);

- П. Дебай заклад основ теорії твердого тіла, що дало можливість вивчати структуру твердих тіл за допомогою рентгенівських променів;

- італійський фізик Е. Фермі заклад основи квантової і нейтронної фізики, а в 1942 р. вперше здійснив ланцюгову ядерну реакцію на першому в світі ядерному реакторі у США.

Ці відкриття дозволили опанувати новий вид енергії — ядерну. Їх автори у різні роки стали лауреатами Нобелівської премії.

Поява нових галузей наук. На стику фізики й хімії виникли нові науки — фізична хімія, колорідна хімія. Досягнення хімії відкрили шлях до виробництва синтетичних матеріалів з наперед заданими властивостями — пластмас, штучного каучуку тощо. Створено інсектициди — засоби для знищення шкідників сільськогосподарських культур.

У медицині почалося дослідження вітамінів, які навчилися виробляти штучно. Теорія рефлексів І. Павлова розкрила взаємозв'язок між зовнішнім оточенням і реакціями організму. Австрійський психіатр З. Фрейд обґрунтував теорію підсвідомості та вплив останньої на свідомість людини, почав дослідження діяльності груп людей, започаткувавши соціальну психологію. Австралійський імунолог К. Ландштейнер відкрив групи крові людини і резус-фактор.

Досягненнями в астрономії стали дослідження Меркурія, Венери, спектру зірок: почалося фотографування через телескоп Плутона, зоряних скупчень. Було відкрито білі карлики, встановлено ефект «розбігання» галактик.

Вагомий внесок у світову науку зробили й українські вчені і вчені українського походження — вчення В. Вернадського про ноосферу, С. Подолінського — про космічну енергію.

Одним з найважливіших досягнень людства стало масове використання енергії і двигунів внутрішнього згорання. Кількість виробленої енергії стала одним з основних показників розвитку країни. Електроенергія стала добуватися в результаті спалення природних ресурсів і використання сили води. У 30-ті рр. 80 % електроенергії вироблялося на теплових станціях. Основними країнами-виробниками електроенергії стали США і СРСР. З'явився новий вид транспорту — електропотяги.

Зростання обсягу виробництва електроенергії, її відносна дешевизна зумовили масовий випуск електропобутової техніки — прасок, радіо тощо. Розвиваються системи радіомовлення, засновані на винаході Г. Марконі, — радіомовні станції з'явилися у США (1920), СРСР, Франції, Британії (1922), Німеччині (1923), Італії (1924). З середини 20-х років починаються телевізійні передачі: спочатку за допомогою механічних систем, а з 30-х років — електронних, які запропонував російський емігрант у США В. Зворикін. Розробка оптичного методу запису звука на кіноплівці привела до появи звукового кіно, а в 30-ті рр. в США з'явилися перші кольорові фільми.

Якісний стрибок у машинобудуванні, виплавка дешевого алюмінію, впровадження у виробничий конвеєрної технології і виробництво вдосконалених двигунів внутрішнього згорання започаткували масовий випуск автомобілів і становлення цивільної авіації. Першими авіалініями стали: Нью-Йорк-Вашингтон (1918), Берлін-Веймар (1919), Москва-Нижній Новгород (1923). У Німеччині з'явилися перші швидкісні автошляхи — автостради. Наприкінці 30-х рр. почалися розробки реактивних двигунів і ракет на рідкому паливі.

Грандіозний переворот у науці (особливо теорія відносності Ейнштейна), з його небаченою руйнівною традиційних засад цивілізації — війни з мільйонними жертвами, розпад імперій, встановлення тоталітарних режимів, — супроводжувався сплеском ідеалістичної філософії. Філософи постали перед проблемою переосмислення дійсності. Деякі з них — насамперед *неопозитивісти* — взагалі відмовилися від її осмислення. Розцвів *неоталізм* — напрямок філософії, що намагається поєднати наукове пізнання з релігійним сприйняттям світу. Зародився *екзистенціалізм* — філософи цього напрямку вказували, що недосконалість людини призведе світ до кризи. Вони обґрунтували ідею повної свободи, але й повної відповідальності людини за свої думки й дії (Ж. П. Сартр у Франції, М. Гайдегер у Німеччині).

НТР, наукові відкриття. Для всього повоєнного періоду розвитку людства були характерні безпрецедентні прискорення й поглиблення науково-технічного прогресу, його проникнення в нові галузі виробництва, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. У другій половині ХХ століття людство вступило в епоху сучасної науково-технічної революції (НТР) — переході від машинного до автоматизованого та комп'ютеризованого виробництва. Практично в усіх наукових галузях було зроблено численні відкриття. Особливо важливим було те, що розрив між науковим відкриттям і його виробничим використанням дедалі більше скорочувався. Про значення цього чинника свідчать загальні витрати на дослідження й розробки, які у всьому світі складали, наприклад, у 1988 р. близько 500 млрд. доларів. З них лєвова частина припадала на

індустріальні країни, в тому числі на США — 140 млрд., Західну Європу та Канаду разом — 90 млрд., Японію — 50 млрд. доларів.

Яскравим прикладом визначних наукових досягнень у другій половині ХХ ст. є успіхи в дослідженні космосу. Запуск у СРСР 4 жовтня 1957 р. штучного супутника Землі започаткував освоєння людиною космічного простору. Перший американський супутник було запущено на орбіту 1 лютого 1958 року. 12 квітня 1961 р. на радянському космічному кораблі «Восток» Юрій Гагарін вперше здійснив орбітальний політ навколо Землі. Американський астронавт А. Шепард 5 травня того ж таки року провів значно простіший політ. У березні 1965 р. астронавт О. Леонов уперше вийшов у відкритий космос. Виведення американцями в 1964 р. на постійну орбіту штучного супутника зв'язку, висадка у 1969 р. американців Н. Армстронга і Е. Олдріджа на Місяць, а також запуск першого космічного апарата, який в 1973 р. вийшов за межі Сонячної системи, засвідчили, що США у космічному суперництві з СРСР почали його впереджати. У липні 1975 р. вперше відбулося стикування в космосі кораблів «Аполлон» (США) і «Союз» (СРСР), запущених з території двох держав. З 1981 р. в США стали запускати кораблі багаторазового використання — «човники». У дослідженні космосу беруть участь й інші країни. Зокрема, виводили штучні супутники Землі на орбіту Франція (1965), Австралія (1967), Японія (1970), Китай (1970), Англія (1971). Протягом 70 — 80-х років здійснено запуски космічних апаратів для вивчення інших планет — Венери, Юпітера, Марса.

Одна з найновіших галузей науки — фізика атмосфери — зробила прорив у галузі загальних знань людини про Всесвіт. З'явилися нові наукові галузі: космічна медицина і космічна біологія.

Відкриття в оптиці, механіці, радіофізиці, фізиці твердого тіла, в галузі рентгенофізики, магнетизму привели до комп'ютерної революції. Вони стали основою для подальшого розвитку таких галузей науки, як кібернетика, автоматика, для удосконалення найновіших технологій. У 1947 р. американські вчені винайшли транзистор¹²⁵, який замінив електронні лампи. Він працював швидше і був порівняно з лампами значно меншим за розмірами. У 1957 р. на цій основі було створено першу в світі мікросхему, що вмішалася на маленькій платівці кремнію¹²⁶. Відтоді мікросхеми почали застосовуватись у комп'ютерах — машинах, що зберігають і обробляють інформацію. У 50 — 60-х роках було здійснено перехід до нових комп'ютерів на транзисторах. З середини 70-х років, коли з'явилися комп'ютери з дуже малими і швидкодіючими мікросхемами, розпочалась епоха масової комп'ютеризації.

Відкриття в галузі ядерної фізики і фізики плазми привели до створення нових напрямків — атомної і плазмової технологій. Увагу фізиків-ядерників було прикуто і до елементарних частинок, які потрапляють на Землю у вигляді космічного випромінювання.

Великих успіхів досягли фізики-оптики. Оптичні прилади дають змогу оглядати й фотографувати з космосу не тільки важкодоступні місця Землі, а й поверхні інших планет Сонячної системи. Винайдені в 1955 р. оптичні волокна, або світловоди (гнучкі скляні нитки), що пропускають світло, послужили основою для створення ендоскопа. Виникла волоконна оптика, за допомогою якої можна вивчати внутрішні органи тіла.

У галузі математичних наук у післявоєнні роки успішно вирішувалися теоретичні проблеми, а також завдання програмного управління новими засобами розрахунків і автоматизації.

Відкриття у галузі хімії привели до її спеціалізованого поділу і виникнення нових напрямів. Як наука про матерію, її перетворення і використання, хімія стала повсюдною, проникла за межі фізики, біології. Утворилися її нові галузі — фізична хімія, електрохімія, фотохімія, радіохімія, хімія високих енергій. На сьогодні хіміки відкрили близько трьох мільйонів органічних сполук і понад п'ятдесят тисяч неорганічних. Відкриття у галузі хімії дають можливість створювати матеріали із запрограмованими властивостями, які значно перевищують своїми якісними характеристиками природні матеріали.

Визначних успіхів у післявоєнні роки досягнуто у біології і медицині. Окремі з них — пересадка людських органів, створення штучних апаратів, які їх замінюють, — здавалися фантастичною мрією ще в першій половині нашого століття. Значна частина відкриттів у біології та медицині була результатом інтеграції цих наук з фізикою і хімією. На стиках інтеграційних процесів виникли такі нові галузі і напрями, як біофізика, біохімія, радіаційна біологія, біоніка,

¹²⁵ Авторам винахідникам Бардну, Браттейну та Шоклі 1956 р. була присуджена Нобелівська премія з фізики

¹²⁶ Перша мікросхема запрацювала 12 вересня 1958 р. в компанії Texas Instruments (Нобелівська премія за цей винахід присуджена лише 2000 року). Першовідкривачами мікросхеми вважаються Джек Кілібі і Роберт Ной (один з засновників Intel).

космічна біологія, біотехнологія. У генетиці зроблено відкриття, які «народили» нову галузь цієї науки — генну інженерію.

У 1953 р. англієць Ф. Крік і американець Д. Уотсон зробили важливе відкриття, відтворивши модель дуже складної молекули ДНК — дезоксирибонуклеїнової кислоти — у вигляді двох переплетених ланцюжків хімічних сполук — подвійної спіралі. Це проклало дорогу технології зміни властивостей організму шляхом трансформаційного генного коду. Генна інженерія дала змогу синтезувати в лабораторних умовах таку органічну речовину, як людський інсулін, що застосовується при лікуванні цукрового діабету.

Значного прогресу досягнуто в галузі медицини. У 1950 р. вперше в хірургічній практиці здійснено пересадку нирки. Хірург К. Бернард (ІАР) вперше в 1967 р. здійснив пересадку людського серця. Альтернативою пересадки є застосування апаратів, які замінюють органи або стимулюють їхню роботу.

У другій половині ХХ ст. майже вдалося покінути з інфекційними хворобами, від яких раніше масово гинули люди: чумою, холерою, віспою. Прояви їх в окремих районах негайно ліквідовуються. До 1978 р. повністю знищено на Землі збудника такої масової хвороби, як віспа. З 1979 р. припинено щеплення населення проти цієї хвороби в усіх країнах світу. Незважаючи на успіхи медицини, окремі хвороби і досі залишаються невиліковними. У 1982 р. зареєстровано перший випадок невідомого раніше захворювання — синдрому набутого імунного дефіциту (СНІДу), який через невиліковність і швидке поширення назвали «чумою ХХ ст.»

Розвиток науки і технології після Другої світової війни сприяв значним успіхам у сільськогосподарському виробництві. Цей феномен, який дістав назву «зелена революція», став наслідком цілеспрямованих досліджень та польових випробовувань з покращення сортів пшениці, кукурудзи, рису та інших зернових культур, придатних для вирощування у країнах, що розвиваються. Темпи виробництва зерна з 1950 до 1985 р. перевищили темпи зростання чисельності населення. Обсяги його виробництва зросли з 700 млн. т до 1,8 млрд. т, тобто на 2,7 % в рік, тоді як темпи збільшення населення за цей же період дорівнювали 2 %.

Гуманітарні науки, їх розвиток і роль в утвердженні загальнолюдських цінностей. Гуманітарні науки другої половини ХХ ст. значно розширили сферу своїх досліджень. Вчені гуманітарії почали успішно впроваджувати досягнення математичних і технічних наук. Комп'ютеризація, моделювання, застосування кількісних методів прискорюють науково-дослідницькі роботи в усіх гуманітарних науках. Вони допомагають глибоко і всебічно вивчати питання, які раніше були незрозумілими для вчених-гуманітаріїв.

У галузі філософії, психології, педагогіки, юриспруденції, історії зроблено спроби з вершин наукових досягнень ХХ ст. узагальнити підсумки розвитку цих наук. Цілком очевидно, що найбільших успіхів гуманітарні науки в післявоєнний період досягли в країнах традиційної демократії. У тоталітарних державах правляча верхівка насаджувала єдину ідеологію, а плюралізм думок розцінювали як антидержавну діяльність і всіляко переслідували. Тут гуманітарні науки були приречені на пристосовництво, появу різноманітних антинаукових схем і побудов. Тривале насаджування комуністичної ідеології в СРСР, країнах Центральної і Східної Європи супроводжувалося переслідуванням, а то й фізичним знищенням інакодумців. Воно завдало непоправної шкоди розвитку всіх галузей гуманітарних наук.

У центрі уваги гуманітаріїв усіх країн стоїть питання про ставлення до загальнолюдських цінностей: свободи особистості, рівності людей незалежно від раси, статі, національності та релігійної приналежності, загальнолюдського розуміння добра і зла.

Спираючись на наукові досягнення, людина зробила прорив у навколосемні простори. Його мета — подальше пізнання світів, щоб прогнозувати планетарні та космічні загрози і уберегти від них Землю, забезпечити довге і мирне життя людства.

Одним із наслідків НТР став прискорений розвиток засобів масової комунікації. Це створило матеріальну основу для розвитку світової культури, зокрема розквіту масової культури, культурної інтеграції різних народів і країн.

2. Головні тенденції у розвитку світової культури в ХХ столітті. Модернізм та постмодернізм як явища культури.

Основні тенденції та напрями в розвитку світової літератури. Модернізм і постмодернізм. Світовий літературний процес початку ХХ ст. не можна назвати односпрямованим і цілісним. Жоден період розвитку літератури не був таким трагічним і насиченим, як перша половина ХХ століття. Специфічні риси літератури ХХ ст. — поліфонізм, розмаїття напрямів, течій, жанрів тощо.

Літературу ХХ ст. неможливо уявити без *модернізму* та *авангардизму*, що стали своєрідним художнім символом епохи. Поява модернізму зумовлена соціально-політичними (відмежування від суспільних проблем, інтенсивна атеїзація свідомості) і суто художніми проблемами (реалізм «привіся», тривали пошуки нових змісту і форм).

Модернізм (з франц. *modernisme* — новітній, сучасний) — загальне позначення напрямів мистецтва і літератури другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст., які характеризуються розривом з традиціями реалізму Головним для митців-модерністів стало не наслідування природи чи відомих зразків, а вільна творчість самого майстра, який змінює світ за власним бажанням, підкоряючись внутрішній ідеї або фантазії. Найрізноманітніші угруповання модерністів об'єднує опозиція до реалізму, прагнення до ірраціонального, демонстративна байдужість до політики.

Провідними напрямками *модернізму* в літературі стали *акмеїзм*, *дадаїзм*, *футуризм*:

- *акмеїзм* — літературний напрямок, зміст якого полягає у протиставленні «містики» суспільних зв'язків і відносин цінностям матеріальної природи, «стихій» ества. Характерним для літературного процесу в Росії теоретиком цього напрямку став М. Гумільов («Жираф»). Художні принципи акмеїзму додержувалися А. Ахматова, О. Мандельштам, С. Городецький;

- *дадаїзм* склався у Швейцарії як протест проти Першої світової війни. Він полягає в ірраціоналізмі, нігілістичному антиестетизмі, у своєрідному художньому епатажі, нісенітницьких сполученнях слів і звуків;

- *футуризм* (з латин. *futurum* — «майбутнє») полягає у повному розриві з традиційною культурою. Загальною основою його було відчуття «неминучості краху старого мотлоху» (Маяковський) і прагнення передбачити і усвідомити через мистецтво «неминучий світовий переворот» і народження «нового людства». В основному, його дотримувалися російські митці В. Маяковський, В. Хлебніков, брати Бурлюки.

Друга половина ХХ ст. — зародження та розвиток *постмодернізму*. Під постмодернізмом розуміється відхід митців від позицій модернізму та авангардизму. Якщо модернізм намагався повністю порвати з минулим культурним досвідом людства, відкидаючи традиції та тенденції попередніх етапів розвитку культури, то постмодернізм став своєрідним поєднанням традицій, що існували до ХХ ст. та модерну. Постмодерністські твори багаті образами та картинами попередніх етапів розвитку культури — античного, готики, класицизму, романтизму тощо. Деякі постмодерністські твори — це еkleктичне (безсистемне) поєднання всіляких напрямків у культурі.

Відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах. Особливості розвитку літератури окремих країн. У першій половині ХХ ст. в країнах з тоталітарним режимом створилися особливі умови для розвитку літератури, які полягали в державному регулюванні офіційної літератури і репресіях проти носіїв демократичних ідей. Руйнуючи культуру, тоталітарні режими пристосовували мистецтво для своєї пропагандистської мети (нацизм у Німеччині, фашизм в Італії, більшовицький режим в СРСР).

Так, наприклад, постановою ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» всі літературні угруповання було ліквідовано, а натомість створено єдину Спілку письменників СРСР. Письменників влада оголосила «бійцями літературного фронту», вважаючи їх «мобілізованими» для обслуговування своїх кон'юнктурних ідеологічних потреб.

У Радянській Росії в 20-ті роки відбувалася інтенсивна зміна моральних цінностей людини і суспільства. У свідомість мас впроваджувалися нові поняття про добро і зло, нормативні оцінки минулого і мрії про майбутнє. Засобами прози й поезії створювався тоталітарний міф про державу-благодійницю. Єдиним методом було проголошено «соціалістичний реалізм». Якщо у 20-ті роки поряд з полум'яними одами на честь Жовтневої революції видавалися мемуари діячів «Білого руху» (Денкіна, Шульгіна), то на початок 30-х років будь-який плюралізм у літературі заборонено. Література втратила різноманітність, багатогранність методів і пошуків. Виникла

«слухняна» щодо влади література. Суспільство зображувалося однорідним, безпроблемним. Творчість письменників в еміграції (І. Буніна, І. Шмелёва) і досягнення російської релігійно-філософської думки (М. Бердяєв, С. Булгаков) з початку 30-х років абсолютно ігнорувалася.

Теоретики соціалістичного реалізму вимагали від письменників «оптимізувати» історію й сучасність, «приборкати» вперті факти і таким чином штовхали письменників на компроміси, на зображення напівправди, а то й повної неправди («Піднята цілина» М. Шолохова, «Хліб» О. М. Толстого, другий варіант «Молодої гвардії» О. Фадєєва).

У статті «Я боюся» Є. Замятін, який творив у ті часи, вірно визначив головну небезпеку, що загрожувала художній творчості за цих умов — небезпеку втрачати незалежності митця: «Справжня література може бути тільки там, де її творять не ретельні й благонадійні чиновники, а юродиві, сретики, мрійники, бунтарі, скептики...»

Поряд із «слухняною» літературою існували автори, які не сприйняли тоталітарного міфу і знаходили свої літературні і художні засоби боротьби з ним.

Одним з таких засобів став роман-антиутопія. Це твір про майбутнє, яке змальовується далеко не ідеальним і світлим. Письменники змальовували такий суспільний устрій, за якого людська особистість знецінена, придушена владою машин або політичною диктатурою. Класичні зразки цього жанру — романи «Ми» Є. Замятіна, за кордоном — «Прекрасний новий світ» О. Хакслі, «1984» Дж. Оруелла.

Письменник-сатирик М. М. Зощенко використовував метод «маски», оповідач в його творах — простий, найвіш обиватель. Ця маска відображає масову свідомість тих, хто ще недавно «був ніким». Зовнішня невлаштованість його героїв — це їх внутрішня напівкультура.

Автор «Чевенгура», «Котловану», «Ювенільного моря» А. Платонов наділяє своїх героїв своєрідною «вимученою», «поламанною» мовою, яка насправді є лише адекватним відображенням їх свідомості.

Література перших сорока років ХХ ст. розвивалася під трагічним знаком Першої світової війни. Багато письменників відтворювали її події і вплив на долю і свідомість людей, опалених нею. Так творили видатні представники «загубленого покоління» — Е. М. Ремарк, Дж. Олдінгтон, Е. Хемінгуей, Ф. С. Фіцджеральд та ін. Їхні твори сповнені глибокого соціального песимізму, зневіри у можливість відродження гуманізму після досвіду масових убивств на війні, розчарування у традиційних духовних цінностях.

З приходом до влади у Німеччині в 1933 р. Гітлера антивоєнна тема набула більш конкретного звучання. Протест проти фашизму звучить у творах Б. Брехта («Матуся Кураж та її діти»), палкій поезії Ф. Г. Лоркі і Л. Арагона, творчості страченого після арешту гестапо Ю. Фучика («Репортаж із зашморгом на шії»).

Лауреати Нобелівської премії в галузі літератури. Література відіграє важливу роль у житті суспільства, і ще одним доказом цього є щорічне присудження Нобелівської премії в галузі літератури. У першій половині ХХ ст. її лауреатами стали:

- індійський письменник *Рабіндрнат Тагор*, який у своїх творах відстоював самобутність та національну незалежність Індії (ліричні «Вечірні пісні», філософські роздуми «Манюші», романи «Гора», «Дім та світ»). Тагор — автор національного гімну республіки Індія та Народної Республіки Бангладеш («Моя золота Бенгалія»);

- французький письменник *Анатоль Франс*, автор романів «Острів пінгвінів» та «Повстання ангелів», у яких він критикує сучасне йому суспільство;

- англійський драматург *Бернард Шоу*, чия творчість відкрила нову сторінку в історії театру — творець драми-дискусії, в центрі якої зіткнення ворожих ідеологій та соціально-етичні проблеми суспільства (найвідоміша п'єса «Пігмаліон»);

- німецький письменник *Томас Манн*, провідною темою творчості якого є духовна краса та інтелектуальна велич людини, духовні та інтелектуальні пошуки європейського інтелігента (романи «Будденброки» та «Доктор Фаустус»);

- *Іван Бунін*, першим серед російських письменників удостоєний цієї високої нагороди. Письменник у своїх творах ставив болючі питання занепаду етичних норм у російському, а пізніше і в радянському суспільстві («Пан з Сан-Франциско», «Окаянні дні»);

- англійський письменник *Джон Галсуорсі* у своїх творах показав широку епічну картину життя Англії кінця ХІХ — початку ХХ ст. («Сага про Форсайтів»);

• французький письменник *Ромен Роллан* — автор роману-епопеї «Жан-Крістоф», в якій показав духовні пошуки геніального музиканта на фоні культурного занепаду Європи напередодні Першої світової війни.

В післявоєнні роки лауреатами Нобелівської премії в галузі літератури стали Е. Хемінгуей, А. Камю, М. Шолохов, П. Неруда, Г. Маркес, О. Солженіцин, К. Х. Села, Н. Махфуз, К. Симон, В. Шойінка, Й. Бродський та деякі інші видатні майстри літературної творчості.

Реалізм у другій половині ХХ ст. продовжує залишатися одним з найпоширеніших напрямків літератури. Він стверджує, що людське спілкування на основі культури і його найвища форма — кохання — це засіб подолання самотності і абсурдності буття, спосіб знайти дорогу до людства і сенсу життя. З жахливим реалізмом показано Німеччину періоду панування нацизму в романі Р. Мерля «Смерть — моє ремесло», в романі Г. Бьоля «Де ти був, Адаме?». До відомих письменників-реалістів належать К. Еміс, Д. Уейн, Д. Олдрідж, Г. Грін (Великобританія), Л. Арагон, М. Дрюон, Е. Базен (Франція), У. Флокнер, Е. Хемінгуей, Дж. Стейнбек (США). Принципи реалізму дотримувалися і американський письменник Дж. Д. Селінджер. Образи дітей у його прозі — це спроба розкрити через них психологію «природного стану» в умовах суспільства споживачьких інтересів («Над прірвою у житті»). Реальними подіями з життя американського суспільства наповнені твори Н. Мейлера («Голі і мертві» — про американську армію часів війни; «Армія ночі» розповідає про масовий виступ проти війни у В'єтнамі). Герої книг Д. Апдайка «Кентавр», «Ферма» обстоюють своє право бути людьми, самостверджуються у суспільстві.

Розвиваючись, реалізм збагачується новими відтінками й нюансами. Так, особливим явищем у літературі став «міфологічний» реалізм, представником якого є латиноамериканський письменник *Г. Маркес*. Він міфологізовано зображує у своїх творах реальні диктаторські режими останніх десятиліть у сучасній Латинській Америці. У романах «Сто років самотності», «Осінь патріарха» письменник сатирично зображує три різні іпостасі диктатора і його влади: у офіційній пропаганді, у народному поговорі і в реальності. Романи піднімають питання значення особистих якостей правителя для міцної влади.

Ще під час Другої світової війни, в якій брали участь чимало видатних діячів культури (А. де Сент-Екзюпері, Л. Арагон, Е. Хемінгуей та ін.), твори в галузі літератури, музики, мистецтва, кіно відігравали важливу роль в зміцненні морального духу народів, наближаючи перемогу над фашизмом. Але післявоєнний розвиток світової культури характеризувався новими рисами, що з'явилися внаслідок змін в суспільстві. Осмислення причин і наслідків війни, її жорстокостей, поведінки людей в екстремальних умовах, проблем добра і зла, загальнолюдські цінності й гуманістичні ідеали стали важливою темою світового мистецтва й культури взагалі.

В епоху поступального і бурхливого розвитку НТР важливе значення має розвиток такого напрямку в літературі, як *наукова фантастика*. Його визначними представниками можна назвати А. Азімова, А. Кларка, Р. Шеклі, П. Андерсона, Ф. Корсака та інших письменників. Своєрідністю наукової фантастики є її соціально- й науково-моделююча роль. Особливу роль у розвитку цього жанру відіграв Р. Д. Бредбері, якого назвали «моралістом ХХ ст.» у фантастиці. Його твори мають морально-філософську спрямованість, протестують проти «машинізації» людей, виступають на захист свободи вияву «природних почуттів». У романі «451 градусів по Фаренгейту» ставиться питання про цінності традиційної культури в технічно оновлюваній цивілізації. Автор критикує безвідповідальне політиканство, у творі звучить попередження проти підкорення людини штучним інтелектом.

Екзистенціалізм як художній напрямок базується на концепції абсурдності життя. Найбільш повно він дістав вияву у творчості А. Камю («Чума») і Ж. — П. Сартра («Мертві без поховання», «Мур»). Екзистенціальна концепція історичного процесу розкривається у п'єсі Камю «Облога»: життя — круговерть, у якій історія рухається від поганого до ще гіршого і потім знову повертається до поганого. Висхідного руху нема, є лише бічине колесо історії, в якому безглуздо обертається життя людини. Для Камю життя особистості — абсолютний абсурд, всі зв'язки між людьми настільки розірвані, що мати може брати участь у вбивстві сина («Непорозуміння»).

Література «*потоку свідомості*» абсолютизує внутрішній світ особистості, відриває її від реальності і утверджує замкнену в собі особистість. Твори цього напрямку не мають сюжетної чи композиційної завершеності, є лише внутрішні переживання і почуття (А. Роб-Грійє).

У Франції 50 – 60-х років широкої популярності набув «неороман» («антироман»), де відсутні звичні логіка і психологічна послідовність у розвитку сюжету. Представники цього напрямку — Ф. Саган («Здрастуй, смуток»), Н. Саррот («Портрет невідомого»).

Характерною особливістю літературного процесу в СРСР було всезабороненість у художній творчості. Загальновідомі складні творчі долі на батьківщині Б. Пастернака, О. Солженіцина, Й. Бродського та багатьох інших письменників і поетів. З початком періоду перебудови розпочалося культурне відродження, в літературі поверталися заборонені твори й імена: О. Солженіцин («Архіпелаг ГУЛАГ»), твори А. Платонова, М. Булгакова, роман Б. Пастернака («Доктор Живаго») тощо.

У рідні реалізму творили головним чином радянські письменники другої половини ХХ ст.: М. Шолохов, О. Гончар, В. Биков, Г. Бакланов, Ч. Айтматов. Новим словом у літературі стала поява так званих *селянських письменників*, які у своїй творчості зверталися до проблем села, життя людей у російській глибинці (С. Залігін).

Письменники «екологічної» прози (В. Астафьев — «Цар-риба», В. Распутін — «Прощання з Матюрою», Б. Васильев — «Не стріляйте у білих лебедів») стурбовані збереженням навколишнього середовища в умовах НТР.

Основні ідеї, напрями розвитку та течії мистецтва у першій половині ХХ століття. Художня культура ХХ ст. — одна з найскладніших для дослідження в історії світової культури. Адже жодне століття не знало таких потрясінь, протиборств і викликаних ними катастрофічних соціальних зрушень, які проходили на тлі приголомшуючого науково-технічного прогресу. В епоху протиборства між капіталізмом і комунізмом, демократією і диктатурою, між свободою особистості і насильством над нею у культурі активізується пошук нових форм зображення світу, який призвів до виникнення найновіших її напрямів.

В мистецтві тоталітарних держав панував імперський культ сили, культ вождів та національної історії: в Італії Муссоліні відродив помпезний стиль пізньої Римської імперії, який мав на меті показати велич фашистського режиму; у Німеччині процвітає романтизм, символізм, митці цих напрямків намагалися посилити національні почуття. Все культурне життя перебувало під жорстким державним контролем.

Проте за всіх складних переплетінь напрямків, зокрема, в образотворчому мистецтві, чітко простежуються *дві основні тенденції*: пошук нових форм реалізму (зародження *неореалізму*) і відхід від принципів тієї реалістичної системи, яка була притаманна європейському мистецтву ще з епохи Відродження — становлення *модернізму* та *постмодернізму*.

Протягом ХХ ст. живе й розвивається мистецтво *реалістичне*. Новий реалізм, якому ще не знайдено точного визначення і який називають «реалізмом ХХ століття», розпочав формуватися у перші роки століття. Важливим етапом у розвитку реалізму стала творчість італійського художника Ренато Гуттузо. Розквіт італійського *неореалізму* припадає на середину 50-х рр. («Захоплення пустючих земель у Сицилії», «Битва біля мосту Аммірально» Р. Гуттузо). Андре Фужерон зі своїм реалістичним полотном «Слава Андре Ульє» і Борис Тасліцький з серією графічних портретів в'язнів Бухенвальда репрезентують французький неореалізм. У 50-ті рр. одним з найяскравіших представників соціального реалізму був графік Пол Хоттарт.

В СРСР запанував так званий *соціалістичний реалізм* — прославлення вождів (Сталіна, Леніна), їх поплічників, більшовицького минулого й «величі» та «славних перемог» («соціалістичного будівництва»). Соціалістичний реалізм насправді й реалізмом не був, оскільки кожний митець був зобов'язаний не реалістично, а надмірно «оптимістично», в рожевому світлі подавати процес «соціалістичного будівництва», «не помічаючи» крові, бруду, людських страждань, невлаштованості побуту, численних народногосподарських прорахунків, які його супроводжували. Очевидно, йдеться про такий собі творчий метод «соціалістичного оптимізму», котрий спотворено змальовував дійсність. Наголошуючи на цій службовій функції радянських письменників, які повинні були обслуговувати ідеологічні потреби тоталітарного режиму, Сталін під час зустрічі з літераторами у М. Горького 26 жовтня 1932 р. назвав їх «інженерами людських душ». Всіляко вихвалявся Жовтневий переворот 1917 р., перемога комуністів у громадянській війні, індустріалізація та колективізація, перемога у Великій Вітчизняній війні, «будівництво комунізму».

До «класичних» творів соцреалізму можна зарахувати доробок живописців Налбандяна, Лопухова, скульптора Зноби. Не найгіршими митцями цього періоду були брати Ткачови, Жилінський, Яблонська.

Видатними скульпторами реалістичного напрямку були В. Мухіна («Робітник і колгоспниця»), С. Коньонков. Вплив модернізму простежується в роботах деяких радянських митців, таких як К. Петров-Водкін («Купання червоного коня», «Смерть комісара»).

Поряд з цим у Радянському Союзі масово руйнувалися культові споруди — церкви, собори, монастирі, переважна більшість яких були шедеврами архітектурного мистецтва (наприклад, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві). Натомість зводилися «культові споруди» тоталітарної доби — помпезні палаци, численні пам'ятники циклопічних розмірів („Мати-Батьківщина” в Києві на схилах Дніпра) і статуї «вождів» — спочатку Сталіна, потім Леніна.

Напрямки модернізму в образотворчому мистецтві. Провідними напрямками модернізму в образотворчому мистецтві стали експресіонізм, абстракціонізм, сюрреалізм та ін.

Експресіонізм склався у Німеччині після 1905 року. Саме слово, з якого походить цей термін (з латини *expression* — вираження), глумачилося ідеологами напрямку як внутрішнє відбиття торжества духу над матерією. Він був формою індивідуального протесту проти тоталітарного відчуження. Технічний прогрес експресіонізм сприймав як жах, наругу над людською особистістю. Художники-експресіоністи спрощували форму, тяжіли до інтенсивних насичених кольорів. Класичним зразком є картина Е. Мунка «Крик». Видатні представники — П. Гоген, А. Матіс, П. Філонов. У своїй творчості експресіоністи намагалися відобразити драматичну пригніченість людини у світі у геометрично-спрощених формах. Це відображення робилось через повну відмову від передачі простору у живопису, який будується на негармонійних тонах, на деформації. Найповніше принципів експресіонізму дотримувалися австрієць Альфред Кубін у творах, повних галюцинацій і містики (ілюстрації до творів Достоевського, Гофмана, Стріндберга, Едгара По), і Оскар Кокошка з його «портретами міст», образами, навіяними психоаналізом Фрейда. Вплив експресіонізму найбільш відчутний у працях тих майстрів нашого часу, хто намагався відобразити своє неприйняття потворного сучасного світу, «пафос заперечення», крик болю.

Абстракціонізм, засновником якого був В. Кандинський, зародився в Росії на початку XX століття. Відвря особистості від світу стверджували у своїй творчості митці цього напрямку. На перший погляд, картини абстракціоністів вражають повною відсутністю будь-якого змісту й форми. Класичними зразками є абстракціоністські твори В. Кандинського, супрематизм К. Малевича («Чорний квадрат»). Відмова від «свідомого» у мистецтві, заклик «віддати ініціативу формам, фарбам, кольору» знаходять широкий соціальний відгук після катастрофічної Другої світової війни. Цей період у Західній Європі, а особливо у США, — час найбільшого успіху безпредметного мистецтва. «Зірка» американського абстракціонізму Джексон Поллок вводить термін «*dripping*» — розбрикування фарб на полотні без застосування пензля, а француз Жорж Мат'є супроводжує свої творчі сеанси у присутності публіки маскарадними перодяганнями і музикою. Він називає свої величезні полотна цілком сюжетно («Битва при Бувіні»), що не робить їх менш абстрактними.

Сюрреалістичний (понадреальний) напрямок у мистецтві, що виник у 1924 р., проголосив «психологічний автоматизм» творчості, щось на зразок запису мислення. Основне правило сюрреалізму — це «правило невідповідності», «поєднання несподіваного». У картинах сюрреалістів «важке зависає», «тверде розпливається», «м'яке костеніє, міцне руйнується, змертвіле оживає, а живе гине і перетворюється на попіл», і все це написано з фотографічною точністю. Засновники сюрреалізму — іспанський маляр і графік Сальвадор Далі в образотворчому мистецтві і кінорежисер Луїс Портолес Бунюель (також іспанець, який працював у Європі, США і Мексиці) — у кіно. Вони ставили за мету створити нову художню реальність, більш реальну, ніж навколишній світ, який здавався їм безсистемною масою явищ, де губилася особистість. В їхніх творах людина, світ, речі не мають чітких меж, відносні й не зафіксовані в часі («Палаюча жирафа», «Передчуття громадянської війни», «Постійність пам'яті» С. Далі, перший сюрреалістичний фільм Л. Бунюеля «Андалузський собака»). Великий вплив на їхню творчість справили ідеї З. Фрейда. Кульмінацією сюрреалізму є творчість блискучого художника, людини з світовою славою, іспанця Сальвадора Далі. Найбільш відомі його післявоєнні картини: «Три

сфінкси Бікіші, «Атомний Нерон», «Атомна Леда», «Атомістичний хрест», «Розп'яття святого Іоана».

Серед найвизначніших творчих індивідуальностей ХХ ст. — французький маляр іспанського походження Пабло Пікассо, який з 1904 р. мешкав у Франції. Він пройшов творчу еволюцію від так званої голубої манери, через рожеву, передкубізм, кубізм (співтворець), так звану класичну манеру до індивідуального синтетичного стилю. Автор численних відомих мистецьких полотен (в тому числі «Дівчинка на кулі», «Мати і дітя», «Панни з Авіньйону», «Родина арлекіна» та ін.), а також натюрмортів, портретів, скульптур, графіки і кераміки. Його славетна картина «Герніка» (1937) створена під безпосереднім враженням варварського зруйнування гітлерівськими військово-повітряними силами 26 квітня 1937 р. однойменного міста на півночі Іспанії у Країні Басків.

Найбільш крайні радикальні течії модернізму прийнято називати *авангардизмом* (з франц. *avant-garde* — «передова охорона») — рух у художній культурі ХХ ст., який пориває з існуючими нормами і традиціями і перетворює новизну виражальних засобів на мету творчості. Авангардизм виражає анархічно-суб'єктивістське світосприймання, його принципи засвоїли найрізноманітніші літературні угруповання. До провідних напрямків авангардизму відносяться *фовізм* та *кубізм*:

- різке протиставлення кольорів, спрощеність форм, відмова від сюжетної оповіді характерні для *фовізму* (з французької — дикий) в образотворчому мистецтві, який виник у 1905 р. у Франції. Найталановитішим з фовістів був Анрі Матісс. Характерні для фовізму якості повною мірою дістали вияву у таких декоративних роботах Матісса, як панно «Танок» і «Музика»;

- відмова від ілюзорного простору, фетишизація конструкції, сувора побудова предмета, показаного водночас з різних точок зору, характерні для *кубізму*, який виник у Франції у 1907 році. Форми предметного світу руйнуються, постать людини перетворюється на сполучення вигнутих і вгнутих площин. Найбільш послідовно кубізм виявився у творчості Жоржа Брака. Фундатором кубізму є Пабло Пікассо, хоча кращі його праці, наприклад, відома «Герніка», стоять вище від будь-якого художнього напрямку. З кубізмом пов'язані формотворчі знахідки у скульптурі: Олександр Архипенку належить винайдення *контрформи* (заміна випуклих частин вгнутими або пустотами), поєднання різних матеріалів і їх розфарбування (скульптуро-живопис), «ліплення світлом» (ажурна скульптура з внутрішнім освітленням). Виходець з Росії французький скульптор О. Цадкін використав принцип контрформи у відомому монументі «Пам'яті зруйнованого Роттердама».

Постмодернізм в мистецтві виявився в таких напрямках, як *поп-арт*, *оп-арт*, *кінетичне мистецтво*:

- на початку 60-х рр. сюрреалізм поступився своїми позиціями мистецтву *поп-арту* (народне, популярне мистецтво). Поп-арт виник в Америці як реакція на безпредметне мистецтво і становить собою колажі, комбінації з побутових речей на полотні. Батьками поп-арту були Роберт Раушенборо і Джеспер Джонс;

- у середині 60-х років поп-арт передає естафету авангардистського мистецтва *оп-арту* — оптичному мистецтву, засновником якого вважається Віктор Вазареллі. Суть оп-арту — в ефектах кольору і світла, проведених через оптичні прилади і спрямованих на площину або на різні геометричні конструкції;

- під *кінетичним мистецтвом* розуміють складні просторові композиції з різними механізмами і деталями, які рухаються, обертаються і звучать. Найбільш ушлявлений кінетик — швейцарець Жан Тенгелі, творець машин, які самі руйнуються. Широко відома його композиційна машина «Привіт Нью-Йорку».

Особливості архітектурного будівництва. Архітектура другої половини ХХ ст. великою мірою завдячує *функціоналізму*. Він був одним з найвизначніших напрямків сучасної архітектури, який був втілений у 20-ті рр. у Баухаузі — ідеологічному, виробничому і навчальному центрі всієї Західної Європи. Очоловав функціоналізм та був його головним ідеологом Вальтер Гропіус. Функціоналізм увів і залишив у світовій архітектурі нові типи житлових будинків: плоскі покриття, естетично осмислену економність квартир з вбудованим устаткуванням і можливістю трансформувати інтер'єр. Принципи функціоналізму виявилися такими, що легко пристосувалися до національних особливостей різних країн світу. Останнє і зробило цей напрямок інтернаціональним.

Архітектори світового рівня, які славили своє ім'я в ХХ ст. — росіянин В. Татлін, француз Ле Корбюзьє, американець Міс ван дер Рое.

Створення нових міст, таких як столиця Бразилії місто Бразиліа Оскара Німейєра, — свідчення високої професійної культури, художньої майстерності у вирішенні глобальних об'ємно-просторових композицій.

Органічна архітектура американського зодчого Франка Ллойда Райта проповідує зв'язок з природою, звернення до людської індивідуальності. Послідовники цієї архітектури намагаються протистояти нівелюючій стандартизації сучасного життя, його захопленню голою функцією.

Найвидатніший архітектор ХХ ст. Ле Корбюзьє намагався зблизити і об'єднати сильні сторони як функціоналізму, так і *органічної архітектури* (житловий будинок у Марселі, капела Нотр-Дам дю О в Роншані).

Впевнившись у певній обмеженості інтернаціонального стилю функціоналізму, сучасні архітектори намагаються знайти органічний зв'язок його з національними культурами своїх країн. Близьке вдалося це таким чудовим майстрам із світовою славою, як фінський архітектор Алвар Аалто (палац «Фінляндія») і японський зодчий Кендзо Танге (олімпійський комплекс «Йоїоги»).

Театральне мистецтво, його особливості. Основною тенденцією розвитку світового театру стала орієнтація на країні зразки світової драматургії (п'єси Б. Брехта, постановки «Берлінер ансамблю», англійського театру). Новітня американська драматургія завдячує своєму розвитку п'єсам Ю. О'Ніла («Продавець льоду прийде»).

Центри розвитку театрального мистецтва — США, СРСР, Франція. У США працював видатний режисер Г. Клерман. Видатні театральні режисери СРСР — В. Немирович-Данченко, К. Станіславський, В. Мейєрхольд і Л. Курбас. Обидва останніх за свої творчі новачі були репресовані.

У жанрі драматургії можна виділити такі непересічні моменти, як виникнення *«інтелектуального театру»* у Франції (Ж. Ануї, Ж.-П. Сартр) і Америці (Т. Уільямс, А. Міллер). Творчість Т. Уільямса складна і внутрішньо конфліктна. Його яскравий, повний суперечностей світ — це «світ ніжної поезії, беззахисної людяності і тупої жорстокості». Письменник не сприймає агресивності, воєвничого міщанського неущта. На прогиагу Уільямсу, твори А. Міллера відзначаються чіткістю аналізу і раціоналізмом («Смерть комівояжера», «Це трапилось у Віші»).

Своєрідним запереченням буржуазного способу мислення, обивательської поміркованості стало виникнення у 50-ті рр. у Франції течії *«театр абсурду»*. П'єси А. Адамова, Е. Юнеску («Повітряний пішохід», «Урок», «Носоріг», «Корабель помирає»), Ж. Жане, С. Беккета («В очікуванні Годо», «Кінець гри», «Остання стрічка») ставилися у маленьких приватних театрах. Вони виражали трагічне передчуття загибелі, катастрофи, людської беззахисності. В абсурдистському театрі абсурд стає не тільки змістом, а й художньою формою спектаклю. Його персонажі розмовляють повз себе, і їхня некомунікабельність перетворюється на розрив художніх зв'язків всередині драматургічного тексту.

Балет. Потужний імпульс у першій половині ХХ ст. дістав розвиток балетного мистецтва. У цій діяльності славилися, зокрема, імена майстрів балету та балетмейстерів російського та українського походження — Сержа Лифаря, Сержа Дягілєва, Вацлава Ніжипського, Анни Павлової та ін. Значна частина наших земляків — майстрів балету — назавжди залишили Батьківщину й виступали або виховували мистецьку молодь за кордоном. На могилі Сержа Лифаря у передмісті Парижа напис — «Серж Лифар з Кисва». Український хореограф, танцюрист і дослідник українського народного танцю Василь Авраменко із 1926 р. виступав у Канаді та США, гастролював у країнах Америки і Європи, 1929 р. у Нью-Йорку створив «Балет Авраменка».

Досягнення сучасного кіно. У цей період завдяки широкому розвитку техніки кінематограф поєднує у собі елементи інших мистецтв (література — мова діючих осіб, живопис — композиція, колорит, ракурс, театр — гра акторів, музика). Він має свої майже не обмежені художні можливості, стає найважливішим з мистецтв. Кіно другої половини ХХ ст. розвивається у річніх основних художніх напрямків цього часу. Але кожен національний кінематограф має свої особливості.

Кіномистецтво цього періоду небезболісно, але доволі швидко перейшло від «німого» до звукового, а згодом — і кольорового — кіно. Світові центри кінематографії — США (Голівуд), Франція, Німеччина і колишній СРСР (Московська, Ленінградська й Київська кіностудії).

Кумирами глядачів були режисер і актор Ч. Чаплін («Золота лихоманка», серія фільмів про бродягу Чарлі), режисер Д. Гріффіт (історичні фільми), У. Дісней (мультфільми), всесвітньої слави актори Рудольфо Валентино, Грета Гарбо, Марлен Дітріх, Бестер Кітон, Мері Пікфорд, Дуглас Фербенкс та ін. В СРСР надзвичайно популярними були кінорежисери Г. Александров з його невибагливими комедіями «Веселі хлоп'ята» (1934), «Цирк» (1936), «Волга-Волга» (1938) та ін., С. Ейзенштейн («Панцирник «Потьомкін» (1925), який на Всесвітній виставці у Брюсселі 1958 р. визнаний одним з найкращих фільмів усіх часів і народів, його ж «Олександр Невський» (1938), В. Пудовкін («Мати» (1926 р. — за М. Горьким), «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Нашадок Чингіз-хана» (1929) та ін.). Талановитим кіномитцем виявив себе в ті роки наш земляк Олександр Довженко (фільми — «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) та ін.). Фільм О. Довженка «Земля» також 1958 р. визнаний одним з найкращих фільмів усіх часів і народів. Заслуженою любов'ю глядачів користувалися російські і «радянські» актори В. Холодна, Л. Орлова, І. Іллїнський, М. Черкасов, М. Ладиніна та ін.

Кінопопсею С. Ейзенштейна «Хай живе Мексика!» (1931-1932) покладено початок національній кінематографії Мексики.

Неореалізм в кіно. Неореалізм став одним з найпоширеніших напрямків кіно 50-60-х рр. ХХ століття. Своє найглибше втілення він здобув у італійському кіно, виникнувши на хвилі руху Опору за умов піднесення демократичного руху. Маніфестом нового італійського кіно став фільм Роберто Росселіні «Рим — відкрите місто». Він був пронизаний духом антифашистської єдності і пафосом художнього відкриття реальної Італії. Перші стрічки неореалізму («Пайза» Росселіні, «Сонце ще сходить» А. Вергано) здобували свої сюжети і образи у русі Опору. Наступні кінострічки («Трагічне полювання», «Гіркий рис», «Немає миру під олівами» Дж. Сантіса, «Викрадачі велосипедів» В. де Сіки, «Земля тремтить» Л. Вісконті) розповідали про проблеми безробіття, соціальної несправедливості і післявоєнної руїни. Неореалізм вивів на екрани Італії справжнє життя.

Революція відбулася не тільки у тематиці і поетиці кіно, а й у акторській грі. Італія дала світу таких видатних акторів, як А. Маньяні, Дж. Мазіна, комік Тото, М. Мастроані, Софі Лорен та ін.

На початку 50-х рр. влада розгорнула кампанію проти неореалізму. Пошуки нових шляхів розвитку йшли у річищі поглиблення аналізу відносин між людьми, ізольованості людини у буржуазному суспільстві. На цих позиціях стояли Р. Росселіні, Л. Вісконті, М. Антоніоні, Ф. Фелліні. З їхніми іменами пов'язаний етап розвитку філософського, поетичного кінематографа. Саме в їхніх стрічках відображена одна з основних тенденцій західноєвропейського кіно кінця 50-х — початку 60-х рр. — дослідження психології сучасної людини, соціальних мотивів її поведінки, причин збентеження почуттів і відчуження між людьми («Дорога», «Солодке життя», «8 1/2» Фелліні, «Хроніка одного кохання», «Крик» Антоніоні).

Наприкінці 60-х рр. почали складатися основні жанри і напрямки політичного кіно, яке в Італії досягло найвищого розквіту у першій половині 70-х рр. Поряд з класиками («Амаркорд», «Репетиція оркестру» Фелліні, «Загибель богів» Вісконті) політичні фільми створювали й молоді режисери («Слідство закінчено — забудьте» Д. Дамані, «Осяяні трупи» Розі).

Іспанський кінематограф розвивався по шляху пошуків надмірно складних форм вираження. Випускники Експериментального і дослідного інституту кіно Х. А. Бардан і Л. Г. Берланга дебютували стрічкою «Ця шаслива парочка». Вони створили особливу мову, якою у зашифрованій формі говорилося про теми і проблеми, котрі до цього часу залишалися під забороною.

Основною тенденцією розвитку англійського кіно стала прихильність до традицій і відданість національній драматургії. Видатний режисер і актор Лоуренс Олів'є з успіхом знімав стрічки за класичними творами В. Шекспіра — «Гамлет», «Генріх V», «Річард III».

Інгмар Бергман (Швеція) у всіх своїх стрічках утверджує згубність забуття або недовіри до здобутків культури. Він створив свій стиль, відкриваючи нову тематику — відображення глибокої духовної кризи західної цивілізації, руйнацію основних моральних і філософських цінностей. Роздуми про сенс життя, про вічність таких почуттів, як доброта і кохання, відображають фільми «Вечір блазнів», «Сьома печать», «Полунична галявина», «Джерело». Стрічки «Час вовка»,

«Сором», «Змієне яйце» піднімають глобальні проблеми сучасності — безпеку загрози війни, фашизму, виступають на захист загальнолюдських духовних цінностей.

У Франції у 70-ті рр. зняв свої кращі фільми відомий метр сюрреалізму у кіно Л. Бунюель («Скромна принадність буржуазії», «Привид свободи», «Цей непевний об'єкт бажання»). Традиційний і популярний у Франції жанр кінокомедії відкрив глядачеві імена Бурвіля, Ж. — П. Бельмондо, Л. де Фюнеса, П. Рішара.

Кіно в СРСР. Для розвитку кінематографа СРСР даного періоду характерні такі тенденції:

- епічність (картини з великою кількістю дійових осіб, історичні хроніки: С. Бондарчук — «Війна і мир», «Червоні дзвони», «Мексика у вогні»);
- екранізація літературної класики («Дама з собачкою» І. Хейфіца, «Тихий Дон» С. Герасимова);
- спрямованість на яскраву, непересічну особистість («Початок», «Прошу слова», «Васса» Г. Панфілова);

- поява фільмів «для полиці», тобто таких, які не випускалися у широкий прокат. Лише у період «перебудови» глядач зустрівся з картинами К. Муратової «Короткі зустрічі» (у головній ролі В. Висоцький), «Довгі проводи»; А. Тарковського «Сталкер», «Андрій Рубльов»; А. Аскольдова «Комісар», А. Германа «Перевірка на дорогах», Т. Абуладзе «Спокута».

Талант актора й режисера вдало поєднує М. Міхалков («Незакінчена п'єса для механічного піаніно», «П'ять вечорів», «Кілька днів з життя Обломова», «Втомлені сонцем»).

Майстрами сатиричної й ліричної комедії протягом багатьох років залишаються Е. Рязанов («Іронія долі», «Гараж», «Стережися автомобіля», «Службовий роман», «Вокзал для двох»), Л. Гайдай («Кавказька полонянка», «Діамантова рука», «Операція «І»»).

Кіно в Америці. Для другої половини ХХ ст., особливо останнього десятиліття, найхарактернішою особливістю є експансія американського кінематографа в країни Європи і всього світу.

Кіновиробництво США зосереджено у Голівуді (Лос-Анджелес). «Фабрикою снів» називає його світ. Після війни американські режисери дедалі частіше стали звертатися до реальних проблем сучасників. Вплив неореалізму відчутний у творчості С. Кубрика («Механічний апельсин», «Спартак»), С. Крамера («Пожнеш бурю»), О. Стоуна («Сальвадор»). У 70 – 90-і роки характерною рисою стало створення супердорогих фільмів («Зоряні війни» Дж. Лукаса, «Титанік» Д. Камерона), захоплення фільмами жахів («Сяйво» С. Кубрика, «Щелепи» С. Спілберга, «Кошмар на вулиці В'язів» У. Крейвена), фантастикою («Інопланетянин» С. Спілберга, «Робот поліцейський» П. Верхувена), детективами (серіал про шпигуна Джеймса Бонда). Але разом з тим створювалися і фільми критичного напрямку — «Політ над гніздом зозулі» М. Формана з Дж. Ніколсоном у головній ролі, «Без злих намірів» С. Поллака, «Взвод» О. Стоуна, «Список Шиндлера» С. Спілберга.

Популярними жанрами стали стрічки-трілери (з англійської — хвилюватися) А. Хічкока і бойовики — фільми про сучасних американських суперменів. Провідними акторами цього жанру стали А. Шварценеггер, Ж.-К. Ван Дамм, С. Сталлоне.

Щорічно Американська академія кіномистецтва нагороджує найкращі кінофільми, режисерські і акторські роботи найпрестижнішою премією у кіно — золотою статуєткою «Оскар».

У 1973 р. японська фірма «Соні» розпочала масовий випуск відеомагнітофонів і касет до них (з часом у війні різних форматів запису переміг формат VHS). Наприкінці ХХ — на початку ХХ ст. для записів фільмів стали використовуватися нові комп'ютерні програвачі стандартів VideoCD та DVD. Найпопулярнішим у масах жанром на телебаченні стали так звані «мильні опери» — нескінченні телесеріали з примітивними сюжетами і великою кількістю дійових осіб.

Розвиток музичної культури зарубіжних країн. Для музики, як ні для жодного з мистецтв, характерний поділ на *елітну й масову*.

Елітарна музика розвивається у кількох напрямках:

- «неокласична». Їй притаманна висока людяність, відданість вічним ідеалам художнього минулого (І. Стравинський, опера-сатира «Пригоди зухвальця» за мотивами гравюру Дж. Хогарта);

• *електронна*. Формується у 50-ті роки. Для неї характерна складна електронна переробка звуків живої природи. До неї звертаються композитори А. Шнітке, С. Губайдулліна, А. Пуссер («Електра»), Е. Денісов («Спів птахів»).

У цей період дедалі більше розвиваються *джаз*, який стає професіональним мистецтвом (оркестри О. Лундстрема, К. Орбеляна), і жанр *музики*, розквіт якого припадає на 50-ті роки. До найцікавіших зразків належать: «Звуки музики» Роджерса, «Моя прекрасна леді» Ф. Лоу, «Вестфальська історія» Л. Бернстайна та інші.

Авангардистськими напрямками у музиці можна вважати сонористику та алеаторику:

• для представників *сонористики* (Ю. Лучок, С. Буссоті, Б. Шеффер) головне значення має не висота звуку, а його тембр. І тому вони використовують не власне музикальні звукові уривки, а вдаряють паличками по деках і кришці рояля, протирають мундштук труби хустиною;

• твори у стилі *алеаторики* засновуються на принципі випадковості: частини музикального твору «розкидані» без визначеної послідовності тощо. В опусі А. Пуссера «Відповідь для семи музикантів» порядок вступу музикантів у виконання вирішувався жеребкуванням. Такі особливості засновувалися на філософському уявленні про те, що все у житті — випадковість.

Швидкими темпами розвивалася масова музика, і особливо найбільшій і найпопулярнішій її напрямком — рок.

Рок-музика. Початком рок-руху вважається 1956 р., тому що саме у цьому році досяг всесвітньої популярності «король рок-н-ролу» Елвіс Преслі. Хоча сама назва напрямку з'явилася на два роки раніше з появою пісні Б. Хейлі «Rock around the clock». Рок можна поділити на три основних напрямки:

• *«спокійний», заспокоїливий рок*, повна відсутність змісту у піснях, солодкі мелодії, нашіптування про насолоди життя. Яскравим представником його став Е. Преслі. Його історія — яскравий приклад «створення» рок-зірки, приклад використання мистецтва у цілях комерціалізації, насадження потрібних поглядів;

• *політизований рок*, пов'язаний з історією групи «Бітлз». Вони протестували проти війни у В'єтнамі, вимагали повернення Ірландії ірландцям, збирали кошти для Бангладеш. Їхні найкращі композиції відображають принципи групи: «Дамо світу шанс», «Не хочу бути солдатом», «Скажи мені хоч трішки правди», «Каліка зсередини»;

• різко аполітичний бунтарський, *«непристойний» рок*, який символізує група «Роллінг стоунз». Їхній власний девіз — «Стоунз — це ті, кого ненавидять батьки». Вони оспівували все, що протистоїть культурі, добropорядності, моралі. Свою оригінальність група вбачала у пропаганді насильства і анархії, наркотиків і сексуальної свободи. На сцені вони дозволяли собі все, навіть непристойності, що, на їхню думку, показувало силу їхнього антибуржуазного протесту.

У 70-х роках з'явилися *панк-групи* і *«металісти»* з їхньою агресивною, приголомшуючою своєю силою музикою.

Переходуві від року до диско сприяла діяльність цілої низки популярних груп. У цей час починає зароджуватися *шлягер*. Його основними рисами стали відсутність складності у змісті, відсутність повчань, наявність приступних емоцій, миттєва дохідливість музики, ефективний вплив на широку аудиторію. Найвідомішими поп-групами 60-90-х років є «Смокі», «Пінк Флойд», «Боні М», а співаками — Дж. Майкл, Мадонна, М. Джексон.

Виконавцями шлягерів у СРСР стали вокально-інструментальні ансамблі (ВІА), які виникли у середині 60-х рр. ХХ століття. Їхньою особливістю було нечітке розмежування на співаків і музикантів («Пісняри», «Орізон», «Вераси», «Веселі хлоп'ята»). Зародження року в СРСР пов'язане з діяльністю групи «Машина часу» на чолі з А. Макаревичем.

Основні тенденції в розвитку фізкультури і спорту в післявоєнному світі. Політичні процеси, які відбувалися у світі, не минули і спорту: якщо в демократичних країнах акцент ставився на тих видах спорту, що сприяють оздоровленню людини, то в тоталітарних культивувалися військово-прикладні види — біг, стрільба, боротьба. Особливої популярності в СРСР напередодні Другої світової війни набув парашутний спорт — країна стала лідером у утворенні парашутно-десантних військ (наймобільніша частина наступаючої армії).

Загальною тенденцією ХХ ст. стало географічне розширення рамок фізкультури і спорту. Предмет фізичного виховання запроваджено в програми навчальних закладів у всіх країнах світу.

Фізкультура і спорт, які упродовж тривалого часу розвивалися стихійно, у повоєнні роки стали важливою складовою частиною внутрішньої політики урядів багатьох країн світу.

Перехід до цілеспрямованої організації фізкультури і спорту державними органами розпочався ще в 50-х роках. У 1956 р. президент США Д. Ейзенхауер скликав конференцію з фізичної підготовки, на якій було ухвалено рекомендацію скоординувати в усіх школах рівень фізичної підготовки. У ФРН Національний олімпійський комітет у 1952 р. розробив перспективну програму «Золотий план», яка передбачала удосконалення шкільного фізичного виховання. У Франції з метою організації фізичного виховання й оздоровлення населення було створено Державний секретаріат у справах молоді, спорту і активного відпочинку.

В індустріальних країнах фізичне виховання частково фінансує держава, а також окремі корпорації, підприємства, спортивні клуби. У цих країнах велику увагу приділяють будівництву стадіонів, туристичних баз, штучних ковзанок, басейнів. Окремі види спорту (плавання, гімнастика) включено до шкільних програм як обов'язкові. Фізкультура і спорт стали не лише модою, але й обов'язковою складовою частиною побуту людей більшості індустріальних країн. На сучасних підприємствах з метою піднесення продуктивності праці на науковій основі організовано цілу систему оздоровчих заходів, серед яких проведення виробничої зарядки, заняття у спеціалізованих спортзалах і кабінетах.

Протягом останніх 30 років однією з тіньових сторін спорту і важливою проблемою є його професіоналізація. Професійний спорт зародився в США і поступово поширюється в індустріально розвинутих країнах світу. Основна його відмінність від масового аматорського спорту — комерційний інтерес, головна мета — організувати видовище, шоу. Прагнення до максимального прибутку часто призводить до надмірної експлуатації спортсменів, до їхнього каліцтва, передчасного фізичного і психологічного виснаження. Прояви насильства, грубості, нездоленних прийомів, випадки вживання допінгу нічого спільного не мають зі справжнім спортом, його основними цілями. Внаслідок зростання результативності, а отже, й популярності спортсменів-професіоналів наприкінці ХХ ст. значно збільшилися їхні заробітки. Світове визнання отримали такі українські спортсмени-професіонали, як боксери брати Клички, футболіст А. Шевченко.

Протягом останніх двох десятиліть у спортивному русі загострилася проблема застосування спортсменами різноманітних стимулюючих препаратів і знеболюючих засобів. Їх вживання призводить не до зміцнення здоров'я і продовження життєдіяльності спортсменів, а навпаки, до захворювання і передчасної смерті.

У другій половині ХХ ст. виникли нові організаційні форми міжнародних змагань, які відіграють велику роль у популяризації спорту серед населення: Європейські, Панамериканські, Африканські та Азійські ігри, а також регіональні Середземноморські, Центральноамериканські, Панарабські ігри. У Панамериканських іграх, що проводяться з 1951 р., беруть участь спортсмени країн Західної півкулі. Африканські ігри, які розпочалися у 1965 р., відбуваються нерегулярно. Широку популярність здобули Азійські ігри, які вперше пройшли у Делі (Індія).

Розвиток олімпійського руху. Найавторитетнішими і найбільш представницькими серед міжнародних спортивних змагань стали Олімпійські ігри. Вони зародились у Стародавній Греції ще у VIII ст. до н. е. і були поновлені 1896 року. Принципи і структура олімпійського спорту, розроблені наприкінці минулого століття французьким громадським діячем *П'єром де Кубертеном* і його однодумцями-меценатами, розвинулися у другій половині ХХ століття. Спираючись на Олімпійську хартію, цим процесом керує Міжнародний Олімпійський Комітет (МОК). Олімпійська хартія регламентує питання символіки Олімпійських ігор, допуску до них спортсменів, переліку видів спорту, що включаються до ігор. Не допускаються види спорту, результати яких залежать лише від механічної сили. Гасло ігор — «Швидше, вище, сильніше»; прапор — білий з п'ятьма переплетеними різнокольоровими кільцями, що символізують частини світу.

Як і в Стародавній Греції ігри стали проводитись кожні чотири роки. 1924 р. пройшли перші зимові олімпійські ігри. Після закінчення Другої світової війни у 1948 р. в Лондоні було відновлено Олімпійські ігри. У цьому ж році в Англії впроваджено Олімпійські ігри для інвалідів, що проводяться один раз на чотири роки в тій самій країні, де відбуваються Олімпійські ігри.

У післявоєнні роки відбулися XIV — XXVIII Олімпіади: у Лондоні (1948), Гельсінкі (1952), Мельбурні (1956), Римі (1960), Токіо (1964), Мехіко (1968), Мюнхені (1972), Монреалі (1976), Москві (1980), Лос-Анджелесі (1984), Сеулі (1988), Барселоні (1992), Атланті (1996), Сідней (2000), Афінах (2004). Лідерство на літніх Олімпійських іграх у повоєнні роки захопили СРСР, США, Німеччина. У 80-х роках до них наблизилися Китай та Японія. До числа провідних спортивних держав світу належить і Україна. Вперше виступаючи під національним прапором окремою командою на XXVI-й Олімпіаді, українські спортсмени посіли 9 місце, завоювавши 23 медалі, в тому числі 9 золотих.

Крім цих ігор стали проводитися чемпіонати світу в різних видах спорту. Найбільше глядачів збирають чемпіонати світу з футболу.

3. Глобальні проблеми сучасності та шляхи їх подолання.

Засадни характеристика глобальних проблем сучасності: екологічні, військово-політичні, економічні, етнічні. Шляхи їх вирішення. Останнє десятиліття XX ст. увійде в історію людства як період грандіозних геополітичних змін. Головними з них є падіння комуністичних режимів у Східній Європі, занепад тоталітарного варіанту соціалізму, розпад СРСР і всього «соціалістичного табору». Все це викликало до життя нове співвідношення сил у світі:

- закінчився період «холодної війни» і різко посилюється міжнародний вплив США, єдиної супердержави, що уцїліла;

- на уламках колишнього «табору соціалізму» в Східній Європі виникли незалежні держави, обтяжені складними соціально-економічними і політичними проблемами минулих літ. Але вони рішуче взяли курс на «повернення до цивілізованої Європи», інтеграцію до європейських міжнародних структур;

- в самій Європі прискорними темпами розгортаються два суперечливих процеси: з одного боку, йде оформлення Європейського Союзу як логічне продовження євроінтеграційних тенденцій, з іншого — розпадаються багатонаціональні державні утворення (СРСР, Чехословаччина, Югославія);

- посилюється роль ООН — своєрідного «світового арбітра», який довів свою життєздатність і важливість у ліквідації багатьох регіональних конфліктів і розвитку міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем сучасності;

- підвищується роль і відбувається трансформація структур та стратегії НАТО. Відбувається, зокрема, подальше розширення повноважень цього військово-політичного альянсу на Схід Європи;

- пострадянський простір, поименований зараз СНД, перетворився в один з найбільш нестабільних регіонів в Європі: розпад СРСР супроводжувався загостренням міжнаціональних суперечностей, виникненням збройних конфліктів і локальних воєн — у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, Таджикистані, Чечні, Південній Осетії та ін. Лише держави Прибалтики і, частково, Україна та Казахстан зберегли політичну стабільність й проводять серйозні реформи;

- азійські країни, що зберегли відданість соціалізму — В'єтнам і Китай — намагаються проводити ринкові реформи. Ті, хто цього не робить — Північна Корея в Азії, Куба в Латинській Америці — знаходяться у безвихідній ситуації. Підтвердженням цього став голод в Північній Кореї 1997 року, якому намагалося зарадити світове співтовариство.

Отже, після занепаду комуністичних режимів світ суттєво змінився і вступає в нове тисячоліття з новим співвідношенням сил на міжнародній арені і з новими проблемами, що постали перед людством в пошуках нових шляхів їх спільного вирішення.

Глобальними зуться проблеми, що зачіпають життєво важливі інтереси всіх народів та країн світу і породжені загальними законами існування й розвитку людства. До числа глобальних проблем належать:

- проблеми війни і миру;
- економічної та соціально-культурної відсталості багатьох країн світу (сучасний світ можна характеризувати за формулою — «передова Північ та відсталий Південь»);
- катастрофічне забруднення навколишнього середовища, повітря та світового океану;
- вичерпність природних ресурсів;
- поширення нових захворювань (СНІД, пташиний грип та ін.);

- енергетична, сировинна та продовольча проблеми;
- міграційні процеси та демографічна ситуація;
- етнічні конфлікти і міжнародний тероризм.

Головним шляхом вирішення проблеми війни і миру є не нарощування військового потенціалу, як це вважалося раніше, а політика розумної достатності озброєнь. Цим шляхом є довіра між країнами і народами, здоровий глузд в міжнародних відносинах. Зараз обов'язково необхідний перехід від милітаризації економіки, чим грішать майже всі країни, до економіки роззброєння, випуску мирної продукції.

Екологічна проблема також має своє вирішення. Воно полягає у екологічній переорієнтації виробництва, здійсненні екологічної революції, створенні екологічно чистих технічних систем. Вкрай необхідне міжнародне співробітництво у забороні випуску деяких небезпечних видів продукції. Вагому роль повинна відігравати державна екологічна політика. Необхідно дотримуватися екологічних стандартів чистоти води і повітря, раціонально споживати електроенергію. Треба також посилити екологічне виховання громадян.

Для розв'язання продовольчої проблеми необхідні ефективні біотехнології, впровадження передової агротехніки, стійких до шкідників, високоврожайних культур, розвиток високопродуктивного тваринництва.

Для розв'язання енергетичної проблеми необхідний швидкий пошук нових джерел енергії, а головне навчитись ефективно використовувати сонячну енергію. Перед людством постало важке завдання навчитись використовувати екологічно чисті і дешеві альтернативні види енергії — атомну, морів та океанів.

Ресурсну проблему можливо розв'язати, здійснюючи природоохоронні та природовідтворюючі заходи, налагоджуючи безвідходне виробництво, зменшуючи матеріаломісткість продукції. Також вирішить проблему освоєння світового і космічного океанів.

Для ефективного вирішення усіх глобальних проблем, у тому числі для боротьби з невиліковними хворобами (такими, як СНІД), з міжнародною злочинністю, необхідно об'єднати міжнародні зусилля.

Напередодні третього тисячоліття особливу небезпеку для здоров'я і життя людей становлять наркотики і тісно пов'язана з ними міжнародна злочинність. Поширення вживання наркотиків набрало планетарних масштабів. Основними постачальниками опіумних наркотиків є країни Південно-Східної Азії (трикутник на зіткненні Лаосу, Таїланду і Бірми), а також Колумбія. В останні роки окремі наркотичні речовини виготовляють в лабораторних умовах в індустріально розвинутих країнах. Окремі «наркороли» та «наркобарони», володіючи сотнями мільйонів доларів, навіть формують свої армії і партизанські загони. Вони корупують державних чиновників і службовців, намагаються стати політичними лідерами, щоб максимально легалізувати свій злочинний промисел. Сильні позиції наркотоорговці мають у Колумбії, Бірмі, Таїланді, Панамі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблиці:

1. «Розвиток освіти у світі у другій половині ХХ ст.»

Здобутки в освіті в індустріальних державах	Проблеми в освіті країн, що розвиваються

2. «Найважливіші досягнення в науці в другій половині ХХ ст.»

	Рік	Науковець, країна	Досягнення
НТР — [визначення]			
Галузі та напрямки			
Дослідження космосу			
Комп'ютерні технології			
Математика і фізика			
Медицина			

3. «Розвиток літератури в другій половині ХХ ст.»

Назви основних напрямків в літературі та їх визначення	Країна	Автор та твір	Тематика, ідея
Реалізм — [визначення]	ФРН		
	Франція		
Модернізм — [визначення]	США		
Постмодернізм — [визначення]	СРСР		

4. «Образотворче мистецтво в другій половині ХХ ст.»

Назви основних напрямків в мистецтві та їх визначення	Митець	Твір / Твори
Образотворче мистецтво та скульптура		
Модернізм — [визначення]		
Абстракціонізм — [визначення]		
Сюрреалізм — [визначення]		
Поп-арт — [визначення]		
Кінетичне мистецтво — [визначення]		
Світлове мистецтво — [визначення]		
Концептуальне мистецтво — [визначення]		
Неореалізм (в скульптурі)		

5. «Архітектура в другій половині ХХ ст.»

Архітектура		
Назви основних напрямків в архітектурі та їх визначення	Митець	Твір / Твори
Функціоналізм — [визначення]		
Інтернаціональний стиль — [визначення]		

6. «Кінематограф та музика в другій половині ХХ ст.»

Кінематограф		
Назви основних напрямків та їх визначення	Митці	Твори
Неореалізм — [визначення]		
Екранізація класичних творів літератури		
Кращі режисери та фільми СРСР		
Музика		
Назва напрямку	Виконавці/Колективи	
Рок-музика		
Поп-музика		

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте основні тенденції й течії розвитку світової філософії, літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно й спорту.
2. Назвіть глобальні проблеми сучасності, дайте власну оцінку шляхам їх розв'язання.
3. Опишіть наукові відкриття, нові галузі науки, високі технології, інтеграцію науки і виробництва;
4. Охарактеризуйте основні напрямки НТР у другій половині ХХ століття та їх вплив на життя пересічного громадянина.
5. Проаналізуйте зміни в соціальній структурі суспільства, якості життя людей провідних країн світу та країн, що розвиваються, процес становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства.
6. Поясніть поняття і терміни: «блакитні комірці», «постіндустріальне суспільство», «інтеграція», «глобалізація», «інформаційне суспільство», «зелена революція», «постмодернізм», «поп-арт», «неореалізм», «сюрреалізм».

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005. — С. 78-101.
2. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2005. — С. 356-387.
3. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 — 2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант. — 2003. — С. 504-552.

ОСНОВНІ ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

10 КЛАС

1. Ладиченко Т.В., Осмоловський С.О. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Генеза, 2010.
2. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2010.
3. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія. 10 клас. — Запоріжжя: Прем'єр, 2010.

11 КЛАС

1. Бердичевський Я.М. та ін. Всесвітня історія. 11 клас. — Харків: Прем'єр, 2003
2. Бураков Ю. Кипаренко Г., Мовчан С. Всесвітня історія: новітні часи: Підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — Вид. 4-ге, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2003, 2005, 2007.
3. Давлетов О.Р. та ін. Всесвітня історія. 11 клас. — К.: Генеза, Просвіта, 2002.
4. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія. 11 клас. — К.: А.С.К., 2002, 2006.

ДОДАТКОВІ ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

10 КЛАС

1. Бердичевський Я.М., Ладиченко Т.В. Всесвітня історія, 1914-1939 рр. (посібник), 10 кл. — Харків, Прем'єр. — 2002.
2. Давлетов О.Р. та ін. Всесвітня історія. 10 клас. — К.: Просвіта, 2002.
3. Давлетов О.Р. та ін. Всесвітня історія. 11 клас. — К.: Генеза, Просвіта, 2002.

11 КЛАС

1. Віднянський С.В. Всесвітня історія (навчальний посібник та компакт-диск), 11 клас. — К.: Дісз-продукт, 2004.
2. Бердичевський Я.М. та ін. Всесвітня історія (посібник). — К.: А.С.К., Запоріжжя: Прем'єр, 2002.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2005.
2. Всесвітня історія: Навч. посіб./ Б.М.Гончар, М.Ю.Козицький, В.М.Мордвінцев, А.Т.Слюсаренко. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2002.
3. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь, 2004.
4. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Навчальний посібник. — Вінниця: Фоліант, 2003.
5. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. — К.: Знання-Прес, 2001.
6. Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. — Львів: Афіша, 2003.
7. Пивовар С., Слюсаренко А., Стельмах С. 10 клас. Всесвітня історія. Новітній період. 1900-1945 (посібник). — К.: Академія, 1998.
8. Пивовар С., Слюсаренко А., Стельмах С. 11 клас. Всесвітня історія. Новітній період. 1945-1997 (посібник). — К.: Академія, 1998.

9. Сич О.І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919-1939 рр.): Навч. посіб. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008.
10. Стрижак В.М., Мітягін В.Ю. УСЕ. Всесвітня історія: навчально-довідковий посібник / За редакцією А.Ю. Мартинова. — К.: Майстр-клас, 2007-2008. — 672 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

1. http://en.citizendium.org/wiki/Main_Page — Енциклопедія «Сітізендіум» (англійською мовою).
2. <http://peoples.ru/> — Люди (російською мовою).
3. <http://ru.wikipedia.org/> — Енциклопедія «Вікіпедія» (російською мовою).
4. <http://uk.wikipedia.org/> — Енциклопедія «Вікіпедія» (українською мовою).
5. <http://worldhistory.ru/> — Всесвітня історія (російською мовою).
6. <http://www.hronos.km.ru/> — «ХРОНОС» – всесвітня історія в інтернеті (російською мовою).
7. <http://www.vivl.ru/> — Всесвітня історія в особах (російською мовою).
8. <http://history.vn.ua/> – посібники і довідники з всесвітньої історії та історії України (українською мовою).

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів
1. Початковий	1	Студент може відтворити 2-3 події, дати, історичні постаті; мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності; виконує не більше ніж 20 % від загальної кількості тестів.
	2	Студент може усно відтворити кілька історичних термінів, явищ; повинен вибрати вірний варіант відповіді (на рівні "так-ні"); частково визначає хронологічну послідовність подій; може самостійно знайти відповідь у тексті підручника; розрізняє окремі історичні події та явища без зв'язку між ними; виконує 20 % від загальної кількості тестів.
	3	Студент може дати відповідь з кількох простих речень; здатен усно відтворити окремі частини теми; має фрагментарні уявлення про роботу з історичними джерелами, слабо орієнтується в хронології подій; має лише загальне уявлення про історичну карту; відсутні сформовані уміння та навички; виконує 30 % від загальної кількості тестів.
2. Середній	4	Студент має початковий рівень знань; описує історичні події без пояснень причин, з допомогою викладача здатен відтворити логіку та хронологію подій, слабо орієнтується в поняттях; має фрагментарні навички в роботі з підручником, картою, історичними документами; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі; здатний давати відповіді на прості, стандартні запитання, виявляє інтерес до навчального матеріалу, виконує 45 % від загальної кількості тестів.
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, здатний відтворити його з помилками та неточностями, має стійкі навички роботи з текстом підручника, може самостійно оволодіти більшою частиною заданого матеріалу, формулює історичні поняття, наводить приклади, знає основні дати; орієнтується в хронології; підтверджує висловлене судження одним-двома аргументами; здатний використовувати під час відповіді карти, схеми; відповіді непослідовні та нелогічні; виконує 55 % від загальної кількості тестів.
	6	Студент самостійно дає більшість визначень, самостійно відтворює більшу частину навчального матеріалу, може поверхово аналізувати історичні події та явища і робити певні висновки; відповідає за планом, висловлює власну думку щодо теми, володіє хронологією подій; користується додатковими джерелами (хрестоматія, карта, журнально-газетні публікації, комп'ютерні програми, Інтернет); виконує 65 % від загальної кількості тестів.
3. Достатній	7	Студент правильно відтворює логіку історичних подій, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними, аналізує явища, оцінює діяльність історичних постатей, наводить власні приклади на підтвердження висловлюваної думки; самостійно викладає матеріал теми, здатен з допомогою викладача скласти план реферату, виконати його та правильно оформити; самостійно користується додатковими джерелами історичної інформації; правильно використовує історичну термінологію; складає прості таблиці та схеми; виконує 75 % від загальної кількості тестів.

	8	Студент має достатньо повні знання, вільно використовує навчальний матеріал в стандартних ситуаціях; логічно висвітлює події з точки зору історичного взаємозв'язку; синхронізує історичні події; досконало володіє історичною та політичною картою; формулює та чітко аргументує власну думку; здатний на рецензію відповіді іншого студента; здатний опрацьовувати матеріал самостійно, вміє підготувати реферат та захищати його найважливіші положення; виконує 80 % від загальної кількості тестів.
	9	Студент вільно оперує вивченим матеріалом, самостійно аналізує та систематизує історичні явища; знання може застосовувати у змінених, нестандартних ситуаціях; висловлює стандартну аргументацію при оцінці історико-політичних явищ; чітко тлумачить поняття; здатний до самостійного опрацювання навчального матеріалу, але потребує консультацій з викладачем; виконує прості творчі завдання; виконує 85 % від загальної кількості тестів.
4. Високий	10	Студент має глибокі та повні знання історичних подій, явищ, лідерів; може визначати тенденції та протиріччя історичних процесів; робить аргументовані висновки; використовує додаткові джерела та матеріали; самостійно складає таблиці та схеми; вирішує творчі завдання; вільно орієнтується у нестандартних ситуаціях; відрізняє упереджену інформацію від об'єктивної; здатний сприйняти іншу позицію як альтернативну; виконує 95 % від загальної кількості тестів.
	11	Студент здатний до самостійного вивчення матеріалу; вміє застосувати вивчений матеріал для винесення власних аргументованих суджень в практичній діяльності (диспути, дискусії, круглі столи), спроможний підготувати за підтримки викладача виступ на студентську наукову конференцію; самостійно знаходить інформацію (наукова історична література, мас-медіа, Інтернет, мультимедійні програми тощо); вільно оперує термінологією; вирішує проблемно-історичні завдання; самостійно виконує 100 % від загальної кількості тестів.
	12	Студент має системні знання, вміє їх самостійно набувати, представляє власні неординарні судження щодо історичних процесів та явищ; користується широким арсеналом засобів доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу історичних явищ; самостійно виконує науково-дослідницьку роботу; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; активно використовує знання в практичній діяльності.

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

Кінець XIX ст. — поч. XX ст. — наростання міжнародної напруженості, назрівання Першої світової війни

1914 р. — 1 серпня	1918 р. 11 листопада	Перша світова війна

- 1918-1923 рр.** — період післявоєнної нестабільності
1924-1929 рр. — період економічної стабілізації у світі
1929-1933 рр. — світова економічна криза («Велика депресія»)
1933-1939 рр. — період назрівання Другої світової війни

1939 р. — 1 вересня	1945 р., 2 вересня	Друга світова війна

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
ЧАСТИНА ПЕРША (1900-1939 рр.)**

СВІТ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

- 1882 р.** — утворення Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Спрямований проти Франції та Росії, згодом блоку Антанта
1896 р. — відновлення Олімпійських ігор П'єром де Кубертеном
1898 р. — іспано-американська війна
1899-1902 рр. — англо-бурська війна
1900-1903 рр. — світова економічна криза
1904 р. — підписання угоди між Англією та Францією (створення Антанти)
1907 р., 31 серпня — приєднання Росії до блоку Антанта, завершення складання блоку. Блок Антанта був спрямований проти Троїстого союзу. Остаточний поділ Європи на ворогуючі блоки держав
1912-1913 рр. — перша Балканська війна
1913 р., червень-серпень — друга Балканська війна

США

- 1901-1909 рр.** — адміністрація Т. Рузвельта, політика «Справедливого курсу»
1912 р. — розкол Республіканської партії, перемога на президентських виборах демократів
1913-1921 рр. — адміністрація В. Вільсона, політика «Нових свобод»
1914 р. — прийняття антитрестівського закону

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

- 1899-1902 рр.** — англо-бурська війна
1900 р. — утворення Лейбористської партії
1906-1911 рр. — соціальні реформи Д. Ллойд-Джорджа
1911 р. — Акт про парламент — обмеження повноважень палати лордів

ФРАНЦІЯ

- 1905 р.** — відокремлення церкви від держави

¹²⁷ В таблицях подані дати, обов'язкові для запам'ятовування.

1906 р. – перемога на парламентських виборах партії Радикалів на чолі з Ж. Клемансо

1906-1909 рр. – «велике міністерство» Ж. Клемансо

1913 р. – обрання президентом Р.Пуанкаре

НІМЕЧЧИНА

1900-1909 рр. – канцлерство Б. фон Булова

1909 р. – призначення канцлером Т. фон Бетман-Гольвега, формування «чорно-блакитного» блоку в рейхстазі

АВСТРО-УГОРЩИНА

1867 р. – утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії

1907 р. – запровадження загального виборчого права

1908 р. – анексія Боснії і Герцеговини

РОСІЯ

1904-1905 рр. – російсько-японська війна

1905 р. 9 січня – «кривава неділя», початок першої російської революції

1905-1907 рр. – перша російська революція

1905 р., 17 жовтня – видання царського Маніфесту, проголошення демократичних прав і свобод

1906-1911 рр. – Столипінська аграрна реформа

1907 р., 3 червня – видання нового виборчого закону, державний переворот, поразка російської революції

АЗІЯ, АФРИКА, ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

1885 р. – створення Індійського національного конгресу

1889-1901 рр. – «боксерське повстання» в Китаї

1910-1917 рр. – Мексиканська революція

1911-1912 рр. – Сінхайська (буржуазна) революція в Китаї, ліквідація монархії, встановлення республіки

1914 р. – введення в експлуатацію Панамського каналу

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914-1918 рр.)

1914 рік

1914 р., 28 червня	Убивство у Сараєво (Боснія) спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини членом сербської революційно-патріотичної організації «Млада Босна» («Молода Боснія») Гаврилою Принципом, що стало приводом до початку Першої світової війни

1914 р., 23 липня — австро-угорський ультиматум Сербії щодо убивства

1914 р., 28 липня — оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії; австро-угорські війська вторглися на територію країни і розпочали бомбардування столиці — Белграда (традиційна дата початку Першої світової війни в європейській історіографії)

1914 р., 29 липня — початок часткової мобілізації в Росії. Вимога німецького уряду припинити мобілізацію відповіді не знайшла

1914 р., 1 серпня — оголошення Німеччиною війни Росії (традиційна дата початку Першої світової війни в радянській та пострадянській російській і українській історіографії)

1914 р., 1 серпня –	1918 р., 11 листопада	Перша світова війна

1914 р., 2 серпня — вторгнення німецький військ у Люксембург, початок воєнних дій на Західному фронті

1914 р., 3 серпня — вступ у війну Франції

1914 р., 3 серпня — вступ у війну Великої Британії

1914 р., 4 серпня — вторгнення німецьких військ у Бельгію, німецький наступ на Париж

1914 р., 7-14 серпня — невдалий наступ французьких військ в Ельзасі та Лотарингії

1914 р., 12-16 серпня — бойові дії між австро-угорськими та сербськими військами в районі Варни і Крупані, сербські війська відкинули австро-угорські до р. Сава

1914 р., 7 вересня — наступ австро-угорських військ на Сербію

1914 р., 17 серпня — 15 вересня — наступ російського Північно-Західного фронту (1-а і 2-а армії генералів Ренненкампа і Самсонова) в Східній Пруссії. Німецьке командування перекидає в Сх. Пруссію частину військ з Франції, що рятує Париж від німецького вторгнення, а Францію від можливого розгрому. Внаслідок цього 1-а російська армія відкинута зі Східної Пруссії, а 2-а розгромлена. Головна причина поразки російських військ — неузгодженість дій та погане управління військами

1914 р., 18 серпня — 21 вересня — вдали наступ російського Південно-Західного фронту проти австро-угорської армії в Галичині. Галицька битва, в результаті якої росіяни захопили Галичину та частину півавстрійської Польщі

1914 р., 5 - 12 вересня — битва на р. Марна, перша поразка німецьких військ, зрив «плану Шліффена», перехід до позиційної війни на Західному фронті

1914 р., 28 вересня — наступ 9-ї німецької та 1-ї австро-угорської армії на Івангород і Варшаву

1914 р., жовтень — приєднання Туреччини (Османської імперії) до Троїстого союзу

1914 р., 15 жовтня — 20 листопада — битва у Фландрії — спроба німецьких військ прорвати французьку оборону та захопити узбережжя Па-Де-Кале

1914 р., 1 листопада — морська битва між німецьким та англійським флотом в Коронельській битві біля берегів Чилі. Поразка англійського флоту — втрачено 2 крейсери

1914 р., 7 листопада — захоплення Японією німецьких володінь в Китаї (військово-морська база в Циндао), Каролінських, Маріанських, Маршалових островів в Океанії

1914 р., 11-24 листопада — Лодзінська військова операція — зрив російського наступу на Сілезію

1914 р., листопад — Ченстохово-Краківська операція російських військ — наступ російського Південно-Західного фронту, що змусив німецькі (9-а армія) та австрійські (4-а армія) війська відступити до Ченстохова і Кракова. Через брак резервів та боєприпасів наступ зупинився

1914 р., 8 грудня — морська битва біля Фолклендських островів. Перемога англійської ескадри Ф. Стерді над німецькою ескадрою Шпее

1914 р., грудень — 1915 р., січень — Сарикамишська наступальна операція російських військ. Розгром 3-ї турецької армії, захоплення Росією Іранського Азербайджану

1915 рік

1915 р., 7-20 лютого — німецький наступ у Східній Пруссії та Польщі. Мета — розгром російських військ не досягнута

1915 р., лютий — березень — Праснишська наступальна операція — контрнатуп російського Північно-Західного фронту. Німецькі війська відкинуті до кордонів Східної Пруссії

1915 р. 17 лютого — початок Німеччиною підводної війни як спроби завдати вирішального удару по Англії

1915 р., 19 лютого — 18 березня — невдала Дарданелльська операція англо-французьких військ, що мала на меті захопити Константинополь та вивести Туреччину з війни

1915 р., 22 квітня — перше застосування хімічної зброї: німецькі війська в районі Іпра (Бельгія) усупереч міжнародним угодам застосували хлор проти військ союзників (бойовий хлор отримав назву «іприт»)

1915 р. 25 квітня — невдала висадка англо-французьких військ на Галліполійському півострові в Туреччині

1915 р., 2 травня - 22 червня — Горлицький прорив німецької та австро-угорської армії на Східному фронті, що змусило російські війська Південно-Західного фронту відступити.

Одночасно завдано удару по Прибалтиці. Німецькі та австро-угорські війська захопили Галичину, Польщі, Литву, частину Латвії та Білорусії

1915 р., 23 травня — вступ Італії у війну на боці Антанти, вихід Італії з Троїстого союзу відповідно до секретної Лондонської угоди (26 квітня 1915 р.), початок бойових дій на північ від Триєсту

1915 р., 7 жовтня — наступ австрійських, німецьких та болгарських військ на Сербію, в результаті якого Сербія окупована, а її війська евакуйовані на о. Корфу (Греція)

1915 р., 14 жовтня — вступ Болгарії у війну на боці Троїстого союзу, перетворення Троїстого союзу на Четвертий (Почвірний)

1916 рік

1916 р., 10 січня — російський наступ на Кавказькому фронті, в результаті якого захоплено турецьку Вірменію

1916 р., 21 лютого — 18 грудня — Верденська битва («м'ясорубка») — найбільша битва Першої світової війни (загинуло 600 тис. німецьких і 360 тис. французьких вояків)

1916 р. 19-30 березня — наступ російського Північно-Західного фронту в районі Двінська та о. Нароч, який примусив німецькі війська припинити атаки під Верденом

1916 р., 31 травня — 1 червня — морська битва під Ютландом між англійським (адмірал Дж. Джеліко) та німецьким (адмірал Р. Шеєр) флотами, перемога Англії

1916 р., 4 червня — 13 серпня — Брусиловський прорив Південно-Західного фронту

1916 р., 1 липня — 18 листопада — битва на р. Сомма (Західний фронт), що мала на меті відвернути сили німців від Вердена. Загальні втрати з обох сторін склали понад 1,3 млн. вояків (англійці — 900 тис., німці — 538 тис. чол.)

1916 р., 27 серпня — вступ Румунії у війну на боці Антанти, початок наступу у Трансильванії та Добруджі

1915 р., 15 вересня — перше застосування англійських танків у битві на р. Сомма

1916 р., 26 вересня — початок наступу німецьких та австро-угорських військ в Румунії, в результаті якого румунська армія залишає столицю — Бухарест

1917 рік

1917 р., 6 квітня — вступ США у Першу світову війну (привід — розв'язання Німеччиною «підводної війни»)

1917 р., 9 квітня — травень — невдалий наступ французької армії

1917 р., червень — липень — наступ французьких військ на Західному фронті, що мав незначний успіх, вперше застосування тактики масового наступу танків (біля Камбре)

1917 р., 18 червня — невдалий наступ російського Південно-Західного фронту, що мав на меті посилення авторитету Тимчасового уряду

1917 р., 1-6 вересня — Ризька операція німецьких військ, внаслідок якої захоплено Ригу. Поразка російських військ пояснюється розкладом та деморалізацією російських військ внаслідок Лютневої революції

1917 р., 24 жовтня — 10 листопада — наступ німецьких та австро-угорських військ в Італії, розгром італійської армії; лише допомога союзників не дала вивести Італію з війни

1918 рік

1918 р., 9 лютого	Брестський (Берестейський) мирний договір Української Народної Республіки та Німеччини

1918 р., 3 березня	Сепаратний Брестський мирний договір між Радянської Росією та Німеччиною, вихід Росії з війни

1918 р., 21 березня — 4 квітня — німецький наступ в Пікардії, що мав на меті розгром англійських та французьких військ до прибуття військ США. Німецькі війська просунулися на 60 км, але стратегічної мети не досягнуто

- 1918 р., 9 квітня — 1 травня — німецький наступ у Фландрії (безрезультатний)
- 1918 р., 7 травня — Бухарестський мирний договір, поразка Румунії у війні, окупація Німеччиною значної частини країни
- 1918 р., 15-17 липня — німецький наступ на р. Марна в районі Реймса (безрезультатний)
- 1918 р., 18 липня — контрнаступ французьких військ на р. Марна, перехід стратегічної ініціативи на Західному фронті до рук союзників
- 1918 р., 8-15 серпня — Ам'єнський наступ французьких та англійських військ, поразка німців, що підірвала дух німецької армії. Німецьке командування та уряд стали шукати миру дипломатичним шляхом
- 1918 р., 15 вересня — наступ французьких та англійських військ на Салонікському фронті, що призвів до виходу з війни Болгарії
- 1918 р., 29 вересня — Салонікське перемир'я, вихід з війни Болгарії (*перша країна* Четверного союзу, що вийшла з війни)
- 1918 р., 26 вересня — 11 листопада — загальний наступ французьких та англійських військ на Західному фронті, прорив оборони німців
- 1918 р., 27 жовтня — 3 листопада — контрнаступ італійських військ, розгром австро-угорських військ в районі Вітторіо-Венето, вступ італійців в австрійську частину Тіролю. Одночасно з цим війська Антанти визволили Сербію та вступили в Угорщину
- 1918 р., 30 жовтня — Мудреське перемир'я, капітуляція Туреччини (*друга країна* Четверного союзу, що вийшла з війни)
- 1918 р., 3 листопада — капітуляція Австро-Угорщини (*третьа країна* Четверного союзу, що вийшла з війни)
- 1918 р., 3 листопада — початок революції в Німеччині
- 1918 р., 11 листопада — укладення Комп'єнського перемир'я, капітуляція Німеччини (*четверта країна* Четверного союзу, що вийшла з війни), закінчення Першої світової війни

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ¹²⁸ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

1919 р. 18 січня — 1920 р., 21 січня	Паризька мирна конференція, що підвела підсумки Першої світової війни

1919 р., 14 лютого — ухвалення статуту Ліги Націй

1919-1946 рр.	Існування Ліги Націй (міжнародна організація, метою якої була підтримка миру та недопущення другої світової війни)

1919 р., березень — утворення Комуністичного Інтернаціоналу

1919 р., 28 червня	Підписання Версальського мирного договору між країнами Антанти і Німеччиною

1919 р., липень — утворення Міжнародного об'єднання профспілок (Амстердамський Інтернаціонал)

1919 р., 10 вересня — Сен-Жерменський договір країн Антанти з Австрією

1919 р., 27 листопада — Нейський договір з Болгарією країн Антанти

1920 р., 4 червня — Тріанонський договір країн Антанти з Угорщиною

1920 р., 10 серпня — Севрський договір країн Антанти з Османською імперією

1921р., 12 листопада — 1922р., 6 лютого	Вашингтонська конференція

¹²⁸ Дати з 1919 по 1945 рр. для Західної Європи та Північної Америки зведені з виданням: Баран З.А., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П., Швагулак М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів — Львів: Афіша, 2005. — 288 с., карти, ілюстрації.

- 1921 р., 13 грудня — договір «чотирьох держав» (США, Англія, Японія, Франція)
 1922 р., 6 лютого — договір «п'яти держав» (США, Англія, Франція, Італія, Японія); договір «дев'яти держав» (США, Англія, Франція, Японія, Голландія, Португалія, Італія, Бельгія, Китай)
 1922 р., 10 квітня — 19 травня — Генуезька конференція (м. Генуя, Італія). Обговорення проблем економічного відродження в Європі, боргів країн Антанти та Росії
 1922 р., 16 квітня — Рапальський договір Радянської Росії і Німеччини (м. Рапало, Італія). Прорив міжнародної ізоляції Росії, початок економічного співробітництва Радянської Росії та Німеччини
 1922 р., 15 червня — 20 липня — Гаазька конференція
 1922 р., листопад — 1923 р., липень — Лозаннська конференція (м. Лозанна, Швейцарія), вирішення питань, пов'язаних з Туреччиною
 1923 р., 11 січня — окупація французькими та бельгійськими військами Рурської області Німеччини
 1923 р. — рішення конференції країн Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі
 1923 р., травень — утворення Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу
 1923 р., 24 липня — Лозаннський мирний договір між Італією та Туреччиною
 1924 р., 16 липня — 16 серпня — Лондонська конференція, прийняття «плану Дауеса»

1924-1929 рр.	Дія «плану Дауеса»

1925 р., 5-16 жовтня — Локарнська конференція, укладення Локарнських угод (Рейнський гарантійний пакт) — спроба зафіксувати повосенні кордони в Західній Європі та ліквідувати міждержавні конфлікти

1928 р., 27 серпня	Укладення пакту Бріана-Келллога, який передбачав відмову від війни як засобу зовнішньої політики

1930р., січень — 1931 рр.	Дія «плану Юнга»

1932 р., 16 червня — 9 липня — Лозаннська конференція

ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ ЄВРОПИ І АМЕРИКИ

США

1913—1921 рр. — президентство демократа Вудро Вільсона; прогресивні реформи в галузі соціального захисту населення

1917 р., 6 квітня — вступ США у Першу світову війну. Привід — розв'язання Німеччиною «підводної війни»

1919 р. — надання виборчих прав жінкам (XIX поправка до конституції США)

1919-1933 рр. — «сухий закон», розгортання підпільного бізнесу бутлегерів (торгівців спиртним)

1920 р., листопад — перемога на президентських виборах в США представника від Республіканської партії Воррена Гардінга (до 1923 р.); послаблення державного втручання в економіку, зростання авторитету США ні міжнародній арені

1921-1929 рр. — «нова ера процвітання» («просперіті»)»

1924 р. листопад — перемога на президентських виборах представника Республіканської партії Келвіна Куліджа (до 1928 р.); період промислового піднесення, курс на роздержавлення соціально-економічних відносин

1928 р., листопад — перемога на президентських виборах представника Республіканської партії Герберта Гувера (до 1932 р.)

1929 р., жовтень — падіння курсу акцій на Нью-Йоркській біржі, початок світової економічної кризи

1929 р., жовтень — 1933 рр.

Світова економічна криза, яка розпочалася в США
(журналістська назва — «Велика депресія»)

1932 р., листопад — перемога на президентських виборах представника Демократичної партії Франкліна Делано Рузвельта

1933 р., 4 березня — 1945 р., 12 квітня

Президентство демократа Ф. Рузвельта,
політика «нового курсу», подолання економічної
кризи

1935 р. — прийняття закону про нейтралітет

ЄВРОПА

Демократичні держави

Велика Британія

1906-1911 рр. — реформи Д. Ллойд-Джорджа у Великій Британії. Перехід англійського уряду до політики «буржуазного реформізму»

1918 р., лютий — уперше в Британії жінки віком понад 30 років взяли участь у виборах до парламенту

1919—1921 рр. — громадянська війна в Ірландії

1921 р. — визнання Англією незалежності Афганістану

1921 р., грудень — утворення самоврядної Ірландської вільної держави на правах домініону (28 графств Південної Ірландії); шість північно-східних графств (Ольстер) залишилися у складі Британії

1924 р.,
січень —
листопад

Перший лейбористський уряд Р. Макдональда
(вперше в історії Британії)

1926 р.

Найбільший в історії Британії першої половини ХХ ст. страйк гірників

1929 р., червень — 1931 р., серпень — другий лейбористський уряд Р. Макдональда

1931 р. — Вестмінстерський акт, який проголосив домініони Великої Британії рівноправними і незалежними у внутрішній та зовнішній політиці. Початок демонтажу Британської імперії

1935 р., 6 червня — укладення англо-німецької морської угоди

1937 р. — прийняття конституції Ірландії, проголошення країни незалежною державою

1939 р., 3 вересня — вступ Великої Британії у війну з Німеччиною

Франція

1923 р., 11 січня — окупація французькими та бельгійськими військами Рурської області Німеччини

1924 р., червень — 1926 р., липень — перебування при владі у Франції «Лівого блоку» радикалів і соціалістів

1932-1935 рр. — економічна криза у Франції

1935 р. — укладення франко-радянсько-чехословацької угоди, спрямованої проти Німеччини

1936 р., квітень-травень — перемога Народного фронту на парламентських виборах

1936 р., червень — 1937 р.,
червень

Уряд Народного фронту Л. Блюма

1939 р., 3 вересня — вступ Франції у війну з Німеччиною

Диктаторські режими Європи

Італія

1919 р., березень — утворення першої фашистської організації — «Союз італійських воїнів»

1921 р., листопад — створення Національної фашистської партії

1922 р., 28-29 жовтня — «похід на Рим» прибічників Б. Муссоліні

1922 р., 30 жовтня	Прихід до влади в Італії Б. Муссоліні, початок процесу встановлення фашистської диктатури

1922 р., грудень — створення «Великої фашистської ради»

1923 р., 24 липня — Лозанський мирний договір між Італією та Туреччиною

1924 р., червень — «криза Матеотті» та утворення Авестинського блоку

1927 р., квітень — прийняття «хартії праці», що закріплювала корпоративну систему в Італії

1929 р., 11 лютого — «Латеранські угоди» — визнання Італією незалежності держави Ватикан

1935 р., 3 жовтня — 1936 р., травень — італо-ефіопська війна; захоплення Італією Ефіопії

1936 р., 25 жовтня — підписання німецько-італійської угоди («вісь Берлін—Рим»)

1937 р., 6 листопада — приєднання Італії до «Антикомінтернівського пакту» (утворення «осі Берлін—Рим—Токіо»)

1937 р., грудень — вихід Італії з Ліги Націй

1939 р., 7-12 квітня — окупація Італією Албанії

1939 р., 22 травня — підписання «Стального пакту» про військове і політичне співробітництво Італії та Німеччини

Німеччина

1918 р., 3 листопада — повстання моряків у Кілі, початок революції в Німеччині

1919 р., 6 лютого — відкриття у Веймарі Національних установчих зборів

1919 р., 11 лютого — обрання президентом Німеччини Ф. Еберта

1919 р., 31 липня — прийняття «Веймарської» конституції Національними зборами Німеччини (вступила в дію 11 серпня 1919 р.)

1919-1933 рр.	Веймарська республіка

1923 р., 11 січня — окупація французькими та бельгійськими військами Рурської області Німеччини

1923 р., жовтень — збройне повстання робітників у Гамбурзі

1923 р., листопад — «півний путч» в Німеччині, спроба нацистів взяти владу в свої руки

1925 р., 26 квітня — обрання президентом Німеччини героя Першої світової війни генерала П. фон Гінденбурга (після смерті Ф. Еберта)

1933 р., 30 січня	Прихід до влади у Німеччині А. Гітлера, початок встановлення нацистської диктатури

1926 р., 24 квітня — підписання договору про дружбу і нейтралітет з СРСР

1926 р., вересень — вступ Німеччини до Ліги Націй

1930 р., березень — відставка уряду Г. Мюллера, початок конституційної та державної кризи Веймарської республіки

1933 р., 29-30 червня — «ніч довгих ножів» у Німеччині: ліквідація нацистами загонів СА на чолі з Ремом, які могли скласти конкуренцію нацистським загонам СД

1933 р., серпень — проголошення А. Гітлера «фюрером Третього рейху»

1933 р., 4 жовтня — вихід Німеччини з Ліги Націй

1934 р., 26 січня — німецько-польська декларація про ненапад

1934 р., 2 серпня — А. Гітлер об'єднав посади президента Німеччини (після смерті Гінденбурга) та рейхсканцлера

- 1935 р., 16 березня — прийняття закону про розбудову Вермахту в нацистській Німеччині — запровадження загального військового обов'язку
- 1935 р., 6 червня — укладення англо-німецької морської угоди
- 1935 р. — укладення франко-радянсько-чехословацької угоди, спрямованої проти Німеччини; перехід Саарського вугільного басейну під повний контроль Німеччини
- 1936 р., 7 березня — введення німецьких військ до Рейнської демілітаризованої зони вздовж правого берегу Рейну
- 1936 р., 25 жовтня — підписання німецько-італійської угоди («всіх Берлін—Рим»)
- 1936 р., 25 листопада — підписання угоди між Німеччиною і Японією («Антикомінтернівський пакт»)
- 1938 р., 11-12 березня — аншлюс («воз'єднання») Австрії та Німеччини

1938 р., 29-30 вересня	Мюнхенська угода між Англією, Францією та Німеччиною щодо Судетської області Чехословаччини; крах політики «колективної безпеки»

- 1938 р., 9—10 листопада — «Кришталева ніч» в Німеччині — різанина євреїв
- 1939 р., квітень — затвердження плану нападу Німеччини на Польщу (план «Вайс»)
- 1939 р., 22 травня — підписання «Стального пакту» про військове і політичне співробітництво Німеччини та Італії
- 1939 р., 1 вересня — напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни
- 1939 р., 28 вересня — підписання договору про дружбу і кордони між Німеччиною та СРСР

Іспанія

- 1923 р., 13 вересня — 1930 р., 28 січня — диктатура Прімо де Рівери
- 1930 р., 14 квітня — скинення монархії та проголошення республіки
- 1931 р., 9 грудня — прийняття конституції
- 1936 р., січень — прийняття та опублікування програми Народного фронту
- 1936 р., 16 лютого — прихід до влади в уряді Народного фронту
- 1936 р., 17 липня — початок повстання на чолі з генералом Ф. Франко проти республіканського уряду

1936 р., 17 липня — 1939 р., березень	Громадянська війна, що завершилася поразкою демократичних сил

- 1939 р., березень — уряд Ф. Франко приєднався до «Антикомінтернівського пакту», підписав договір про дружбу та ненапад з Німеччиною та Іспанією

1939 р., 1 квітня	Встановлення диктатури Ф. Франко

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Росія (СРСР з 30 грудня 1922 р.)

1917 р., 23 лютого (8 березня)	Лютнева революція в Росії, повалення самодержавства, встановлення в Росії демократичної форми правління

- 1917 р., 1-2 березня — створення Тимчасового уряду на чолі з князем Львовим з колишніх депутатів IV-ї Державної Думи
- 1917 р., квітень — урядова криза, спричинена заявою міністра П. Мілюкова про продовження Росією війни до переможного кінця
- 1917 р., 3-5 липня — повстання у Петрограді. Невдала спроба більшовиків та анархістів повалити Тимчасовий уряд

1917 р., 23-30 серпня — заколот генерала Л. Корнілова, спрямований проти Тимчасового уряду. Корнілов намагався встановити військову диктатуру, проте заколот придушений завдяки активним діям більшовицьких загонів Червоної гвардії

1917 р., 10 жовтня — прийняття більшістю ЦК РСДРП (б) за ініціативи і під тиском В. Леніна рішення про курс на негайне збройне повстання. Початок підготовки до захоплення більшовиками влади

1917 р., 25 жовтня (7 листопада за н. ст.)	Відкриття II-го з'їзду Рад, падіння Тимчасового уряду, прихід більшовиків до влади в Петрограді (Жовтнева революція, більшовицький переворот), початок встановлення «диктатури пролетаріату»

1917 р. 26 жовтня – утворення більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. Леніним, ухвалення Декрету про мир, Декрету про землю

1917 р., 2 листопада – прийняття Декларації прав народів Росії, де заявлялося про право «трудящих на самовизначення»

1917 р., жовтень – 1918 р., березень – «радянізація» Росії

1918 р., 5-6 січня — розгін більшовиками Установчих зборів. Демократичні сили, які представляли більшу частину активних виборців, виявили неспроможність протистояти більшовицькому режиму

1918 р., 3 березня — Брестський (Брест-Литовський) мирний договір між Радянською Росією та Четверним союзом. Вихід Росії з Першої світової війни. Більшовики, аби зберегти владу, погодилися на втрату 1 млн. км² території Росії та сплату 6-ти млрд. контрибуції

1918 р., травень – заколот чехословацького корпусу, привід до громадянської війни

1918-1922 рр.	Громадянська війна в Росії (частина істориків датує початок війни приходом до влади більшовиків)

1918 р., травень — 1921 р.	«Воєнний комунізм» в Росії (частина істориків вважає початком впровадження політики «воєнного комунізму» 1917 р. — прихід до влади більшовиків)

1919 р., березень — утворення Комуністичного інтернаціоналу з метою здійснення світової «пролетарської» революції

1919-1943 рр. — існування Комуністичного Інтернаціоналу

1920 р., квітень-жовтень — радянсько-польська війна. Союзниками поляків були війська УНР на чолі з С. Петлюрою. Основні бойові дії проходили на території України

1920 р., листопад — розгром військ Врангеля в Криму. Поразка останнього оплоту білого руху в громадянській війні. Остаточне утвердження більшовицької диктатури на більшій території колишньої Російської імперії

1921 р., лютий — антирадянське та антибільшовицьке повстання в Кронштадті (Росія), яке придушене загонами ВЧК та Червоної армії. Безпосередній привід до введення неду

1921 р., березень — 1928 р.	Період непу в Росії (СРСР); на X з'їзді РКП (б) запроваджено нову економічну політику

1921-1923 рр.	Голод в Україні, Поволжі, на Дону та Північному Кавказі

1921 р., 18 березня — підписання Ризького мирного договору між Радянською Росією та Польщею внаслідок закінчення радянсько-польської війни 1920 р.

1922 р., 30 грудня — утворення СРСР

1924 р., січень — смерть В. Леніна

1922 / 1924-1929 рр. — боротьба за владу в СРСР

1924 р., 31 січня — прийняття першої конституції СРСР

- 1925 р. — проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію СРСР
 1928 р. — початок індустріалізації в СРСР
 1928/1929 — 1932/1933 рр. — перша п'ятирічка в СРСР
 1929 р., листопад — пленум ЦК ВКП (б), де проголошено курс на прискорену колективізацію в СРСР.
 1929 — 1940 рр. — насильницька колективізація в СРСР

1929 р.	Встановлення одноосібної диктатури Сталіна

1929 р.	«Рік Великого перелому» - початок форсованої індустріалізації та суцільної колективізації в СРСР

1932-1933 рр.	Голодомор (штучний голод) в Україні, який у відповідності до Закону України від 2006 р. визнано геноцидом

- 1933-1937 рр. — друга п'ятирічка в СРСР
 1934 р. — прийняття СРСР до Ліги Націй
 1934 р, 1 грудня — убивство лідера Ленінградської партійної організації С. Кірова, яке Сталін використав для виправдання та посилення репресій
 1936 р. — прийняття «сталінської» конституції в СРСР
 1937-1938 рр. — пік сталінських репресій в СРСР
 1939 р., 17 вересня — напад СРСР на Польщу, вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії
 1939 р., 14 грудня — виключення СРСР з Ліги Націй за загарбницьку війну проти Фінляндії

Польща

1918 р., 7 листопада	Проголошення відновленої Польщі республікою на чолі з Ю. Пілсудським

- 1920 р., 21-23 квітня — підписання Варшавського договору Польщі та УНР
 1920 р., квітень-жовтень — радянсько-польська війна. Союзниками поляків були війська УНР на чолі з С. Петлюрою. Основні бойові дії проходили на території України
 1921 р., 18 березня — підписання Ризького мирного договору між Радянською Росією та Польщею внаслідок закінчення радянсько-польської війни 1920 р.
 1921 р., березень — прийняття конституції Польської Республіки (другої Речі Посполитої)
 1923 р. — рішення конференції країн Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі

1926 р., травень — 1935 рр.	Період «санації» у Польщі

- 1934 р., 26 січня — польсько-німецька декларація про ненапад
 1939 р., 1 вересня — напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни
 1939 р., 17 вересня — вступ Червоної армії на територію Польщі, приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії
 1939 р., 28 вересня — підписання договору про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною

Чехословаччина

1918 р., 28 жовтня	Утворення Чехословацької республіки (умовна дата, оскільки 28 жовтня утворилася держава Чехія, а 30 жовтня до неї приєдналася Словаччина, утворивши, таким чином Чехо-Словаччину)

- 1918 р., 14 листопада — проголошення Чехословаччини республікою (президент Т. Масарик)

1918-1935 рр. – президентство Т. Масарика

1920 р., лютий — прийняття Конституції Чехословаччини

1935 р. — укладення франко-радянсько-чехословацької угоди, спрямованої проти Німеччини

1938 р., 29-30 вересня — укладення Мюнхенської угоди щодо Судетської області Чехословаччини

1939 р., 15 березня	Окупація Чехословаччини нацистською Німеччиною, окупація Чехії Німеччиною; проголошення незалежності Карпатської України

1939 р., березень — проголошення незалежності Словаччини на чолі з фашистом Й. Тісо

Угорщина

1918 р., листопад — створення Угорської республіки

1919 р., червень — 1919 р., 1 серпня — Угорщину оголошено «Соціалістичною Союзною Радянською Республікою», невдала спроба встановити більшовицький режим у країні

1920 р., січень — проголошення М. Горті регентом в Угорщині

1920-1944 рр.	Диктатура М. Горті в Угорщині (можливо також датування 1919-1944 рр.)

1939 р., січень — приєднання Угорщини до Антикомінтернівського пакту

1939 р., 15-17 березня	Окупація Угорщиною Карпатської України

Румунія

1918 р., січень — захоплення Румунією Бессарабії (у Росії)

1918 р., листопад — захоплення Буковини

1923 р., травень — прийняття конституції Румунії

1930-1940 рр. — правління короля Кароля II в Румунії

1938 р. — встановлення диктатури Кароля II

1940 р., червень	Вступ Червоної армії на територію Румунії, приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини

1940 р., 6 вересня	Встановлення диктатури Й. Антопеску

1940 р., 23 листопада — підписання протоколу про приєднання Румунії до Троїстого пакту (Німеччина, Італія, Японія)

Болгарія

1919 р., 27 листопада — договір країн Антанти з Болгарією в Нейї-сюр-Сен

1919-1923 рр. — соціально-економічні реформи лівого уряду О. Стамболійського

1923 р., 9 червня — переворот у Болгарії, прихід до влади націоналістів на чолі з О. Цанковим, встановлення військової диктатури

1923 р., 22-23 вересня — повстання комуністів з метою ліквідувати диктатуру

1934 р., 19 травня — встановлення фашистської диктатури в Болгарії на чолі з К. Георгієвим

1935 р.	Встановлення диктатури Бориса III

КСХС (з 1929 р. Югославія)

1918 р., 1 грудня	Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС), конституційної монархії на чолі з династією Карагеоргієвичів

1921 р., 28 червня — прийняття Видовданської конституції КСХС

1929 р., січень	Переворот царя Олександра в Югославії, встановлення одноосібного правління

1929 р., жовтень — перейменування КСХС на Югославію

1931 р. — прийняття конституції Югославії

1941 р., березня — військовий переворот генерала Симовича, який мав на меті орієнтацію країни на західні демократії і СРСР, а не на Німеччину

1941 р., 5 квітня — укладення договору про дружбу і ненапад між Югославією та СРСР

1941 р., 6 квітня — початок окупації Югославії Німеччиною

КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

АЗІЯ

Японія

1918 р., серпень — початок «рисових бунтів»

1919 р., 4 травня — 28 червня — масові антияпонські патріотичні виступи китайців проти втручання Японії у внутрішні справи Китаю («рух 4 травня»)

1927 р., липень — «меморандум Танаки»

1931 р., жовтень — захоплення Маньчжурії Японією, початок японської агресії в Китаї

1933 р., 27 березня — вихід Японії з Ліги Націй

1936 р., 25 листопада — підписання угоди між Японією і Німеччиною («Антикомінтернівський пакт»)

1937 р., 26 липня — початок широкомасштабної японо-китайської війни

Китай

1919 р., 4 травня — 28 червня	Рух «4 травня» — масові патріотичні виступи китайців проти втручання Японії у внутрішні справи Китаю. Під тиском мас китайський уряд відмовився підписати Версальський мирний договір

1925–1927 рр. — боротьба за об'єднання Китаю

1927 р., 12 квітня — державний переворот в Китаї, прихід до влади Чан Кайші

1931 р.	Захоплення Маньчжурії Японією, початок японської агресії в Китаї

1934 р., жовтень — 1935 р., жовтень — “Довгий похід” комуністичної Національної Революційної Армії Китаю по північних районах країни, боротьба КПК та Гоміндану

1936 р., грудень — утворення Об'єднаного фронту КПК з Гомінданом для боротьби проти Японії

1937 р., 26 липня — початок широкомасштабної японо-китайської війни

Індія

1920–1921 рр. — перша кампанія громадянської непокори в Індії

1930 р., березень–квітень — «Соляний похід», друга кампанія громадянської непокори

1932 р. — третя кампанія громадянської непокори

1935 р. — затвердження Конституції Індії («Акт про управління Індією»)

Туреччина

1919 р. — проголошення турецьким меджлісом декларації незалежності Туреччини, початок Турецької революції

1923 р., 24 липня — Лозаннський мирний договір між Італією та Туреччиною

1923 р.,
жовтень

Проголошення республіки в Туреччині

1924-1938 рр. — президентство Мустафи Кемалю (Ататюрка) в Туреччині, модернізація та європеїзація турецького суспільства

Іран

1921 р., 21 лютого — переворот в Ірані. Новий уряд очолив журналіст Саїд Зія ед-Дін, військом міністром став командир перських козацьких частин Реза Хан

1925 р., грудень

Відновлення монархії в Ірані на чолі з Реза Ханом

Афганістан

1919 р., 28 лютого — проголошення незалежності Афганістану

1921 р. — визнання Англією незалежності Афганістану

1931 р. — прийняття конституції Афганістану

Індонезія

1930 р. — антифранцузьке повстання в Індокитаї

1926-1927 рр. — антиколоніальні повстання в Індонезії

АФРИКА

1921-1926 рр. — існування Рифської республіки в Марокко

1922 р.

Отримання незалежності Єгиптом

1923 р. — створення Африканського Національного конгресу

1935 р., 3 жовтня — 1936 р., травень — італо-єфіопська війна; захоплення Італією Єфіопії

1936 р. — англо-єгипетський договір про припинення британської окупації Єгипту

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА

1917 р. — завершення демократичної революції в Мексиці, прийняття конституції

1924 р., вересень — встановлення диктаторського режиму в Чилі

1927-1931 рр. — диктатура Ібаньеса дель Кампо в Чилі

1930 р., 6 вересня — військовий переворот генерала Хосе Урібуру в Аргентині; перемога демократичної революції у Бразилії

1939-1945 рр. — президентство в Бразилії Ж. Варгаса

1938 р., 25 жовтня — 1941 р., січень — перебування при владі в Чилі уряду Народного фронту

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

1931 р. — захоплення Маньчжурії Японією, початок японської агресії в Китаї

1932 р. — проголошення японцями держави Маньчжоу-Го

1932 р. — договір про ненапад між СРСР та Францією

1933 р. — встановлення дипломатичних відносин між СРСР та США

1934 р. — прийняття СРСР до Ліги Націй, прорив міжнародної блокади СРСР

1935 р., 16 березня — прийняття закону про розбудову Вермахту в нацистській Німеччині

1935 р., липень-серпень — VII Конгрес Комінтерну, проголошено курс на єднання революційних і демократичних сил у боротьбі з фашистською загрозою

1935 р. — укладення франко-радянсько-чехословацької угоди, спрямованої проти Німеччини

1935 р. — перехід Саарського вугільного басейну під повний контроль Німеччини

1935 р. — прийняття Конгресом США закону про нейтралітет

1935 р., 6 червня — укладення англо-німецької морської угоди

- 1935 р., жовтень — 1936 р., травень — італо-сфіопська війна; захоплення Італією Ефіопії
 1936 р., 7 березня — введення німецьких військ до Рейнської демілітаризованої зони
 1936 р., 25 жовтня — укладення договору про співробітництво між Німеччиною та Італією (вісь «Берлін—Рим»)
 1936 р., 25 листопада — укладення угоди між Німеччиною та Японією («Антикомінтернівський пакт»)
 1937 р., 26 липня — початок широкомасштабної японо-китайської війни
 1937 р., 6 листопада — приєднання Італії до «Антикомінтернівського пакту», утворення союзу країн-агресорів (Німеччина, Італія, Японія), завершення формування «осі Берлін-Рим-Токіо»
 1938 р., 11—12 березня — захоплення Німеччиною Австрії («аншлюс») — «возз'єднання» Австрії та Німеччини

1938 р., 29-30 вересня	Мюнхенська угода між Англією, Францією та Німеччиною щодо Судетської області Чехословаччини. Крах політики “колективної безпеки”

- 1939 р., 15 березня — окупація Чехословаччини нацистською Німеччиною, поділ країни
 1939 р., 31 березня — заява уряду Великої Британії про надання гарантій Польщі
 1939 р., 7-12 квітня — окупація Албанії Італією
 1939 р., квітень — уряд Великої Британії заявив про надання гарантій Румунії та Греції
 1939 р., 22 травня — підписання військового та політичного союзу між Італією та Німеччиною
 1939 р. травень-серпень — англо-франко-радянські переговори, спроба колективними зусиллями припинити фашистську агресію та їх крах

1939 р., 23 серпня	Укладення радянсько-німецького договору про ненапад терміном на 10 років («Пакт Ріббентропа-Молотова»); таємний протокол до договору передбачав поділ Східної Європи між СРСР та Німеччиною

- 1939 р., 28 вересня — підписання договору «Про дружбу і кордони між Німеччиною та СРСР»
 1939 р., 14 грудня — виключення СРСР з Ліги Націй за загарбницьку війну проти Фінляндії

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ ЧАСТИНА ДРУГА СВІТ ПІСЛЯ 1939 РОКУ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939—1945 рр.)

1939 рік

1939 р., 1 вересня — 1945 р., 2 вересня	Друга світова війна

- 1939 р., 1 вересня — напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни
 1939 р., 3 вересня — оголошення Великою Британією та Францією війни Німеччині, початок «Дивної війни»
 1939 р., 3 вересня — 1940 р., 10 травня — «Дивна війна» між Німеччиною з одного боку та Великою Британією та Францією з іншого
 1939 р., 17 вересня — напад СРСР на Польщу, вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії, приєднання їх до СРСР
 1939 р., 28 вересня — поразка Польщі від німецьких та радянських військ; підписання «Договору про дружбу та кордон» між СРСР і Німеччиною
 1939 р., вересень-жовтень — угоди між СРСР та країнами Балтії про «взаємодопомогу» (Естонія — 28 вересня, Латвія — 5 жовтня, Литва — 10 жовтня)

1939 р., жовтень — розробка Генштабом Вермахту плану наступу на Заході (план «Гельб» — «Жовтий»)

1939 р., 30 листопада — 1940 р., 12 березня — радянсько-фінська війна

1939 р. 14 грудня — виключення СРСР з Ліги Націй як агресора за війну проти Фінляндії

1940 рік

1940 р., 1 березня — затвердження німецьким командуванням плану загарбання Норвегії та Данії (план «Везерібунг» — «Навчання на Везері»)

1940 р., 9 квітня — напад Німеччини на Данію та Норвегію

1940 р., 10 травня — початок наступу гітлерівських військ на Західному фронті; закінчення «Дивної війни»

1940 р., 15 травня — капітуляція Голландії

1940 р., 25 травня — прийняття плану «Ост» в Німеччині

1940 р., 28 травня — капітуляція Бельгії

1940 р., 10 червня — вступ у війну Італії на боці Німеччини

1940 р., червень — окупація Норвегії

1940 р., червень — «соціалістичні революції» в країнах Балтії (Естонія, Латвія, Литва), приєднання країн до СРСР

1940 р. 14 червня — вступ німецьких військ до Парижу

1940 р., 22 червня — капітуляція Франції

1940 р., 28-30 червня — приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини

1940 р., 3-6 серпня — насильницьке входження до СРСР країн Прибалтики (Латвія, Литва, Естонія)

1940 р., серпень — 1941 р., жовтень — битва за Англію відповідно до плану «Зеельове» («Морський лев»)

1940 р., 27 вересня — підписання воєнної угоди між Німеччиною, Італією та Японією («Троїстий пакт»)

1940 р., 28 жовтня — вторгнення італійських військ у Грецію

1940 р., 20-24 листопада — приєднання до «Троїстого пакту» Угорщини (20), Румунії (23), Словаччини (24)

1940 р., 18 грудня — прийняття плану «Барбаросса» — плану нападу Німеччини на СРСР

1941 рік

1941 р., 1 березня — приєднання до Троїстого союзу Болгарії

1941 р., 2 березня — вступ німецьких військ у Болгарію

1941 р., 11 березня — ухвалення Конгресом США закону про ленд-ліз

1941 р., 25 березня — приєднання до Троїстого союзу Югославії

1941 р., 6 квітня — вторгнення німецьких, італійських, угорських та болгарських військ до Югославії

1941 р., 17 квітня — капітуляція Югославії

1941 р., квітень — окупація Греції згідно з планом «Маріта»

1941 р., травень — захоплення Німеччиною о. Крит

1941 р., 22 червня — напад Німеччини на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни (німецько-радянської війни), утворення Східного фронту

1941 р., 22 червня — 1945 р., 9 травня	Німецько-радянська (Велика Вітчизняна) війна

1941 р., 10 липня — 10 вересня — Смоленська битва

1941 р., 11 червня — 19 вересня — оборона Києва

1941 р., 5 серпня — 1 жовтня — оборона Одеси

1941 р., 14 серпня — підписання Великою Британією та США декларацію про мету війни та післявоєнний устрій світу («Атлантична хартія»)

1941 р., 24 серпня — приєднання СРСР до Атлантичної хартії

1941 р., 29 вересня — 1 жовтня — Московська конференція представників СРСР, США, Великої Британії

1941 р., 30 вересня — 1942 р., 20 квітня — битва під Москвою

1941 р., 30 жовтня — 1942 р., 4 липня — оборона Севастополя

1941 р., 5 грудня — 1942 р., 7 січня — початок контрнаступу Червоної армії під Москвою (перша поразка німецьких військ в ході війни)

1941 р., 7 грудня — напад Японії на американську військово-морську базу у Перл-Харборі, початок війни на Тихому океані

1941 р., 8 грудня — оголошення США і Великою Британією війни Японії

1941 р., 11 грудня — вступ Німеччини та Італії у війну проти США

1942 рік

1942 р., 1 січня	Підписання Вашингтонської Декларації Об'єднаних Націй про спільну боротьбу з фашизмом. Декларацію підписали 26 держав. Союзники зобов'язувалися використовувати всі свої ресурси в боротьбі з агресорами і не укладати з ними сепаратного миру

1942 р., 7-8 травня — перемога американської армії у Кораловому морі

1942 р., 3-5 червня — битва біля острова Мідвей між флотами США та Японії; поразка японських військ, корінний перелом в ході Другої світової війни на Тихому океані — перехід Японії до оборонної війни

1942 р., 17 липня — 1943 р., 2 лютого — Сталінградська битва

1942 р., 25 липня — 1943 р., 9 жовтня — битва за Кавказ

1942 р., 23 жовтня — перемога англійських військ під Ель-Аламейном, корінний перелом в ході Другої світової війни у Північній Африці; початок контрнаступу англійських військ; перехід італо-німецьких військ до оборонної війни у Північній Африці

1942 р., 8-11 листопада — висадка англо-американських військ на узбережжі Північно-Західної та Північної Африки (операція «Торч» — «Факел»)

1942 р., 19 листопада — 1943 р., 2 лютого	Контрнаступ Червоної армії під Сталінградом, початок корінного перелому в ході Другої світової війни на Східному фронті

1942 р., листопад — окупація Німеччиною всієї території Франції

1943 рік

1943 р., січень — запровадження у Німеччині трудової повинності (жінки — 17-45 р., чоловіки — 16-65 р.)

1943 р., 13 травня — капітуляція італо-німецьких військ у Північній Африці

1943 р., 15 травня — розпуск Комінтерну

1943 р., 5 липня — 23 серпня — битва на Орловсько-курській дузі (німецька кодова назва операції — «Цитадель»), завершення корінного перелому в ході Другої світової війни на Східному фронті; 12 липня — контрнаступ радянських військ, перехід німецьких військ до оборонної війни

1943 р., 7 липня — наступ союзницьких військ на Сицилії

1943 р., 10 липня — вторгнення англо-американських військ в континентальну Італію

1943 р., 25 липня — крах фашистського режиму в Італії

1943 р., 8 вересня	Капітуляція Італії

1943 р., 13 жовтня — оголошення італійським урядом на чолі з маршалом Бадольйо війни Німеччині

1943 р., 19-30 жовтня — Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії

1943 р., 6 листопада — визволення Києва

1943 р., 29 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії (Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль); обговорення питань спільного ведення війни, прийняття рішення про відкриття союзниками Другого фронту в Європі у травні 1944 року

1944 рік

1944 р., січень—жовтень — визволення території СРСР

1944 р., 6 червня — 19 серпня	Відкриття Другого фронту в Європі (Північна Франція, операція «Оверлорд»). Командуючий — американський генерал Д. Ейзенхауер

1944 р., червень – липень — Білоруська наступальна операція («Багратіон»), розгром групи німецьких армій «Центр», визволення Білорусії і частини Литви

1944 р., 20 липня — замах на Гітлера, вчинений німецькими військовими

1944 р., липень — оголошення тотальної мобілізації в Німеччині (призовний вік — з 16 років)

1944 р., 1 серпня — 2 жовтня — Варшавське повстання

1944 р., 15 серпня — висадка англо-американського десанту на півдні Франції (операція «Енвіл» — «Драгун»)

1944 р., 19-24 серпня — Паризьке повстання

1944 р., 23 серпня — антифашистське повстання в Румунії, оголошення Румунією війни Німеччині

1944, серпень — 1945 р., квітень — визволення радянськими військами країн Східної та Центральної Європи

1944 р., 4 вересня — вихід Фінляндії з війни

1944 р., 9 вересня — перемога народного повстання в Болгарії, оголошення Болгарією війни Німеччині

1944 р., 21-28 вересня — конференція представників США, Великої Британії та СРСР в Думбартон-Оксі

1944 р., 29 вересня — 27 жовтня — Словацьке національне повстання

1944 р., 20 жовтня — визволення столиці Югославії Белграда радянськими та югославськими військами

1944 р., 28 жовтня — звільнення території України від нацистських загарбників

1944 р., 16-28 грудня — остання наступальна операція німецьких військ на Західному фронті в Арденнах (Арденнська операція)

1945 рік

1945, січень – лютий — Вісло-Одерська операція радянських військ, вступ Радянської армії на територію Німеччини

1945 р., 4-11 лютого	Кримська (Ялтинська) конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії (Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль), визначення основних принципів повсютнього устрою світу

1945 р., 4 квітня — завершення визволення Угорщини

1945 р., 16 квітня — 2 травня — Берлінська операція радянських військ

1945 р., 25 квітня — 26 червня — установча конференція ООН у Сан-Франциско; підписання Статуту ООН

1945 р., 2 травня — капітуляція берлінського гарнізону

1945 р., 7 травня — підписання беззастережної капітуляції Німеччини перед англо-американськими військами в Реймсі (Німеччина)

1945 р., 8 травня

Капітуляція Німеччини у Карлхорсті (Німеччина), закінчення німецько-радянської (Великої Вітчизняної) війни

1945 р., 9 травня

Визволення Праги, закінчення війни в Європі

1945 р., 9-11 травня — Празька наступальна операція Радянської армії (остання військова операція Другої світової війни)

1945 р., 29 червня — підписання договору між СРСР і Чехословаччиною, в результаті якого Закарпаття перейшло до складу України

1945 р., 17 липня — 2 серпня

Потсдамська конференція Й. Сталіна, К. Еттли (з 28 липня) та Г. Трумена, на якій підведені основні підсумки Другої світової війни

1945 р., 6 і 9 серпня — американське атомне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі

1945 р., 9 серпня — вступ СРСР у війну з Японією

1945 р., 2 вересня — капітуляція Японії (Токійська затока, американський лінкор «Міссурі»), закінчення Другої світової війни

1945 р., 24 жовтня

Набуття чинності статуту ООН, Міжнародний день ООН

СВІТ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Світ після Другої світової війни

Інтеграційні проєкти в Європі

1945 р., 20 листопада — 1946 р., 1 жовтня — Нюрнберзький процес, покарання нацистських воєнних злочинців

1947 р., 10 лютого — Паризька мирна конференція, підведення підсумків Другої світової війни. Підписання мирних договорів з країнами-союзницями Німеччини — Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією

1947 р.,
5 червня

Оголошення «плану Маршалла»

1947 р., липень — нарада представників 16 європейських держав щодо «плану Маршалла»; створення Комітету європейського економічного співробітництва

1948-1951 рр. — дія «плану Маршалла»

1949 р., 4 квітня — утворення військово-політичного блоку капіталістичних країн НАТО

1949 р. — утворення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)

1951 р. — підписання договору про європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)

1951 р., вересень — укладення Сан-Франциського мирного договору з Японією

1955 р., травень — створення комуністичними країнами військово-політичного блоку — Організації Варшавського договору (ОВД)

1957 р.,
25 березня

Підписання «Римського договору», створення Європейського економічного союзу (ЄЕС)

1960 р., січень — створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ)

1992 р.,
6 лютого

Укладення Маастріхтської угоди країн «Спільного ринку» про
утворення Європейського Союзу (ЄС)

1993 р., 1 листопада — вступ у дію Маастріхтської угоди, народження Європейського Союзу (ЄС)

1995 р. — укладення Шенгенських угод про вільне пересування громадян країн-членів Європейського Союзу

1999, 1 січня — запровадження загальноєвропейської валюти — євро

2004 р. — розширення ЄС, входження до союзу колишніх республік СРСР — країн Балтії (Естонія, Латвія, Литва), країн колишнього «соціалістичного табору» — Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, а також середземноморських держав — Кіпру та Мальти. Розширення НАТО — блок збільшився за рахунок семи країн Східної Європи — колишніх республік СРСР та членів «соціалістичного табору»: країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія), Словаччина, Словенія, Болгарія та Румунія

2005 р. — Македонія отримала статус офіційного кандидата на вступ до ЄС; провал спроби прийняття Євроконституції

2007 р., 1 січня — входження до Євросоюзу Болгарії та Румунії

КРАЇНИ АМЕРИКИ

США

1947 р. — прийняття антиробітничого закону Тафтла-Хартлі

1947 р., 12 березня — проголошення «доктрини Трумена»

1962 р., 24-28 жовтня — Карибська криза

1963 р., 22 листопада — убивство президента США Дж. Кеннеді в штаті Техас (м. Даллас)

1964 р., серпень — 1975 рр.

Війна у В'єтнамі

1969 р., 21 липня — висадка на Місяць американських астронавтів Н. Армстронга і Е. Олдріна

1972 р., травень — візит у Москву президента Р. Ніксона, підписання угод про обмеження гонки озброєнь (ОСО-1) та ПРО

1974 р., липень — підписання угоди між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань

1974 р., серпень — «Уотергейтська справа», відставка президента Р. Ніксона

1979 р., червень — підписання договору між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2)

1980-1988 рр.

Президентство Р. Рейгана

1983 р. — оголошення президентом Р. Рейганом «хрестового походу» проти СРСР

1987 р., 8 грудня — підписання радянсько-американського Договору про ліквідацію ядерних ракет середньої і меншої дальності, початок реального ядерного роззброєння

1991 р., липень — підписання договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)

1993 р., січень — підписання між Росією та США договору про скорочення стратегічних наступальних ядерних озброєнь (СНО-2)

1994 р., січень — оголошення програми НАТО «Партнерство за ради миру»

2001 р., 11 вересня

Терористичний акт, здійснений арабськими терористами на
території США (зруйнований Торговий центр)

2003 р. — антитерористична акція американських та британських військ в Іраку

Канада

1982 р. — прийняття «Акту про Конституцію Канади», проголошення Канади суверенною державою

Латинська Америка

1948 р., квітень — утворення Організації американських держав (ОАД)

1951-1954 рр. — президентство Ж. Варгаса в Бразилії

1959 р., 1 січня — Кубинська революція, прихід до влади Ф. Кастро, встановлення диктатури

1961 р., серпень — прийняття латиноамериканськими державами програми «Союз заради прогресу» (запропонована американським президентом Дж. Кеннеді). Мета — прискорений соціально-економічний розвиток держав Латинської Америки

1964-1985 рр. — правління військових у Бразилії, запровадження «бразильської моделі» розвитку економіки

1968-1974 рр. — «економічне диво» в Бразилії

1973-1990 рр.

Диктатура А. Піночета в Чилі. Обмеження демократії, порушення прав людини і, одночасно, швидке економічне зростання

1973 р. — закон про «мексиканізацію» економіки

1982 р., квітень — аргентино-англійська війна за Фолклендські (Мальвінські) острови, поразка Аргентини

ЄВРОПА

Велика Британія

1945-1951 рр. — діяльність лейбористського уряду К. Еттли у Великій Британії. Здійснення реформ, спрямованих на перехід до суспільства «демократичного соціалізму» (націоналізація певних галузей, створення системи соціального забезпечення тощо)

1948-1970 рр. — остаточний розпад Британської імперії

1969 р., серпень — початок Ольстерської кризи

1973 р. — вступ Британії до ЄЕС

1979 р., травень — 1990 рр.

Прем'єр-міністр Британії М. Тетчер. Здійснення жорсткої соціально-економічної політики в дусі неоконсерватизму, яка мала на меті оздоровити національну економіку

1982 р., квітень — аргентино-англійська війна за Фолклендські (Мальвінські) острови, поразка Аргентини

Франція

1944-1947 рр. — правління Тимчасового уряду у Франції

1946 р., жовтень — прийняття конституції Четвертої республіки у Франції

1946-1958 рр. — Четверта (парламентська) республіка у Франції. Період економічного піднесення і політичної нестабільності. Початок розпаду Французької колоніальної імперії

1946 р., листопад — 1954 р., квітень — війна Франції у В'єтнамі

1958 р., вересень

Встановлення П'ятої (президентської) республіки у Франції

1958-1969 рр. — президентство у Франції Ш. де Голля. Економічна модернізація країни, остаточний розпад Французької колоніальної імперії

1966 р., лютий — вихід Франції з військових структур НАТО

Німеччина

1948 р., 24 червня — 1949 р., 12 травня — Берлінська криза

1949 р., 20 вересня — утворення ФРН

1949-1963 рр. — урядування в ФРН канцлера К. Аденауера, період швидкого економічного піднесення, зміцнення позицій країни на міжнародній арені

1954 р., жовтень — підписання угоди між ФРН та західними країнами, які забезпечили їй міжнародне визнання

1955 р., вересень — становлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН

1961 р., 13 серпня — побудова Берлінського муру

1970 р., серпень — підписання договору між СРСР та ФРН

1972 р., грудень — угода про нормалізацію стосунків між ФРН та НДР

1989 р., листопад — падіння Берлінського муру

1990 р., 3 жовтня	Об'єднання Німеччини, припинення існування НДР, створення єдиної німецької держави ФРН

Італія

1946 р., 2 червня	Референдум про долю монархії, перемога республіканської ідеї

1947 р., 1 січня — набрала чинності конституція Італії

1978 р. — загибель прем'єр-міністра Альдо Моро від рук «червоних бригад»

1992-1994 рр. — операція італійського уряду «Чисті руки» по боротьбі з корупцією

СРСР У 1945—1991 РОКАХ

Повоєнна «сталінщина» (1945-1953 рр.)

1945-1953 рр.	Період післявоєнної сталінщини в СРСР

1946-1947 — повоєнний голод в СРСР

1949 р. — «ленінградська справа», початок нового витка репресій

1950 р. — завершення 4-ї п'ятирічки, завершення відбудови господарства СРСР

1953 р., 5 березня — смерть Сталіна

Хрущовська «відлига» (1953-1964 рр.)

1953-1964 рр.	Перебування в СРСР на посаді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрушова, період «відлиги»

1955 р., вересень — становлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН

1956 р., лютий — XX з'їзд КПРС, виступ М. Хрушова на закритому засіданні з'їзду з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», початок широкої десталінізації радянського суспільства

1956 р., жовтень — підписання радянсько-японської декларації про припинення війни і поновлення дипломатичних відносин (мирний договір так і не укладено)

1956 р., 23 жовтня — 4 листопада — придушення радянськими військами народної революції в Угорщині

1957 р. — початок економічних реформ Хрушова

1957 р., 4 жовтня — запуск першого штучного супутника Землі (в СРСР)

1961 р., 12 квітня	Перший політ людини у космос людини — радянського космонавта Ю. Гагаріна. Всесвітній день космонавтики

1962 р. — розстріл мирної демонстрації у Новочеркаську

1962 р., 24-28 жовтня — Карибська криза

1964 р., жовтень — усунення від влади М. Хрущова

Брежньєвський «застій» (1964-1985 рр.)

1964-1985 рр.

Період «застою» в СРСР

1964 р., жовтень — 1982 р., листопад — перебування в СРСР на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежньєва, період «застою»

1965-1968 / 1970 рр. — «Косигінські» реформи в СРСР

1968 р., серпень — збройна інтервенція п'яти держав-учасниць ОВД для придушення «Празької весни» у Чехословаччині

1970 р., серпень — підписання договору між СРСР та ФРН

1972 р., травень — візит у Москву президента Р. Ніксона, підписання угод про обмеження гонки озброєнь (ОСО-1) та ПРО

1974 р., липень — підписання угоди між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань

1979 р., червень — підписання договору між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2)

1979 р., 27 грудня — 1989 р., 15 лютого

Інтервенція СРСР в Афганістані

1982 р., листопад — 1985 р., березень — перебування в СРСР на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова, К. Черненко (завершення періоду «застою»)

Горбачовська «перебудова» (1985-1991 рр.)

1985 р., березень — 1991 рр.,
грудень

Перебування при владі в СРСР М. Горбачова

1986 р., 26 квітня — ядерна катастрофа на Чорнобильській АЕС (Україна)

1987 р., 8 грудня — підписання радянсько-американського Договору про ліквідацію ядерних ракет середньої і меншої дальності (РСМД), початок реального ядерного роззброєння

1988 р., 15 травня — 1989 р., 15 лютого — виведення радянських військ з Афганістану

1989 р., березень — I-й З'їзд народних депутатів СРСР

1990-1991 рр. — перебування на посаді президента СРСР М. Горбачова

1990 р., 11 березня — прийняття Верховною Радою Литви акта «Про відновлення незалежності Литовської держави», фактичний початок розпаду СРСР

1990 р., 16 липня — прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України»

1990-1993 рр. — грузинсько-абхазька війна, створення Республіки Абхазія (не визнана світовим співтовариством). Грузія вважає Абхазію своє невід'ємною частиною

1991 р., липень — підписання договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)

1991 р., 19-21 серпня — спроба реакційного перевороту в СРСР. Створення ГКЧП (українською — ДКНС, Державний Комітет з надзвичайного стану), спроба зберегти СРСР та комуністичний режим

1991 р., 24 серпня

Прийняття Верховною Радою УРСР «Акта проголошення незалежності України»

1991 р., 8 грудня — угода між Україною, Росією та Білорусією (Л. Кравчук, Б. Єльцин, В. Шушкевич) про розпад СРСР, утворення СНД

1991 р., 25 грудня — укладення Алмаатинських угод 13 держав про СНД; М. Горбачов добровільно подав у відставку з посади президента СРСР

ВІДНОВЛЕНІ І НЕЗАЛЕЖНІ КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Росія

- 1991-1999 рр., грудень — президентство Б. Єльцина
1993 р., січень — підписання між Росією та США договору про скорочення стратегічних наступальних ядерних озброєнь (СНО – 2)
1993 р., 3-4 жовтня — політична криза в Росії, що закінчилася перемогою Б.Єльцина (протистояння президента Росії Б.Єльцина та депутатів російського парламенту — закінчилося розстрілом будинку парламенту танками)
1994-1996 рр. — перша російсько-чеченська війна
1997 р., травень — підписання Договору про дружбу і співробітництво між Росією та Україною
1999-2000 рр. — друга російсько-чеченська війна

2000-2008 рр.

Президентство В. Путіна

- 2004 р., 1 вересня — терористичний акт чеченських терористів у Дагестані (школа м. Беслан)
2008 р., березень — обрання президентом Росії Д. Медведєва

Країни СНД

- 1994 р., січень — оголошення програми НАТО «Партнерство заради миру»
1995 р., квітень — приєднання України до програми НАТО «Партнерство заради миру»
1995 р., 9 листопада — прийняття України до Ради Європи (РЄ)
2003 р., листопад — «революція троянд» в Грузії, прихід до влади М. Саакашвілі
2004 р., березень — «революція тюльпанів» в Киргизстані, прихід до влади К. Бакієва
2004 р., листопад-грудень — «Помаранчева революція» в Україні, Президентом України обраний В. Ющенко
2006 р. — парламентські вибори в Україні, прихід до влади Антикризової коаліції («Партія регіонів», Соціалістична партія України, Комуністична партія України), перехід до опозиції блоку партій «Наша Україна» та «Блоку Юлії Тимошенко»
2007 р. — позачергові парламентські вибори, прихід до влади коаліції БЮТ («Блок Юлії Тимошенко»), НУ-НС («Наша Україна – Народна Самооборона»); перехід до опозиції ПР («Партія регіонів»), КПУ (Комуністична партія України) та «Блоку Литвина»)

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- 1947-1948 рр. — встановлення комуністичних режимів у країнах Східної Європи
1989 р., вересень — 1993 рр. — демократичні, антикомуністичні, антирадянські революції в країнах Східної Європи, які призвели до падіння комуністичних режимів

Польща

1956, 1970, 1980 рр.

Антирадянські виступи у Польщі

- 1980 р., липень — листопад — масові робітничі виступи в Польщі, створення незалежної профспілки «Солідарність»
1981 р., грудень — 1983 р., червень — воєнний стан в Польщі, запроваджений президентом В. Ярузельським
1990-1995 рр. — президентство Л. Валенси в Польщі

НДР

1949 р., 7 жовтня

Утворення НДР

- 1953 р., 17 червня — повстання в НДР проти комуністичного режиму

1971-1989 рр. — диктатура Е. Хонеккера в НДР

1972 р., грудень — угода про нормалізацію стосунків між ФРН та НДР

1989 р., листопад — падіння Берлінського муру

1990 р., 3 жовтня	Об'єднання Німеччини, припинення існування НДР, створення єдиної німецької держави ФРН

Чехословаччина

1968 р., серпень	«Празька весна» у Чехословаччині, спроба комуністично-реформаторів на чолі з О. Дубчеком провести демократичні реформи, побудувати «соціалізм з людським обличчям» («Празька весна» придушена радянськими військами)

1989 р., листопад — «Оксамитова революція» у Чехословаччині, повалення комуністичного режиму, початок ринкових перетворень в економіці та демократичних в політиці

1993 р., 1 січня — розпад Чехословаччини, утворення Чеської та Словацької республік

Угорщина

1956 р., 23 жовтня — 4 листопада — народна революція в Угорщині, невдала спроба встановити демократичний режим в країні; придушена радянськими військами

1956-1988 рр. — перебування при владі Я. Кадара

Румунія

1965-1989 рр. — правління Н. Чаушеску в Румунії

1989 р., грудень — народне повстання в Румунії проти диктатури Н. Чаушеску; повалення тоталітарного режиму, перехід влади до Фронту національного порятунку

Болгарія

1954-1989 рр. — перебування при владі Т. Живкова в Болгарії, формування культу особи Живкова, розквіт болгарського варіанту тоталітаризму

Югославія

1945 р., листопад — прихід до влади в Югославії комуністів

1945-1980 рр. — правління Й. Броз Тіто в Югославії

1991 р., червень — початок розпаду Югославії, проголошення незалежності Словенії і Хорватії

1991 р., жовтень — проголошення незалежності Боснії і Герцеговини

1992-1995 рр.	Громадянська війна в Югославії

1992 р., квітень — 2006 р. — існування Союзної Республіки Югославія (Сербія, Чорногорія)

1995 р., грудень — підписання щодо Боснії та Герцеговини Дейтонських угод

1999 р., березень — початок бомбардування Сербії авіацією НАТО

2006 р., червень — остаточний розпад Союзної республіки Югославії на Сербію та Чорногорію

2007 р., 20 жовтня — прийняття конституції Чорногорії (офіційна мова — чорногорська, діалект сербохорватської)

КРАЇНИ АЗІЇ І АФРИКИ

1954 р. — утворення блоку СЕАТО

1960 р. — створення в Азії Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК)

1961 р.

Організаційне оформлення Руху неприсдання

1967 р., серпень — утворення Асоціації націй Південно-Східної Азії (АСЕАН) з метою політичного, економічного, соціального і культурного співробітництва

Японія

1951 р., вересень — підписання мирного договору з Японією

1956 р., жовтень — підписання радянсько-японської декларації про припинення війни і поновлення дипломатичних відносин (мирний договір так і не укладено)

Індія

1947 р., 14-15 серпня — поділ Британської Індії на дві держави, проголошення незалежності Індійського союзу та Пакистану

1950 р. — прийняття Конституції Індії

1966-1977, 1980-1984 рр. — урядування І.Ганді в Індії. Здійснення широких соціально-економічних реформ, найважливішими з яких була «зелена революція» в сільському господарстві

1998 р., травень — випробування ядерної зброї Індією та Пакистаном

Китай

1949 р., 1 жовтня — проголошення Китайської Народної Республіки (КНР)

1958 р. — початок реформ Мао Цзедуна (політика «трих червоних знамен»)»

1965-1976 рр. — «культурна революція» в Китаї. Апогей культу особи Мао Цзедуна, репресії проти його політичних противників

1978 р., грудень

Початок ринкових реформ Ден Сяопіна у Китаї

1997 р. — присдання Гонконгу до Китаю на умовах «одна держава — дві економіки»

Близький Схід

1948 р., травень — закінчення терміну дії мандату Великої Британії на Палестину, проголошення держави Ізраїль

1948 р., травень — 1949 р., червень — перша арабо-ізраїльська війна

1967 р., 5-11 червня — «шестиденна» арабо-ізраїльська війна

1979 р., березень — підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у Кемп-Девіді (США)

1993 р., вересень — підписання між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини (ОВП) угоди про надання арабам-палестинцям політичної автономії у складі Ізраїлю

Середній Схід

1978 р., 27 квітня — антимонархічна революція в Афганістані, повалення уряду М. Дауда, проголошення Демократичної Республіки Афганістан

1979 р. — встановлення диктатури С. Хусейна в Іраку

1979 р., квітень — ісламська революція в Ірані. Проголошення Ісламської Республіки Іран, початок впровадження «ісламської» моделі розвитку країни

1979 р., грудень — 1989 р., 15 лютого — інтервенція СРСР в Афганістані

1980 р., вересень — 1988 рр. — ірано-іракська війна

1988 р., 15 травня — 1989 р., 15 лютого — виведення радянських військ з Афганістану

1990 р. — агресія Іраку проти Кувейту

1991 р., січень-лютий — операція американської армії «Буря в пустелі», спрямована проти агресії Іраку в Кувейті, перемога війська американської коаліції, звільнення Кувейту

2001 р. — вторгнення американських військ до Афганістану, ліквідація режиму талібів

2003 р.	Антитерористична акція американських та британських військ в Іраку

2006 р. — страта Саддама Хусейна, лідера Іраку

Далекий Схід

1950 р., 25 червня — 1953 рр., 27 липня — війна в Кореї між комуністичною Північчю та капіталістичним Півднем

Південно-Східна Азія

1945 р. — революції у В'єтнамі та Індонезії

1945 р., серпень — проголошення незалежності на чолі з лідером національно-визвольної боротьби А. Сукарно

1965 р. — придушення комуністичного перевороту в Індонезії

1975 р. — прихід до влади в Камбоджі «червоних кхмерів»

1976 р., липень — воз'єднання В'єтнаму, проголошення Демократичної республіки В'єнам (ДРВ)

1976 р., липень — проголошення єдиної держави — Соціалістична Республіка В'єнам

АФРИКА

1960 р.	«Рік Африки» (утворення в Африці 17 незалежних держав)

1963 р., травень — утворення Організації африканської єдності (ОАЄ)

Північна Африка

1951 р., грудень — проголошення незалежності Лівії (Сполучене Королівство Лівія на чолі з Ідрісом I утворене за рішенням ООН на території трьох провінцій — Кіренаїка, Триполітанія та Феззан)

1952 р. — повалення монархії в Єгипті

1954 р., листопад — 1962 р., березень — збройна боротьба народів Алжиру проти французьких колонізаторів

1956 р., березень — визнання Францією незалежності Марокко і Тунісу

1956 р., липень — націоналізація Суецького каналу Єгиптом

1956 р., жовтень — англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту

1962 р., 18 березня — Євіанські угоди про умови надання незалежності Алжиру

1969 р., 1 вересня — повалення монархії в Лівії, встановлення режиму М. Каддафі в Лівії

2010-2011 рр. — революції в країнах Північної Африки та Близького Сходу

2010 р., 14 січня — «Жасмінова революція» — усунення від влади в Тунісі президента Бен Алі

2011, 11 лютого — усунення від влади в Єгипті президента Х. Мубарака

2011 р., весна-літо — громадянська війна в Лівії (спроба усунути лідера Лівії М. Каддафі)

2011 р., весна-літо — революційні події в Сирії, Ємені

Тропічна і Південна Африка

1975 р. — здобуття незалежності Мозамбіком та Анголою

1989 р., вересень — початок демонтажу режиму апартеїду в Південно-Африканській республіці

1990 р.	Здобуття незалежності Намібією — останньою колонією в Африці (належала ПАР)

1994 р., квітень — перші демократичні вибори в Південно-Африканській республіці, обрання лідера АНК Н. Мандела президентом ПАР

2011 р., 9 липня — проголошення незалежності республіки Південний Судан

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

1945 р., 24 жовтня — вступ у дію Статуту ООН

1946 рр., 5 березня	Промова У. Черчілля у Фултоні, традиційна в радянській та пострадянській історіографії дата початку «холодної війни»

1947 р., 10 лютого	Паризький мирний договір країн Антигітлерівської коаліції з колишніми союзниками Німеччини (Угорщиною, Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією)

1948 р., 24 червня — 1949 р., 12 травня — Берлінська криза

1948 р., 10 грудня	Схвалення Генеральною Асамблеєю ООН «Загальної декларації прав людини». Всесвітній День прав людини

1949 р., січень — утворення Ради економічної взаємодопомоги

1949 р., 4 квітня — утворення військово-політичного блоку НАТО

1950 р., 25 червня — 1953 рр., 27 липня — війна в Північній Кореї

1951 р., вересень — підписання мирного договору з Японією

1954 р. — утворення військово-політичного блоку СЕАТО (Організація договору Південно-Східної Азії)

1955 р., квітень — Бандунзька конференція країн Азії та Африки, початок становлення Руху неприєднання

1955 р., 14 травня — 1990 р. — існування ОВД — військово-політичного блоку соціалістичних країн Східної Європи та СРСР

1955 р., травень — підписання представниками СРСР, США, Великої Британії та Франції Державного договору з Австрією; нормалізація відносин між СРСР та Югославією

1955 р., вересень — становлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН

1956 р., жовтень — англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту

1957 р., березень — підписання Римської угоди, створення Європейського економічного союзу (ЄЕС)

1960 р., січень — створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), «рік Африки» — утворення на континенті 17 незалежних держав

1961 р., 13 серпня — побудова Берлінського муру; конференція у Белграді (Югославія), організаційне оформлення Руху неприєднання

1962 р., 24-28 жовтня — Карибська криза, небезпека виникнення ядерної війни між СРСР та США

1963 р., серпень — підписання міжнародного Договору про заборону ядерних випробувань у трьох сферах

1964 р., серпень — 1975 рр.	Американо-в'єтнамська війна

1966 р., лютий — вихід Франції з військових структур НАТО

1967 р., 5-11 червня — «шестиденна» арабо-ізраїльська війна

1971 р., вересень — укладення чотиристоронньої угоди (СРСР, США, Велика Британія, Франція) щодо статусу Західного Берліну

1972 р., травень — візит у Москву президента Р. Ніксона, підписання угод про обмеження гонки озброєнь (ОСО-1) та ПРО

1972 р., грудень — угода про нормалізацію стосунків між ФРН та НДР

1973 р., жовтень — арабо-ізраїльська війна

1973 р. — припинення війни у В'єтнамі (Паризька угода)

1974 р., липень — підписання угоди між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань

1974-1975 рр. — світова економічна криза, що була викликана різким підвищенням цін на нафту арабськими країнами-постачальниками нафти

1975 р., 30 червня — 1 серпня	Нарада із співробітництва і безпеки в Європі, укладення Гельсінської угоди

1979 р., березень — підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у Кемп-Девіді (США)
1979 р., червень — підписання договору між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СОС-2)

1979 р., 27 грудня — 1989 р., 15 лютого	Інтервенція СРСР в Афганістані

1980 р., вересень — 1988 рр. — ірано-іракська війна
1982 р. — аргентино-англійська війна за Фолклендські (Мальвінські) острови, поразка Аргентини
1987 р., 8 грудня — підписання радянсько-американського Договору про ліквідацію ядерних ракет середньої і меншої дальності, початок реального ядерного роззброєння
1989 р., лютий — виведення радянських військ з Афганістану
1989 р., листопад — падіння Берлінського муру
1990 р. — агресія Іраку проти Кувейту
1990 р., листопад — підписання главами держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) «Хартії для нової Європи»
1991 р., січень—лютий — операція американської армії «Буря в пустелі», спрямована проти агресії Іраку в Кувейті, перемога війська американської коаліції, звільнення Кувейту
1991 р., липень — підписання договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)
1992 р., 6 лютого — укладення Маастріхтської угоди країн «Спільного ринку» про утворення Європейського Союзу (ЄС)
1993 р., січень — підписання між Росією та США договору про скорочення стратегічних наступальних ядерних озброєнь (СНО-2)
1994 р., січень — оголошення програми НАТО «Партнерство заради миру»
1995 р., грудень — підписання щодо Боснії та Герцеговини Дейтонських угод
1999 р., березень — початок бомбардування Сербії авіацією НАТО без санкції ООН
2001 р., 11 вересня — терористична атака на Нью-Йорк та Вашингтон
2003 р. — антитерористична акція американських та британських військ в Іраку
2004 р., 29 березня — розширення НАТО, входження до блоку Болгарії, Латвії, Литви, Естонії, Румунії, Словенії, Словаччини
2005 р. — провал спроби прийняття конституції Європейського Союзу

2007 р., 1 січня	Розширення ЄС, входження до Євросоюзу Болгарії та Румунії

2007 р., 19 жовтня — укладення договору країн-членів ЄС про конституційну угоду

2008 р.	Початок світової фінансової кризи в США, що переросла в глобальну економічну кризу

2009 р., 1 квітня	Розширення НАТО, входження до блоку Хорватії та Албанії

2010 р., липень — виведення американських військ з Іраку

2011 р. — операція ООН в Лівії

АБСТРАКЦІОНІЗМ — модерністська течія у мистецтві ХХ ст., представники якої відмовляються від реалістичного зображення предметів і явищ, максимально узагальнюють форму зображення або повністю від неї відмовляються, зображують безпредметні композиції з ліній, крапок, плям, площин тощо, ведуть експерименти з кольором. Як явище з'явився на початку ХХ ст., засновником традиційно вважають російського художника Василя Кандінського. В межах абстракціонізму можна виділити супрематизм українського і російського художника К. Малевича (див. СУПРЕМАТИЗМ). Абстракціонізм був реакцією на загальну дисгармонію сучасного світу, проголошував відмову від свідомого у мистецтві і закликав «віддати ініціативу формам, фарбам та кольору».

АБСОЛЮТИЗМ — форма державного правління, за якої політична влада концентрується в руках монарха. Народ при цьому усунений від участі в законодавстві і в контролі за управлінням. Абсолютизм (абсолютна монархія) властива Російській імперії до 1917 р. В сучасному світі абсолютні монархії існують лише в окремих країнах Азії та Африки. Частина істориків описує владу Й. Сталіна та наступної партійної бюрократії в СРСР як абсолютизм, оскільки влада в цей період концентрувалася в руках однієї особи та найближчого оточення партійно-державних чиновників.

АВАНГАРДИЗМ — умовна назва ряду антиреалістичних течій у мистецтві першої половини ХХ ст., представники яких прагнуть до докорінного оновлення мистецтва, розриву його з існуючими реалістичними традиціями. Гостро відчувши масштаби корінного перелому в культурі, що розпочався, авангардисти стали пророками та творцями нового мистецтва. Вони намагалися утвердити і абсолютизувати винайдені ними форми, способи, прийоми у мистецтві: абстракціонізм (В. Кандінський), супрематизм (К. Малевич), дадаїзм (Т. Тцара), конструктивізм (брати Весніни, В. Татлін, М. Гінзбург — архітектура, І. Сельвінський, В. Інбер — в літературі), сюрреалізм (С. Далі), кубізм (П. Пікассо), концептуалізм у мистецтві та додекафонія (А. Шьонберг) і алеаторику у музиці.

АВТОНОМІЯ (з грец. *«авто»* — сам, *«номос»* — закон, голова) — самоврядування певної частини держави/населення у межах, передбачених відповідним загальнодержавним законом чи конституцією.

АВТОНОМІЗАЦІЯ — процес включення в склад держави окремих суб'єктів на правах автономії. Термін виник у зв'язку з пропозицією Й. Сталіна про включення на правах автономії до складу радянської Росії радянських України, Білорусії та Закавказзя. Проти плану виступив В. Ленін, запропонувавши утворити нову державу — СРСР — на принципах федерації.

АВТОРИТАРИЗМ — антидемократична система політичної влади, політичний режим, що характеризується відсутністю або фіктивністю демократичних інституцій. Влада зосереджена в руках однієї особи або групи, що спирається на репресії або терор. В авторитарних режимах ХХ ст. провідну роль грали вожді, які користувалися підтримкою широких мас населення. В першій половині ХХ ст. авторитарні режими були встановлені в Європі у Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині, Югославії, країнах Балтії. Авторитарні режими — хунти — характерні для країн Латинської Америки. Головною причиною встановлення авторитарних режимів є намагання влади утримувати контроль в умовах „неорганічної” модернізації при слабкому соціальному структурованні населення.

АВТОРИТАРНА ДИКТАТУРА — див. ДИКТАТУРА, АВТОРИТАРИЗМ.

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ — див. АВТОРИТАРИЗМ.

АГІТАЦІЯ — заклики до конкретних дій, безпосереднє звернення до людей.

АГРАРНЕ ПИТАННЯ — питання про власність на землю, про відносини між різними суспільними верствами з приводу земельної власності.

АГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап у розвитку суспільства, коли основна маса населення працює у землеробстві та ремісництві.

АГРЕСІЯ — будь-яке незаконне застосування сили однієї держави проти іншої. Розрізняється пряма агресія (збройне вторгнення) і непрямая (допомога агресору). Агресія може бути воєнною, економічною.

АНАРХІЗМ — ідейна течія і суспільний рух, спрямований на руйнацію державної влади в усіх її формах. Держава вважається абсолютним злом, що суперечить природі людини. Мета анархізму — створення вільної організації суспільства з широким громадським самоврядуванням, в якій відсутня влада людини над людиною. В межах анархізму існує декілька концепцій: анархо-індивідуалізм (П. Прудон, І. Уоррен, М. Штирнер), анархо-колективізм (М. Бакунін), анархо-комунізм (П. Кропоткін), анархо-синдикалізм (Ж. Сорель, А. Лабріола).

АНЕКСІЯ — протиправне насильницьке приєднання/захоплення однією державою всієї або частини території іншої держави

АНТАНТА (франц. *entente*, букв. – згода, у перекладі «Потрійна/Сердечна згода») — військово-політичний союз Великобританії, Франції й Росії, що об'єднав у ході Першої світової війни проти Троїстого (Четверного) союзу 34 держави (серед них Японія, Італія (з 1915 р.) та ін.). Угода між Британією та Францією укладена 1904 р., між Британією та Росією 1907 р. Радянська Росія після Жовтневого перевороту вийшла з Антанти, уклавши з країнами Четверного союзу сепаратний Брестський мирний договір.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ — воєнно-політичний союз держав, що склався в роки Другої світової війни з метою боротьби проти нацистської Німеччини та її союзників/сателітів. До коаліції входили Велика Британія, Франція (Рух «Вільна Франція» на чолі з Ш. де Голлем), СРСР (з початком німецько-радянської війни у 1941 р.), США, Китай та ін. Історики розходяться щодо датування початку утворення антигітлерівської коаліції: частина з них вважає, що першими об'єднали зусилля Британія та Франція у вересні 1939 року після нападу Німеччини на Польщу, з якою Британія та Франція мали союзницькі відносини. Продовжили цей процес Британія та СРСР, які 12 липня 1941 р. уклали угоду про спільні дії проти Німеччини та домовилися не укладати сепаратного договору з нею. Визначним етапом цього процесу було підписання 1 січня 1942 р. у Вашингтоні Декларації Об'єднаних націй (26 держав). До кінця Другої світової війни антигітлерівська коаліція об'єднувала 50 держав.

АНТИФАШИСТСЬКА КОАЛІЦІЯ — військовий союз країн світу, що склався в ході Другої світової війни, спрямований проти країн-агресорів: Німеччини, Італії, Японії.

АНШЛЮС (з нім. “приєднання”, “возз'єднання”) — політика насильницького приєднання Австрії до нацистської Німеччини. Аншлюс відбувся в березні 1938 року. Після Другої світової війни незалежність Австрії відновлена і аншлюс законодавчо заборонений (1955 р.)

АПАРТЕІД (АПАРТХЕЙД, “окреме проживання”) — найбільш крайня форма расової дискримінації. Означає позбавлення певних груп населення в залежності від расової приналежності політичних, соціально-економічних та особистих прав, ізоляцію представників інших, не білих, рас. Сучасне міжнародне право вважає апартеїд злочином проти людства. 1973 р. прийнята Міжнародна конвенція про покарання за апартеїд.

АСИМІЛЯЦІЯ — злиття одного народу з іншим із втратою одним з них своєї мови, культури, національної самосвідомості. Розрізняють природну асиміляцію, що виникає при контакті етнічно різнорідних груп населення, змішаних шлюбів і т.п., і насильницьку асиміляцію, характерну для країн, де національність нерівноправна.

АТАНТИЗМ – стратегія, притаманна учасникам некомуністичного руху Опору, що передбачала накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та в чеканні слушного моменту для збройного виступу. Такої стратегії в Україні надавали перевагу члени ОУН та УПА

Б

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА — демократична система політичного життя в державі, відповідно до якої існує декілька партій, що на законних підставах змагаються за владу. Перемога на виборах однієї партії (блоку партій) призводить до появи правлячої партії (правлячої коаліції)

партій). Ті партії (блоки партій), що отримали меншість голосів виборців, як правило, вважаються опозицією.

БАГАТОПОЛЯРНИЙ СВІТ — сучасний світ, що прийшов на зміну біполярному. Характеризується наявністю трьох економічних центрів світу — США, Японія та Європа.

«БАРБАРОССА» ПЛАН — план нападу нацистської Німеччини на СРСР.

БЕРЛІНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 Р. (Потсдамська), 17 липня — 2 серпня, Потсдам поблизу Берліну — конференція глав держав та урядів СРСР (Й. Сталін), США (Г. Трумена) та Британії (У. Черчілль, з 28 липня — К. Етлі). Прийняла рішення про демілітаризацію та денацифікацію Німеччини, ліквідацію німецьких монополій, про повоєнні репарації та західні кордони Польщі.

БЕРЛІНСЬКИЙ МУР — бетонний мур між Західним (під контролем військової адміністрації Великої Британії, США і Франції) та Східним Берліном (столицею НДР), що став сумнозвісним символом «поділу світу» в період «холодної війни». Зведений у серпні 1961 р. з ініціативи СРСР і за розпорядженням керівництва НДР для унеможливлення втечі східних німців до Західного Берліна, а звідти до ФРН або до інших західних країн. Зруйнований у листопаді 1989 року.

БІЛИЙ РУХ — узагальнена назва антибільшовицького руху в роки Громадянської війни в Росії, спрямованого на боротьбу з радянським режимом, що прийшов до влади внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р.

БІЛОГВАРДІЙЦІ — учасники збройних загонів та армій, що воювали проти більшовиків в ході Громадянської війни в Росії 1918 — 1920 рр. (армії Колчака і Юденича, Добровольча армія Денікіна, Російська армія Врангеля). Білий колір — традиційний для Європи колір, що символізує монархію, хоча в білогвардійських загонах перебували як прихильники відновлення монархії, так і прихильники республіканського устрою Росії. Проте їх об'єднувала головна мета — усунути більшовиків від влади

БІЛЬШОВИЗМ — історична назва ліворадикальної, екстремістської течії в світовому марксистському та російському соціал-демократичному русі, синонім російського комунізму. Більшовизм ґрунтується на ідеях німецького філософа-матеріаліста К. Маркса (марксисті) інтерпретованих російськими лідерами В. Ленінін та Й. Сталінін на початку ХХ століття. Назва виникла на II-му з'їзді РСДРП (Лондон, 1903 р.) під час виборів керівних органів партії. Більшість отримала група прихильників В. Ульянова (Леніна), яка і стала називатися «більшовиками» — РСДРП(б). Меншість підтримали Мартова і залишилися на позиція європейської соціал-демократії (перехід до більш справедливого, ніж капіталізм суспільства шляхом демократичних реформ). Ленін, на противагу Мартову, створив жорстко централізовану партію із «залізною дисципліною» ієрархією у побудові партійних структур, повним виконанням низових ланок партії наказів центральних органів. Більшовики ідеалізували насильницькі форми та методи боротьби за владу, вимагали негайного руйнування капіталізму та встановлення комунізму шляхом «пролетарської революції» та встановлення «диктатури пролетаріату». Назва більшовицької партії неодноразово змінювалася: у 1918 р. — РКП(б), після утворення СРСР — ВКП(б), у 1952 р. — КПРС.

БІЛЬШОВИЦЬКА ДИКТАТУРА — диктатура партії більшовиків (комуністичної партії) встановлена в Росії після Жовтневого перевороту 1917 року.

БІПОЛЯРНИЙ СВІТ — світ часів «холодної війни» (друга половина ХХ ст.), де існували дві наддержави — США та СРСР, які протистояли один одному. Результатом стало створення двох потужних військово-політичних блоків: НАТО, який створили капіталістичні країни на чолі з США та ОВД, що об'єднував соціалістичні країни на чолі з СРСР.

БЛАКИТНІ КОМІРЦІ — соціальна група у розвинутих країнах, яка складається з висококваліфікованих робітників, що опанували роботу з комп'ютером.

БЛІЦКРИГ (нім. Blitzkrieg, від Blitz — блискавка і Krieg — війна) — створена в початку ХХ ст. німецьким військовим керівництвом теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається за кілька днів або місяців, перше ніж супротивник зуміє відмобілізувати й розгорнути свої основні військові сили. Розрахунки німецького генштабу на блискавичний успіх в Першій та Другій світових війнах зазнали краху. Німецький план нападу на СРСР в ході Другої світової війни («Барбаросса», 1940 р.) передбачав саме такий спосіб війни.

«БРЕЖНЕВА ДОКТРИНА» — зовнішньополітичний курс СРСР у другій половині 60 — на початку 80-х рр., який полягав у втручанні у внутрішні справи країн соціалізму під гаслом «соціалістичного інтернаціоналізму», придушення в них антирадянських виступів.

БРЕСТСЬКИЙ МИР — сепаратний мир укладений радянської Росією з країнами Четвертого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) 3 березня 1918 р. Відповідно до договору до Німеччини відходила Прибалтика, частина Білорусії, Закавказзя, визнавалася незалежність УНР, встановлювалася контрибуція у 6 млрд. марок. Мир анульований радянським урядом після листопадової революції 1918 р. у Німеччині. Мирний договір з Четвертим союзом уклала і УНР 9 лютого 1918 р. УНР та німецько-австрійський блок ставали союзниками у боротьбі з радянською Росією. УНР в оплату за союз повинна була постачати харчі до Німеччини та Австро-Угорщини.

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ — міждержавне політичне об'єднання частини британських домініонів та колоній. Деякі країни визнають главою своєї держави монарха Британії (його представляє генерал-губернатор). Проводяться щорічні конференції Співдружності, працює Секретаріат, у Британії в складі уряду є міністр у справах Співдружності.

БУРЖУАЗІЯ — суспільний клас власників певного майна, частіше — власники капіталу, які отримують доходи в результаті будь якої підприємницької діяльності (промислової, торговельної, фінансової тощо).

БЮРОКРАТІЯ — система управління та верства людей-управлінців. Бюрократія є складовою частиною сучасного суспільства, проте і держава і суспільство вимагають від управлінців більшої ефективності в їх діяльності.

В

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР — договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між країнами Східної Європи (СРСР, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина, Албанія), укладений 14 травня 1955 року. Внаслідок вступу в дію договору 5 червня 1955 р. було створено військово-політичний блок ОВД, що мав на меті протистояти НАТО в Європі. Блок мав Об'єднане командування збройними силами на чолі з радянськими військовими.

«ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА» — умовна назва змішаної (парламентсько-президентської) республіки у Німеччині в 1919—1933 роках. Назва походить від місця прийняття першої німецької республіканської конституції (Веймар, 31 липня 1919 р.). Відповідно до конституції Німеччина ставала парламентською федеративною республікою. Глава держави — президент, який обирається, законодавча влада — рейхстаг, який обирався загальним голосуванням; глава уряду — рейхсканцлер, якого призначає президент. Призначення на посаду рейхсканцлера А. Гітлера президентом Гінденбургом 30 січня 1933 р. поклало край Веймарській республіці.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА — німецько-радянська війна (22 червня 1941—8 травня 1945 рр.), складова частина Другої світової війни. Визвольну війну СРСР вів проти Німеччини та її союзників (Угорщина, Італія, Румунія).

«ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ» — період економічної кризи в США та країнах Європи у 1929-1933 рр. (неточний з точки зору істориків термін, який, проте, став звичним в історичних працях). Розпочалася у жовтні 1929 р. з паніки на Нью-Йоркській біржі. Криза розповсюдилася на всі індустріальні країни Європи і була подолана в США внаслідок “нового курсу” президента Ф. Рузвельта.

«ВЕЛИКИЙ СТИБОК» — невдалі економічні реформи у Китаї часів Мао Цзедуна, що мали на меті за короткий час перетворити Китай на індустріальну країну.

«ВЕЛИКА СІМКА» — умовна назва найбільш розвинених держав у світі: США, Велика Британія, Франція, Німеччина (ФРН), Канада, Італія, Японія.

ВЕРМАХТ — назва німецьких збройних сил у 1935-1945 роках.

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 Р. — договір між країнами Антанти (Британія, Франція, Італія, Японія, Бельгія та ін.) та Німеччиною, що підвів підсумки Першої світової війни. Укладений у передмісті Парижу Версалі 28 червня 1919 року. США приймали участь у розробці договору проте не ратифікували його, уклавши з Німеччиною окремий договір (1921 р., практично ідентичний з Версальським), який не містив статей щодо Ліги Націй.

ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА ДОГОВОРІВ — система мирних договорів, установа державами-переможцями, головним чином Великою Британією, Францією, США і Японією, після Першої світової війни (1914—1918 рр.). Основу системи договорів у Європі становили Версальський мирний договір (1919 р.), Сен-Жерменський (1919 р.), Нейїський (1919 р.), Тріанонський (1920 р.), Севрський мирні договори (1920 р.) та угоди, прийняті на Вашингтонській конференції (1921—1922 рр.). Системі договорів не вдалося ліквідувати головні суперечності між державами і з початком Другої світової війни (1939—1945 рр.) Версальсько-Вашингтонська система договорів перестала існувати.

«ВІДЛИГА» — умовна метафорична назва періоду перебування при владі в СРСР Микити Хрущова (1953—1964 рр.). Назва з'явилася після виходу в світ повісті І. Еренбурга «Відлига» (1954—1956 рр.).

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ БЛОК — союз або угода країн з метою координації військово-політичної та економічної діяльності. Прикладами військово-політичних блоків наприкінці XIX — на початку XX ст. є Антанта, Троїстий (Четверний) союз, в другій половині XX ст. — НАТО, ОВД, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК та ін.

«ВІСЬ БЕРЛІН-РИМ-ТОКІО» — військово-політичний союз Німеччини, Італії та Японії, який став складатися після підписання берлінської угоди 25 жовтня 1936 року. Остаточо оформився після підписання між Німеччиною і Японією «Антикомінтернівського пакту» (25 листопад 1936 р.), до якого 6 листопада 1937 приєдналася Італія. Створення «осі» свідчило про відкритий вступ цих держав на шлях підготовки й розв'язання Другої світової війни.

ВИВІЗ КАПІТАЛУ — вкладення грошових коштів в економіку іншої країни, надання кредитів іншій державі чи власникам іншої держави.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» — внутрішня політика, система заходів російських більшовиків, запроваджених під час громадянської війни та спрямованих на побудову комунізму в Росії (1918—1921 рр.): перевага принципів централізації, зрівняльний розподіл, націоналізація власності, примусове об'єднання селянських господарств у колективні, продовольча розверстка (продовольча розкладка) на селі, ліквідація товарно-грошових відносин тощо. Призвів до занепаду економіки та селянських повстань, в 1921 р. замінений на нову економічну політику (неп).

ВОЛОНТАРИЗМ — соціально-політична практика, прихильники якої керуються виключно власними суб'єктивними бажаннями, не спираючись на певні об'єктивні показники (в ході політичної боротьби в СРСР прихильники Л.Брежнєва звинуватили свого опонента М.Хрущова саме у волонтаризмі, хоча й самі «грішили» на це).

Г

ГЕГЕМОНІЗМ — провідна роль певної держави щодо інших держав (наприклад, гегемонізм США в сучасному світі).

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН — один з головних органів ООН, в якому представлені усі країни-члени ООН. Сесії скликаються щорічно, у випадку необхідності можуть бути скликані надзвичайні та спеціальні сесії.

ГЕНОЦИД — повне або часткове знищення національної, етнічної, расової, релігійної групи населення. Сучасним міжнародним правом розглядається як міжнародний злочин і найтяжчий злочин проти людства (Конвенція ООН 1948 р.).

ГЕОПОЛІТИКА — течія у політиці і соціології, що обґрунтовує політичний і економічний розвиток держав за їхнім географічним середовищем і розташуванням (розташуванням країни, природними ресурсами, кліматом тощо). Термін «геополітика» вживається для позначення певного впливу географічних чинників на зовнішню політику.

ГЕСТАПО — (з нім. *gestapo*, скорочено від *Geheime Staatspolizei*) — таємна державна поліція у нацистській Німеччині, що діяла на території «Третього Рейху» у 1933-1945 роках. Проводила масовий терор у Німеччині. Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі визнана злочинною організацією.

«ГЛАСНІСТЬ» — політика М.Горбачова в другій половині 80-ї рр. XX ст., спрямована на часткове оприлюднення раніше прихованої інформації, визнання наявності кризи в суспільстві,

розширення свободи слова, певну лібералізацію суспільно-політичного життя. В широкому розумінні — відкритість, доступність інформації для суспільного ознайомлення, обговорення, для контролю діяльності установ, організацій і посадових осіб. 1 серпня 1990 р. в СРСР введений Закон про друк, який віднімав цензуру.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ — процес всесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції, основними характеристиками якого є поширення капіталізму по усьому світі, світовий поділ праці, міграція в масштабах всієї планети грошових, людських і виробничих ресурсів, а також стандартизації економічних і технологічних процесів і зближення культур різних країн.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДИСТВА — комплекс проблем, що зачіпають інтереси населення всього світу і вимагають колективних зусиль країн та громадськості: екологічні, гонка озброєнь, масові епідемії, тероризм, проблема бідності цілих регіонів тощо.

ГОЛОКОСТ — тотальне винищення нацистами євреїв під час Другої світової війни. Жертвами голокосту стали 6 з 12 млн. єврейського населення Європи (в Україні нацистами знищено 1,4 млн. євреїв).

ГОМІНДАН (букв. Національна партія) — права політична партія в Китаї. Створена в 1912 р. Сунь Ятсенем. З 1931 р. Гоміндан став правлячою партією в Китаї на чолі з Чан Кайши. Після проголошення Китайської Народної Республіки на чолі з комуністами (1949 р.) прихильники Гоміндану переїхали на острів Тайвань, де Гоміндан був єдиною правлячою партією до березня 2000 року.

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ — прискорене нагромадження запасів зброї, військової техніки, їх якісне удосконалення.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА — організована масова збройна боротьба соціально-політичних сил, національних груп усередині країни в ім'я певних соціальних, політичних і національних цілей.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА — сукупність невід'ємних прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її громадянства чи його відсутності.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — спільність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, а також брати участь у політичному житті; сукупність міжособистісних відносин, які розвиваються без втручання держави. Провідною силою громадянського суспільства виступають політичні партії, профспілки, незалежна преса.

ГУЛАГ (російська абrevіатура — Главное управление исправительно-трудовых лагерей, поселений и мест заключения, українською ГУТАБ — Головне управління таборів) — підрозділ НКВС (МВС) в СРСР у 1936—1956 рр., що керував системою виправно-трудових таборів. Умови утримання були надзвичайно суворими та нелюдськими: не дотримувалися найелементарніші права людини, застосовувалися жорстокі покарання за найменше порушення режиму. Праця ув'язнених була безкоштовною, смертність надзвичайно високою. Після публікації роману О. Солженіцина «Архипелаг ГУЛАГ» назва стала синонімом не тільки таборів і тюрем, а й всього тоталітарного режиму Радянського Союзу.

ГУМАНІЗМ — сукупність поглядів, що визнають високе громадянське покликання людини; визнання прав людини на прояв своїх здібностей; вільний розвиток особистості; піклування про благо людини, повага до її гідності.

Д

ДВОРЯНСТВО — привілейований (у феодальному суспільстві) стан земельних власників (земельна аристократія, середні та дрібні власники). В капіталістичному суспільстві втрачає закріплені в законі привілеї, хоча в аграрних країнах і надалі може грати велику роль в управлінні державою.

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ — зменшення впливу на суспільство тієї чи іншої ідеології (післявоєнна деідеологізація німецького суспільства від нацистської ідеології, деідеологізація пострадянських країн від комуністичної ідеології).

ДЕКАДЕНТСТВО (франц. *decadens*, від лат. *decadentia*) — течія у мистецтві XIX — початку XX ст., що характеризується неприйняттям існуючих моральних цінностей, культом краси як самодостатньої цінності, переживанням відризи до життя й одночасно насолоди ним.

ДЕКЛАРАЦІЯ — офіційна заява про наміри від імені органу державної влади.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ — процес розпаду колоніальних імперій та утворення незалежних держав в Азії, Африці, Латинській Америці, що охопив ці регіони в другій половині XX століття.

ДЕКРЕТ — законодавчий/розпорядчий акт, виданий урядом країни.

ДЕМАГОГІЯ — обман брехливими обіцянками, гаслами, лестощами, навмисним перекручуванням фактів.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ — роззброєння, ліквідація військових споруд, заборона мати військову промисловість, тримати збройні формування.

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА — визначена міжнародним договором територія, на якій заборонено зберігати старі і споруджувати нові укріплення, військово-промислові підприємства, тримати війська.

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ — перехід збройних сил країни і всіх галузей економіки з військового стану на мирний. Передбачає скорочення збройних сил до штату мирного часу, повернення у господарства майна, вилученого в мобілізацію тощо.

ДЕМОКРАТІЯ — форма політичної системи суспільства, за якої єдиним джерелом влади визнається народ. Передбачає виборність органів влади, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, підпорядкування меншості більшості, захист прав меншості, наявність політичних прав і свобод.

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ — зменшення або позбавлення впливу певних партій на державні та громадські організації, суспільство в цілому.

ДЕПОРТАЦІЯ — примусове переселення осіб, груп, народів; вигнання з країни. Активно використовувалася в СРСР у 1937-1938, 1941-1944 роках.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ — активне втручання держави в економічні відносини для забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці; обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ — незаконне захоплення влади в державі особою, групою осіб, партією тощо.

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ — засудження та відхід від сталінських норм управління державою та життям суспільства: засудження «культу особи» Сталіна, закриття концентраційних таборів, проведення реабілітації ув'язнених, налагодження дружніх взаємовідносин з країнами світу тощо.

ДЖИХАД (з арабської — священна війна, війна за віру; буквально — ретельність) — припис ісламу, що передбачає використання будь-яких засобів для розповсюдження мусульманської віри, не зупиняючись перед «священною війною» проти іновірців (газават).

«ДИВНА ВІЙНА» — розповсюджене в літературі назва початкового періоду (з вересня 1939 р. до травня 1940 р.) Другої світової війни, коли уряди Франції й Великої Британії, незважаючи на оголошення цими країнами 3-4 вересня 1939 р. війни Німеччині, не вели активних бойових операцій сухопутних сил на Західному фронті. «Дивна війна» була перервана наступом німецьких військ на Заході.

«ДИВО НА ВІСЛІ» («Битва за Варшаву») — вирішальний бій радянсько-польської війни 1920 р., що розпочався 13 серпня 1920 р. під Варшавою при Радзіміні (менш ніж в 25 кілометрах від столиці) і закінчився через 4 дні повним розгромом більшовицьких армій. Червоної армії на чолі з Тухачевським не вдалося захопити Польщу.

ДИСКРИМІНАЦІЯ — обмеження чи позбавлення прав окремої категорії громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками.

ДИКТАТУРА — необмежена влада у державі окремої особи, групи осіб, верстви, суспільного класу. Розрізняють тоталітарну диктатуру (відкрито антидемократичний режим, що базується на однопартійній системі, характеризується всезагальним проникненням держави в економіку, культурне, суспільне й особисте життя; виборні та представницькі органи влади або відсутні, або діють формально) і авторитарну диктатуру (антидемократичний режим, за якого поряд з диктатором існують виборні й представницькі органи влади, що мають певний вплив у суспільстві). Диктатура спирається на репресії і терор.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ — з точки зору марксистів, форма державної влади робітничого класу, що встановлюється внаслідок перемоги соціалістичної революції; перехідний період між капіталізмом і комунізмом.

ДИНАСТИЧНА КРИЗА — зміна династій в монархічній державі.

ДИСИДЕНТИ — люди, не згодні із існуючою формою авторитарної влади, політичним режимом тоталітаризму тощо.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *discriminatio* — розрізнення, розподіл) — цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав і законних інтересів осіб чи соціальних груп за расовою або національною приналежністю, політичними чи релігійними переконаннями, статтю тощо; створення нерівноправних умов для держави або групи держав.

ДІАЛОГ КУЛЬТУР — філософський підхід, який полягає в осмисленні визначної ролі культури в сучасному житті, розуміння «іншої» культури, намагання зрозуміти її; взаємодія, взаємопроникнення, взаємобагачення різних культур, народів і цивілізацій

ДІАРХІЯ — рівність статусу двох посадових осіб держави, наприклад, президента і прем'єр-міністра.

ДІАСПОРА — люди певної національності, що проживають за кордоном, за межами своєї держави.

ДКНС (рос. ГКЧП; Державний Комітет з надзвичайного стану) — неконституційний орган влади, члени якого намагалися зупинити розпад СРСР та зберегти комуністичний лад в країні в серпні 1991 року.

ДОКТРИНА — вчення, керівний політичний принцип.

«ДОКТРИНА КЛІНТОНА» — зовнішньополітична декларація адміністрації США, оприлюднена у березні 1995 року. Суть її полягає в америкоцентризмі, ідеологічності та багатогранності. Розрахована на далеку перспективу. Стрижнем цієї доктрини є національні інтереси США.

«ДОКТРИНА ТРУМЕНА» — зовнішня політика 33-го президента США Гаррі Трумена (1945-1953 рр.), що полягала в протистоянні комунізму в усьому світі. Розпочиналася з військової та економічної допомоги урядам Греції та Туреччини (400 млн доларів), що протистояли посиленню впливу СРСР. « Доктрина Трумена» включала допомогу країнам Західної Європи («план Маршалла»), утворення військово-політичних блоків (НАТО, 1949 р.), ядерне залякування СРСР тощо.

ДОМІНІОН — частина Британської імперії, де існує самоврядування.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939—1945 рр. — найбільший в сучасній історії військовий конфлікт між країнами-загарбниками (Німеччина, Італія, Японія, СРСР у вересні 1939 — червні 1941 рр.) та країнами антигітлерівської коаліції (Велика Британія, Франція, США, СРСР з 22 червня 1941 р.). Розпочалася після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. і закінчилася капітуляцією Японії 2 вересня 1945 р., перемогою країн антигітлерівської коаліції. У війні приймали участь 72 держави, більше 80% населення земної кулі. Військові дії охопили територію 40 держав. У війні загинуло більше 62 млн. чоловік.

ДРУГИЙ ФРОНТ — фронт збройної боротьби проти нацистської Німеччини, який США й Велика Британія відкрили 6 червня 1944 р. вторгненням своїх військ у Північно-Західну Францію (Нормандію).

ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ — форма державного правління, за якої поряд з монархом функціонують парламент і уряд. Голова держави особисто формує уряд, який відповідає перед монархом, а не перед парламентом. Монарх має право накладати вето на закони, які схвалює парламент.

Е

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від латин. *existentia* — існування) — філософський і літературний напрямок. Центральне поняття напрямку — екзистенція (людське існування), основні вияви цього існування — піклування, страх, рішучість, совість; людина проявляється повністю лише в граничних ситуаціях: боротьбі, стражданні, смерті. Розуміючи себе як екзистенцію, людина отримує свободу, яка є вибором нею самої себе, покладає на людину відповідальність за те, що відбувається у світі.

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА — фаза економічного розвитку, яка полягає у різкому зменшенні ВНП, падінні виробництва в усіх чи окремих галузях господарства, масовому розоренні підприємців, зростанні інфляції та безробіття.

«ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО» — швидке повосеннє економічне зростання (більше 8-10% у рік) в деяких країнах Західної Європи та Азії у повосенний період (ФРН, Італія, Японія).

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ — будь-які проблеми в економіці. До сучасних економічних проблем відносяться проблеми економічного відставання світового Півдня від Півночі, енергетична проблема, проблема стійкого економічного зростання тощо.

ЕКСПАНСІЯ — загарбання державою чужих територій, економічне і (або) політичне поневолення інших країн.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ — привласнення результатів чужої праці, всминучий наслідок економічної діяльності людства.

ЕКСПОРТ — вивезення за межі країни товарів, капіталів, цінних паперів.

ЕКСПОРТ РЕВОЛЮЦІЇ — ідеалістична теорія, яка передбачає, що процеси соціальної революції можуть виникати спонтанно або із зовнішнього примусу. «Штабом світової революції», який повинен експортувати російський більшовизм на весь світ, за задумом В. Леніна, мав стати Комуністичний Інтернаціонал.

ЕКСПОРТНООРІЄНТОВАНА ЕКОНОМІКА — варіант розвитку економіки, за якого держава підтримує конкурентоспроможні на світовому ринку галузі. Отримані в результаті цього кошти спрямовуються на розвиток інших галузей промисловості та сільського господарства.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (від лат. *expressio* — вираження) — напрямок у літературі і мистецтві першої чверті ХХ ст., що проголосив єдиною реальністю суб'єктивний духовний світ людини, а його вираження — головною метою мистецтва. Потяг до «експресії», загостреного самовираження, гротеску, ірраціональності образів найбільш яскраво дістали вияв у культурі Німеччини та Австрії (художники Е. Нольде, Ф. Марк, П. Клеє в Німеччині, О. Кокошка в Австрії).

ЕКСТЕНСИВНИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ — розвиток, пов'язаний з кількісним, а не якісним збільшенням, розширенням виробництва, освоєнням нових покладів корисних копалин, побудовою нових підприємств.

ЕКСТРЕМІЗМ — схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в політиці та ідеології.

ЕЛІТА — група вибраних, теоретично найкращих, людей з різних верств суспільства, які здійснюють державну владу і (або) впливають на її здійснення.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА — форма культури, яка включає вишукане мистецтво, музику, літературу, і призначена для вищих прошарків населення.

ЕМІГРАЦІЯ — змушене чи добровільне переселення людей з власної країни в іншу через політичні, економічні чи інші причини.

ЕСКАЛАЦІЯ — розширення, нарощування озброєнь, поступове посилення, поширення конфлікту, загострення міжнародного становища тощо.

ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ — злочинна політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної приналежності. При цьому етнічні чистки можуть приймати всілякі форми, від масового переселення етнічних груп і примусу до еміграції, до депортації й геноциду. У загальному плані етнічні чистки означають будь-який вид витіснення «небажаних» груп населення з даної території із причин, пов'язаних з релігійною або національною дискримінацією, з політичних, стратегічних або ідеологічних міркувань або комбінації вказаних причин.

ЕТНОС (з грец. *ethnos* — народ) — природно-біологічна спільнота, з'єднана спільністю походження, мови, звичаїв і традицій. На пізньому етапі свого розвитку (ранній Новий час) етнос характеризується також самоусвідомленням.

Є

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ (ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ) — процес економічного, політичного та валютного об'єднання країн Європи в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття, що завершився створенням Європейського Союзу (ЄС).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) — економічний, політичний та валютний союз країн Європи, утворений відповідно до рішень Маастрихтської угоди 1992 року. Євросоюз координує лігання спільного ринку, спільної сільськогосподарської та риболовної політики, митного союзу, єдиної валюти (при збереженні власної валюти окремими країнами). Вищими органами ЄС є Європарламент (з 1959 р.), Рада ЄС та Єврокомісія. Раду ЄС очолює голова Ради, який змінюється

за принципом ротації кожні півроку. Єврокомісія складається з 25 комісарів (одна країна — один еврокомісар). Очолює Єврокомісію президент. Кожен комісар відповідає за певний напрямок роботи. Кожного комісара пропонує уряд країни, він проходить співбесіду з президентом Єврокомісії і затверджується Європарламентом. Всі рішення Єврокомісії є виключно рекомендаційними. З 1995 р. в ЄС діють Шенгенські угоди про вільне пересування громадян країн-членів ЄС. З 1 січня 1999 р. в ЄС, хоча й не на всій території, діє спільна валюта — євро (1 євро=100 євроцентам). У 2004 р. до союзу увійшли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр та Мальта. З 2005 р. Македонія отримала статус офіційного кандидата на вступ до ЄС, розпочалися переговори про вступ до ЄС Хорватії. 1 січня 2007 р. до ЄС увійшли Болгарія та Румунія. Всього на 2007 р. до ЄС входять 27 країн.

Ж

«ЖДАНОВЩИНА» — система заходів щодо встановлення контролю тоталітарної держави над духовним життям народів СРСР в повоєнний період.

З

ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право усього дорослого населення на вибори державних органів влади та органів місцевого самоврядування.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ — документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., що проголосив право особи, громадянські та політичні права (рівність всіх перед законом, право кожного на свободу та особисту недоторканість, свободу слова, совісті тощо) та основні соціально-економічні права людини (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення та ін.). День прийняття Декларації є Всесвітнім днем прав людини.

ЗАКАВКАЗЬКА ФЕДЕРАЦІЯ – державне об'єднання радянських Азербайджану, Вірменії та Грузії що існувало у 1922-1936 роках.

ЗАКЕРЗОННЯ — умовна назва українських територій у складі Польщі (Надсяння, Підляшся, Белзщина, Холмщина, Перемищина та ін.).

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА – система органів держави, що мають право приймати закони. В абсолютній монархії законодавча влада належить монарху, в дуалістичній монархії – монарху і парламенту, в республіці – парламенту. В унітарній державі законодавчий орган один, у федеративній – може бути декілька органів законодавчої влади: загальнофедеративний та законодавчі органи влади в суб'єктах федерації.

«ЗАЛІЗНА ГВАРДІЯ» — фашистська організація в Румунії в 1931-1944 роках. В 1934 р., після вбивства членами «Залізної гвардії» румунського прем'єр-міністра Й. Дуки розпущена; продовжувала діяти під назвою «Партія — усе для батьківщини» (в 1938 р. поряд з іншими партіями заборонена королем Каролом II; існувала нелегально). Розпущена й заборонена після звільнення Румунії в 1944 р. від фашизму.

«ЗАСТІЙ» — умовна назва періоду в історії СРСР з 1964 по 1985 рр., пов'язана з перебуванням на вищих постах країни Л. Брежнєва (1964-1985 рр.), Ю. Андропова та К. Черненко.

«ЗИМОВА ВІЙНА» — публіцистична назва загарбницької війни СРСР проти Фінляндії в період з 30 листопада 1939 р. по 12 березня 1940 року. Завершилася підписанням 12 березня 1940 р. Московського мирного договору, що зафіксував ряд територіальних поступок з боку Фінляндії на користь СРСР.

ЗОЛОТИЙ СТАНДАРТ — форма організації грошового обігу, за якої банківські білети розмінюються на золоті монети або злитки, іноземну валюту. Під час Першої світової війни золотий стандарт було скасовано у більшості країн, а остаточно — у 1931-1936 рр.

I

ІДЕОЛОГІЯ — система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських, релігійних поглядів, ідей, теоретичних принципів.

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ — політична течія, напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів, уникаючи участі у міжнародних справах, зокрема, у збройних конфліктах. Ізоляціонізм панував у зовнішній політиці США у середині XIX – середині XX ст. і полягав у відмові країни від проведення активної зовнішньої політики за межами Американського континенту. Ізоляціонізм втратив свою роль у політиці США в ході Другої світової війни.

ІММІГРАНТИ – люди, які прибули з інших країн на постійне місце проживання чи на тривалий період.

ІМПЕРІЯ — велика держава, що має колоніальні володіння (складається з метрополії та колоній).

ІМПЕРІАЛІЗМ (від лат. *imperare*) – державна політика, спрямована на завоювання території, колоній або встановлення політичного і економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами, незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.

ІМПІЧМЕНТ — спеціальні правила (процедура) щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів (як правило, тягне за собою звільнення з поста).

ІМПОРТ — ввіз у країну товарів, капіталів, цінних паперів тощо з-за кордону.

ІНАУГУРАЦІЯ, ІНАВГУРАЦІЯ — урочиста церемонія прийняття посади головою держави або посвячення в сан.

ІНВЕСТИЦІЇ — вкладення капіталу у виробництво, справу.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ — процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, особливо у промисловості.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап у розвитку суспільства, коли основна маса населення працює на заводах і фабриках — тобто в індустрії.

ІНДУСТРІЯ — промисловість.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — напрям політики, що вважає «інституцію» (сім'ю, партію, державу тощо) основою розгляду проблем суспільства, держави.

«ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» — теорія націоналізму, розроблена Д. Донцовим у 20–30-х рр. 20 ст., що полягає в побудові незалежної української держави на позиціях держави-нації. В такій державі повинна існувати одна партія, один вождь, одна нація.

ІНТЕГРАЦІЯ — економічне і (або) політичне об'єднання.

ІНТЕРБРИГАДИ — бойові інтернаціональні (багатонаціональні) формування, що боролися на стороні Іспанської республіки в період громадянської війни 1936-1939 років. Входили добровольці з 54 країн; їхня загальна чисельність складала приблизно 35 тис. чоловік.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (лат. *interventio* – втручання) — втручання (воєнне, політичне, економічне, ідеологічне) однієї держави у справи іншої і (або) в її взаємини з третіми державами.

ІНФЛЯЦІЯ — збільшення маси паперових грошей, що викликає їх знецінення, зростання цін, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати. Надзвичайно стрімке зростання товарних цін та грошової маси в обігу називається гіперінфляцією.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО — футурологічний різновид характеристики майбутнього суспільства, що прийде на зміну постіндустріальному суспільству (з точки зору деяких соціологів сучасне постіндустріальне суспільство і є інформаційним); історична фаза розвитку цивілізації, у якій головними продуктами виробництва є інформація й знання. Основні риси інформаційного суспільства: збільшення ролі інформації й знань у житті суспільства (інформаційна революція); комп'ютеризація суспільства; перетворення інформації й інформатизації у вирішальний чинник життя суспільства; зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективна інформаційна взаємодія людей, їхній доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб в інформаційних продуктах і послугах.

ІСЛАМСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ — теорія та практика деяких мусульманських держав Азії та Африки у другій половині XX ст., суть якої полягає в поєднання ісламських та соціалістичних принципів в економіці та політиці.

КАНЦЛЕР – голова уряду у Німеччині (у Веймарській республіці та нацистському Третьому рейху – рейхсканцлер, у сучасній ФРН – федеральний канцлер).

КАПІТАЛІЗМ — суспільно-економічний лад, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, експлуатації найманої праці. У сучасній науці для його означення вживається термін «індустріальне суспільство з ринковою економікою».

КАПІТОЛІЙ — приміщення конгресу США (законодавчий орган влади країни).

КАПІТУЛЯЦІЯ — у міжнародному праві припинення збройної боротьби й здача збройних сил однієї з воюючих держав. Беззастережна капітуляція звичайно підписується при повному розгромі збройних сил (наприклад, Друга світова війна закінчилася беззастережною капітуляцією Німеччини й Японії).

КАРТЕЛЬ (франц. *cartel*, від *carta* — папір, документ) — в економіці — форма економічного об'єднання, учасники якого укладають угоду про регулювання обсягів виробництва, умов збуту продукції, найм робочої сили. Учасники картелю зберігають комерційну й виробничу самостійність. Міжнародний картель — угода (союз) компаній різних країн про розділ ринків збуту, джерел сировини, про встановлення погоджених цін (т.зв. картельних цін), використанні патентів і ін., найчастіше в рамках однієї галузі.

КАУДИЛЬЙО (іспан. *caudillo* – ватажок, вождь) — 1) офіційний титул Ф. Франко в Іспанії у 1939—1975 роках. 2) В ряді країн Латинської Америки у ХХ ст. титул голови держави (часто диктатора).

КАУДИЛИЗМ — різновид авторитарного (часто профашистського) режиму, характерний для країн Латинської Америки у першій половині ХХ століття.

КЛАСИ – великі групи людей, що розрізняються за їх відношенням до засобів виробництва і місцем у суспільстві (в класичному марксизмі капіталістичне суспільство поділяється на антагоністичні класи – буржуазію та найманих робітників, боротьба між якими неминуче приведе до світової пролетарської революції).

КЛЕРИКАЛІЗМ — суспільно-політична течія, яка прагне забезпечити головну роль церкви й релігії в політичному й культурному житті

КНЕСЕТ — парламент держави Ізраїль.

КОАЛІЦІЯ — угода між партіями для спільного створення уряду і (або) участі в ньому. Воєнна коаліція — союз держав для ведення спільних бойових дій.

КОЛГОСП (колективне господарство) — в СРСР примусові об'єднання селян для спільного планомірного ведення великого сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва й колективної праці.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ — примусове перетворення одноосібних господарств на селі на колективні.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (з франц. *collaboration* — співробітництво) — у юридичному трактуванні міжнародного права усвідомлене й добровільне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі або союзникам з ним країн. Є злочином проти державної влади. Спочатку означав співробітництво громадян Франції (до якого призвав націю глава режиму у Віші маршал Петен в 1940 р.) з німецькою владою в період окупації Франції в ході Другої світової війни. Потім став застосовуватися й до інших європейських урядів, що існували під німецькою окупацією (уряд Квіслінга в Норвегії) або військових організацій з місцевих громадян в окупованих країнах під контролем гітлерівського блоку (Російська визвольна армія Власова — РОА, національні дивізії СС майже у всій Європі й ін.).

КОЛОНІАЛІЗМ — політичне, економічне та духовне поневолення менш розвинутих у соціально-економічному відношенні країн державами-метрополіями. Колоніалізм означає принципову нерівноправність відносин між країною-метрополією та колонією. В колоніях населення обмежене у правах. Колоніалізм супроводжується економічною експлуатацією, руйнуванням культури корінного населення, ліквідацією етнокультурних і релігійних особливостей, нав'язуванням офіційної культури держави-метрополії, формуванням ідеології, що виправдує панування метрополії (расизм, месіанство т.п.). Панування метрополії може бути встановлене насильно (в результаті колоніальних війн), чи шляхом відповідного договору (як правило нерівноправного). Колонія може зберігати частину інституцій і власний правопорядок у межах обмежених повноважень, головним чином у внутрішній політиці (колонія у формі протекторату чи

підмандатної території); влада в колонії може здійснюватися колоніальною адміністрацією з залученням представників місцевої еліти. Після Другої світової війни з посиленням національно-визвольного руху розпочався розпад колоніальної системи, що завершився у 1990-1991 рр. (1990 р. перестала існувати остання офіційна колонія ПАР Намібія, 1991 р. розпалася остання велика імперія — СРСР).

КОЛОНИЯ — територія або країна, позбавлена незалежності, що перебуває під владою іншої держави — метрополії.

КОМІНТЕРН (Комуністичний Інтернаціонал) — міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії світу у 1919-1943 рр. з метою перемоги «світової комуністичної революції».

КОМП'ЄНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я (11 листопада 1918 р.) — угода про припинення воєнних дій наприкінці Першої світової війни, яке спочатку поширювалося лише на 36 годин. У Комп'єнському лісі під Парижем у залізничному вагоні французького маршала Фердинанда Фоша англійський адмірал Рослін Уїмісс і командуючий військами Антанті Ф. Фош прийняли німецьку делегацію, очолювану генерал-майором Детлефом фон Вінтерфельдом. В 5 годин 10 хвилин ранку була підписана угода. Найважливішими її умовами стали вимоги до Німеччини вивести війська з Бельгії, Люксембургу, Ельзасу та Лотарингії, північно-західної Франції, а також здати 2500 важких артилерійських знарядь, 25000 кулеметів, 5000 вантажівок, 5000 літаків, 1700 військових літаків, всі свої підводні човни й 150000 вагонів. Перемир'я набуло чинності в 11 годин ранку. Був даний 101 залп — останні залпи Першої світової війни.

КОМУНІЗМ — політична теорія, в основі якої закладено ідею такої організації суспільства, котра дає можливість всім і кожному всебічно реалізувати свої можливості за умов свободи й суспільної корисності, а також політична практика спроб створення таких відносин. На думку теоретиків комунізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) на зміну капіталізму як суспільно-економічній формації повинен прийти комунізм. Перехідний період між капіталізмом та комунізмом (перша, нижча фаза комунізму) називається соціалізмом. Як уявний соціально-економічний лад комунізм повинен ґрунтуватися на суспільній власності на засоби виробництва, безришквовій економіці, відсутності експлуатації людини людиною, повній соціальній рівності усіх членів суспільства.

КОНСЕРВАТИЗМ — ідеологія, що намагається поєднувати прогрес у суспільстві з традиційними цінностями, які не повинні змінюватися, — сім'я, правопорядок, праця, мораль, патріотизм, закон, свобода тощо. Консерватори виступають проти революцій, радикальних реформ, відстоюють еволюційний суспільний розвиток.

КОНСЕРВАТОРИ — 1) члени консервативної партії; 2) прихильники консервативних поглядів.

КОНСТИТУЦІЯ — основний закон держави, що встановлює систему та принципи суспільного та державного устрою, визначає право та обов'язки громадян.

КОНТРИБУЦІЯ — грошова виплата переможеної держави державам-переможцям.

КОНТРЕВОЛЮЦІЯ — активна боротьба повалених в ході революції панівних класів і соціальних груп проти нових порядків, поширення революції. Контрреволюція має на меті придушення революційного руху та відновлення дореволюційних порядків.

КОНФЕДЕРАЦІЯ — союз незалежних держав, об'єднаних спільними керівними органами. Як правило, створюється для певних (політичних, економічних, воєнних) цілей. Реально в світі існує єдина конфедеративна держава — Швейцарія.

КОНФЕСІЯ — релігійний напрямок.

КОНФРОНТАЦІЯ — протистояння.

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР — місця масової ізоляції незгодних при тоталітарних режимах (існували в сталінському СРСР, нацистській Німеччині тощо).

КОНЦЕРН — одна з форм монополій у вигляді багатогалузевого об'єднання із збереженням самостійності управління, проте з повною фінансовою залежністю підприємств, що входять до об'єднання.

КОНЦЕСІЯ — договір про передачу, часто для іноземців, в експлуатацію на певний термін природних багатств, підприємств, що належать державі.

КООПЕРАТИВ — добровільне товариство, що сприяє своїм членам у веденні господарства, промислу, дрібного виробництва і здійснює посередницькі функції (збут продукції, її транспортування й т.д.). Поширено споживчу, промислово-кредитну кооперацію;

добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

КООПЕРАЦІЯ — процес добровільного об'єднання приватних господарств, що відбувався в багатьох країнах світу з кінця XIX ст.

«КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ» В ХОДІ ВІЙНИ — перехід стратегічної ініціативи на інший бік у ході війни. В ході Другої світової війни (1939-1945 рр.) «коринний перелом» припадає на другу половину 1942 — середину 1943 років. В цей час відбулися найбільші битви, що змінили хід війни на основних фронтах на користь Антигітлерівської коаліції: битва біля атолу Мідуей (червень 1942) в Тихому океані; битва під Ель-Аламейном у Північній Африці (жовтень 1942 р.), Сталінградська (листопад 1942 — лютий 1943 р.) та Курська битва (липень 1943 р.) на Східному фронті.

«КОСИГІНСЬКА РЕФОРМА» — реформи 1965-1967 рр., спрямовані на вдосконалення адміністративно-командної системи (неринкової економіки) в СРСР шляхом використання деяких елементів ринку.

«КОСМОПОЛІТИЗМ» — ідеологія, що заперечує національні традиції та культури, державний та національний суверенітет. В часи існування сталінщини в СРСР ярлик космополітів «навішували» на євреїв.

КРИЗА — розклад, занепад, загострення всіх — політичних, економічних, соціальних — суперечностей.

КРИЗА ЕКОНОМІЧНА — див. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА.

КРИЗА ПОЛІТИЧНА — тимчасове призупинення чи цілковите припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруги у суспільстві.

«КРИШТАЛЕВА НІЧ» (Ніч розбитих вітрин) — ніч із 9 на 10 листопада 1938 р., під час якої по всій Німеччині й Австрії пройшли єврейські погроми. Приводом до початку єврейських погромів послужило вбивство в Парижі 17-літнім польським євреєм Гершелем Грюншпаном 7 листопада 1938 р. радника німецького посольства Ернста фон Рата. У відповідь на цей акт за особистим наказом Гітлера й при організаційній участі Геббельса й Гімmlера був інсценований як стихійне вираження народного гніву всенімецький єврейський погром. Було зруйновано й спалено 267 синагог і 815 магазинів і підприємств, що належали євреям. 20 тис. євреїв були арештовані й кинуті в концтабори, 36 чоловік було вбито. Загальний збиток склав 25 млн. рейхсмарок, з яких близько 5 млн. довелось на розбиті вітрини (звідси друга назва «Кришталевої ночі» — «Ніч розбитих вітрин»).

КУБІЗМ — течія авангардизму, представники якої намагалися виявити геометричну структуру зображуваного об'єкта і представити його у вигляді простих геометричних форм — куба, конуса, кулі тощо.

КУ-КЛУКС-КЛАН (Ku-Klux-Klan; звук, який видається при перезарядці гвинтівки) — таємна терористична організація в США, створена в 1865 році. Виступає з позицій білого расизму й релігійної нетерпимості. «Відзначилася» в XX ст. боротьбою проти чорношкірого населення.

«КУЛЬТ ОСОБИ» — єдиновладдя тоталітарного типу, інколи релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству» — володарю. Відомі культ особи Сталіна, Гітлера, Муссоліні та ін.

«КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ» — 1) в СРСР — складова частина становлення тоталітарного режиму в сфері культури в 20-30-і рр. XX ст.; 2) в Китаї (КНР) — винищення китайської інтелігенції та опозиції в середині XX ст. комуністичним лідером Мао Цзедунем.

Л

ЛАТИФУНДІЯ — велике земельне володіння (переважно у Латинській Америці).

ЛАТИФУНДИЗМ — система землеволодіння, основу якої складають великі поміщицькі землеволодіння (латифундії), що існують, переважно, в Латинській Америці.

ЛЕГІТИМНІСТЬ — визнання народом і політичними силами правомірності, законності політичної влади, її інструментів, механізмів діяльності, а також способів її обрання. Здатність

політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

ЛЕЙБОРИЗМ — теорія, в основі якої лежить принцип захисту людей праці, компроміс між працею і капіталом — найманими робітниками і власниками. Організаційно базується на профспілках.

ЛЕЙБОРИСТИ — члени Лейбористської партії Великої Британії.

ЛЕНД-ЛІЗ — система передачі Сполученими Штатами Америки у борг або оренду озброєння, боєприпасів, продуктів харчування країнам антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни.

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ — процес розширення свобод у суспільстві.

ЛІБЕРАЛІЗМ — політична течія, теорія, яка стверджує, що індивідуальні свободи людини є основою суспільного життя і економічного ладу. Лібералізм має на меті ліквідацію і (або) пом'якшення різних форм державного і суспільного примусу щодо особи, утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод, відстоює абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу»), рівність від народження всіх людей, шлях мирного реформаторського здійснення соціальних перетворень. В економіці виступає за принцип вільної торгівлі, ліквідацію митних бар'єрів тощо.

ЛІВІ — партії, що відстоюють інтереси найманих робітників (ліві центристи — ще й дрібних власників, країні ліві — люмпенізованих маргінальних верств населення). У період перебування лівих партій при владі збільшується державний сектор в економіці (проводиться націоналізація), зростають соціальні витрати.

ЛІГА НАЦІЙ — міжнародна організація, що мала на меті міжнародне співробітництво та забезпечення миру та безпеки у 1919—1946 роках. Місце перебування — Женева (Швейцарія). Перші члени — 32 країни, що підписали Версальську угоду, а також 13 нейтральних держав. Склад Ліги в роки її існування змінювався. Розпушена у зв'язку з невиконанням своєї мети, оскільки допустила Другу світову війну.

«ЛІНІЯ КЕРЗОНА» — умовна назва лінії, яка була рекомендована у грудні 1919 р. Верховною радою Антант як східний кордон Польщі. Отримала назву за ім'ям міністра закордонних справ Великобританії Дж. Керзона. На території Західної України фактично збігалася з українсько-польським етнографічним кордоном.

«ЛІТЕРАТУРА ВТРАЧЕНОГО ПОКОЛІННЯ» — літературна течія, що виникла в період між двома світовими війнами (Першою й Другою). Ця течія об'єднувала таких письменників, як Ернест Хемінгуей, Гертруда Стайн, Езра Паунд, Джон Дос Пассос. Основна тема творів цього напрямку — засудження війни.

«ЛИСЕНКІВЩИНА» — псевдонаукове «мічуринське вчення» в біології СРСР в середині ХХ ст., пов'язане з ім'ям Трохима Лисенка та його прихильників. Заперечуючи класичну генетику (т. зв. Менделізм-морганізм) як «ідеалістичну» і буржуазну, Лисенко доводив можливість спадкування придбаних ознак, «переродження» одного виду в інший і т.п. Численні практичні рекомендації Лисенка для сільського господарства (надшвидкісне виведення нових сортів і ін.) були неспроможними й принесли великі економічні збитки СРСР. З 30-х рр. по 1964 р. (особливо після 1948 р.) діяльність Лисенка підтримувалася Йосипом Сталіним і Микитою Хрущовим. Результатом «лисенківщини» став розгром наукової школи в генетиці, шельмування чесних вчених, деградація біологічної й сільськогосподарської освіти в країні, гальмування розвитку біології й сільського господарства.

ЛОБІЗМ — система впливу на членів законодавчих органів з метою ухвалення або несхвалення того чи іншого законопроекту.

ЛОНДОНСЬКИЙ ПРОТОКОЛ 1944 РОКУ — угода, згідно з якою держави-переможниці у Другій світовій війні — СРСР, США, Великобританія та Франція — визначили для Берліна особливий статус, поділивши його на 4 сектори.

ЛЮМПЕНИ — декласовані верстви населення: жебраки, волоцюги, злодії.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — порядок обрання представницьких органів, при якому обраним вважається кандидат (список кандидатів), який набрав більшість голосів.

«МАККАРТИЗМ» — крайня права реакційна політична течія у США у 50-х рр. ХХ ст., спрямована на придушення комуністичного руху, розпалення ворожнечі із комуністичними країнами (названа за прізвищем сенатора Дж. Маккарті).

МАНДАТ — документ, що затверджував особливий вид колоніальної залежності після Першої світової війни (так звані підмандатні території). Країни — володарі мандатів за рішенням Ліги Націй повинні були підготувати підмандатні території до незалежності.

МАНДАТНІ ТЕРИТОРІЇ (ПІДМАНДАТНІ ТЕРИТОРІЇ) — загальна назва колишніх колоній Німеччини й деяких володінь Туреччини, переданих після Першої світової війни Лігою Націй у керування країнам-переможцям на основі мандата. Після Другої світової війни мандатна система замінена системою оціки ООН.

МАРГІНАЛИ — верстви населення, що знаходяться «на межі» між класами, — студенти, безробітні, пенсіонери.

«МАРШАЛЛА ПЛАН» — план економічної допомоги США країнам Західної Європи по закінченню Другої світової війни, що призвів до їх швидкого економічного відродження і європейської інтеграції, стабілізації внутрішньополітичного життя та зміцнення демократичного устрою цих країн (висунутий державним секретарем США Джорджем К. Маршаллом у 1947 р., діяв з квітня 1948 по 1951 р.).

МАФІЯ — таємна терористична організація в Італії. Виникла на о. Сицилія у ХІХ столітті під час звільнення країни від австрійської окупації та боротьби за об'єднання країни. Використовує методи насильства, шантажу, вбивства. Під час диктатури Муссоліні була фактично викоренена, частина мафіозі емігрували в США, де вони стали прихильниками антигітлерівської коаліції, виділяючи на боротьбу з фашизмом великі гроші. Після падіння диктатури Муссоліні відновили свою діяльність в Італії. На сьогодні фактично невіддільна від державних та комерційних структур країни. Мафія зв'язана з організованою злочинністю в інших країнах.

МЕДЖЛІС — назва парламенту в багатьох арабських країнах.

МЕНТАЛІТЕТ — система «звичок» свідомості, звичний склад думок і психічних властивостей певного народу, соціальної групи, класу.

МЕТИСИ — нащадки від міжрасових шлюбів європейців та індіанців Америки.

МЕТРОПОЛІЯ — держава, що володіє колоніями.

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ — насильницький метод боротьби з боку слабого («опозиції»), за допомогою якого організована група або партія прагне досягти проголошених нею цілей переважно через систематичне використання насильства, переважно щодо мирного цивільного населення.

МІЖНАРОДНИЙ ТРИБУНАЛ (ВІЙСЬКОВИЙ) — міжнародний судовий орган по переслідуванню й покаранню головних військових злочинців Другої світової війни (1939-1945 рр.). Утворений за Лондонською угодою між урядами СРСР, США, Великобританії й Франції від 8 серпня 1945 відповідно до Декларації 1943 р. про відповідальність гітлерівців за чинені звірства.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ — переведення господарства переважно на воєнний розвиток, розширення виробництва передусім воєнної продукції.

МІЛІТАРИЗМ — реакційна політика гонки озброєнь, підготовки і розв'язання загарбницьких війн; політичне панування воячини і підпорядкування всього життя країни воєнним цілям.

МЛАДОТУРКИ — європейська назва членів турецької організації «Єднання й прогрес», заснованої в 1889 році. Вони очолили боротьбу проти феодального абсолютизму. У результаті керованої ними Младотурецької революції 1908 р. прийшли до влади, але не змінили ладу Османської імперії. Після поразки Туреччини в Першій світовій війні організація младотурків самоліквідувалася (1918 р.). У більш широкому змісті младотурками називаються всі учасники революційного руху в Туреччині на початку ХХ століття.

МОДЕРНІЗАЦІЯ — оновлення, удосконалення, надання сучасного вигляду промисловості, суспільству. У сучасній соціології, а під її впливом і в історії, під терміном «модернізація» розуміється перехід людства від аграрного етапу його розвитку до індустріального У різних

країнах цей період займав різні часові межі. Найпершою пройшла цей етап Англія в другій половині XVII – XVIII століттях.

МОДЕРНІЗМ — загальна назва течій у літературі і мистецтві XX ст., що порвали з традицією реалізму.

МОДЖАХЕДИ (арабо-перс., букв. — борці за віру) — у країнах мусульманського Сходу учасники різних соціальних, а також релігійних рухів. У період радянсько-афганської війни (1979-1989 рр.) моджахедами називали себе борці з Радянською армією (радянські солдати називали їх «душманами», з араб. — вороги).

МОНАРХІЯ — форма правління держави, за якою найвища влада цілком (абсолютна монархія) або частково (дуалістична, обмежена чи конституційна монархія) зосереджена в руках однієї особи — монарха, здебільше спадкового.

МОНЕТАРИЗМ — теорія і практика управління економікою, що базується на обмеженні грошової маси в обігу, зміцнення грошової одиниці. Передбачає скорочення інфляції та зростання цін через скорочення соціальних видатків.

МОНОПОЛІЯ — зосередження будь-чого у розпорядженні держави, організації, фірми, особи тощо. Могутнє капіталістичне об'єднання (картель, синдикат, трест, концерн), що виникає на базі концентрації капіталу і виробництва. Монополії зосереджують у своїх руках виробництво чи продаж певного товару для отримання максимального прибутку.

МОРАТОРІЙ — домовленість держав (у міжнародному праві) про відтермінування або утримання від яких-небудь дій на певний або невизначений термін.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА — угода 29-30 жовтня 1938 р. між Німеччиною, Францією, Великою Британією та Італією про перехід Судейської області Чехословаччини до Німеччини. Була одним з актів «умиротворення агресора» і мала наслідком загарбання Чехословаччини нацистською Німеччиною.

Н

НАДДЕРЖАВА — дуже потужна держава, з величезною політичною, економічною або військовою перевагою над більшістю інших держав. Наддержавами другої половини XX ст. були США та СРСР.

«НАРОДНА ДЕМОКРАТІЯ» — перехідна форма політичного режиму в країнах Східної Європи в другій половині XX ст. від демократії до тоталітаризму радянського зразка. З точки зору комуністичних ідеологів в колишньому СРСР — тимчасова перехідна форма політичного режиму від «антидемократичного» (в європейських та північноамериканських країнах) до «справжньої демократії» радянського зразка в країнах Східної Європи.

«НАРОДНИЙ ФРОНТ» — блок лівих партій у Франції, що перебував при владі у 1936 — 1938 рр. Крім Франції Народні фронти також існували в 30-х рр. XX ст. в Іспанії та Чилі.

НАТО (англ. NATO — North Atlantic Treaty Organization), Організація Північноатлантичного договору, Північноатлантичний союз — військово-політичний блок країн Європи і Північної Америки, створений 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. Договір уклали 10 країн Західної Європи (Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, Португалія, Норвегія, Данія, Ісландія) і 2 північноамериканські країни (США та Канада). Штаб-квартира знаходиться у Брюсселі (Бельгія). Найвищий орган блоку — сесія Ради НАТО, що скликається двічі на рік. У період між сесіями керівні функції здійснюють постійна Північноатлантична рада і Комітет військового планування.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — форма науково-технічного прогресу, суть якої полягає у переході виробництва від машинно-фабричного до комплексно-автоматизованого. Докорінні та якісні зміни у техніці і технології виробництва відбуваються внаслідок застосування наукових досягнень. Головним напрямом НТР є комплексна автоматизація виробництва, контроль і управління на основі комп'ютеризації, відкриття і використання нових видів енергії (ядерної).

НАЦИЗМ (НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ) — крайня права націоналістична течія, що визнає право на існування у світі виключно німецької «арійської» нації. Інші нації повинні або бути ліквідовані (євреї, цигани), або перетворені на рабів (слов'яни). Сам термін виник з легкої руки журналістів і набув поширення в історичних працях.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — перехід власності (за гроші чи безкоштовно) з приватних рук до держави.

НАЦІОНАЛІЗМ — теорія, яка на перше місце ставить інтереси нації, держави. Нація вважається найвищою цінністю і формою людської спільноти.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ — рух за визволення власного народу з-під гніту іншої держави.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — революційні перетворення, метою яких є побудова незалежної демократичної держави.

НАЦІЯ (від лат. *natio* — плем'я, народ) — культурна чи політична цілість, консолідована з етносу/етносів на підставі громадянського патріотизму й усвідомлення причетності до спільної батьківщини

НЕЙТРАЛІТЕТ — неучасть у війні (у міжнародному праві), а в мирний час відмова від участі у військових блоках.

«НІЧ ДОВГИХ НОЖІВ» — убивство вищого керівництва СА, у тому числі й начальника штабу цієї організації Ернста Рема, силами СС (з 30 червня по 2 липня 1934 р.), здійснене за наказом Гітлера. Під час «Ночі довгих ножів» загинули також кілька політичних супротивників нацистів, що не мали стосунку до СА. Призначення Адольфа Гітлера в 1933 р. на пост рейхсканцлера означало для СА й СС прихід до влади й початок розправи з опозицією.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) — система заходів, запроваджених більшовиками у 1921-1929 рр. з метою відродження економіки Росії, що базувалася на використанні елементів ринкової економіки: продовольчий податок, відродження фінансової системи, дозвіл на дрібну і середню приватну власність.

НОВА ЕРА «ПРОСПЕРИТІ» — період економічного піднесення в історії США у 1923-1929 рр. в часи перебування Республіканської партії при владі.

«НОВИЙ КУРС» — система реформ, проведених президентом Ф. Д. Рузвельтом в США (1933-1938 рр.) з метою подолання економічної кризи. Суть реформ — посилення втручання держави в економіку, реформи в соціальній сфері

«НОВИЙ ПОРЯДОК» — терористичний режим, встановлений країнами-агресорами в окупованих країнах в ході Другої світової війни.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ — період всесвітньої історії від початку Першої світової війни (1914 р.) по сьогоднішній день. Традиційно поділяється на два періоди: 1914-1939 рр. та з 1939 року.

НОМЕНКЛАТУРА — вищі державні та партійні чиновники в СРСР; посади, які могли замінюватися лише членами правлячої комуністичної партії.

«НОРМАЛІЗАЦІЯ» — політика врегулювання українсько-польських відносин у 1935-1938 рр., що здійснювалася шляхом порозуміння між проводом Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) і польським урядом. Представники УНДО уклали угоду з міністром внутрішніх справ Польщі про участь українців у виборах до парламенту Польщі. Наслідком цього стало обрання до польського сейму 14, а до сенату — 5 українців, голова УНДО В. Мудрий став віце-маршалом сейму, а А. Горбачовський — віце-маршалом сенату, деякі вимоги українців були виконані польським урядом. Проте зростання антиукраїнських тенденцій в Польщі, зміна міжнародної ситуації (чехословацька криза) призвели до припинення «нормалізації».

НЮРНБЕРГСЬКИЙ ПРОЦЕС 1945—1946 рр. — судовий процес над головними фашистськими військовими злочинцями (Нюрнберг, Німеччина, 20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946 р.). На процесі визнані злочинцями: керівний склад НСДАП, СС, СД, гестапо. 12 чоловік засуджені до смертної кари, 7 — до різних термінів ув'язнення. Вперше на процесі агресія визнана тяжким злочином проти людства

О

ОДЕРЖАВЛЕННЯ — посилення контролю держави над суспільним життям.

«ОКОПНА ВІЙНА» («ПОЗИЦІЙНА ВІЙНА», «СИДЯЧА ВІЙНА») — період закінчення Першої світової війни у 1917-1918 рр., коли на основних фронтах не велися активні бойові дії.

«ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ» — революція 1989 р. у Чехословаччині, у результаті якої в Чехословаччині ліквідовано комуністичний режим.

«ОКСАМИТОВІ РЕВОЛЮЦІЇ» — образна назва антикомуністичних та антирадянських революцій, що розгорнулися в країнах Центральної та Південно-Східної Європи з осені 1989 р. та призвели до падіння комунізму у східній Європі.

ОКУПАЦІЯ — тимчасове захоплення збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави, головним чином внаслідок наступальних воєнних дій.

ОЛИГАРХІЯ — форма державного правління, за якої політичне й економічне панування здійснюється невеликою групою осіб.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ — військовий союз східноєвропейських соціалістичних держав при провідній ролі Радянського Союзу. Укладання договору було відповіддю на створення НАТО. Договір підписаний Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною 14 травня 1955 на Варшавській нараді європейських держав по забезпеченню миру й безпеки в Європі. Договір набув чинності 5 червня 1955 року. 26 квітня 1985 р., через закінчення терміну дії, був продовжений на 20 років. У зв'язку з «перебудовою» в СРСР і інших країнах Центральної й Східної Європи в лютому 1991 держави-учасники ОВД скасували військові структури блоку, а 1 липня 1991 підписали Протокол про повне припинення дії Договору.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ — міжнародна організація, створена з метою підтримки і укріплення миру, безпеки і розвитку міжнародного співробітництва. Статут підписаний у Сан-Франциско (США) 26 червня 1945 р., вступив у силу 24 жовтня 1945 р. (День ООН). Головні органи ООН: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада по опіці ООН, Міжнародний суд ООН, Секретаріат ООН на чолі з генеральним секретарем ООН. Офіційні мови ООН — англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. Штаб квартира організації знаходиться в Нью-Йорку (США).

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ (ОВП) — об'єднання палестинських організацій (найбільші — Рух за національне визволення Палестини, Народний фронт визволення Палестини, Демократичний фронт визволення). Виникла в 1964 р. для відновлення прав палестинського народу, створення незалежної палестинської держави.

ОРГАНІЗАЦІЯ «ІСЛАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ» — організація мусульманських країн, яка об'єднує 55 ісламських держав. Ісламський аналог ООН.

ОПОЗИЦІЯ — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому. Опозиція як політичне явище виникла в Давні часи в Римській республіці із запровадження посад трибунів плебсу. Пізніше ту ж роль щодо феодальних монархій Середньовіччя відіграла церква. Від XVIII ст. опозиція більше не існувала як якийсь окремий заклад; місце опозиційних інститутів, створюваних державою і спрямованих проти власне урядових інститутів, зайняло протистояння самих цих інститутів (М. Дюверже). Робота опозиції полягає в контролі над урядом, роз'ясненні своєї позиції та пропонуванні альтернативних шляхів розв'язання суспільних проблем.

П

ПАКТ (від лат. *pactum* — «договір, угода») — одна з назв міжнародних договорів, що мають велике політичне значення (наприклад, «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», 1966). В публіцистиці та, часто, в шкільних підручниках з історії найменування «пактом» якогонебудь договору чи створення міжнародної організації означає негативне відношення до них. Так «Договір між німецьким і японським урядами про спільний захист від Комуністичного інтернаціоналу» (1936) називають «Антикомінтернівський пакт», «Договір про ненапад між Німеччиною й СРСР» (1939) — «пакт Ріббентропа — Молотова», «Берлінський договір» (1940) — «Потрійний пакт», «Організацію центрального договору» або СЕНТО (1955) — «Багдадський пакт» тощо.

ПАЛЕСТИНСЬКА ПРОБЛЕМА — проблема протистояння євреїв Ізраїлю та палестинських арабів і їх союзників (Ліга арабських країн — Єгипет, Йорданія, Сирія, Ліван). Виникла з проголошення держави Ізраїль (1948 р.) на частині території Палестини і вилилася у піввіковий військовий конфлікт Ізраїлю та палестинців.

ПАРИТЕТ (воєнно-стратегічний) — різність країн або груп країн в області збройних сил і озброєнь.

ПАРЛАМЕНТ — найвищий, повністю чи частково, виборний орган державної законодавчої влади.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — система політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади при привілейованому стані парламенту. Проте у зв'язку з ускладненням суспільних зв'язків протягом ХХ століття йшло посилення повноважень виконавчої влади — уряду, президента.

ПАРТІЯ — політичне об'єднання певної соціальної спільноти для захисту інтересів цієї групи, здійснення практичної роботи щодо задоволення їх політичних та інших інтересів.

«ПАРТІЯ ВЛАДИ» — організація урядовців, представників корпоративних інтересів, яку вибудовують політтехнологи, щоб перемогти на виборах і створити ілюзію, нібито влада має підтримку в суспільстві.

ПАТЕРНАЛІЗМ — політика піклування держави, фірми, власника про найманого робітника. Він включає систему пільг і привілеїв для відданих робітників, довічний найм на роботу тощо.

ПАТРІАРХ — глава православної церкви, керівник церковної області — патріархії. Кожна православна країна, як правило, має власного патріарха. «Першим серед рівних» серед патріархів вважається Константинопольський патріарх (інші патріархи — Олександрійський, Антіохійський, Єрусалимський, Московський, Кіпрський, Грузинський, Сербський, Румунський, Болгарський тощо). В католицькій церкві сан патріарха носять голови окремих епархій

ПАЦИФІЗМ (лат. *pacificus* — миротворчий) — антивоєнний рух, учасники якого виступають проти всякої війни.

«ПАЦИФІКАЦІЯ» («УМИРОТВОРЕННЯ») — політика насильницького придушення («умиротворення») польською владою революційного та національно-визвольного руху українського та білоруського населення у Східній Галичині та Західній Білорусії у 20 — 30-х роках ХХ ст.

ПЕНТАГОН — п'ятикутна споруда поблизу Вашингтона, в якій розмішуються керівні військові установи США; переносно — військове відомство США.

«ПЕРЕБУДОВА» — період в історії СРСР часів перебування при владі М. Горбачова (1985-1991 рр.), поступовий перехід функцій управління державою від партійних до державних органів влади.

ЦЕРЕМІР'Я — тимчасове припинення воєнних дій за згодою воюючих сторін на всьому фронті (загальне перемир'я) або на окремій його ділянці (місцеве перемир'я). За загальним перемир'ям, зазвичай, слідує укладання мирного договору.

«ПИВНИЙ ПУТЧ» — спроба захоплення державної влади, здійснена Націонал-соціалістичною німецькою робітничою партією 8 листопада 1923 року.

ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ — поділ влади серед значної кількості політичних і громадських інститутів. Плюралізм передбачає наявність багатопартійної системи в країні, свободу слова тощо.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА — протистояння між різними політичними поглядами, лідерами в країні.

ПОПУЛІЗМ — політика загравання з масами, що полягає у видаванні бажаного за дійсне, закликати до швидких і безболісних соціальних змін.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, що приходить на зміну традиційному індустріальному суспільству у 60-70-х рр. ХХ століття. Більшість працездатного населення зайнята у сфері послуг, а не в промисловості та сільському господарстві (наприклад у США на 1999 р. у сільському господарстві зайнято 3%, а у промисловості 28% працездатного населення).

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ КРАЇНИ — країни Східної Європи, що після антикомуністичних революцій 1989—1992 рр. повернулися на шлях побудови демократичного суспільства з ринковою економікою.

ПРАВИ — партії, що відстоюють інтереси власників (правоцентристські — дрібних і середніх власників, крайні праві — люмпенізованих маргінальних верств населення). У період перебування правих при владі зменшується державний сектор економіки (проводиться приватизація), зменшуються соціальні витрати.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА — держава, що забезпечує максимальну реалізацію, охорону і захист основних прав і свобод людини. Як правило є юридичним ідеалом.

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» — революційні події 1968 р. у Чехословаччині, придушені військами ОВД, коли лідери Чехословаччини проголосили курс на «побудову соціалізму з людським обличчям» («демократичний соціалізм»).

ПРЕЗИДЕНТ — голова держави (у президентській республіці й уряді), верховний головнокомандуючий держави з республіканською формою правління.

ПРИВАТИЗАЦІЯ — перехід власності безкоштовно або за гроші з державних рук у приватні.

«ПРИСКОРЕННЯ» — економічний курс М. Горбачова, спрямований на підвищення темпів економічного й соціального розвитку СРСР в другій половині 80-х рр. ХХ століття.

ПРОДПОДАТОК (продовольчий податок) — головний елемент непу в СРСР, грошовий (або натуральний) державний податок, яким обкладалися селяни.

ПРОДРОЗКЛАДКА — головний елемент «воєнного комунізму» в Росії та інших радянських республіках; відповідно до неї все вироблене селянином вважалося власністю держави і підлягало вилученню в разі потреби.

ПРОЛЕТАРИАТ — клас найманих робітників, позбавлених будь-якої власності на засоби виробництва; найбільшій робітники.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ (ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ) — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від ручної праці та мануфактур до машинного виробництва (заводів та фабрик).

ПРОПАГАНДА — розповсюдження, популяризація ідей, теорій, поглядів.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — вид виборчої системи, за якої порядок визначення результатів виборів у представницькі органи проходить на основі підрахунку голосів, поданих громадянами за кандидатів, що були включені до списків від певних політичних партій (виборчих об'єднань).

ПРОТЕКТОРАТ — форма колоніальної залежності однієї держави від іншої. Зовнішню політику такої держави здійснює країна-метрополія. Залежна країна має деяку самостійність у внутрішніх справах.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки. При цьому держава запроваджує високі мита на імпортовану продукцію, обмежує або забороняє ввезення деяких товарів.

ПРОФЕСІЙНА СПІЛКА (ПРОФСПІЛКА, ТРЕД-ЮНІОН) — об'єднання робітників, що має на меті захист економічних інтересів працівників (скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати тощо).

ПУТЧ (з нім. *putsch*) — державний переворот, зроблений групою змовників; спроба подібного перевороту.

«П'ЯТА КОЛОНА» — фашистське підпілля, що діяло у тилу Іспанської республіки в період 1936-1939 рр. Восени 1936 р., проводячи наступ на Мадрид, генерал Еміль Мола передав по радіо звернення до населення столиці, в якому наголосив, що, в його розпорядженні крім чотирьох армійських колон, є «п'ята колона» у Мадриді, котра допоможе оволодіти містом. У переносному значенні — сили, які всередині країни, партії, політичному об'єднанні проводять підривну роботу в інтересах іншої держави, партії, політичного об'єднання.

П'ЯТИРІЧКА — термін з п'яти років, протягом якого діяв п'ятирічний план розвитку «народного господарства» в СРСР. Формування неринкової економіки в СРСР йшло за п'ятирічками, метою яких було перетворити країну в розвинену індустріально-аграрну країну, «наздогнати і перегнати» провідні країни світу за економічними показниками

Р

РАДГОСП (радянське господарство) — державні сільськогосподарські підприємства в СРСР. Всі засоби виробництва та вироблена продукція є державною власністю.

РАДИКАЛІЗМ — політичний напрямок, що базується на прагненні докорінних і рішучих змін у суспільстві.

РАДЯНІЗАЦІЯ — насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, що були характерними для тоталітарного Радянського Союзу.

РАДЯНСЬКА ВЛАДА — система влади, встановлена на території колишньої Російської імперії з приходом до влади більшовиків. Полягає в однопартійній комуністичній системі, одержавленні засобів виробництва, проведенні колективізації, індустріалізації тощо.

РАСИЗМ — сукупність поглядів і дій, в основі яких твердження про фізичну і психічну нерівність між расами. Расисти поділяють раси та народи на “вищі” та “нижчі”. Ідеологія расизму була офіційною ідеологією нацистської Німеччини: “повноцінними” вважалися народи “арійської” раси (німці, англіїці та ін), решта — “неповноцінні” народи (євреї, цигани, слов’яни), “недолюдки”

РАТИФІКАЦІЯ — затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який з цього моменту набирає юридичної сили для даної держави.

РЕАБІЛІТАЦІЯ — визнання особи чи групи осіб невинними, такими, що були необґрунтовано засуджені.

РЕАЛІЗМ — творчий метод (напрямок) у літературі та мистецтві, творці якого намагаються об’єктивно відображувати навколишній світ у поєднанні з авторським ідеалом

РЕВАНШИЗМ — політика певних кіл країни, що зазнала поразки у війні, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення втрачених територій.

РЕВІЗІОНІЗМ — політична течія, що вимагає перегляду застарілих ідей, теорій, партійних програм.

РЕВКОМ (революційний комітет) — надзвичайний неконституційний орган радянської влади в Росії та на залежних територіях (1918-1920 рр.). Зосереджували у своїх руках всю повноту цивільної й військової влади під час Громадянської війни 1918 — 1920 років

РЕВОЛЮЦІЙНА СОЦІАЛЬНА — докорінний переворот у житті суспільства.

РЕГЕНТ — тимчасовий правитель в монархії, який здійснює владу в період малоліття монарха або його недієздатності.

РЕКОНВЕРСІЯ — переведення господарства країни після війни на виробництво продукції мирного часу.

РЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ — система політичних, економічних і ідеологічних засобів, які використовують правлячі кола країни, що прогнала війну, з метою відновлення колишньої військової могутності держави.

РЕПАРАЦІЇ — повне або часткове відшкодування державою, що розв’язала агресивну війну, збитків, заподіяних державам, що зазнали нападу. Вперше зафіксовані в договорах Версальської системи.

РЕПАТРИАЦІЯ — повернення людей на батьківщину, як правило з еміграції.

РЕПРЕСІЇ — переслідування особи, групи осіб, верстви населення, нації з боку держави.

РЕСПУБЛІКА — форма державного правління, за якої верховні органи влади обираються на певний термін, існує поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. У *президентській республіці* президент обирається народом, уряд підзвітний президенту і формується ним. У *парламентській республіці* президент обирається парламентом, уряд формується і підзвітний парламенту. У *змішаній (парламентсько-президентській) республіці* формування уряду йде за участю як парламенту, так і президента.

РЕСТАВРАЦІЯ — відновлення поваленого суспільного ладу або правлячої раніше династії.

РЕФОРМА — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

РИНКОВА ЕКОНОМІКА — етап розвитку економіки, за якого продукт стає товаром, тобто виробляється з метою продажу на ринку.

«РИСОВІ БУНТИ» — найбільші в історії Японії стихійні народні повстання (серпень-вересень 1918 р.). Безпосереднім приводом до виступів послужило спекулятивне підвищення владою в інтересах поміщиків і торговців цін на рис — головний продукт харчування, що викликало продовольчу кризу, інфляцію, дорожнечу в країні.

«РІББЕНТРОПА-МОЛОТОВА ПАКТ» — журналістська назва радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р., укладеного на 10 років.

РОБІТНИЧИЙ РУХ — міжнародний рух за розширення економічних та соціальних прав робітників.

«РОЗВИНУТИЙ СОЦІАЛІЗМ» — термін, введений брєжнєвським партійним керівництвом (автор терміну — М. Сулов) з метою «відтягування» будівництва комунізму в СРСР. В класичній

марксистській літературі термін «розвинутий соціалізм» відсутній. З точки зору класичного марксизму соціалізм — перехідний період між капіталізмом та комунізмом, який може тривати декілька десятків років. «Творчо» розвиваючи сталінський варіант марксизму, який вважав, що в СРСР побудовані «основи соціалізму», брежнєвські ідеологи у 70-і рр. XX ст. ввели термін «розвинутий соціалізм»

«РОЗКУРКУЛЕННЯ» — процес ліквідації приватного селянського господарства та відносно багатих селян в роки колективізації (кінець 20 — початок 30-х рр. XX ст.) в СРСР. Куркулями в Росії на початку XX ст. називали багатих селян, що користувалися найманою працею. За найоптимістичнішими статистичними даними таких селян в СРСР у період непу було не більше 5%, а під розкуркулення потрапило до 15% селян. У «куркулів» вилучали все майно, а самих селян виселяли з місця проживання, а особливо активних «противників радянської влади» розстрілювали

РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ — період покращення міжнародних відносин між соціалістичними й капіталістичними країнами у 70-і рр. XX ст.

РУХ ОПОРУ — антифашистський та антинацистський рух в окупованих країнах в роки Другої світової війни. Основними формами боротьби учасників Руху Опору були пропаганда і агітація, страйки та диверсії, розвідувальна діяльність, партизанська боротьба, збройні повстання. Найбільш поширеним Рух був в Югославії, Італії, Польщі, Греції, Китаї, Албанії, СРСР (Україна та Білорусія), Франції.

С

«САМВИДАВ» — твори, які самостійно і безцензурно видавалися дисидентами у 50-х — першій половині 80-х рр. XX ст. в СРСР. Такі твори, заборошені в СРСР, писалися вручну, друкувалися під кальку на друкарській машинці або розмножувалися іншим способом в невеликій кількості

«САНАЦІЯ» (з польської – оздоровлення) — період авторитарної диктатури Ю. Пілсудського в Польщі у 30-х рр. XX ст.

САТЕЛІТ — держава, яка формально є незалежною, але фактично підпорядкована іншій державі.

САТ'ЯГРАХА (санскр., букв. — завязатість в істині) — тактика ненасильницької боротьби за незалежність Індії в період англійського колоніального панування, що існувала в двох формах: неспівробітництва й цивільної непокорі. Розроблена на початку XX ст. М. К. Ганді. Сат'яграха включала в себе відмову від титулів, дарованих англійцями; бойкот урядових та навчальних закладів; організацію мирних демонстрацій, політичних страйків, вільмова, як виключення, від сплати податків.

СЕГРЕГАЦІЯ — різновид расової дискримінації, що полягає у відокремленні кольорового населення від білого.

СВІТОВА ВІЙНА — війна, у якій задіяна велика кількість або більшість провідних держав.

СЕПАРАТИЗМ — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави (назагал з яскраво вираженими історичними, етнічними особливостями) автономії за національними, релігійними або мовними ознаками.

СЕПАРАТНИЙ МИР — мирний договір або перемир'я, укладений з противником однією з воюючих держав, що входить до коаліції, без відома чи згоди союзників.

«СЕРЕДНІЙ КЛАС» — у розвинутих індустріальних країнах та постіндустріальних країнах широка соціальна група людей, які посідають проміжне місце між класом великих власників і найманими робітниками. До середнього класу входить середня і дрібна буржуазія, фермери, торгівці, високооплачувані службовці, офіцери, інтелігенція. «Середній клас» є основою демократії в таких суспільствах.

«СІМ СЕСТЕР» — найбільші нафтові корпорації світу, які контролювали нафтовий ринок до створення ОПЕК.

СІОНІЗМ (від назву пагорба Сіон в Єрусалимі) — ідеологія, спрямована на відродження єврейської самосвідомості та єврейської держави у Палестині.

СИСТЕМНА КРИЗА — різке загострення всіх суперечностей у суспільстві; розпад існуючого суспільства.

«СМЕРШ» (Смерть шпигунам) — радянська військова контррозвідка часів Великої Вітчизняної війни.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ — теорія захисту інтересів найманих робітників, що не відкидає приватної власності і намагається узгодити інтереси праці і капіталу.

СОЦІАЛІЗМ — вчення, теорія, за якої ідеалом вважається здійснення принципів справедливості, свободи й рівності, а також суспільний лад, що втілює ці принципи (з точки зору марксистів — перехідний період від капіталізму до комунізму).

СОЦІАЛІСТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ — економічне та військово-політичне об'єднання соціалістичних країн в другій половині ХХ століття. Результатом соціалістичної інтеграції стало утворення Ради економічної взаємодопомоги, Організації Варшавського договору тощо.

СОЦІАЛІСТИЧНА СПІВДРУЖНІСТЬ — економічна, політична, військова, культурна співпраця соціалістичних країн в другій половині ХХ століття.

«**СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ**» — художній метод в літературі та образотворчому мистецтві, який вимагає зображення дійсності в душі вірності ідеям комунізму («вихвалення вождів в доступній їм формі»).

СОЦІАЛЬНА ДЕФОРМАЦІЯ — порушення соціальної структури суспільства в результаті невинуватених соціальних експериментів; знищення цілих прошарків суспільства

«**СПРАВЕДЛИВИЙ КУРС**» — внутрішньополітичний курс США президента Трумена, за яким надавалися великі пільги американським солдатам-учасникам Другої світової війни, підтримувався дрібний і середній бізнес, створювалися умови для збільшення зайнятості, підвищено мінімальну заробітну платню, розпочато будівництво дешевого житла для соціально незахищених верств населення.

СС (з нім. *SS*, скор. від *Schutzstaffeln* — охоронні загони) — підрозділи нацистської партії охоронного й репресивного характеру, створені за розпорядженням Гітлера; основне знаряддя масового терору у нацистській Німеччині. Виникли з невеликої групи особистих охоронців Гітлера в березні 1923 року. Спочатку входили до складу СА. Самостійне значення отримали із приходом до керівництва загонами Г. Гімmlера (1929 р.). У червні 1934 р. брали активну участь у кривавій розправі над керівництвом СА. Були виділені в самостійну привілейовану організацію, підлеглу безпосередньо фюреру. До початку Другої світової війни СС склалися близько 260 тис. членів.

СТАГНАЦІЯ — застій в економіці, виробництві, торгівлі, суспільному житті.

СТАЛІНЩИНА — форма і період тоталітарного режиму в СРСР у 30—50-і роки, пов'язана з ім'ям Й. Сталіна як голови держави і партії.

СТРАЙК — колективне припинення роботи на підприємстві як засіб боротьби робітників за задоволення своїх економічних, соціальних чи політичних вимог.

«**СТРИМУВАННЯ КОМУНІЗМУ**» **ДОКТРИНА** — зовнішньополітичний курс США за президента Трумена (з 1947 р.), суть якої полягала у жорсткому протистоянні з СРСР та комуністичними режимами у Східній Європі.

СУБ'ЕКТИВІЗМ — світоглядна позиція, що тією чи іншою мірою заперечує об'єктивний підхід до дійсності; оцінка чого-небудь, ставлення до чогось залежно від особистих симпатій, настрою чи нахилу.

СУВЕРЕНІТЕТ — незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх та внутрішніх справах (державний суверенітет).

СУПРЕМАТИЗМ — один з напрямків абстракціонізму, заснований українським/російським художником Казимиром Малевичем (початок ХХ ст.). В супрематизмі, на відміну від абстракціонізму, існують логічно впорядковані конструкції

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ — організаційно оформлений рух у суспільстві, що має визначену політичну мету.

СЮРРЕАЛІЗМ (франц. *surrealisme* — понадреалізм) — модерністська течія у мистецтві ХХ ст., представники якої проголосили основним джерелом творчості підсвідомість, а методом — розрив логічних зв'язків, вільні асоціації (художники М. Ернст, Ж. Арп, Ж. Миро, С. Далі, П. Блум, І. Тангі).

ТАЄМНІ ПРОТОКОЛИ — таємні додатки до міжнародних угод, зміст яких довгий час був невідомий громадськості. Яскравим прикладом таємних протоколів є додатки до договору між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р., в яких між цими країнами ділилася Східна Європа, передусім Польща.

ТАЛІБИ — члени фундаменталістського ісламського руху «Талібан» в Афганістані, що сформувався в 1992 р. з випускників мусульманських релігійних училищ (медресе), які відкривалися в Пакистані для біженців-пуштунів із сусіднього Афганістану.

«ТАНАКІ МЕМОРАНДУМ» — секретний урядовий документ, у якому визначалися країни і території, які бажала захопити Японія, та накреслювалися державні заходи, необхідні для цього.

ТВЕРДИЙ ІНДИВІДУАЛІЗМ — економічна політика в США на початку ХХ ст., що передбачала невтручання держави в економічне життя країни.

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 р. — конференція глав держав і урядів СРСР (Й. Сталін), Британії (У. Черчілль) та США (Ф. Рузвельт), що відбулася в Тегерані 28 листопада — 1 грудня 1943 року. Основні рішення: Декларації про спільні дії проти Німеччини та повосне співробітництво, про відкриття союзниками другого фронту не пізніше 1 травня 1944 р., про повоєнні кордони Польщі. Сталін обіцяв, не дивлячись на радянсько-японську угоду про ненапад, розпочати війну проти Японії після розгрому Німеччини (обіцянка виконана).

ТЕРОР — здійснення державою позасудової розправи з політичними противниками шляхом насильства.

ТЕРОРИЗМ — індивідуальні або групові насильницькі акти, спрямовані проти населення, що мають на меті залкати органи влади, населення, досягнути певних політичних результатів.

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС — розвиток матеріального виробництва, результатом якого є послідовне вдосконалення техніки, технологій, організації виробництва та підвищення його ефективності.

«ТЕТЧЕРИЗМ» — практика неоконсерватизму у Великобританії у 80-х роках, пов'язана з урядуванням М. Тетчер.

ТОВАР — продукт праці, вироблений для продажу; предмет торгівлі.

ТОТАЛІТАРИЗМ — відкрито антидемократичний режим, що базується на однопартійній системі, всезагальному проникненні держави в економіку, культурне, суспільне й особисте життя; виборні та представницькі органи влади або відсутні, або існують суто формально.

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, що ґрунтується на здавна притаманних формах людської діяльності. Фактично співпадає з аграрним етапом розвитку суспільства, хоча в ХХ — на початку ХХІ ст. виявилось, що технічно модернізовані азіатські держави можуть співіснувати з традиційним суспільством.

ТРЕД-ЮНІОНИ — профспілки в Великій Британії.

«ТРЕТІЙ РЕЙХ» (з нім. *Drittes Reich*, букв. — третя імперія, третє царство) — термін, прийнятий нацистами для звеличення свого режиму. Почерпнутий із середньовічних містичних вчень про «три царства». Широко використався в німецькій націоналістичній літературі. Першою імперією проголошувалася середньовічна «Священна Римська імперія німецької нації», другою — Німецька імперія 1871-1918 років. Третім рейхом повинна була стати оновлена нацистська Німеччина, що оговталася після поразки в Першій світовій війні. На думку Гітлера Третій рейх повинен проіснувати тисячу років. Термін запозичений безпосередньо у публіциста Мелерена Ван ден Брука, який випустив книгу з назвою «Третій рейх».

«ТРЕТІЙ СВІТ» — умовна назва держав Азії, Африки і Латинської Америки, які в другій половині ХХ ст. звільнилися від колоніальної залежності. Головними рисами цих країн є економічна відсталість, перенаселеність. У них проживає 65% населення всього світу, а їх частка у світовому промисловому виробництві не перевищує 10%.

«ТРЕТІЙ ШЛЯХ» — некапіталістичний та некомуністичний шлях розвитку колишніх колоній, незалежних держав, що утворилися у другій половині ХХ століття. Прикладами «третього шляху» є ісламський соціалізм, Рух непрянення тощо.

ТРОІСТІЙ СОЮЗ (в ході війни перетворився на **Четверний** або **Почвірний союз**) — військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, що склався у 1879-1882 року. В ході війни Троїстий союз перетворився на Четверний — з блоку вийшла Італія (1915 р.), а приєднались Болгарія та Османська імперія (Туреччина)

«УМИРОТВОРЕННЯ АГРЕСОРА» ПОЛІТИКА — умовна (журналістська) назва зовнішньополітичного курсу Великої Британії та Франції у 30-ті рр. XX ст., пов'язаного з територіальними поступками нацистській Німеччині на чолі з Гітлером (назва з'явилася у ліберальних та лівих газетах Великої Британії наприкінці 30-х рр. XX ст.).

УНІТАРНА ДЕРЖАВА — форма державного устрою, за якого переважно моноетнічна держава поділяється за економіко-географічним, інколи історичним, принципом.

УНІФІКАЦІЯ — приведення чого-небудь до єдиної системи, форми, однаковості. У техніці під уніфікацією розуміють приведення різних видів продукції й засобів її виробництва до найменшого числа типорозмірів, марок, властивостей і т.п. Один з методів стандартизації.

УОТЕРГЕЙТ (УОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА) — розслідування подій, пов'язаних із протизаконними діями «Комітету Республіканської партії по переобранню президента» у період виборчої кампанії 1972 р. (спроба встановити підслуховуючий пристрій у штаб-квартирі Демократичної партії в готелі «Уотергейт» (*Watergate*) у Вашингтоні).

УРБАНІЗАЦІЯ — процес зростання міст і підвищення їх ролі в житті суспільства.

УРЯД — вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в країні, очолюваний, як правило, прем'єр-міністром (в абсолютній монархії на чолі уряду може стояти монарх, в президентській республіці — президент).

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — виборні тимчасові збори представників народу з метою вироблення або зміни конституції.

Ф

ФАШИЗМ — крайня права націоналістична політична течія, що виникла у 20-ті роки XX ст. в Італії і являє собою відкрито терористичну диктатуру.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА — форма державного устрою, за якого держава складається з державних утворень, кожне з яких, поряд з загальнодержавними, має власні органи влади. Держава поділяється на частини (штати, землі тощо), як правило, за історичним принципом.

ФЕМІНІЗМ — (лат. *femina*, «жінка») — суспільно-політичний рух, метою якого є надання жінкам всієї повноти цивільних прав. У широкому розумінні — прагнення до рівноправності жінок із чоловіками у всіх сферах суспільства. У вузькому розумінні — жіночий рух, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їх у правах із чоловіками.

ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ — пришвидшена індустріалізація, що розпочалася в СРСР 1929 року. Форсована індустріалізація здійснювалася комуністичним тоталітарним режимом на чолі з Й. Сталіним насильницькими методами за рахунок різкого обмеження рівня життя більшості населення та експлуатації селянства.

ФРАНКІЗМ — вид профашистського авторитарного режиму в Іспанії, встановлений Франсіско Франко (1939—1975 рр.).

ФУЛТОНСЬКА ПРОМОВА — промова Уїнстона Черчілля 5 березня 1946 р. (у м. Фултон, США), у якій він закликав до створення англо-американського союзу для боротьби з «світовим комунізмом на чолі з Радянською Росією». Радянські історики, сучасні російські історики датують фултонською промовою початок «холодної війни».

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ — суспільний ідеологічний релігійний рух, що проголошує прихильність висхідним ідеям, принципам, цінностям певних навчачь, доктрин. Фундаменталізм висуває вимоги подолання пережучень, ухилів, ересей, що з'явилися в ході їхнього розвитку і відновлення первісної чистоти вчення. «повернення до джерел». Виникає в умовах кризи якого-небудь руху й, як правило, протистоїть, у т.ч. насильницькими засобами, процесу змін, відновленню. Великою світовою проблемою кінця XX — початку XXI ст. став ісламський фундаменталізм, вістря якого спрямоване проти європейських цінностей (свободи особистості, демократії, ринкової конкуренції тощо).

ФУНКЦІОНАЛІЗМ — напрямок в архітектурі XX ст., що вимагає строгої відповідності будинків і споруджень виробничим і побутовим процесам, що протікають в них, (функціям). Функціоналізм виник у Німеччині (школа Баухауз) і Нідерландах (Я. Й. П. Ауд); багато в чому подібні шукання

конструктивізму в СРСР. Використовуючи досягнення будівельної техніки, функціоналізм дав обґрунтовані прийоми й норми планування житлових комплексів (стандартні секції й квартали, забудова кварталів торцями будинків до вулиці).

ФУТУРИЗМ — авангардистський напрям у мистецтві XX ст., що відкидає традиційну культуру і прагне створити «мистецтво майбутнього».

ФЮРЕР (з нім. – вождь) — титул Адольфа Гітлера в нацистський Німеччині.

Х

ХАГАНА — національно-визвольна єврейська армія Палестини, яка боролася за здобуття незалежності єврейської держави.

«ХАМАС» — ісламський рух опору Палестини, ультраекстремістське угруповання.

«ХАРТІЯ 77» — дисидентська організація в Чехословаччині часів комуністичної диктатури.

ХАРИЗМА — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях певної особистості, сильного лідера, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати у суспільстві функції пророка, вождя або реформатора.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» — ідеологічне, економічне, політичне, культурне протистояння соціалістичних і капіталістичних країн, насамперед СРСР та США, особлива система міжнародних відносин певного історичного періоду (друга половина 40-х — початок 90-х років XX ст.).

ХУНВЕЙБІНИ (з кит. «червоні охоронці») — учасники загонів із учнів середніх шкіл та студентів, створених в 1966 р. під час «культурної еволюції» у Китаї. Використовувалися Мао Цзедуном, разом зі цзаофанами, для розправи з політичними противниками. З 1968 р. хунвейбіни були прибрані з політичної арени (відправлені у тюрми та села «на перековку»). Згодом злочини хунвейбінів були засуджені.

ХУНТА — назва різних об'єднань, комісій, державних органів в Іспанії та країнах Латинської Америки. Часто використовується в негативному сенсі для позначення військового уряду, який прийшов до влади в результаті державного перевороту («воєнна хунта»)

Ц

ЦЕНЗ – визначені законом умови, що обмежують можливість здійснення певних політичних прав, насамперед участі у виборах (може бути віковий, майновий тощо).

ЦЕНзуРА – система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації.

ЦЕНТРИЗМ — напрямок партійної діяльності, представники якого намагаються поєднати інтереси протилежних політичних сил. Перебування центристів при владі, як правило, сприяє стабілізації економічного й політичного життя.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – 1) рівень матеріальних, технічних, духовних досягнень тієї чи іншої групи народів або країн на певному етапі розвитку, як правило на етапі переходу до державного життя (марксистський підхід); 2) тип культури певної сукупності народів, об'єднаних спільними культурними, передусім релігійними, цінностями (цивілізаційний підхід)

Ч

«ЧЕРВОНІ БРИГАДИ» — підпільна комуністична організація, що діяла в Італії в 70-80-х рр. XX століття. Сполучала методи міської партизанської війни з ненасильницькими методами (пропаганда, створення напівлегальних організацій на заводах і в університетах). З'явилася в Мілані в 1970 р. з марксистського гуртка студентів-соціологів на чолі з Ренаго Курчо й Марою Кагол. Чисельність «Червоних Бригад» становила біля півтисячі бойовиків і понад п'ять тисяч чоловік у підпільних групах. Світової популярності набули в 1978 р. після викрадення й убивства лідера правлячої Християнсько-демократичної партії прем'єр-міністра Альдо Моро. До середини 1980-х діяльність «Червоних Бригад» припиняється. Спадкоємцем цієї організація стало угруповання «Осередок революційної пролетарської ініціативи», що провело 11 квітня 2001 р. теракт у Римі.

«ЧЕРВОНІ КХМЕРИ» — збройний комуністичний рух у Камбоджі, сформований у 1968 році. Чисельність — близько 30 тисяч чоловік. Широка соціальна база в руху з'явилася після вторгнення в 1970 р. американців (для удару в тил в'єтнамським військам Хо Ші Міна). В

основному рух поповнювали діти 12-15 років, які втратили батьків і зненавиділи городян як «пособників американців».

«ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР» — масові репресії, що проводилися органами ВНК у Радянській Росії в період громадянської війни у 1918 році. Червоний терор був оголошений 2 вересня 1918 р. Яковом Свердловим у зверненні ВЦВК і підтверджений постановою Раднаркому від 5 вересня 1918 р.

«ЧИСТІ РУКИ» — операція міланської прокуратури (Італія) в 90-х рр. XX ст., спрямована на подолання надзвичайно високого рівня корупції в правлячих сферах країни.

«ЧОРНИЙ ВЕРЕСЕНЬ» — спроба палестинців шляхом заколоту в 1967 р. захопити Йорданію.

«ЧОРНИЙ РИНОК» — не контрольований державою незаконний обіг товарів, послуг, цінних паперів.

Ш

ШАРІАТ (з араб. шаріа, букв. — належний шлях) — звід мусульманських правових і теологічних нормативів, проголошених ісламом «вічним і незмінним» плодом божественних установлень Аллаха.

«ШІСТДЕСЯТНИКИ» — діячі культури України, творчий розквіт яких припав на період пом'якшення цензури у період хрущовської «відлиги» (50-60-і рр. XX ст.)

«ШЛІФФЕНА ПЛАН» — план німецького генерального штабу початку XX ст., розрахований на «блискавичну війну» з Францією і Росією.

ШОВІНІЗМ — крайня агресивна форма націоналізму, яка проповідує національну виключність, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших націй, цькування інших націй, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Різновидом шовінізму є великодержавний шовінізм — шовінізм панівної нації в багатонаціональній країні

«ШОКОВА ТЕРАПІЯ» — швидкі ліберальні економічні реформи у Польщі на початку 90-х років XX ст.

Ю

ЮНКЕР — дворянин-землевласник, поміщик у Німеччині.

Я

ЯДЕРНА ЗБРОЯ — зброя масового знищення, заснована на використанні вивільненої ядерної енергії. Вражаючі чинники зброї: надпотужна ударна хвиля, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження, електромагнітний імпульс. Застосування ядерної зброї є планетарною катастрофою.

ЯДЕРНИЙ КЛУБ — країни-власники ядерної зброї (США, Англія, Франція, СРСР (Росія), Індія тощо).

«11 ВЕРЕСНЯ» — назва спеціального підрозділу Інтерполу, який координує роботу з розшуку терористів, що підозрюються в причетності до терактів у Нью-Йорку та Вашингтоні, здійснених 11 вересня 2001 року.

АБРЕВІАТУРИ І СКОРОЧЕННЯ

А

- АЕС** — атомна електростанція
АНК — Африканський Національний Конгрес
АРСР — автономна радянська соціалістична республіка (наприклад, МАРСР — Молдавська автономна радянська соціалістична республіка)
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії

Б

- Більшовик** — член РСДРП (б)
БКП — Болгарська комуністична партія
БРП — Болгарська робітничка партія (перейменована в БКП)

В

- ВВП** — валовий внутрішній продукт
ВДП — Вільна демократична партія (ФРН)
ВКП (б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВМС — військово-морські сили
ВНП — валовий національний продукт
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я (спеціалізована установа ООН)
ВПК — військово-промисловий комплекс
ВР — Верховна Рада
ВЦВК — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (законодавчий орган влади Радянської Росії)
ВЧК (російська аббревіатура, українською — ВНК) — «Всеросійская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем», 1917 — 1922 (Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем)

Г

- ГОМІНДАН** — національна партія Китаю, створена Сунь Ятсеном
ГУЛаг (російською) — «Государственное управление лагерей» (СРСР); українська аббревіатура (ДУТаб — Державне управління таборів), як правило, в літературі не використовується

Д

- ДКНС** — Державний комітет з надзвичайного стану (СРСР; російська аббревіатура — ГКЧП — «Государственный комитет чрезвычайного положения»)
ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДРВ — Демократична Республіка В'єтнам

Е

- ЕОМ** — електронна обчислювальна машина
Есер — соціаліст-революціонер, член ПСР (Росія)

Є

- Євро** — європейська розрахункова одиниця
ЄЕП — Єдиний економічний простір
ЄЕС — Європейське економічне співтовариство
ЄОВС — Європейське об'єднання вугілля і сталі
ЄС — Європейське співтовариство

ЗМІ — засоби масової інформації (газети, журнали, телебачення, радіо, інтернет)
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка

I

ІКП — Італійська комуністична партія
ІНК — Індійський національний конгрес
ІРА — Ірландська республіканська армія
ІРП — Інституційно-революційна партія (Мексика)
ІСП — Італійська соціалістична партія

К

Кадет — конституційний демократ, член Партії народної свободи (партії конституційних демократів, Росія)
КДБ — Комітет державної безпеки (СРСР)
КНДР — Корейська народно-демократична республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
Комінтерн — Комуністичний інтернаціонал
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПК — Комуністична партія Китаю
КПН — Комуністична партія Німеччини
КПП — Комуністична партія Польщі
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу (1898-1912 рр. — Російська соціал-демократична робоча партія (РСДРП); 1912-1918 рр. — Російська соціал-демократична робоча партія (більшовиків) (РСДРП (б)); 1918-1925 рр. — Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП (б)); 1925-1952 рр. — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП (б)); 1952-1993 рр. — Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС)
КПРФ — Комуністична партія Російською Федерації
КПЧ — Комуністична партія Чехословаччини
КСХС — Королівство сербів, хорватів, словенців

Л

ЛАЕС — Латиноамериканське економічне співтовариство
ЛДПР — Ліберально-демократична партія Росії
ЛДПЯ — Ліберально-демократична партія Японії

М

МАГАТЕ — Міжнародне агентство з ядерної енергетики (спеціалізована установа ООН)
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки (СРСР)
Меншовик — член РСДРП (м)
МПА — Міжпарламентська асамблея (СНД)

Н

Нарком — народний комісар, в сучасному розумінні — міністр (Радянська Росія, Радянська Україна, СРСР)
НАТО — Північно-Атлантичний союз (англ. *NATO* — *North Atlantic Treaty Organization*)
НБСЕ — Народа по безпеці і співробітництву в Європі

НВА — Народно-визвольна армія (Югославія — НВАЮ, Китай — НВАК)
НДР — Німецька Демократична Республіка
НЕП — нова економічна політика (Радянська Росія, Радянська Україна, СРСР)
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ (СРСР)
НСДАП (німецька аббревіатура, як правило, не перекладається, з нім. — *National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei* — *NSDAP*) — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (в деяких джерелах вживається аббревіатура НСРПН)
НСДПН — Незалежна соціал-демократична партія Німеччини
НТР — науково-технічна революція

О

ОАД — Організація арабських держав
ОАР — Об'єднана арабська республіка
ОБСЕ — Організація по безпеці і співробітництву в Європі
ОВД — Організація Варшавського договору
ОВП — Організація визволення Палестини
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління при Раді Народних Комісарів СРСР (1922 — 1934), наступник ВЧК
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОСО — Обмеження стратегічних озброєнь (договір)
ОУН — Організація українських націоналістів

П

ПАР — Південно-Африканська республіка
ПАСВ — Партія арабського соціалістичного відродження
ПДСГ — Партія дрібних сільських господарств (Угорщина)
ПЕОМ — персональна електронно-обчислювальна машина
ПМР — Придністровська Молдавська Республіка
ПНР — Польська народна республіка
ПОРП — Польська об'єднана робітничка партія
ПРО — Протиракетна оборона (договір)
ПСП — Польська селянська партія
ПСР — Партія соціалістів-революціонерів (Росія)

Р

РБ — Рада Безпеки (ООН)
РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги
РКП — Румунська комуністична партія
РКП (б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ — Рада Міністрів
РНК — Рада Народних Комісарів (виконавчий орган влади Радянської Росії, а також СРСР та УРСР)
РРП — Румунська робітничка партія (пізніше перейменована в РКП)
РРФСР — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП (б) — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП (м) — Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
РСР — радянська соціалістична республіка (наприклад, УРСР — Українська радянська соціалістична республіка)

Є

СД — державна таємна поліція в Німеччині часів нацистської диктатури
СДПН — Соціал-демократична партія Німеччини

СДС — Союз демократичних сил (Болгарія)
СЕАТО — Організація договору Південно-Східної Азії (англ. SEATO — South-East Asia Treaty Organization)
СЕНТО — Організація центрального договору (англ. CENTO — Central Treaty Organization)
СЄПН — Соціалістична єдина партія Німеччини
СЄПН — Соціалістична єдина партія Німеччини (правляча партія в НДР в повоєнний період)
СКЮ — Союз комуністів Югославії
СНД — Співдружність незалежних держав
СОІ — Стратегічна оборонна ініціатива
Социінтерн — Соціалістичний інтернаціонал
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — каральні загони НСДАП (Німеччина), які здійснювали розправи з мирним населенням та партизанами
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
США — Сполучені Штати Америки

У

УВО — Українська військова організація
УГГ — Українська Гельсінська група
УНР — Українська Народна Республіка
УПА — Українська Повстанська Армія
УПТ — Угорська партія трудящих (пізніше перейменована в УСРП)
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРП — Угорська соціалістична робітничка партія

Ф

ФАТХ — Рух за національне визволення Палестини
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ФСП — Французька соціалістична партія

Х

ХДП — Християнсько-демократична партія (Італія)
ХДС/ХСС — Християнсько-демократичний союз/ Християнсько-соціалістичний союз (ФРН)

Ц

ЦВК — Центральний виконавчий комітет (законодавчий орган СРСР)
ЦК — Центральний комітет
ЦРУ — Центральне розвідувальне управління (США)

Ч

ЧСР — Чехословацька Республіка

Ю

ЮНЕСКО (англ. — UNESCO — United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (спеціалізована установа ООН)
ЮНІДО — Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (спеціалізована установа ООН)
ЮНРА — Адміністрація ООН з допомоги та відбудови (спеціалізована установа ООН)